

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ-100. ՃԱՆԱԶՈՒՄԻՑ՝ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ
15-16 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ, 2015**

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

**ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ,ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԵ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2015**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**ГЕНОЦИД АРМЯН-100.
ОТ ПРИЗНАНИЯ ДО
КОМПЕНСАЦИИ**

**МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
15-16 ОКТЯБРЯ, 2015**

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

**ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО “ГИТУТЮН” НАН РА
2015**

**NATIONAL ACADEMY SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
YEREVAN STATE UNIVERSITY**

**ARMENIAN GENOCIDE-100.
FROM RECOGNITION TO
REPARATION**

**INTERNATIONAL CONFERENCE
15-16 OCTOBER, 2015**

ABSTRACTS

**YEREVAN
“GITUTYUN” PUBLISHING HOUSE OF THE NAS RA
2015**

ՀՏԴ 94(479.25):06

ԳՄԴ 63.3(52)

Հ 282

**Տպագրվում է
ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական
գիտությունների բաժանմունքի բյուրոյի որոշմամբ**

**Հրատարակվում է «Հայագիտական ուսումնասիրությունները
ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամի»
հովանավորությամբ**

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

**Յու. Սուվարյան (նախագահ), Ա. Աղասյան, Ա. Ասատրյան,
Ա. Ավագյան, Պ. Ավետիսյան, Հ. Դեմոյան, Վ. Դերիկյան,
Ա. Իսահակյան, Ա. Հայրունի, Վլ. Հարությունյան,
Ս. Հովհաննիսյան, Ս. Մանուկյան, Հ. Մարության, Ա. Մելքոնյան,
Է. Մինասյան, Ս. Մուրադյան, Գ. Պողոսյան,
Ռ. Սաֆրասյան, Վ. Սվազյան**

**Հ 282 Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից՝ հատուցում.
միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ:-
Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015, 400 էջ:**

**Ժողովածուում ընդգրկված են Հայոց ցեղասպանության
100-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային գիտաժողովի զեկու-
ցումների դրույթները:**

ISBN 978-5-8080-1167-0

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2015

ԼԻԱԳՈՒՄԱՐ ՆԻՍՏ

ԱՇՈՏ ՄԵԼԲՈՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ԵՎ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի նոր փուլը սկսվեց 1965 թ., Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցի կապակցությամբ Ուրուգվայի խորհրդարանի կողմից հատուկ բանաձևի ընդունումով: Թուրքական քաղաքական ու «գիտական» շրջանակները, խնդրի միջազգայնացման հեռանկարից անհանգստացած, որդեգրեցին Ժխտողական քաղաքական ուղեգիծ:

Այդուհանդերձ, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը շարունակվեց: Շուտով պետական մակարդակով եղեռնը դատապարտեցին Կիպրոսի ու Արգենտինայի, ապա նաև, Ռուսաստանի ու Հունաստանի խորհրդարանները: 1998 թվականից, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը Մեծ եղեռնի հարցը դարձրեց իր արտաքին քաղաքականության բաղադրամաս, սկսվեց խնդրի միջազգային ճանաչման հաղթարշավը. Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևեր ընդունեցին Ֆրանսիան, Իտալիան, Բելգիան, Լիբանանը, Շվեդիան, աշխարհի բազմաթիվ քաղաքապետարաններ, ԱՄՆ տասնյակ նոր նահանգներ և այլն: Մինչև Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցն այդ երկրների թիվը մոտեցավ երեք տասնյակին:

Անկասկած, թուրքական մերժողականության դեմ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի մղած դժվարին ու անհավասար պայքարն ավարտվեց հայկական կողմի հաղթանակով: Սակայն այդ պայքարում հայությունն աչքաթող արեց մի հույժ կարևոր հանգամանք, որը կենսական նշանակություն ունի իր գերագույն նպատակին՝ տարածքային հատուցման հասնելու հարցում: Վերոհիշյալ երկրների խորհրդարանական փաստաթղթերում, բա-

ցառությամբ Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի 1995 թ. ապրիլի 14-ի որոշման, դատապարտվում է Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանությունը, դրանցում առանց մատնանշվելու այն իրողությունը, որ հայ ժողովուրդը, բացի էթնիկ հողի վրա ֆիզիկական բնաջնջումից, միաժամանակ ենթարկվել է հայրենագրկման: Պատահական չէ, որ միայն Ռուսաստանի Բարձրագույն օրենսդիր մարմինն է, որ իր բանաձևում փաստում է Արևմտյան Հայաստանում հայերի ոչնչացման իրողությունը: Մինչդեռ, հենց այդ հանգամանքով է, որ Հայոց ցեղասպանությունն արմատապես տարբերվում է հրեական հոլոքոստից:

Տարբեր երկրների խորհրդարաններում Մեծ եղեռնի հարցի վերաբերյալ քննարկումների գործընթացի ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ սեփական հայրենիքում բնաջնջվելու վերաբերյալ ձևակերպումը միտումնավոր հանվել է կամ ի սկզբանե տեղ չի գտել այդ բանաձևերում, տարածքային հատուցման հարցում միջազգային պատասխանատվությունից իրենց երկրներին «ազատելու» նպատակով, հանգամանք, որը նշանակում է միջազգային հանրության կողմից 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սևրում կնքված դաշնագրից հրաժարվելու փորձ:

Ներկայումս, երբ Հայոց ցեղասպանության խնդիրը փաստորեն դադարել է զուտ ճանաչման խնդիր լինելուց, հայության գործունեության առանցքը պետք է կազմեն իրավաքաղաքական դաշտում հայության իրավունքն իր հայրենիքի նկատմամբ փաստող միջազգային փաստաթղթերի ընդունման մարտավարությունն ու ռազմավարությունը:

АШОТ МЕЛКОНЯН (АРМЕНИЯ)

ПРОЦЕСС МЕЖДУНАРОДНОГО ПРИЗНАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН И ПРОБЛЕМА ВОЗМЕЩЕНИЯ

Тяжелейшая и неравная борьба Армении и армянского народа против турецкой политики отрицания Геноцида армян завершилась победой армянской стороны. Однако в этой борьбе армянство не

учло одно очень важное обстоятельство, которое имеет жизненно важное значение для него в достижении главной цели — территориального возмещения. В парламентских резолюциях около 30 стран мира, за исключением резолюции Госдумы РФ от 14 апреля 1995 года, только осуждается Геноцид армян, совершенный в Османской империи, без упоминания того факта, что армянский народ помимо физического уничтожения, также подвергся патрициду — лишился родины.

Изучение процесса обсуждения вопроса Геноцида армян в парламентах разных стран приводит к убеждению, что формулировка уничтожения армян на своей собственной родине преднамеренно отсутствует в этих резолюциях. Этим мировое сообщество пытается избежать ответственности в вопросе территориального возмещения армянскому народу.

В настоящее время, когда вопрос Геноцида армян фактически перестал быть лишь проблемой признания, в этой борьбе тактикой и стратегией армянства должно стать принятие международно-правовых норм, фиксирующих права армянского народа на свою родину.

ASHOT MELKONYAN (ARMENIA)

THE PROCESS OF INTERNATIONAL RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE ISSUE OF RESTITUTION

The difficult and unequal struggle of Armenia and the Armenian people against the Turkish denial has ended with the victory of the Armenian side. But in that struggle Armenians overlooked one vital factor which is important for achieving its ultimate goal in the issue of territorial restitution.

In parliamentary documents of about 30 countries [with the exception of the Resolution (where is mentioned Western Armenia) by the State Duma of Federal Assembly of the Russian Federation (April 14, 1995)] the Armenian Genocide in the Ottoman Empire has been condemned without being pointed out in them the reality that along with the

physical extermination on the ethnic ground, the Armenian nation was simultaneously subjected to dispossession (i.e. the patricide perpetrated against the Armenian nation) of its Homeland.

The study of the process of the debates on the issue of the Armenian Genocide in the parliaments of different countries brings to a conclusion that the formulation about the Armenians being annihilated in their own Homeland tendentiously was excluded or initially was not included in those resolutions with the purpose of “releasing” their countries from international responsibility in the issue of territorial restitution.

Currently, when the issue of the Armenian Genocide, in fact, has been ceased to be solely the problem of recognition, the core of the activities of all Armenians must merely be in the legislative-political field the tactics and strategy of adoption of international documents introducing the right of the Armenian nation to its Homeland (Western Armenia and Cilicia).

РУСЛАН ШУЛЬГА (РОССИЯ)

ПРОБЛЕМЫ УСТРАНЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ ГЕНОЦИДА АРМЯН: ОТ ПРИЗНАНИЯ К ТРЕБОВАНИЯМ КОМПЕНСАЦИИ

Геноцид армян стоит в одном ряду с другими преступлениями XX века – преступлениями сталинского и нацистского режимов, голодомором, красным террором, геноцидом в Восточном Тиморе, Камбодже, Руанде, Судане, Бурунди, Уганде, Экваториальной Гвинее, Дарфуре, на территории бывшей Югославии. Но если в отношении преступлений нацистского режима признание ответственности и историческая память открыли дорогу к примирению (это показывают отношения Германии с Израилем и её европейскими соседями, претерпевшие непереносимые страдания во время нацистской оккупации), то по прошествии более 100 лет с момента геноцида армян в Османской империи официальные власти Турции продолжают отрицать неоспоримые факты геноцида, в результате которого

погибло 1,5 миллиона человек, не предпринимают попыток раскаяния за совершённые преступления и попытаться найти точки примирения.

По состоянию на июнь 2015 года геноцид армян признали 27 государств, Совет Европы, Европейский Парламент, 45 из 50 штатов в США, отдельные регионы и провинции Австралии, Великобритании, Испании, Украины и в настоящее время вопросы о геноциде армян являются скорее уже не историческими, а в большей степени юридическими, политическими и социально-экономическими – нерешённым остаётся вопрос преодоления последствий геноцида, его осуждения как международного преступления и определения компенсаций жертвам совершённого преступления.

Признание геноцида армян как международного преступления, его осуждение и определение компенсаций важно не только для армянского народа, но и для мирового сообщества для восстановления исторической справедливости, предотвращения злодеяний в будущем и признания ответственности.

Важной гарантией действенности норм международного права прав человека является привлечение к ответственности виновных за совершение особо тяжких преступлений. Безднаказанность воспитывает пренебрежение к закону и поощряет дальнейшие нарушения. Правосудие же по отношению к виновным не только предупреждает дальнейшие нарушения, но и укрепляет самоуважение нации, выступает как символ разрыва с прошлым¹.

Уголовное преследование как на международном, так и на национальном уровне служит восстановлению справедливости, однако внесудебное восстановление иногда является как более эффективный механизм восстановления справедливости. Политика примирения - это способ на практике обеспечить соблюдение прав человека в будущем. В правосудии для жертв можно видеть императивное требование, но моральные обязательства нельзя вырывать из их политического контекста. Защиту прав человека следует рас-

---

¹ **Marx, R.** A Non-Governmental Human Rights Strategy for Peace-Keeping? // Netherlands Quarterly of Human Rights. 1996. № 2. - P. 127–145.

смагивать в контексте специфических политических реальностей, которые зачастую и диктуют оптимальное решение.

Вопрос преодоления последствий геноцида армян должен решаться на территориальном (возврат исторической Родины армян), материальном (возмещение Турцией материального ущерба жертвам и наследникам жертв преступлений) и моральном (признание преступлений) уровнях.

Если для решения территориального вопроса требуется согласованность позиций как со стороны Армении и Турции, так и поддержки со стороны мирового сообщества, что в современных условиях потребует решения не одного десятилетия, то вопросы материальные и моральное признание преступлений постепенно решаются в настоящее время.

Решение вопроса материальной ответственности за преступления геноцида армян важен тем, что произошедшее насильственное лишение имущества армян создали условия для разрушения их как национальной группы, что является частью состава преступления геноцида и должно порождать соответствующую санкцию².

Политика Турции по уничтожению и присвоению армянских исторических и архитектурных памятников, храмов, святынь, земельных угодий и строений продолжалась и после совершённого геноцида армян 1915 года, что можно квалифицировать как «продолжающийся геноцид». Турецкая политика выражалась в принятии дискриминационных законов в отношении религиозных меньшинств, лишавших их собственности, что впоследствии признал незаконным Европейский суд по правам человека по рассмотренным делам в 2007 – 2008 годах (дела против Турции армянского Фонда больницы Святого Спасителя, а также Фонда армянской больницы в Едикуле, Совета управляющих армянской церкви Святого Геворка, школы и кладбища Саматии).

Иски с требованиями о восстановлении прав собственности в отношении имущества, экспроприированного властями Османской

---

² Барсегов, Ю. Геноцид армян и современность [Электронный документ]. - Режим доступа: <http://www.armenianhouse.org/barsegov/genocide-ru/nowdays.html> - Дата доступа: 30 июня 2015 год.

империи после геноцида армян, становятся предметом рассмотрения как судов в Турции, иных странах, так и в международных правозащитных инстанциях. Так, в США подан иск потомков армян, потерявших своё имущество во время геноцида армян против правительства Турции и двух крупнейших банков этой страны (Центрального банка и Сельскохозяйственного банка) на сумму 63 миллионов долларов с требованием возмещения захваченного у их предков недвижимости и иного имущества, а также за хранившиеся на банковских счетах денежных сумм³. Ранее одним из американских судов был вынесен вердикт о праве на компенсацию от страховых компаний, застраховавших их предков.

Что касается морального уровня преодоления последствий геноцида армян, то на низовом уровне часть турецкого общества признаёт факт геноцида армян в Османской империи или допускает альтернативную государственной точку зрения по этому вопросу, несмотря на наличие в Уголовном кодексе Турции статьи 301, предусматривающей уголовное преследование за так называемое «оскорбление национального достоинства» («оскорбление турецкой нации»).

Резюмируя, необходимо сказать, что разрешение территориальных, материальных и моральных вопросов, связанных с геноцидом армян, требует участия всего мирового сообщества. Опыт преодоления последствий преступлений подобного масштаба как геноцид говорит о том, что вопросы ответственности выступают наряду с вопросами исторической памяти и раскаяния. До тех пор, пока турецкое правительство не признает свою ответственность перед армянским народом, примирение не наступит; необходимо преодолеть политический контекст и выполнить моральные обязательства перед жертвами.

---

³ Siegal, D. Judge rules against Turkish banks [Электронный документ]. - Режим доступа: <http://www.glendalenewspress.com/news/tn-gnp-0412-judge-rules-against-turkish-banks.0.6374672.story> - Дата доступа: 30 июня 2015 год.

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ
ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ. ՃԱՆԱԶՈՒՄԻՑ ԴԵՊԻ
ՓՈԽՀԱՏՈՒՑՈՒՄ ՊԱՀԱՆՁԵԼԸ**

Հոդվածում քննարկվում են Հայոց ցեղասպանության քաղաքական, իրավական և բարոյական հարցեր, որոնք ներառում են ցեղասպանության ճանաչման, քրեական պատասխանատվության և պատմական հիշողության որոշ դիտարկումներ: Հեղինակը դիտարկում է այս հարցերը որպես ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման, նրա դատապարտման՝ իբրև միջազգային հանցագործություն, ինչպես նաև այդ ոճրագործությունից տուժվածներին փոխհատուցման տրամադրման միջոց:

Միջազգային իրավական նորմերի, ինչպես նաև մարդու իրավունքների համեմատական էֆեկտիվությունը կատարվում է ցեղասպանությունը իբրև բավականին լուրջ քրեական հանցանք ընկալելու հիմունքի վրա: Համաձայնության գալու քաղաքականությանը, իբրև հարցի լուծման պրակտիկ ճանապարհ՝ ապահովելու մարդու իրավունքների ապագայում, այսօր տրվում է բարձր գնահատական: Փորձ է արվում պարզել որոշ իրավաբանական նախադեպեր՝ Հայկական ցեղասպանության ժամանակ հայերից առևանգված ինչքը ետ վերադարձնելու հնարավոր հարցում:

Եզրակացությունները թույլ են տալիս կարծելու, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում պետք է աշխատել մի քանի ուղղություններով՝ պատմական Հայաստանի տարածքային վերամիավորում, Թուրքիայի կողմից տուժվածների ժառանգների ֆինանսական փոխհատուցում և Ցեղասպանության բարոյական ճանաչում:

THE ISSUES OF OVERCOMING THE CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN GENOCIDE: FROM RECOGNIZING TO CLAIMING COMPENSATION

The paper analyzes political, legal and moral aspects of the Armenian genocide, including the issues of its recognition, criminal liability and the historical memory. The author raises such issues as overcoming the consequences of the genocide, its condemnation as an international crime and the compensation of its victims. The comparison of the effectiveness of the international law norms and human rights is made in relation to holding accountable those responsible for the gravely serious criminal act of genocide. The policy of reconciliation as a practical way to ensure human rights in the future is given a positive assessment. An attempt is made to study certain judicial precedents on the demands for the return of the expropriated property and assets during the Armenian genocide. Conclusions have been made on the need to resolve the issue of overcoming the consequences of the Armenian genocide at several levels: territorial (reunification of historic Armenian lands), financial (compensation by Turkey of the material harm to the victims and their heirs), and moral (recognition of the crime of genocide).

ՌՈՒՐԵՆ ՄԱՅՐԱՍՏՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՆԴԴԵՄ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ.**

**ԱՆՏԱՆՏԻ ԵՐԵՔ ԵՐԿՐՆԵՐԻ 1915 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ
ՀԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐԸ (ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ)**

1915 թ. մայիսի 23-24-ին Ռուսաստանը, Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան հանդես եկան Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող հայերի զանգվածային կոտորածները խստագույնս դա-

տապարտող համատեղ Հայտարարագրով: Նրա հեղինակները բնութագրում էին այդ կոտորածները «որպես մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված Թուրքիայի... նոր հանցագործություն» և ընդգծում էին, որ «իրենք այդ հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու են ճանաչում թուրքական կառավարության բոլոր անդամներին»:

Ձեկուցման մեջ քննության են առնվում Հայտարարագրի նախապատրաստման և ընդունման հետ առնչվող մի շարք հարցեր: Մասնավորապես, առաջ է քաշվում և հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ նրա գաղափարը հեղինակել են ժամանակի հայ գործիչները, այլ ոչ թե ռուսական դիվանագիտությունը, ինչպես ընդունված է համարել:

Ձգալի տեղ է հատկացվում նաև այդ փաստաթղթի արձագանքներին թուրքական, գերմանական և հայկական միջավայրերում: Մանրամասն վերլուծության են ենթարկվում Օսմանյան կայսրության պարագլուխների հակազդեցությունը և գործողությունները: Հենվելով Կոստանդնուպոլսում հավատարմագրված արտասամանյան դիվանագետների դիտարկումների վրա նշվում է, որ Հայտարարագիրը արտաքուստ առաջացրել էր «ուժեղ զայրույթ» և «չափազանց» գրգռվածություն: Մակայն թուրքական աղբյուրները վկայում են, որ իրականում այդ հակազդեցության հիմքում գտնվում էր հանցագործներին հատուկ վախը՝ պատրժվելու իրենց կողմից կատարված հանցագործության համար: Շատ արագ, մեկ շաբաթվա ընթացքում, օսմանյան կառավարության կողմից ձեռնարկվում են մի շարք քայլեր, որոնց նպատակն էր «օրինականության» քողով պատել հայ ժողովրդի ոչնչացման գործընթացը և այդպիսով խուսափել Հայտարարագրում նշված անհատական պատասխանատվությունից: Հայտարարագրի հրապարակումը Օսմանյան կայսրությունում արգելվեց:

Հայտարարագիրը անհանգստացրեց նաև Օսմանյան կայսրության «ավագ» դաշնակից Գերմանիային: Արտգործնախարարությունը ժամանակավորապես կասեցրեց նրա հրապարակումը Գերմանիայում և օսմանյան իշխանություններից պահանջեց, որ նրանք նախապատրաստեն պատասխան հայտարարություն, որը, կեղծելով իրականությունը, պետք է երբեք բոլոր մեղա-

դրանքները: Միայն այդ տեքստը Կոստանդնուպոլսից ստանալուց հետո, գերմանական «Վոլֆ» հեռագրային գործակալությանն արտոնվեց հրապարակել Անտանտի Հայտարարագիրը, կցելով նրան օսմանյան կառավարության կեղծիքները:

Հայ գործիչները, նախաձեռնելով Հայտարարագրի ընդունման գործընթացը, հույս ունեին այդպիսով վերջ տալ կոտորածին: Նրանց համար Հայտարարագիրը «լույսի շող էր մթության մեջ»: Սակայն, ինչպես ցույց է տրվում զեկուցման մեջ, Հայտարարագրի հրապարակումից հետո Արևմտյան Հայաստանում զանգվածային կոտորածը ոչ միայն չդադարեց, այլ ավելի մեծ թափ ստացավ: Հայ ժողովրդի ցեղասպանության հրեշավոր ծրագիրը շարունակվեց ի կատար ածվել: Դիվանագիտական միջոցներով ցեղասպանությունը հնարավոր չէր կանգնեցնել:

RUBEN SAFRASTYAN (ARMENIA)

DIPLOMACY AGAINST GENOCIDE: THE JOINT DECLARATION OF THE ALLIED POWERS ON MAY, 1915 (PREPARATION AND CONSEQUENCES)

In a joint Declaration signed on 23-24 May 1915 Russia, Great Britain and France came out with a strong condemnation of the massive massacres of Armenians in the Ottoman Empire.

This paper discusses some issues connected with the Declaration's creation and subsequent approval. An opinion is set forth that a general idea for such document's elaboration was born in the Armenian circles. A special attention is also paid to the response caused by the Declaration in the Turkish, German and Armenian environment. It is to suggest that diplomatic intervention was nevertheless unable to stop the process of implementation of the program of the Armenian Genocide.

ДИПЛОМАТИЯ ПРОТИВ ГЕНОЦИДА: МАЙСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ 1915 Г. ТРЕХ ДЕРЖАВ АНТАНТЫ (ПОДГОТОВКА И ПОСЛЕДСТВИЯ)

23-24 мая 1915 г. Россия, Великобритания и Франция выступили с суровым осуждением массового истребления армян в Османской империи.

В докладе рассматриваются некоторые вопросы, связанные с разработкой и принятием данного документа. Обосновывается точка зрения, согласно которой идея создания такой декларации возникла в армянских кругах. Особое внимание уделяется официальной реакции на этот документ в Османской империи и Германии, а также со стороны армянских деятелей. В заключении показано, что дипломатическое вмешательство оказалось не в состоянии остановить процесс осуществления чудовищного плана геноцида армян.

ԷՂԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼԻ ԱՌԱՆՁԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄ ԵՎ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության գլխավոր փուլում (1915-1918) Օսմանյան կայսրությունում իշխանությունը զավթած (երիտթուրքեր) «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն ծրագրեց և ղեկավարեց արևմտահայերի բնաջնջումը, որը զուգորդվում էր մարդկային հսկայական տառապանքներով, բռնաբարություններով և սպանված հայերի գրեթե ամբողջ ունեցվածքի թալանով՝ սկսած փողից, ոսկեդենից ու հողից մինչև խոհանոցի պարագաներ ու հագուստ: Երկրորդ փուլում (1919- 1923) թուրք ազգայնամոլները ներխուժեցին 1918թ.-ին հիմնադրված Հայաստանի Հանրապետություն և բռնազավթեցին նրա տարածքի մեծ մասը

այն միացնելով նոր ստեղծվող Թուրքիայի Հանրապետությանը, իսկ մյուս մասն էլ դարձավ Խորհրդային Միության մաս: Ազգայնամոլների ուժերն ու նրանց կողմնակիցները արգելեցին հայերին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը:

Ցեղասպանությունը կործանարար հետևանքներ ունեցավ արևմտահայերի, իսկ հետո նաև Արևելյան Հայաստանի բնակչության համար: Վնասները կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ անվերականգնելի և նյութական: Անվերականգնելի են այն վնասները, որոնք հնարավոր չէ երբևէ վերականգնել ամբողջությամբ կամ մասնակի: Դրանք հայերի սպանություններն ու խոշտանգումներն են, բռնաբարությունները, ընտանեկան և համայնքային կառույցների ոչնչացումը, ինչպես նաև այդ ամենի հետևանքով ստացած հոգեբանական հարվածը, վնասը: Այսպես, անհնար է վերակենդանացնել մահացածներին կամ կյանք տալ նրանց սերունդներին: Նյութական վնասները բռնագրավված անշարժ և շարժական գույքն էր, որ կարող է վերադարձվել, կամ դրա դիմաց կտրվի կանխիկ փոխհատուցում՝ ավելացնելով դրանց գնաճից և ինֆլյացիայից առաջացող գումարները, նաև չօգտագործման հետևանքով կրած կորուստները: Կան նաև խառը վնասներ, օրինակ՝ ստրկությունը, որի մի մասի դիմաց (աշխատանքը) հնարավոր է փոխհատուցել, իսկ մյուս մասը (հոգեբանական, բարոյական վնասվածք) անհնար է լիակատար փոխհատուցել:

Ցեղասպանությունը վերապրած յուրաքանչյուր հայ, ցեղասպանության զոհ դարձած յուրաքանչյուր հայ ընտանիքի ժառանգորդ արդարացիորեն պահանջում է կատարված ոճրագործությունների հեղինակների կամ նրանց իրավահաջորդների կողմից ցեղասպանության ճանաչում: Դա կշարունակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ ոճրագործը լրիվ, ամբողջությամբ չի դատապարտվել, իսկ հայերը բարոյական ու նյութական հատուցում չեն ստացել: Եթե հրեաների «հոլոքոստի» դեպքում գոնե տրվել է նյութական փոխհատուցում, որն այսօր էլ կատարվում է Գերմանիայի կողմից, ապա հայերի համար օրակարգի հույժ, կարևոր խնդիր է բռնազավթված ու հայաթափված հայրենիքի վե-

րադարձը: Եվ որքան Հայոց ցեղասպանության փաստը անարդարացիորեն խեղաթուրվում ու թաքցվում է, այնքան ավելի խորն է նրա ճանաչման ձգտումն ու ցանկությունը:

Զեկուցման դրույթներում ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլի առանձնահատկությունները, Թուրքիայի հասարակական կարծիքի փոփոխությունը Հայոց ցեղասպանության հարցում, նրա լայն քննարկումը և «տաբու» լինելու հանգամանքի վերացումը: Առաջարկվում է, ցեղասպանության ճանաչումից և դատապարտումից բացի, ավելացնել հետևանքների վերացման կատեգորիան: Բացատրվում և վերլուծվում են Թուրքիայի հանրապետության ժխտողական քաղաքականության էությունն ու հետևանքները, հայության պահանջատիրության հարցի բարձրացման և իրավական դաշտ տեղափոխելու կարևորությունը: Անհրաժեշտություն է առաջանում միջազգային իրավունքում, ցեղասպանության կոնվենցիայում ամրագրելու ցեղասպանությամբ ժողովրդին հայրենագրկելու համար նախատեսված պատասխանատվությունը և դրա հետևանքով կրած կորուստների փոխհատուցման լուրջ և մանրակրկիտ իրավաբանական հայեցակարգի մշակումը և իրագործումը:

ЭДИК МИНАСЯН (АРМЕНИЯ)

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ЭТАПА ПРИЗНАНИЯ АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА. ОСУЖДЕНИЕ И ВОЗМЕЩЕНИЕ

В статье представлены особенности нового этапа международного признания армянского геноцида, а именно изменение общественного мнения Турции в вопросе признания армянского геноцида, его широкое обсуждение и устранение понятия “табу” в данном вопросе. Предлагается, помимо признания и осуждения геноцида, добавить категорию устранения последствий. Объясняются и анализируются сущность и последствия политики отрицания Республики Турция, важность поднятия и перенесения в правовую плоскость

вопроса требования армян о компенсации. В международном праве возникает необходимость закрепить в конвенции о геноциде ответственность, предусмотренную за патрицид народа путем серьезной и тщательной разработки и реализации юридической концепции о компенсации понесенных вследствие этого потерь.

EDIK MINASYAN (ARMENIA)

PECULIARITIES OF THE PRESENT STAGE OF THE ARMENIAN GENOCIDE RECOGNITION. CONDEMNATION AND COMPENSATION

The article presents the peculiarities of a new stage in the international recognition of the Armenian genocide, namely the change in public opinion of Turkey on the issue of recognition of the Armenian Genocide, its broad discussion and elimination of the concept of "taboo" in this issue. It is proposed that in addition to the recognition and condemnation of genocide, a category of elimination of the consequences should be added. The nature and consequences of the Turkish policy of denial, the importance of lifting and transferring into the legal layer issue of the Armenians demand for compensation are explained and analyzed. In international law, there is a need to fix in the Genocide Convention, the responsibility provided for patriocide by serious and careful design and implementation of the legal concept of compensation incurred as a result of this loss.

MICHAEL HESEMANN (GERMANY)

THE VATICAN AND THE ARMENIAN GENOCIDE OF 1915/16

Since 2011, I located, studied and evaluated about 2500 pages of hitherto unpublished documents on the “persecution of the Armenians” (“persecuzione degli Armeni”) in the Archivio Segreto Vaticano, the

Vatican Secret Archives⁴. These sources not only provide additional information, but also allow an entirely new perspective that sheds light on the true nature of those terrible events, still denied by the Turkish government. Please allow me to summarize some of my most relevant findings:

1. A plan to exterminate the non-Muslim minorities existed

There is strong evidence that a violent "solution of the Armenian question" was planned years before the beginning of World War I. The war obviously offered only the welcome and perhaps long-sought pretext for the implementation of the proposed action by the revolutionary Young Turk movement and their party "Union and Progress" (Ittihat ve Terakki, short Ittihat). Their goal was, similar to that of fascism, to strengthen the Turkish nation by creating a homogenous population with common values. The loss of the Balkan provinces in the following years, whose Christian minorities were supported by foreign nations in their fight for independence, seemed to confirm their worldview: The Turkey of the future must be a nation of Turks alone, held together by the Sunni Islam as state religion. For ethnic and religious minorities was no room in this vision. As US Ambassador Henry Morgenthau reported to Washington on 16/07/1915: "it appears that a campaign of race extermination is in progress under a pretext of reprisal against rebellion⁵. Or as the Turkish Secretary of the Interior, Talaat Bey, told Johann Mordtmann of the German Embassy, according to a report to Berlin: "the (Turkish) government uses the war to get rid of our internal enemies - the indigenous Christians of all denominations – without diplomatic interventions by foreign nations⁶.

This assessment is also the red thread going through the Vatican documents. "Armenia without Armenians' - this is the plan of the

---

⁴ Akcam, Taner: *The Young Turks Crome Against Humanity*, Princeton 2012, p. 30 ff.; Kevorkian, Raymond, *The Armenian Genocide*, London 2011, p. 167 ff.; Balakian, Peter: *The Burning Tigris*, New York 2003, p. 163 f. et al.

⁵ US National Archives, State Department Record Group 99, 867.4016/76, cit. Balakian 2003, p.233.

⁶ PA-AA/BoKon/169; A53a, 3451; cit. Gust, Wolfgang (Hg.): *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16*, Springe 2005, p. 166

Ottoman government"⁷, the Abbot General of the Mechitarist Friars, Msgr Ghiurekian, wrote to Pope Benedict XV on July 30, 1915. Of the "work of the Young Turks, encouraged by the support of the Germans"⁸ spoke the Armenian Catholic Archbishop of Chalcedon, Msgr. Peter Kojunian, in his letter to Pope Benedict XV. from 03/09/1915: "To the horrors of the current war, shaking the paternal heart of Your Holiness, belong the massacres of the Armenians in Turkey, which were ordered by the Turkish government and already take place for the most part. (...) (It is) the systematic annihilation of the Armenians in Turkey." The Superior of the Capuchins in Erzurum, Fr. Norbert Hofer, wrote in October 1915 to the Vatican: "The punishment of the Armenian nation (for alleged uprisings) is merely a pretext used by the Masonic Turkish government to exterminate all Christian elements in this country"⁹. And his compatriot and Confrater, the Austrian Capuchin missionary Michael Liebl, learned in Samsun: "Not the Armenians, the Christians were sentenced (to death) at a secret meeting of the Young Turks 5 or 6 years ago in Thessaloniki"¹⁰.

2. It was not a "relocation", but a genocide

The detailed eyewitness accounts found in the Vatican Archives actually leave no doubt that it never was the intention of the Turks to relocate the Armenians from the war zone, but to exterminate them. As the Apostolic Delegate in Constantinople, Msgr. Angelo M. Dolci, reported on August 20, 1915: "It is impossible to get an idea of what is happening within the country. The entire Armenian population is systematically expelled brutally from their towns and villages and taken to unknown locations. Sometimes they allow these unfortunates, the elderly, the sick and the children, to carry their most urgent goods with carts. But in most cases, these poor people were forced to travel in larger groups by foot through the dry countryside, where many of them were killed by complete exhaustion, suffering and privations of all kinds within a few days. Others were sent on their way with armed escorts, under the

---

⁷ A.A.E.E.S.S., Austria-Ungheria (Turchia), III, periodo 1915, pos. 1058, fasc. 458, no. 9466, p. 21-24.

⁸ A.S.V., Segr. Stato, Questione Armena, B.S. 174, 3.9.1915, Kojunian to Benedikt XV.

⁹ A.S.V., Segr. Stato, Guerra (1914-18), rubr. 244, Fasc. 110, p. 260-262.

¹⁰ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, busta 101, fasc. 527, p. 88-89.

pretext of protecting them, but unfortunately those escorts often enough turned out to be the greatest danger for the deportees. In fact, many of those caravans were massacred as soon as they came in more remote areas (by those escorts)"¹¹. Only about 15 % of the deportees reached their destination, the concentration camps in the Syrian desert. There they either died from hunger or disease, or were sent on further death marches even deeper into the desert to be massacred there. A maximum of 3 % of the deportees survived the following year (1916)¹². Fr. Norbert Hofer, the Superior of the Capuchins in Erzurum, quoted the Austrian Lazarite D. Dunkl who reported from his way from Jerusalem via Aleppo, in what state the Armenians arrived there:

"Normally, only the women come to Aleppo; because the men die earlier either from their suffering or were massacred.

In the courtyard of a Khan near Aleppo he (P. Dunkl) saw hundreds of women, sitting on the bare ground amidst their own excrements, many of them being mothers with their already dead or still living children at their breast. They were all in an apathetic state or near to die. A Protestant Deaconess -who tried by all means to alleviate the sufferings of those unfortunate women - said that she had to remove some twenty corpses every day from that court. A Catholic nun who had recently arrived in Aleppo, said that she was exiled with six other sisters from Tokat. They were all undressed and had to go on the week-long journey completely naked. Five of the companions died on the way, either from exhaust or the the torture they endured. One got mad near the town (Aleppo) and drowned in a river. The narrator was able to seize the clothes of a corpse lying on a street, to get dressed and to flee to the city, where she was picked up by other nuns who had arrived before." Even worse were the conditions in the overcrowded camps. As Fr. Dunkl reported: "These concentration camps make themselves noticeable from a distance by the unbearable stench of rotting corpses and waste. I counted hundreds of thousands who were deported and supervised there"¹³.

---

¹¹ A.C.O., Armeni, Fasc. 2950/28.

¹² According to US-Consul Jesse Jackson, see Balakian 2003, p. 257; we find similar figures in German and Vatican documents.

¹³ A.S.V., Segr. Stato, Guerra (1914-18), rubr. 244, fasc. 110, p. 260-262.

The total number of victims is estimated in the Vatican documents as over a million. A report of the Armenian Catholic Patriarchate, written in February 1916, already mentioned "almost 1,000,000¹⁴ victims even before the massacres in the Syrian desert, while the Capuchin Fr. Michael Liebl stated on September 30, 1917: "Of the 2.3 million Armenians living in Turkey, about one and a half million were exterminated by the Turks¹⁵. Serious historical research estimates about 1.5 million victims of the Armenocide¹⁶.

3. Vatican diplomacy and papal protests were unsuccessful

When on 24 April 1915, 870 Armenian intellectuals and dignitaries were arrested in Constantinople and deported to the interior, Msgr. Dolci still believed it was a political measure¹⁷. But when reports from the interior reached Constantinople, when he learned that women, children and elderly were equally affected by the measures, he got active¹⁸. First, he asked to pardon at least the Catholic Armenians, who were certainly not involved in any collaboration with the Russians; they had no links with the Orthodox power and were ill-famed among their Orthodox compatriots for their loyalty to the Ottoman state and their aversion to all nationalist aspirations¹⁹. But Dolci's first petition to the Ottoman Grand Vizier in early July 1915 never received any reply or reaction²⁰. Acute got the situation when in late August, the 7000 Armenian Catholics of Angora (Ankara), the largest community in the Ottoman Empire, were threatened with deportation. The first 1500 men were arrested on 27 August and sent on their way into exile²¹. Together with the German and the Austrian Ambassador, Msgr. Dolci presented himself to the respon-

---

¹⁴ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, busta 101, Fasc. 528, p. 2-4.

¹⁵ A.S.V., Arch. Nunz. Monaco di Baviera, busta 342, fasc. 1, p. 5 ff.

¹⁶ See Ternon, Yves: *Der verbrecherische Staat*, Hamburg 1996, p. 151.

¹⁷ A.A.E.E.S.S., Austria Ungheria (Turchia), III periodo 1915-1916, pos. 1069, fasc. 462, no. 6962, 2rv.

¹⁸ A.A.E.E.S.S., Austria-Ungheria (Turchia), III periodo, 1915-1916, pos. 1069, fasc. 462, no. 8102, 3.

¹⁹ A.A.E.E.S.S., Austria-Ungheria (Turchia), III period 1915-1916, pos. 1069, fasc. 462, no. 9181, 4-10r.

²⁰ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, 101, Fasc. 527, p. 13

²¹ A.C.O,m Armeni del Patriarcato 1891-1926, rubr. No. 105,3, no. 37021.

sible Secretary of the Interior, Talaat Bey²². In the presence of these diplomats, Talaat telegraphed an order to spare the Catholics to the responsible provincial governor²³. The Apostolic Delegate had no idea that Talaat revoked the "pardon" the next day²⁴. A week later, the deportation of women and children followed, who now had the "privilege" to travel partially in cattle wagons of the Baghdad Railway, after being charged a fortune for the tickets; they never returned to their home town, too²⁵.

On September 10, Pope Benedict XV, wrote an autograph to the Ottoman Emperor, Sultan Mehmet V: "We were told that the populations of whole villages and towns were forced to leave their homes under great pain and untold suffering to be relocated in distant concentration places where they have to endure not only psychological harassment but also the most terrible privations, the most severe distress and even the agonies of hunger"²⁶, the Pope stated and asked the Sultan for mercy for the many innocents of any denomination. The papal appeal was not only published; at the same time, Benedict XV asked the Emperors of Austria and Germany for their support²⁷. But it took a full six weeks and needed the intervention of the German Ambassador²⁸, until the Apostolic Delegate was eventually received by the Sultan to present him the Papal autograph²⁹. Another four weeks later the answer arrived: It was unfortunately "impossible to distinguish between the peaceful and the rebellious element"³⁰, Mehmet V claimed. Step by step, also Msgr Dolci realized that he had been deceived by the Turks. Their promise to allow at least

---

²² A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, busta 101, Fasc. 527, S. 30 (Entwurf) und 42 f. (Reinschrift).

²³ A.A.E.E.S.S., Austria 472, Dolci an Pacelli, 14.12.1915.

²⁴ A.A.E.E.S.S., Austria-Ungheria (Turchia), III period 1916, pos. 1075 e 1077, fasc. 466, no. 15412, 10-25; PA-AA/R 14087; A 26474, pr. 10.9.1915 a.m.: Report BoKon/170; A53a, 5118; see Balakian, Grigoris: *Armenian Golgotha*, New York 2009, p.85.

²⁵ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia, busta 101, fasc. 527, p. 45-46.

²⁶ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia 101, Fasc. 528, p. 9-10.

²⁷ A.A.E.E.S.S., Austria 472, Gasparri to Scapinelli, 15 September 1915; 2 October 1915; A.S.V., Arch. Nunz. Vienna 761, fasc. 1, p. 24.

²⁸ A.A.E.E.S.S., Austria-Ungheria (Turchia), III period 1915-1916, pos. 1069, fasc. 463, no. 11335, p. 2-3v; see Lepsius, Johannes, *Deutschland und Armenien*, Potsdam 1919, p. 164.

²⁹ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia 101, Fasc. 528, p. 35-36.

³⁰ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia 101, Fasc. 528, p. 37-38.

the Armenian Catholics to return until Christmas was never fulfilled³¹. For Benedict XV there was no longer a doubt that "the unfortunate people of the Armenians is almost completely led towards destruction"³² – as he stated in an allocution at the consistory of December 6, 1915. By the end of the year, Dolci realized, already an "incredible number" of around one million Orthodox Armenians, including 48 bishops and 4500 priests, were murdered³³. The Catholics lost 5 bishops, 140 priests, 42 religious and 85,000 faithful – not less than 87% of their community³⁴.

The killings continued. On June 18, 1916 a further report by the Armenian Catholic Patriarch arrived at the Vatican, which documented the failure of diplomacy: "The project of the extermination of the Armenians in Turkey is still undergoing. (...) The exiled Armenians ... are continuously driven into the desert and there stripped of all vital resources. They miserably perish from hunger, disease and extreme climate. (...) It is certain that the Ottoman government has decided to eliminate Christianity from Turkey before the World War comes to an end. And all this happens in the face of the Christian world"³⁵.

МИХАЕЛЬ ХЕЗЕМАН (ГЕРМАНИЯ)

ВАТИКАН И ГЕНОЦИД АРМЯН 1915/16 Г.

Около 2500 страниц до сих пор неопубликованных документов по Геноциду армян хранились в секретных архивах Ватикана.

Они содержат отчеты очевидцев Священнослужителей Армянской Католической Церкви, таких как монахи, религиозные деятели и священники из нейтральных и союзных народов, которые были свидетелями ужасных событий. Эти документы свидетельствуют о неудаче дипломатии Ватикана в попытках остановить депортацию и массовые убийства.

---

³¹ A.A.E.E.S.S., Austria 472, Dolci to Pacelli, 14.12.1915.

³² A.A.S. (Acta Apostolicae Sedis) VII (1915), p. 510.

³³ A.C.O., Armeni del Patriarcato 1891-1926, rubr. 105, 3, No. 37021, Dolci to Gotto, 20.12.1915.

³⁴ A.C.O., Armeni, fasc. 722/30, no. 2232.

³⁵ A.S.V., Arch. Deleg. Turchia 101, Fasc. 527, p. 120.

Когда Папа Бенедикт XV направил рукописное письмо с горячим призывом к султану, прошло шесть недель для того, чтобы турки разрешили Апостольским делегатам в Константинополе, монс. Анджело Дольче, представить его Мехмет V-му, которому понадобилось еще четыре недели, чтобы ответить.

В конце концов, Папа понял, что все его попытки были неудачными, и что «к несчастью людей армянской национальности почти полностью истребили».

ՄԻԽԱՅԵԼ ՀԵԶԵՄԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)

**ՎԱՏԻԿԱՆԸ ԵՎ 1915/16 Թ.
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Վատիկանի գաղտնի արխիվներում պահվում են Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ դեռևս չիրատարակված, շուրջ 2500 էջ պարունակող փաստաթղթեր:

Դրանք ներառում են հայ կաթոլիկ եկեղեցու հոգևորական դասի ներկայացուցիչների հաշվետվությունները, այդ թվում՝ չեզոք ու դաշնակից երկրների վարդապետների, հոգևոր հայրերի և քահանաների, որոնք այդ սարսափելի իրադարձությունների ականատեսներն են եղել: Դրանք նաև փաստում են Վատիկանի դիվանագիտական ձախողումների՝ հայերի զանգվածային տեղահանություններն ու սպանող դադարեցնելու կամ խոչընդոտելու անկարողության հանգամանքի վերաբերյալ:

Երբ Բենեդիկտոս XV պապը ջերմագին կոչով ձեռագիր նամակ է հղում սուլթանին, վեց շաբաթ է պահանջվում, որպեսզի թուրքերը Կոստանդնուպոլսի առաքելական պատվիրակ Տեր Անջելո Դոլչին թույլատրեն ներկայացնել այն Մեհմեդ V-ին, որից այս անգամ էլ չորս շաբաթ է պահանջվում, որպեսզի պատասխանի նամակին:

Վերջապես պապը հասկանում է, որ իր բոլոր փորձերն ու ջանքերն ապարդյուն են, և որ «դժբախտ ժողովուրդը հայոց, գրեթե ամբողջությամբ, կործանման է մատնվում»:

СТЕПАН СТЕПАНЯНЦ (РОССИЯ)

ПОМОЩЬ РОССИИ АРМЯНАМ И ДРУГИМ НАРОДАМ, ПОДВЕРГШИМСЯ ГЕНОЦИДУ СО СТОРОНЫ ТУРЦИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В периодической прессе и в научной литературе, посвященной Первой мировой войне и в особенности геноциду армянского народа, недостаточно уделяется внимания той значительной роли, которую сыграла Россия в деле сохранения армянского этноса, подвергшегося геноциду со стороны Османской Турции. Опираясь на первоисточники, хранящиеся в архивах Армении и в Институте древних рукописей - Матенадаране, мы попытаемся в какой-то мере восполнить этот пробел.

20 июля 1914г. император Николай II своим манифестом объявил войну Германии и Австро-Венгрии. Началась Первая мировая война. Турция вела подготовительные мероприятия для вступления в нее на стороне Германии. 16 (29)октября 1914г. на стороне Тройственного Союза в войну выступила Османская империя.

С самого начала боевых действий между Россией и Турцией началось истребление западноармянского населения, обвиненного в симпатиях к России. Через несколько дней после начала войны – 5 августа 1914г. католикос всех армян Геворг V Суренянц издал кондак № 1150, в котором объявил о создании Главного Распорядительного Комитета Братской помощи беженцам и раненым воинам, и призвал всех оказать содействие этому органу³⁶. Повсеместно в армянских епархиях и общинах Российской империи и в армянских диаспорах начался сбор добровольных пожертвований.

---

³⁶ Арарат, 1914, № 8 с. 678.

7 ноября 1914 года католикос, обращаясь к наместнику на Кавказе графу И.И. Воронцову-Дашкову, писал о катастрофическом положении армян в Турции, вынужденных, опасаясь смерти, покинуть свои очаги и прятаться в горах. Католикос подчеркивал: “Ныне я получил точные сведения, что многие армянские семьи голодают и лишены теплых одежд. Как духовный глава армянского народа считаю своим пастырским долгом откликнуться на вопли и стенания моих голодных чад и по этой причине прошу Ваше Сиятельство разрешить добровольный сбор пожертвований в пользу голодных армянских беженцев”³⁷.

19 ноября 1914 года просьба Его Святейшества об организации “дела братской помощи и добровольного сбора в пользу притесненных турецких армян” была удовлетворена наместником Кавказа³⁸. По всей Российской империи стали создаваться комитеты “Братской помощи”: в Тифлисе, Кишиневе, Новой Нахичевани, Александрополе, Одессе, Петрограде, Таганроге, Симферополе и т.д. К концу 1914г. поток беженцев из Западной Армении в Российскую империю резко усилился, став бедствием, грозящим превратиться в национальную катастрофу.

По распоряжению наместника Кавказа в октябре 1914г. в Ереванской губернии под председательством губернатора графа Тизенгаузена был организован губернский комитет помощи пострадавшим от войны. Кроме этого армянским беженцам стал оказывать помощь Комитет Ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны под председательством А.Нейгардта для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий ³⁹.

Прогрессивные русские общественные деятели выступили с требованием к правительству России оказать помощь обреченным на гибель западным армянам. В защиту армян выступили представители русской интеллигенции В. Брюсов, Ф. Родичев, профессор М.Сперанский, В. Державин, З. Гиппиус и многие другие, а также

---

³⁷ Национальный архив Армении (далее- НАА), фонд 57, опись 5, дело 86, лист 1.

³⁸ Там же, ф. 121, оп.2, д.1, л.3.

³⁹ **Степанянц С. М.** Помощь России армянам, подвергшимся геноциду в годы первой мировой войны, Новая и Новейшая история, 2008, № 3, с. 218-219.

представители армянской интеллигенции России – Кара-Мурза, А. Дживилегов, А.Ширванзаде; предприниматели, фабриканты и нефтепромышленники О. Меликян, П. Гукасов, С. Будагов, М.Аджемов, С. Тигранов, А.Манташев. Х. Африкян, С. Кюльпенкян, А.Паповян, О.Мелик-Акопов⁴⁰.

В декабре 1914г. турецкие войска под командованием Халиль-паши двинулись в сторону иранского города Тавриз, истребляя и грабя армянское население Урмии, Ураз – Булага и Салмаста. Местное армянское население было вынуждено уйти вместе с отступающей русской армией⁴¹. Беженцы в количестве 44 тысяч армян и 20 тысяч ассирийцев сконцентрировались в Джульфе, куда направлялась помощь продовольствием и медикаментами. Всероссийский Союз Городов взял на себя опеку беженцев и передал Атропатанскому епископу Нерсесу Мелик-Тангяну в помощь им 10 тысяч рублей, на которые он организовал в Джульфе питательный пункт⁴².

Кроме армянских, ассирийских беженцев из Северного Ирана на территории Ереванской губернии находились также русские-православные, русские – сектанты, казаки, греки, грузины, эстонцы, литовцы, езиды и другие беженцы из Карсской области, которым также оказывалась значительная помощь продовольствием и медикаментами.

Уже в первые месяцы войны в Ереван и Ереванскую губернию прибыло 60 тысяч беженцев из Турции и Ирана. В губернии отмечались, как писал в Тифлис викарий Ереванской епархии епископ Хорен Мурадбекян, “повсеместно нищета, болезни, бедствия неопишуемые. Необходима серьезная помощь. Нужда в муке и в деньгах”⁴³. Собранные в Джульфе беженцы стали получать регулярную помощь.

Численность беженцев-ассирийцев из Северного Ирана на территории Ереванской губернии достигла 30 тысяч человек. Бежен-

---

⁴⁰ НАА ф. 57, оп.5, д. 61, л. 19.

⁴¹ **Степанянц С.М.** Помощь российских благотворительных и медицинских организаций армянам, подвергшимся геноциду в годы первой мировой войны, Вестник Поморского университета, 2008, № 12, с. 97-98.

⁴² НАА ф. 28, оп.1, д. 103, л. 130.

⁴³ Там же, ф. 50, оп. 1, д. 7, л. 9.

цам оказывала помощь медицинская группа Бакинского культурного союза во главе с врачом А.Аветисяном, ведущая борьбу с эпидемией холеры. Вскоре к этой группе присоединилась медицинская группа врача О. Ованесяна, посланная Всероссийским Союзом городов, а в ноябре 1915г. к ним присоединилась также “питательная” группа под руководством С. Тиграняна, посланная Петроградским армянским Комитетом⁴⁴.

В конце 1915 г. русские войска Кавказского фронта отбили у турок иранский город Салмаст и весь Северо-Западный Иран. После освобождения этих территорий в большом армянском селе Автван врачебной группой Всероссийского Союза городов была открыта больница на 100 коек с “отделением заразных болезней” и амбулатория. Эта больница открыла отделение на 25 коек в монастыре апостола Варфоломея. Прибывшая из Петрограда другая группа Всероссийского Союза городов основала школы в селах Автван, Галасар, Паяджук, Саналмерик, Сарай, а также кузницу в Агбаке и четыре ремесленные мастерские в Галасаре. С помощью Петроградского армянского комитета в селах Сарка, Кохнашхар, Ахтхана, Кызылджа, Карабах были открыты школы и детский сад в Автване. Жители Автвана получили от уполномоченного Союза Городов 160 единиц тяглового скота и 2500 пудов семян пшеницы⁴⁵.

Иранским армянским и ассирийским беженцам от Торгового дома О. Аветяна из Новой Нахичевани было направлено 200 рублей⁴⁶.

В конце 1915 года в Карсе существовало два комитета помощи беженцам- областной и общественный.

Кроме армянских благотворительных организаций армянским беженцам оказывали помощь чисто российские организации. Так, в Петрограде был организован Комитет помощи армянам в составе почетного председателя – Петроградского городского головы гофмейстера графа И.И. Толстого; председателя сенатора, члена Госсовета Н.С. Таганцева.

---

⁴⁴ Там же ф. 50, оп. 1, д. 33, л. 108.

⁴⁵ Архив Матенадарана п.261, док.30

⁴⁶ Арарат, 1915 № 8, с. 678.

Мероприятия по сбору средств в помощь армянским беженцам проходили 7, 8 и 9 марта 1915г. под лозунгом “Петроград-армянам.” Было собрано 78 тысяч рублей, а также много белья и вещей. Все вещи и деньги были отправлены в адрес католикоса⁴⁷.

Старонахичеванскому и Шарур-Даралагызскому Комитету в период 1914 по 1916гг. оказывали денежное содействие: Всероссийский Земский Союз- 7500 рублей, Главный Кавказский Комитет – 56 000 рублей уполномоченный Всероссийского Союза Городов А. Хатисов – 10 000, Всероссийский Союз Городов (для больниц Автвана и Диера) – 1 333 000, Татьянинский Комитет – 105 308 рублей⁴⁸.

С 23 декабря 1914г.по 31 декабря 1916г. помощь Комитету “Братская помощь” составила 1 миллион 110 тысяч рублей, из которых непосредственно государственная помощь Российской империи составила 628 тысяч рублей, помощь Петроградского Татьянинского Комитета 105 тысяч, помощь Всероссийского Союза Городов 133 тысячи, помощь Главного Кавказского комитета 56 тысяч рублей. Всего 922 000 рублей⁴⁹.

Первая мировая война принесла армянам лишь горе и страдание; депортацию, геноцид и разграбление. Армянский народ оказался на краю физического вымирания.

Армянские беженцы были размещены как на Кавказе, так и в других регионах России. В 1919г. армянские беженцы проживали в Крыму, в центральной Украине, в Поволжье и в других местах.

---

⁴⁷ НАА ф. 57, оп.2, д.273, л. 1.

⁴⁸ Там же ф. 28, оп. 1, д. 108, л. 5-7.

⁴⁹ Там же, ф.50, оп.1, д. 72, л.70.

ՄՏԵՓԱՆ ՄՏԵՓԱՆՅԱՆՅ (ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ)

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱՐԿՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻՆ ԵՎ ԱՅԼ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻՆ**

Ներկայացված են Օսմանյան կայսրության կողմից ցեղասպանության, թալանի և բռնազաղթի ենթարկված արևմտահայերին և այլ ժողովուրդներին Ռուսաստանի պետական, բարեգործական, հասարակական, բժշկական կազմակերպությունների օգնության հիմնական փուլերը:

Արևմտահայերին, ինչպես նաև ասորիներին, հույներին, ռուսներին, վրացիներին օգնում էին Համառուսաստանյան քաղաքների միությունը, մեծ իշխանուհի Տատյանա Նիկոլանայի կոմիտեն, Պետրոգրադի Հայկական կոմիտեն և այլ կազմակերպություններ: Այս կազմակերպությունների հայթայթած գումարներով բացվեցին հիվանդանոցներ, դպրոցներ, սննդի կետեր:

Այս կազմակերպությունների դերն անգնահատելի է եղեռնը վերապրած հայության բեկորները փրկելու գործում:

STEPAN STEPANYANTS (RUSSIA)

**RUSSIA'S SUPPORT TO ARMENIANS AND OTHER
PEOPLE, WHO WERE SUBJECTED TO GENOCIDE BY
TURKEY, DURING WORLD WAR I**

There presented basic stages of state, charitable, social, medical organizations of Russia to Western Armenians and other people, subjected to deportation and genocide.

Western Armenians as well as Assyrians, Greeks, Russians and Georgians are helped by All-Russian City Union, Committee of Grand Duchess Tatiana Nikolaevna, Armenian Committee of Petrograd and

other organizations. Money gained by these organizations has been spent on hospitals, schools, food.

The role of these organizations is very important for salvation of the fragments of the Armenian people who has survived the Genocide.

ВИКТОР АКОПЯН (РОССИЯ)

К ИСТОРИИ ЗЕМЕЛЬНОГО УСТРОЙСТВА ЗАПАДНОАРМЯНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ НА ЮГЕ РОССИИ В 1920-30-Е ГГ.

На территории Юга России к середине XX в. имелось более 120 армянских населенных пунктов. Большая часть из них образовалась в досоветский период. Их история получила освещение в научной литературе. Этого нельзя сказать об армянских поселениях, созданных в 1920-30-х гг. в результате землеустройства западноармянских беженцев. Они являются объектом рассмотрения настоящей статьи.

Десятки тысяч западноармянских беженцев спасшихся от тотального уничтожения оказались на Дону и Северном Кавказе. Они ютились в заброшенных строениях, сараях, землянках на городских окраинах и в помещениях, принадлежащих общинам.

После окончательного утверждения советской власти в начале 1920 г. национальные партии и благотворительные организации, занимавшиеся помощью беженцам, были ликвидированы. Преследованиям подвергалась церковь. Официальные власти не хотели отдавать национальным объединениям инициативу в работе среди обездоленного населения (от 25 до 40 тыс. по региону), могущего стать социальной опорой новой власти. Теперь решение их проблем стало монополией государства.

К середине 20-х гг. в положении беженцев мало что изменилось. Они устраивались, как могли, и зарабатывали на жизнь «непрестижными» видами деятельности. С началом нэпа некоторые из них занялись мелкой торговлей и ремеслом. Но так как большинство

беженцев не являлись советскими гражданами, эта деятельность считалась незаконной. Многие из беженцев изъявляли желание заняться привычным для себя земледельческим трудом, однако местные власти отказывали им в землеустройстве, мотивируя это тем, что иностранцам по закону позволено лишь батрачить или арендовать землю. Однако в иностранцев сознательно записывали, например, карских армян, являвшиеся подданными Российской империи.

И только социально-экономические и политические процессы, происходившие в период нэпа, вынуждали компартию считаться с желанием этнических групп землеустроиться. Этой проблемой занялись власти образованного в 1924 г. Северо-Кавказского края. По Всесоюзной переписи населения 17 декабря 1926 г., армянское население края (без Дагестана) по численности занимало четвертое место (официально 162,2 тыс. чел., по данным армянской секции – 220 тыс.) после русских, украинцев и чеченцев⁵⁰.

Заниматься проблемами беженцев также поручалось армянским секциям ВКП(б), уполномоченным органов госвласти. Первое Северо-Кавказского краевое совещание секретарей армянских партсекций (февраль 1925 г.) в своей резолюции посчитало настоящей необходимостью «поставить вопрос перед соответствующими краевыми органами о наделении земель в подходящих районах желающих осесть на землю бывших хлеборобов»⁵¹.

На заседании бюро Северо-Кавказского крайкома (25 сентября 1925 г.), рассматривавшем вопрос об устройстве беженцев, практическое разрешение этого вопроса поручалось крайисполкому⁵². 11 ноября 1925 г. крайисполком обсудив вопрос «Об устройстве армян-беженцев», дал поручение земельному управлению к 1 марта 1926 г. представить планы и сметы по устройству в крае 3000 армянских

---

⁵⁰ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Предварительные итоги. Вып. 3-й. М., 1927.

⁵¹ Центр документации новейшей истории Ростовской области (ЦДНИРО). Ф.Р. – 7. Оп. 1. Д. 165. Л. 10.

⁵² ЦДНИРО. Ф.Р. – 7. Оп. 1. Д. 65. Л. 4.

семей (15 тыс. чел.)⁵³. По расчетам крайисполкома, на их землеустройство требовалось не менее 3 млн. руб.⁵⁴

Наиболее оптимальным являлось землеустройство беженцев в рамках отдельных национальных поселений, что позволяло армянам сохранить свою идентичность. В них не было традиционного самоуправления, армянского по содержанию образования, церквей и независимых организаций. В то же время государство допускало использование родного языка в работе местных органов власти, учреждений просвещения. Многие армянские поселения до конца 1930-х гг. имели статус национальных сельсоветов, по сути, являвшихся низовой формой национально-территориальной автономии. «Малой» формой автономии обладали Армянский и Мясниковский районы⁵⁵, которые не рассматриваются в этой статье.

Ряд руководителей в крае, стоявших на позиции русификации нацменьшинств, заявляли о нецелесообразности отдельных поселений. Они предлагали национальные группы подселать в русские села, разделять по разным районам расположенные рядом населенные пункты одной национальности, объединять армянские поселения с соседними инонациональными в единый сельсовет. Тем не менее, в интересах осуществления коллективизации районные власти получили распоряжение сверху продолжить землеустройство в форме отдельных поселений. Это мотивировалось прежде всего экономическими интересами.

Землеустройство армянских беженцев путем создания отдельных поселений осуществлялось как в годы нэпа, так и в период сталинской модернизации 1930-х гг. Но если на первом этапе учитывалось пожелание самих армян, то на втором этапе (с конца 20-х гг.) с их мнением не считались, а землеустройство привязывалось к интересам коллективизации.

Для беженцев земли выделялись за пределами двух армянских

---

⁵³ Государственный архив Ростовской области (ГАРО). Ф. Р-1485. Оп. 1. Ед. хр. 173. Л. 234.

⁵⁴ Советский Юг. 1925. 31 окт.

⁵⁵ **Акопян В.З.** Национальные районы и их официальный язык (Армянские районы Северного Кавказа в 20-е годы) // Армяне Северного Кавказа. Studia Pontocaucasica. Вып. II. Краснодар, 1995

районов и вдали от старожильческих армянских общин: Причерноморья (например, Сочинский район, где в середине 20-х гг. Армянское население составляло 40% и превосходило русских и украинцев вместе взятых – 33%)⁵⁶, Кавминвод, Святого Креста (Буденновск), Эдиссии⁵⁷ и др. На этих территориях и в городах беженцы устраивались самостоятельно.

Государство оказывало поддержку переселению только в малонаселенные и засушливые районы края, где армянам выделялись пустопорожные земли. Исключением из этого правила является село Гайкодзор Анапского района, которое образовалось за счет объединения в одно поселение (на базе хутора Галкина Щель) нескольких небольших армянских хуторов, созданных в разное время выходцами из Трапезунда. Одна часть населения хуторов поселилась в этой местности еще в 1880-90-е гг., а другая часть прибыла в 1915-1916 гг.⁵⁸ По данным на 2002 г., в селе проживало 4800 человек (85% – армяне)⁵⁹. На близком расстоянии от Гайкодзора находились села, основанные выходцами из Муша (ст. Тоннельная), Вана (хутор Ван) и Эрзинджана (хутор Эрзинджан). Хутор Эрзинджан (ныне х. Победа) в настоящее время относится к г. Новороссийску. В 2010 г. в нем проживало 256 человек.

Все остальные поселки и хутора создавались, как правило, на «голом месте». Среди армянских поселений образованных в период нэпа, следует назвать: хутор Новый Мир (северо-восток Краснодарского края) хутора Шаумян и Арарат (юго-восток Ростовской области) и др. В них проживали беженцы из Карса, Муша и Вана.

---

⁵⁶ Центр документации новейшей истории Краснодарского края (ЦДНИКК). Ф. 9. Оп. 1. Д. 878. Л. 1.

⁵⁷ **Акопян В.З. и др.** Едессия. Страницы истории. М., 1993; *Его же*. Город Святой Крест. Между прошлым и настоящим. 1799-2009. Исторический очерк. Монография. Пятигорск: ПГЛУ, 2009. 360 с. и др.

⁵⁸ Впоследствии в Гайкодзоре поселились эрзерумские и карсские армяне, а также переселенцы из Джавахка. См.: **Атабекян Н.В., Григорян К.Э., Дрейзер Л.М., Колесов В.И., Кузнецов И.В., Попов А.П.** Армяне села Гайкадзор (этнографические заметки) // Армяне Северного Кавказа. *Studia Pontocausica*. Вып. II. Краснодар. 1995. С. 170.

⁵⁹ Курорт Анапа. URL: <http://www.anapaweb.ru/anapa/nazvan.php>; Гай-Кодзор. URL: <http://www.travellers.ru/city-gajj-kodzor>.

Организуемые на втором этапе землеустройства поселения должны были стать форпостами колхозного строительства. В конце 20-х гг. на юго-востоке нынешней Ростовской области в непосредственной близости от хуторов Шаумян и Арарат возник хутор Микоян (в настоящее время – х. Советский), основанный беженцами из сел Карсской области, а в Крыловском районе нынешнего Краснодарского края хутора Эрzedжан (искаженный от Эрзинджан), слившийся с хутором Лобовая Балка и Эрзерум. На территории Ставрополья тогда же беженцами из Ардагана, Карса, Эрзерума, Вана, Сасуна, Муша были созданы населенные пункты Арарат, Максимова (армяне-униаты)⁶⁰, армянский колхоз «Новая жизнь»⁶¹ и др.

Землеустройством беженцев руководство страны одновременно решало несколько задач: во-1-х, продемонстрировать всему миру способность советской власти решать сложные национальные проблемы; во-2-х, в короткие сроки восстановить хозяйство, разрушенное в результате гражданской войны, обеспечить налоговые поступления и снабжение сельскохозяйственной продукцией; в 3-х, в лице армян получить социальную опору советской власти.

Эти ожидания оправдались. Население армянских сел внесло значительный вклад в укрепление экономического потенциала страны. В Великую Отечественную войну армяне дали стране воинов, проявивших бесстрашие и героизм. Продемонстрированный армянами высокий ресурс поддержки был истолкован неверно. В послевоенные десятилетия, по мнению властей, армяне-сельчане поддерживают любые преобразования и проявляют желание полностью влиться в новую общность – советский народ. Однако упразднение национальных районов и сельских советов; прекращение преподавания армянского языка в школах; денационализация аппарата; замена национальных топонимов русскими; объединение селений и колхозов с перенесением их центров в инонациональные населенные пункты приводило к неравномерному социально-экономическому развитию не в пользу армянских сел.

---

⁶⁰ Акопян В.З. и др. Армяне Ставрополья и Терека / Коллективная монография. Под ред. В.З. Акопяна. Пятигорск, 2007.

⁶¹ Власть Советов. 1934. 3 июня.

Все эти и другие меры приводили к массовому исходу армян в города и другие регионы. Одни армянские поселения прекратили свое существование (Ван, Эрзинджан, Эрзерум, Арарат, Максимовка и Арарат в Ставропольском крае), другие в настоящее время находятся на грани гибели (Микоян) или теряют свой национальный облик. Большую жизнеспособность «проявили» армянские села Причерноморья, упраздненных национальных районов, Гайкодзор, Шаумян и Новый Мир (180 жителей).

В целом же, при всей противоречивости советской поселенческой политики, само существование в Спюрке армянских поселений, использование в них до середины XX века родного языка в делопроизводстве, работе культурно-просветительных учреждений, является позитивным опытом. На примере истории армянских поселений, созданных в разное время в России, можно сделать вывод, что только в компактных очагах проживания российским армянам удалось сохранить национальную идентичность, обряды и традиции.

VICTOR AKOPYAN (RUSSIA)

ABOUT THE HISTORY OF THE LAND DIVISION OF THE WESTERN ARMENIAN REFUGEES IN THE SOUTH OF RUSSIA IN 1920S-1930S

The article deals with the Soviet state policy on land division of the Western Armenian refugees in the South of Russia in 1920s-1930s. The lands for the Armenian settlements were allocated in the sparsely populated areas, far from the older Armenian communities. The state allowed the use of the native language in the work of the local authorities and cultural and educational institutions in the Armenian settlements until the end of 1930s. When allocating the land for the refugees, the state authorities aimed at getting the strong social support from Armenians. The population of the Armenian settlements supported the Soviet power, demonstrated diligence and during the Great Patriotic War gave the country great warriors, who showed unprecedented valour, bravery and courage. The purposeful forcing of the assimilation at the second half of

the 20th century has led to the fact that some Armenian settlements ceased existence, others are currently on the verge of extinction and are losing their national identity. The most viable are the villages Gaikodzor and Shaumyan. Based on the example of the Armenian settlements, the author comes to the conclusion that only in compactly located areas of residence the Russian Armenians manage to a certain extent to keep their national identity, faith and traditions.

ՎԻԿՏՈՐ ՀԱԿՈԲՅԱՆ (ՌՌԻՍԱՍՏԱՆ)

**ՌՌԻՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎՈՒՄ 1920-1930 ԹԹ.
ԱՐԵՎՏՏԱՀԱՅ ՓԻՄՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՈՂԱՀԱՏԿԱՑՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ**

Զեկուցման դրություններում ներկայացված են Խորհրդային պետության քաղաքականությունը արևմտահայ փախստականների հողահատկացման հարցերի շուրջ՝ Ռուսաստանի հարավում 1920-1930 թթ.: Հայ վերաբնակիչների համար հատկացված հողերը գտնվում էին նոսր բնակեցված տարածքներում և հեռու էին հին հայկական համայնքներից: Պետությունը թույլ էր տալիս հայերով բնակեցված այդ վայրերում գործածել մայրենի լեզուն պետական, մշակութային և կրթական հիմնարկությունների աշխատանքներում մինչև 1930-ական թթ. վերջը: Իշխանությունները, այդ հողերում բնակեցնելով փախստական հայերին, նպատակ ունեին սոցիալական հենարան գտնել նրանց շրջանում: Վերաբնակեցված հայերը աջակցում էին Խորհրդային իշխանությանը. Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ նրանք երկրին տվեցին անվանի ռազմիկներ, ովքեր ցուցաբերեցին աննախադեպ քաջություն և խիզախություն: 20-րդ դարի երկրորդ կեսին իրականացվող նպատակամղված ուժացման քաղաքականությունը բերեց նրան, որ հայ վերաբնակիչների մի մասը կորցրել, իսկ մյուս մասը գտնվում էր ազգային ինքությունը կորցնելու վտանգի առջև: Ակնհայտ օրինակներ են Հայկաձոր և Շահումյան գյուղերը: Հիմնվելով հայ վերաբնակիչների օրինակի վրա հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ ռուսահայերը կարո-

դացել էին պահպանել ազգային ինքնությունը, կրոնը և ավանդույթները միայն հայերով խիստ բնակեցված վայրերում:

ВЛАДИМИР ЗАХАРОВ (РОССИЯ)

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ ДОКУМЕНТЫ БОЛГАРСКОЙ МИССИИ 1915 Г. О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН В ОСМАНСКОЙ ИМЕРИИ

Мы представляем неизвестные российскому и армянскому ученому сообществу небольшую часть дипломатических документов, относящихся к армянскому геноциду. Документы были обнаружены Агопом Гилигяном в Центральном государственном архиве Болгарии в фонде № 321.

Это лишь небольшая часть писем, рапортов и телеграмм болгарских дипломатических представителей в Константинополе, Смирне, Одрине и др. населенных пунктах Турции к Министерству иностранных дел и вероисповеданий в Софии.

Они публикуются на русском языке впервые. Документы расположены в хронологическом порядке, чтобы иметь возможность проследить этапы уничтожения армянского народа в пределах Османской империи – адская цель младотурецкой партии «Иттихад ве Теракки» («Единение и прогресс»). Это переписка сербских и болгарских посланников со своим правительством, опубликованная только на болгарском языке впервые в 1995 г.⁶² Читатель встретит практически нецитируемые и недоступные зарубежные источники, описывающие страшную трагедию целого народа.

Следует отметить, что отношения Болгарии с Турцией были далеко не безоблачны. В 1912 г. Болгария вместе с другими странами Балканского союза начала войну против Турции, известную как

---

⁶² См.: Геноцидът над арменците в Турция в светлината на българските дипломатически документи (сборник от архивни материали). В памет на милион и половина арменци – жертва на първия геноцид на двадесети век. / Сост. А. Гилигян. – София, 1995.

Первая Балканская война. В мае 1913 г. война завершилась полной победой балканских союзников над Османской империей. По Лондонскому мирному договору Болгария приобрела провинцию Фракию с выходом к Эгейскому морю, а также часть Македонии⁶³.

Однако победившие страны не сумели мирно согласовать раздел захваченных у Турции территорий. Сербия и Болгария одновременно претендовали на Македонию, Греция спорила с Болгарией по Фракии. Румыния также предъявляла территориальные претензии к Болгарии. Эти противоречия переросли во Вторую Балканскую войну, в которой Сербия, Греция, Румыния, Османская империя и Черногория единым фронтом выступили против Болгарии. В очередной войне объединённые силы довольно быстро нанесли поражение болгарским войскам⁶⁴.

После того, как Османская империя подписала в 1914 г. тайный союзный договор с Германией и фактически присоединилась к Центральным державам, германские и австро-венгерские послы делали предложения Болгарии заключить союзный договор с Турцией. Однако напряжённые отношения Болгарии и Османской империи из-за Западной Фракии, которая после Первой Балканской войны вошла в состав Болгарии, осложняли переговоры Турции и Болгарии, которые начались по инициативе австро-венгерских и германских послов в Софии и Константинополе. Всё же 19 августа 1914 г. представители Болгарии и Османской империи подписали договор о дружбе. Однако, несмотря на некоторые успехи в налаживании болгарско-турецких отношений, этот договор не являлся прочным стабилизатором отношений Софии и Константинополя. Этот договор так и не был ратифицирован и не оказал влияние на ситуацию на Балканах в начале войны⁶⁵.

---

⁶³ **Шеремет В.И.** Балканы, Россия и Турция в канун первой мировой войны (по материалам переписки турецких послов в Петербурге и Вене) // Материалы международной научной конференции "Россия и славяне XVIII в. – 1918 г." (Москва, 25–27 июня 1991 г.). М., 1992. – 224 с. (Балканские исследования. Вып. 15). – С. 217.

⁶⁴ Там же. – С. 218.

⁶⁵ **Бирман М.А.** За Балканскими фронтами Первой мировой войны. – М.: Издательство «Индрик», 2002. – С. 42.

Болгарские дипломаты были аккредитованы Турции и могли наблюдать за внутренней жизнью Османской Империи.

Подлинность болгарских дипломатических документов не может быть поставлена под сомнение, в них на фоне трагических фактов ощущается сочувствие болгарских дипломатов к катастрофической судьбе армянского народа в Османской империи. Среди этих дипломатов есть и болгарский уполномоченный министр в Константинополе д-р Николай Колушев. Он, кроме своего глубокого сочувствия к армянам, пытается деликатно препятствовать необоснованным мерам турецкого правительства и осуществлению губительных действий против армян – турецких подданных.

Открытием болгарских дипломатических архивных документов об армянском геноциде мы хотим заполнить пустоту, которая ощущается в этом направлении в мировой исторической литературе.

VL. ZAKHAROV (RUSSIA)

UNKNOWN DOCUMENTS OF BULGARIAN MISSION ON ARMENIAN GENOCIDE IN OTTOMAN TURKEY

This talk offers for a scientific discussion a hitherto unknown diplomatic documents regarding to the Armenian Genocide. These documents were discovered by Hakob Giligyan in the collection № 321 of the State Central Archive in Bulgaria. This is only a small part of letters, reports and telegrams of Bulgarian representatives in Constantinople, Smirna, Odrine and other settlements throughout Turkey addressed to the Ministry of Foreign Affairs and Cofessions of Bulgaria. These files are published in Russian for the first time.

**1915 թ. ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ ՔԻՉ ՀԱՅՏՆԻ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Այս զեկուցման նպատակն է լուսաբանել մինչ օրս գիտական շրջանակների համար անհայտ, բայց մեծ գիտական կարևորություն ունեցող, դիվանագիտական փաստաթղթեր, որոնք հայտնաբերվել են Հակոբ Գիլիգյանի կողմից՝ Բուլղարիայի Պետական կենտրոնական արխիվի № 321 պահոցում:

Սա միայն մի փոքր մասն է այն բոլոր նամակների, զեկուցագրերի և հաղորդագրությունների, որոնք բուլղարական դիվանագետները Կոստանդնուպոլսում, Ջմյուռնիայում, Օդիքնեում և Թուրքիայի զանազան բնակավայրերում, ուղարկվել են Բուլղարիայի Արտաքին գործերի և դավանանքի նախարարությանը: Այս նյութերը տպագրվում են ռուսերեն լեզվով առաջին անգամ:

АНТОНИНА ДОЛГАНОВА (РОССИЯ).

**ПОМОЩЬ АРМЯНАМ-БЕЖЕНЦАМ
НАЦИОНАЛЬНЫМИ КОМИТЕТАМИ И ОБЩЕСТВАМИ
ПЕТРОГРАДА В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.
ОБЗОР ДОКУМЕНТОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА
САНКТ-ПЕТЕРБУРГА (ЦГИА СПб)**

Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб) хранит документы, отложившиеся в процессе деятельности учреждений, организаций и предприятий Санкт-Петербурга – Петрограда и Санкт-Петербургской – Петроградской губернии со II-ой пол.XVIII в. до 1917г.

Прямых фондов армянских национальных комитетов и обществ Петрограда в документах архива, к сожалению, не имеется. Но в других фондах удалось выявить довольно интересные документы, отражающие деятельность этих организаций по оказании помощи армянским беженцам. Задача данного сообщения – дать обзор этих документов. Они находятся в фондах: Петроградского особого городского по делам об обществах присутствия (ф.287) и Канцелярии петроградского градоначальника (ф.569).

В фонде Петроградского особого городского по делам об обществах присутствия находится дело «О регистрации Общества вспомоществования бедным семьям армян, участвующих в войне, и бедствующему армянскому населению, пострадавшему от военных действий» за 1914-1917гг.⁶⁶ В деле имеется прошение П.О.Гукасова, Г.Ф.Тигранова, Г.Б.Богданиана и Г.Г.Кянджунцева петроградскому градоначальнику об утверждении устава Общества, а также рукописный подлинник Устава общества, утвержденный 5 января 1915г., и его типографский экземпляр.

14 января 1915г. общество начало свою работу в составе 58 членов. В состав Комитета Общества вошли: председатель - крупный нефтепромышленник Павел Осипович Гукасов, товарищи председателя – Г.П. Кянджунцев и Г.Б.Богданян, казначей – Я.О. Гукасов, секретари – А.З. Саруханян и М.Н. Ростомян.

Правление располагалось в доме Евгении Самуиловны Гукасовой по адресу: Литейный пр., д.46.

В процессе деятельности в составе Общества были образованы три подотчетные Комиссии: театральная для устройства благотворительных концертов и базаров; приютская для заведывания приютом Общества в Караглисе; и врачебно-питательная, руководящая деятельностью врачебно-питательного отряда в Азербайджане в Персии.

Первостепенной задачей Общества было привлечение внимания Правительства к бедственному положению армян-беженцев.

Имеются сведения, что на 4 апреля 1916г. Общество состояло из 122 членов. В деле также имеется список членских взносов за

---

⁶⁶ ЦГИА СПб, ф.287, оп.1, д.290.

1915г. с именами всех 122 членов. В распоряжение Общества поступило 352 тыс. 870руб. 3,5коп.из членских взносов, пожертвований, благотворительных акций, от Особого совещания по устройству беженцев при Министерстве внутренних дел, Комитета «Петроград – беженцам» и Татъянинского комитета. Из этих средств были выделены деньги на оборудование и содержание 37 приютов в 13 областях Закавказья с 3 756 сиротами, пять приютов в Персии, больницы на 12 кроватей и трех амбулаторий в Персии, на пропитание 7 тыс. беженцев, выдачу 1 тыс. 600 комплектов одежды и вспомоществование военнообязанным армянам.

В деле имеется два отчета Общества от 11 и 24 марта 1916г. в Особое совещание по устройству беженцев по расходу предоставленных им средств на оборудование и содержание приютов.

В документах архивного фонда Канцелярии петроградского градоначальника в деле «О разрешении на проведение разными обществами публичных лекций» за 1916г.⁶⁷ имеются сведения об устройстве Обществом 14 мая 1916г. благотворительной лекции Валерия Яковлевича Брюсова «Поэзия армянского средневековья и ашуггов» в здании Тенишевского училища по адресу: ул. Моховая, д. 33. Сложно переоценить роль В.Я. Брюсова в деле помощи армянской культуре в гибельное для нее время.

Также в подобном деле о разрешении Канцелярией петроградского градоначальника публичных лекций имеются сведения об организации уже Армянским обществом изящных искусств 24 марта 1916г. лекции, также внесшего значительный вклад в дело помощи армянским беженцам, члена Государственной думы Моисея Сергеевича Аджемова «Война и армяне»⁶⁸.

И, наконец, в этом же фонде Канцелярии петроградского градоначальника имеется дело «Съезда представителей армянских обществ, местных армянских комитетов и состоящих в ведении Католикоса всех армян комитетов «Братской помощи», оказываю-

---

⁶⁷ ЦГИА СПб, ф.569, оп.13, д.1549.

⁶⁸ ЦГИА СПб, ф.569, оп.13, д.1559.

щих помощь армянам беженцам», который состоялся в Петрограде 10-12 мая 1916г.⁶⁹

9 марта 1916 г. член Государственной думы Михаил Иванович Пападжанов обратился с ходатайством о разрешении ему созвать в Петрограде Съезд представителей армянских обществ, местных армянских комитетов и комитетов «Братской помощи» с целью обсуждения вопросов координации помощи армянам-беженцам.

13 марта заместитель председателя министра внутренних дел дал разрешение на созыв Съезда.

Для организации Съезда был избран специальный комитет из представителей Петроградского и Московского армянских комитетов в составе 14 человек, по 7 человек от каждого. Председателем был выбран Григорий Фадеевич Тигранов (представитель Петроградского комитета), товарищами председателя – Александр Богданович Асрибеков (представитель Петроградского комитета) и Степан Григорьевич Мамиконян (представитель Московского комитета). Прочими членами Организационного комитета от Петроградского армянского комитета были избраны: Н.Г.Адонц, Н.И.Берберов, А.О.Гукасов, М.Н.Ростомян и А.З.Саруханян; от Московского армянского комитета – И.Т.Амиров, Х.С.Аджемов, И.Ф.Балиев, А.К.Ждивелегов, Н.Р.Карамян и И.И.Тадевосянц.

В работе съезда приняли участие члены Государственной думы М.И.Пападжанов и М.С.Аджемов.

Открытие Съезда и первое заседание состоялось 10 мая 1916 г. в здании «Товарищества инженеров путей сообщения» по Бородинской ул., д.6. Дальнейшие заседания проходили 11 мая и 12 мая в доме графини С.С. Игнатьевой по адресу: Симеоновская ул., д.1.

Работа съезда была поделена на 5 секций: 1.врачебно-санитарная; 2.школьная; 3.юридическая; 4.организационная; 5.экономическо-сельскохозяйственная.

В деле имеется предварительная программа с вопросами подлежащими к рассмотрению. Такие как: всевозможные виды помощи - продовольственная, квартирная, по передвижению, врачебная, духовная, образовательная, юридическая, одеждой, поиском заработка,

---

⁶⁹ ЦГИА СПб, ф.569, оп.13, д.1612.

призрением сирот и инвалидов, ссудами, пособиями для восстановления разоренных хозяйств и др. Планировалось обсуждение вопросов по розыску пропавших, о возвращении беженцев на родину и многие другие.

Таковы, немногочисленные, но ценные для разработки темы организации помощи беженцам в годы Первой мировой войны, комплексными усилиями правительственных, общественных и благотворительных организаций, документы, которыми располагает Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга.

ANTONINA DOLGANOVA (RUSSIA)

**THE SUPPORT OF NATIONAL COMMITTEES AND
SOCIETIES IN PETROGRAD TO THE ARMENIAN
REFUGEES DURING THE FIRST WORLD WAR. THE
REVIEW OF DOCUMENTS OF CENTRAL STATE
HISTORICAL ARCHIVE OF ST. PETERSBURG**

During the awful period of Armenians' genocide the citizens of Petrograd (the name of St. Petersburg from 1914 to 1924) weren't indifferent to the tragedy of people. Many men and women, famous or not, Armenians or not, tried to support victims of genocide. The documents of Central state historical archive of St. Petersburg (CGIA SPb) tell about the help of different committees and societies in Petrograd, which collected money for charity and tried to find a new home for Armenians. The article is devoted to the review of these material.

**ՊԵՏՐՈԳՐԱԴԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ և
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ: ՍԱՆԿՏ-
ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԱՐԽԻՎԻ (ՍՊԲ ԿՊՊԱ) ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ**

Պետրոգրադի (Սանկտ-Պետերբուրգի անվանումը 1914-1924թթ.) քաղաքացիները հայոց ցեղասպանության սարսափելի շրջանում անտարբեր չէին մի ողջ ժողովրդի ողբերգության հանդեպ: Բազմաթիվ տղամարդիկ և կանայք, անվանի կամ ոչ, ազգությամբ հայ կամ այլազգի, ձգտում էին օժանդակել ցեղասպանության զոհերին: Սանկտ-Պետերբուրգի կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ՍՊԲ ԿՊՊԱ) փաստաթղթերը պատմում են Պետերբուրգի տարբեր կոմիտեների և հասարակության տարաբնույթ օգնության մասին, որոնք հանգանակում էին գումարներ խնամատարության համար, ձգտում էին գտնել նոր կացարան հայերի համար: Զեկուցումը նվիրված է այդ նյութերի տեսությանը:

THEOFANIS MALKIDIS (GREECE)

**THE ARMENIAN GENOCIDE, THE GENOCIDE AND THE
INTERNATIONAL COMMUNITY**

1. Introduction: The Armenian Genocide

The term “Genocide” was firstly expressed in 1944 by the Raphael Lemkin⁷⁰ and was made known just before the trial of Nuremberg⁷¹ for

---

⁷⁰ McDonnell, AD Moses, "Raphael Lemkin as historian of genocide in the Americas", *Journal of Genocide Research*, Volume 7, Issue 4, December 2005, pp. 501-529.

the ones responsible for the extermination of the Jews by the Nazi»⁷². Rafael Lemkin, introduced the term 'genocide' in 1944. In his writings on genocide, Lemkin is known to have detailed the fate of Greeks in Turkey. In August 1946 the New York Times reported: «Genocide is no new phenomenon, nor has it been utterly ignored in the past. ... The massacres of Greeks and Armenians by the Turks prompted diplomatic action without punishment. If Professor Lemkin has his way genocide will be established as an international crime...»⁷³ Lemkin described the crime as follows: «Genocide is directed against the national group as an entity, and the actions involved are directed against individuals, not in their individual capacity but as members of the national group».⁷⁴ Genocide has been the base of the terminology the United Nations have used to make the «Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide» (December 9th 1948) and came into force in January 1951. At that time the specific crime was coded and there were even set punishments for the criminals, but that hasn't stopped the forcing of violence against a group of people different from their persecutors⁷⁵ Methods of destruction which caused death indirectly - such as deportations involving death marches, starvation in «labour» camps, concentration camps etc. -

---

⁷¹ Tribunal Militaire International de Nuremberg, Procès des grands criminels de guerre, Nuremberg, p.46. Επίσης Ginsburgs G. –Kudriavtsev V. (eds) The Nuremberg Trials and international Law, Dordrecht, Martunus Nijhoff editions, 1990.

⁷² «Pogrom» is a term that is usually used in order to are reported the Semitics disturbances in Russia, particularly in 1881-1882, in 1903, in 1905 in the Odessa, Kiev, Chisinau . Klier J. Pogrom, in Shelton D. (ed) Genocide and Crimes against humanity, London Macmillan, 2004, σ.812-815. Also crime against the humanity is the "Night of Crystals" (Kristallnacht) of 9^{is} -10^{is} November 1938.

⁷³ "Genocide", *New York Times*, 26 August 1946

⁷⁴ See Lemkin R., Axis Rule in Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for readers. Carnegie Endowment for International Peace. Division of International Law, Washington 1944. Lemkin R., 'Le genocide', *Revue internationale de droit penal*, 1946. Also see Raphael Lemkin's dossier on the Armenian Genocide. California 2008. Special issue : Raphael Lemkin : the founder of the United nations Genocide Convention a historian of mass violence, *Journal of Genocide Studies*, v. 7, no 4, Dec 2005.

⁷⁵ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (CPPCG). General Assembly Resolution 260 a (III) of 9/12/1948. UNTS, No 1021, vol. 78, 1951, p. 228.

were referred to as «white massacres»⁷⁶ This plan against Armenians can be verified through the reports and documentations of the foreign ambassadors, consuls, embassies, and others, where one can find references on the acts of slaughtering and brutality. After centuries of presence, prosperity and contribution of a historical nation, the Armenians abandoned the land of their ancestors, their homes, churches, graves, a culture of world wide appeal. The Armenians from former Ottoman Empire, nowadays in Armenia, in U.S.A., in Canada, in Australia, in Europe, and throughout the world wants justice to be attributed in the name of their ancestors that were murdered during the genocide from the Ottoman State. A genocide that consists part of a greater crime committed against that cost the life of 1.500.000 Armenians and thousands became refugees.

2. The Genocide continues: Denial and propaganda

All the successive governments of Turkey, from the end of WW I until today, denied the accusation of committing Genocide. The Turkish governments did not stop developing concise efforts to prevent any recognition of the Genocide and any research on the events by international organizations and during scientific meetings. Moreover, the Turkish governments not only refused to learn about these serious accusations concerning their responsibility for the extermination of the Armenians⁷⁷, but also there is evidence to prove that the plan of extermination of the Armenians is still in process with the premeditated destruction, desecration and desertion of the cultural monuments. Turkey, apart from its tactics of denying the facts, the responsibility of those who took part in them, the methods of disclaiming of history applied by the servants of formal history, makes use of the following: selective use, partial description or masterly twisted reality, continually improved presentation of projects of academic glamor, which will increase credibility when addressing non-experts, scientific radio televised broadcasts etc. This comes from the misinformation of the propaganda on

---

⁷⁶ Rendel, G. W. (20 March 1922). Foreign Office Memorandum on Turkish Massacres and Persecutions of Minorities since the Armistice.

⁷⁷ The Turkish Courts-Martial of 1919-20 saw charges brought against a number of leading Turkish officials for their part in ordering massacres against both Greeks and Armenians. Akçam, Taner (1996). *Armenien und der Völkermord: Die Istanbul Prozesse und die Türkische Nationalbewegung*. Hamburg: Hamburger Edition. p. 185.

the Turkish population against the Armenians, their role in the past and their feelings. These measures it develops in order to disclaim the historical truth and to serve the misinformation, can and will probably be intensified in the future: Turkey could do that by rallying their national feelings round facts such as commemorative occasions for the victims of Turkey in the period between 1915-1918 or by assigning days of national memory and honor of the main responsible for the genocide (among which the Talaat, Cemal, and Enver, Mustafa Kemal, Topal Osman etc). Abroad, in an external level, they could create new institutes and other “centers of Turkish studies”, etc.

3. The Genocide and recognition

The presence of the Armenians after the Ottoman domination over this region, the Armenian influence and their contribution to various cultural achievements were threatened. The authority system and the government, the discriminations against the Armenians, the conditions of the financial and political life threatened the continuity of the Armenians in the region. With the creation of the Young Turks group in the Ottoman state, a nationalistic ideology appeared and consolidated, and with the domination of power in 1908, there was a desire for the non Muslim's populations to become extinct, a dream which came true during W W I, the Armenians were a central target. Massacres, atrocities, massive violence, arrests of women and children, violent conversions to Islam, marches of death. These facts are confirmed by survivors of the genocide as well as foreign witnesses, whereas lots of people left the region taking refuge in Russia. 1.500.000 Armenians were lost due to massacres, deportations and marches of death. This premeditated destruction of the 50% of the Greeks, constitutes genocide according to the criteria of U.N. (article 2 of the Convention, paragraphs a, b, c, d and e) and other acts, papers on Genocide⁷⁸. The Armenian Genocide is an issue which has remained cut off from the world for many years and is appointed in the late 1960's and in the early 1990's, posed pressure on the Armenian grounds and on the issue, which resulted in applying for the issue of the recognition of the genocide. From 1908 to 1923, the Armenian people were the victims of one of the first modern genocides. The exact figures

---

⁷⁸ **Stanton G.** The 8 Stages of Genocide, Genocide Watch, 1996.

are not known, but it is estimated that over 3.5million people died as a result of deliberate, systematic actions by the Ottoman empire. The crime of Genocide opposes responsibilities not only on the state which committed it, but also to the whole international community:a) For not recognizing a situation created by global crime as legal. b) For not helping the performance of an international crime to maintain the illegal situation and⁷⁹ c) To help other countries with the application of the obligations above. That is, it imposes on the international community the obligation not to recognize an illegal situation as a result of genocide⁸⁰.

A struggle to ask for and point out the truth will find a lot of nations agreed. In order not to repeat the crimes, the responsible and the reasons that led them have to be found out. The truth must be sought and presented to the international public opinion, which knows how to judge and sentence without self-interest. Nowadays, when other nations suffer genocides from racist states, it is time for the first step to be taken to recognize the crime of Armenian Genocide. On the other hand, the contemporary Turkish state has to answer for the Armenian Genocide, without making propaganda and pleads inconsistency as a state in order to be exculpated from the charge. This state, as the creation of Mustafa Kemal, and the Young Turks are responsible for the crime of Genocide. Each nation has the right to intensely demand from the authorities of the crimes and offences committed against it to recognize them. The greater the harm and the longer the facts were hidden, the more intense the desire for such recognition becomes. Recognition, which is a substantial way to fight against genocide; Recognition which constitutes the confirmation of a nation's right to the respect of its existence according to the international law and the historic truth. Genocide is defined as «the deliberate

---

⁷⁹Shaw M. in *International Law*, New York 2002, p.481, it marks that the violation of international obligation gives reason for a requirement for the repair. Bassioun, M. Cherif (1999). *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*, The Hague: Kluwer Law International. William Schabas, *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*, p.22

⁸⁰**Lauterpacht, H.**, *Recognition in International Law*, Cambridge University Press, 1947, p. 20. Bassiouni C., "Crimes against Humanity in International Criminal Law", Martinus Nijhof, Dordrecht, 1992. Shelton D. (ed) *Encyclopaedia of Genocide and Crimes against Humanity*, MacMillan reference, 2004. Alfred de Zayas. *The Genocide of the Armenians*. Beirut 2010.

and systematic destruction, in whole or in part, of an ethnic, racial, religious, or national group»⁸¹. Revisionist attempts to deny or challenge claims of genocides are illegal in some countries. For example, several European countries ban denying the Holocaust, whilst in Turkey it is illegal to refer to mass killings of Armenians by the Ottoman Empire towards the end of the World War I as a Genocide. The historical however period where we cover create favourable conditions in all the world, even in Turkey becomes henceforth comprehensible that without the knowledge of history and this tragic page that knew the Armenians, without that is to say appointment of Genocide, it cannot exist completed comprehension of history. For this and are undertaken initiatives of substance for the appointment of genocide that is moved in a news and more essential frame of operation and activity of collective representations. The time will show the result of this intervention, the first samples however shows that the substance has exceeded the press, the truth has exceeded the lies, light has overcome the darkness⁸².

ԹԵՈՏԱՆԻՍ ՄԱԼԿԻԴԻՍ (ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց ցեղասպանությունը քաղաքական հարց է, միջազգային հանրության բոլոր ինստիտուտների նպատակը պետք է լինի նրա միջազգային ճանաչման ընդլայնումը. այդ միջազգային ինստիտուտները պետք է դիմեն բոլոր պետություններին և միջազգային կառույցներին՝ ճանաչելու Հայոց ցեղասպանությունը և այդպիսով փոխհատուցելու այն ահռելի բարոյական վնասը, որ կրել են հայերը:

---

⁸¹ Funk, T. Marcus (2010). *Victims' Rights and Advocacy at the International Criminal Court*. Oxford, England: Oxford University Press. p. 1.

⁸² T. Malkidis Greek Genocide in Zarakolou R- Cetinoglu S.- Malkidis T. The Genocide. Kavala 2011, p.78.

ГЕНОЦИД АРМЯН, ГЕНОЦИД И МЕЖДУНАРОДНОЕ СООБЩЕСТВО

Геноцид армян является политическим вопросом, и все институты международного сообщества должны иметь своей целью международное расширение его признания; все институты международного сообщества должны обратиться ко всем государствам и международным организациям с просьбой признать геноцид, который было совершен по отношению к армянам, и возместить, таким образом, тот огромный моральный ущерб, который они понесли. Перспектива строительства новой Европы и нового мирового устройства, которые будут более демократичными, действительно зависят сегодня от создания более свободного, справедливого, равноправного и гармоничного мира. Тем самым моделируется будущая история. Международное сообщество стоит перед необходимостью разрешения следующих вопросов: а) не признавать сложившееся в глобальной преступности положение правовым, б) не способствовать той ситуации, когда непризнание международного преступления продолжает сохранять свой незаконный статус с) помочь другим странам в применении вышеупомянутых обязательств.

ԱՇՈՏ ՀԱՅԴՈՒՆԻ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԿԱՐԵՆ ՅԵՊԵՆ ԵՎ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ԱՌԵՎԱՆԳՎԱԾ ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ՈՒ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

Քանի որ Մեծ եղեռնի ընթացքում առևանգված հայ կանանց և երեխաների պարագայում առկա էր միջազգայնորեն արգելված ստրկավաճառության հանգամանքը, նորաստեղծ Ազգերի լիգան պարտավորված էր զգույն քայլեր ձեռնարկել այդ դժբախտների

փրկության համար⁸³: Ըստ այդմ՝ այն 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ի իր անդրանիկ նիստում ստեղծեց մի հանձնաժողով, որը պետք է տեղեկություններ հավաքեր առևանգված հայերի վերաբերյալ, և որի կազմում ունի դր. Քենեդիի ու Էմմա Կուշմանի հետ միասին ներգրավվեց հայ ժողովրդի մեծ երախտավոր, դանիուհի Կարեն Յեպեն⁸⁴:

Հանձնաժողովը 1921 թ. սեպտեմբերի 21-ին լիգային ներկայացրեց իր հետազոտության արդյունքներն, համաձայն որոնց՝ զինադադարից հետո 90.000 հայ որբեր մահմեդական գերությունից ազատվել և տեղավորվել էին որբանոցներում, իսկ 73.000 երեխաներ և բազմահազար կանայք ու աղջիկներ դեռ գտնվում էին գերության մեջ: Ըստ այդմ՝ լիգան որոշեց փրկարար աշխատանքներ սկսել՝ դրանց կազմակերպումն ու իրականացումը հանձնարարելով նշված հանձնաժողովին, որի անդամներից, սակայն, միայն Յեպեն ստանձնեց այդ առաքելությունը: Այն, իհարկե, դյուրին չէր, եթե նկատի առնենք, որ լիգան, համաձայնելով հովանավորել որբերի և կանանց ազատագրումը, նրանց ճակատագրի հետագա տնօրինման հարցում որևէ հանձնառություն չէր ստանձնել: Բացի այդ՝ լիգան մահմեդական իշխանությունների վրա որոշակի դիվանագիտական կամ ռազմական ճնշում գործադրելու մտադրություն չուներ, և, մյուս կողմից, նրա հատկացրած միջոցներն էլ այնքան սուղ էին, որ փրկարար աշխատանքների բավականաչափ զարգացման համար չէին կարող բավարարել: Յեպեն, սակայն, ի դեմս հայերի դանիացի բարեկամների, Յոհաննես Լեփսիուսի և այլոց, գտավ օգնականների, որոնք պատրաստ էին նրան գորավիզ լինել, և նա արդեն 1921 թ. վերջից ձեռնամուխ եղավ փրկարար աշխատանքներին: Վճովեց դրանց կենտրոնավայր դարձնել Հալեպը, քանի որ այն ճանապարհների խաչմերուկում էր և միաժամանակ հանդիսանում էր Միջագետքի բնական կենտրոն, որի մերձակա տարածքներում

---

⁸³ **Jeppe K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 21.

⁸⁴ Maßnahmen des Völkerbunds zur Rettung der von Türken verschleppten armenischen Frauen und Kinder, „Der Orient“, 1922, S. 9.

առնանգված հայերի թիվը պետք է շատ մեծ լիներ⁸⁵: Այնտեղ Յեպեն հիմնեց մի կացարան, որտեղ պետք է տեղավորվեին ազատագրված հայերը, և որը ժամանակի ընթացքում շարունակ ընդլայնվում էր: Հավաքագրելով մի շարք վստահելի գործակալների նա այնուհետև ձեռնամուխ եղավ փրկարար աշխատանքների կազմակերպմանը, որոնք ծավալվեցին Դեր Էս Զոր-Հասսիչե-Մարդին ուղղությամբ⁸⁶: Յեպեն այդ քաղաքներում հիմնեց գաղտնի գործակալություններ և հավաքակայաններ, որտեղ հայ փախստականները կարող էին կազդուրվել և, ստանալով սնունդ ու դրամ, շարունակել ճանապարհը դեպի Հալեպ: Փոքր-ինչ ավելի ուշ գործակալություններ հիմնվեցին նաև Ջերաբլուսում, որը կարևոր վայր էր Եփրատի գետնանցի առումով, և Ռաս-Ուլ-Այնում, որտեղ վաճառված կանանց և երեխաների թիվը նույնպես շատ մեծ էր⁸⁷:

Թուրքական քաղաքների հետ կապը հիմնականում պահպանվում էր ջորեպանների կամ որպես այդպիսին հանդես եկող գործակալների միջոցով⁸⁸, որոնք իրենց հերթին հայ <<բանտարկյալների>>, մասնավորապես հարեմներում գտնվող հայուհիների հետ հաղորդակցվելու համար օգտվում էին այնտեղ մուտքի իրավունք ունեցող անձանց՝ օրինակ, կույր երաժիշտների կամ լվացարարուհիների ծառայությունից⁸⁹ և ապա, ձեռք բերելով համապատասխան պայմանավորվածություն, նրանց օգնում էին փախչել Հալեպ⁹⁰:

Յեպեի փրկարար գործունեությունը մեծ արդյունք ունեցավ, և միայն 1922 թ. ամռանը և աշնանը 225 կանայք, տղաներ և աղջիկներ, հետևելով օգնության կանչին, փախուստի դիմեցին և բարեհաջող հասան Հալեպ⁹¹: Յուրաքանչյուր անձի ազատագրը-

---

⁸⁵ **Jeppé K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 21.

⁸⁶ Անդ, էջ 39:

⁸⁷ Karen Jeppes Arbeit, անդ, էջ 5:

⁸⁸ Անդ:

⁸⁹ **Hetzel G.**, An die Pflegeeltern unserer Waisen- und „Lösegeld“kinder, „Der Orient“, 1926, S. 15.

⁹⁰ Անդ:

⁹¹ **Jeppé K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 22.

ման համար միջին հաշվով ծախսվում էր 6-7 ֆունտ ստեռլինգ կամ 120-140 մարկ⁹²: Միայնակ փոքրիկներին Յեպեն տեղավորում էր որբանոցում՝ ստանձնելով նրանց խնամքը, իսկ մեծահասակները որոշակի մասնագիտական կրթություն ստանալուց հետո կարողանում էին սեփական աշխատանքով ապրել: Յեպեի և նրա գործակալների քարոզչությունն արդեն 1924 թ-ին այն այստիճան լայն տարածում էր ստացել, որ փախուստի փորձեր էին կատարվում նույնիսկ Դիարբեքիից և Թուրքիայի այլ հեռավոր քաղաքներից⁹³: Հատկանշական է, որ Յեպեի մեծ նվիրումը պայմանավորված էր ոչ միայն մարդասիրական նկատառումներով, այլև այն մեծ մշակույթի փրկության մղումով, որի կրողն էր հայ ժողովուրդը, և նա իր տեղեկագրերում շարունակ փորձում էր դա ըմբռնելի դարձնել նաև Եվրոպային⁹⁴:

Փրկարար աշխատանքների առաջին չորս տարիների ընթացքում մահմեդական լծից ազատագրվեցին 1.100 հայեր⁹⁵, իսկ մինչև 1927 թ. դեկտեմբերի 31-ը նրանց թիվը հասավ 1.700-ի⁹⁶: Դա հնարավոր դարձավ Կ. Յեպեի մեծ նվիրումի, նրա հովանավորների նյութական աջակցության և իհարկե, նաև նրա հայ գործակալների անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ, որը, ցավոք, զերծ չէր նաև կորուստներից. 1925 թ. նոյեմբերին վախճանվեց Գրիգոր Ադան, ով գործում էր Դեր էս Զորի շրջանում⁹⁷: Տարեվերջին վրեժխնդրությամբ համակված արաբների կողմից սպանվեց <<Հասիչիեի հերոսը>>՝ Վասիլ Սաբաղը⁹⁸: Տևական գրկանքների ընթացքում, թոքախտով հիվանդանալով, 1927 թ-ին մահացան ևս երկուսը՝ Մուրադը և Եղիան⁹⁹: Նրանց փոխարինեցին նորերը:

Յեպեի առաջնագույն օգնականներից էին նաև նրա որդեգիր Միսաք Մելքոնյանը և Լեոպոլդ Գազչուկը, ով, 1923 թ. մար-

⁹² **Jeppes K.**, Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu? „Der Orient“, 1924, S. 62.

⁹³ Անդ, էջ 36:

⁹⁴ **Jeppes K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 22.

⁹⁵ Անդ, էջ 70:

⁹⁶ **Schäfer R.**, Zur umstehenden Jahresrechnung 1926, „Der Orient“, 1927, S. 31.

⁹⁷ Karen Jeppes Arbeit, „Der Orient“, 1926, S. 3.

⁹⁸ Անդ, էջ 3-4:

⁹⁹ Անդ, էջ 33:

տից գործում էր որպես նրա անձնական քարտուղարը¹⁰⁰: 1925 թ.-ին դանիացի բարեկամների կողմից Հալեպ ուղարկվեց մի նոր օգնական ևս՝ Յենի Յենսենը, ով այնտեղ ստանձնեց դպրոցի, արհեստագործական ձեռնարկությունների և հիվանդանոցի վերահսկողությունը՝ Կ. Յեպեի հնարավորություն ընձեռելով ամբողջովին նվիրվել փրկարար աշխատանքներին¹⁰¹:

Յեպեն, իհարկե, իր հայափրկիչ գործունեությունը միայն Ազգերի լիգայի տրամադրած սուղ միջոցներով չէր կարող իրագործել: Նրան օգնության ձեռք էին մեկնել նաև բազմաթիվ այլ կազմակերպություններ և անհատներ, գործրինակ՝ Լոնդոնի հայ կանանց միությունը, Լորդ Սայորի ֆոնդը, Լոնդոնի Bible Lands Missions Aid Society ընկերությունը, Imperial Mar Relief Fund կազմակերպությունը և այլն¹⁰²: Այն ընկերությունը, սակայն, որը 1924 թ.-ից հետո մեծագույն ներդրումն ունեցավ այդ աշխատանքներում, Դր. Լեփսիուսի Արևելյան առաքելությունն էր:

Զնայած 1927 թ.-ին Ազգերի լիգան ամբողջովին դադարեցրեց իր աջակցությունը, այնուհանդերձ փրկարար աշխատանքները շարունակվեցին ընդհուպ մինչև 1930 թ.-ը¹⁰³, և Դր. Լեփսիուսի Արևելյան առաքելությունը միայնակ ստանձնեց այդ վերջին երեք տարիների բոլոր <<փրկագինների>> վճարումը: 1930 թ. վերջին, երբ նոր փախստականներ այլևս ի հայտ չէին գալիս, և ազատագրված վերջին հայուհին ինքնուրույն կյանք մտավ, աշխատանքն իսպառ դադարեց:

Կ. Յեպեի մոտ տասնամյա հայափրկիչ գործունեության ընթացքում գերությունից ազատագրվեցին և տնական խնամքից ու ուսումնառությունից հետո հայ ազգային-հավաքական կյանքում իրենց տեղը գրավեցին ընդհանուր թվով 2.050 հայեր, որոնցից 705-ը Լեփսիուսի նշված կազմակերպության նյութական

---

¹⁰⁰ Der Geburtstag, „Orient im Bild“, 1929, S. 46. Ավստրիացի, ազգությամբ լեհ Լ. Գազչուկը 1921-1922 թթ. գործել էր Խարպություն, իսկ 1923 թ.-ից աշխատանքի անցավ Հալեպում օրիորդ Կ. Յեպեի մոտ՝ որպես քարտուղարը և օգնական: Անդ:

¹⁰¹ Karen Jeppes Arbeit, „Der Orient“, 1926, S. 5-6.

¹⁰² Անդ, էջ 5:

¹⁰³ Անդ, էջ 33:

միջոցներով¹⁰⁴, իսկ 150-ի ազատագրման ծախսերը տրամադրել էին նրանց ազգականները:

Փրկարար աշխատանքներից զատ անգերազանատելի նշանակություն ունենա նաև դրանց, ինչպես նաև ազատագրված հայերին վերաբերող՝ Կարեն Յեպեի կողմից պարբերաբար կատարված հանգամանալից պարզաբանումները: Դրանք բովանդակում են ցեղասպանությանը և դրա զոհերի ճակատագրերին վերաբերող չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք ունեն ինչպես գիտական, այնպես էլ քաղաքական կարևոր նշանակություն:

АШОТ АЙРУНИ (АРМЕНИЯ)

КАРЕН ЕППЕ И ОСВОБОЖДЕНИЕ ЗАХВАЧЕННЫХ ВО ВРЕМЯ ГЕНОЦИДА АРМЯНСКИХ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ

В декабре 1920 г. Лига Наций создала состоящую из трёх членов комиссию, которой было поручено предпринять эмансипацию армян, похищенных и насильно задержанных в домах мусульман во время великого геноцида армян. За выполнение этой сложной работы из членов комиссии взялась только датчанка Карен Еппе, благодаря усилиям которой в течение всего периода спасательных работ 1922-1930 гг были освобождены и возвращены в лоно своего народа в общем счёте 2050 армянских женщин и детей. Кроме освобождения заботились также об их образовании, воспитании и о подготовке к самостоятельной жизни, что тоже являлось продуктивным. Эту героическую работу Еппе не смогла бы осуществить теми скудными средствами, выделенными Лигой Наций. Ей также содействовали и другие организации и индивидуумы, в ряду которых важнейший вклад имела Восточная миссия Лепсиуса. Важное значение имеют подробные разъяснения Еппе о спасательных работах и осво-

---

¹⁰⁴ Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, Կնք, էջ 21:

бодившихся армянах. Они содержат многочисленную информацию относительно геноцида.

ASHOT HAYRUNI (ARMENIA)

KAREN YEPPE AND LIBERATION OF ARMENIAN WOMEN AND CHILDREN KIDNAPPED DURING THE ARMENIAN GENOCIDE

In December of 1920 the League of Nations established a Commission comprised of three persons which was tasked to deal with liberation of Armenians kidnapped during the the Armenian Genocide and forcibly kept in Muslim houses. Only one of the members to the Commission, Danish Karen Yeppe, undertook this difficult task, thanks to whose efforts a total amount of 2050 Armenian women and children were freed and returned back to their nation in the years of 1922-1930, the entire period of the rescue works. Besides liberation, education, upbringing and preparing for independent life was also taken care of, which was arranged extremely effectively. Yeppe could not carry out that heroic task by little financial means provided by the League of Nations only. She was supported by a number of organizations and individuals, among which the greatest input was ensured by Dr. Lepsius's Orient Mission. Also of great importance are the comprehensive clarifications provided by Yeppe on the rescue works and liberated Armenians, that incorporate a lot of valuable information on the Armenian Genocide.

ANAHIT KHOSROEVA (ARMENIA)

THE GENOCIDE OF THE ARMENIANS AND ASSYRIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE (COMPARATIVE REVIEW)

During my current presentation I would like to focus primarily on the history one of the internationally “forgotten” and not recognized as genocide mass killings and atrocities of the Assyrian population (also

known as Nestorians, Chaldeans or Syriacs) of the Ottoman Empire which occurred in the same circumstances as the Armenian genocide. It was part of the same process, taking place in the same locations, at the same time, and perpetrated by the same perpetrator as the Armenian genocide. I'll compare the Armenian and Assyrian genocides, describe the genocidal policy of the Young Turks to exterminate these people, and try to emphasize some of the significant commonalities and differences between the Armenian and Assyrian genocides.

The First World War was the darkest chapter in the history of the Assyrian nation which completely reshaped the destiny of its people. They have been repeatedly victimized by genocidal assaults over the past century, subjected to violence and forcible conversion. The infamy of executing this century's first full scale ethnic cleansing belongs to the Young Turks' government.

The Ottoman Empire's widespread persecution of Assyrian civilians during WWI constituted a form of genocide, the present-day term for an attempt to destroy a national, ethnic, or religious group, in whole or in part. Ottoman soldiers and their Kurdish and Iranian militia partners subjected hundreds of thousands of Assyrians to a deliberate and systematic campaign of massacre, slaughter, ethnic cleansing, torture, abduction, deportation, impoverishment, and cultural and ethnic destruction. Established principles of international law outlawed this war of extermination against Ottoman Christian civilians before it was embarked upon, and ample evidence of genocidal intent has surfaced in the form of admissions by Ottoman officials.

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՍՐՈՆԵՎԱ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)**

XX դարի սկիզբը և, մասնավորապես, Առաջին համաշխարհային պատերազմն ասորի ժողովրդի պատմության ամենամուրեք էջերից է, որը հիմնավորապես փոխեց այդ ժողովրդի հետագա ճակատագիրը:

Տվյալ գեկուցման շրջանակներում հայերեն և օտարալեզու փաստաթղթերի, ինչպես նաև տարբեր արխիվային աղբյուրների հիման վրա, փորձ է արվում լուսաբանել միջազգայնորեն «մոռացված» և որպես ցեղասպանություն չճանաչված ասորի ժողովրդի զանգվածային կոտորածներն ու բռնությունները, որոնք Օսմանյան կայսրության պարագլուխների կողմից իրականացվել են նույն հանգամանքներում, նույն միջավայրում (Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վիլայեթներում), նույն ժամանակահատվածում և նույն ոճրագործի կողմից, ինչ՝ Հայոց ցեղասպանությունը: Ասորիների զանգվածային «էթնիկ մաքրման» այդ հանցագործության մեղքն ամբողջովին ընկնում է երիտթուրքերի կառավարության վրա:

Համեմատելով կայսրության այս երկու քրիստոնյա ժողովուրդների ցեղասպանությունները՝ մենք կրդգծենք դրանց ընդհանուր կողմերն ու որոշակի տարբերությունները և ցույց կտանք առանձնահատկությունները:

АНАИТ ХОСРОЕВА (АРМЕНИЯ)

ГЕНОЦИД АРМЯН И АССИРИЙЦЕВ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ОБЗОР)

Начало 20-го века, в частности годы Первой мировой войны являются одной из самых темных страниц в истории ассирийского народа. Именно в этот период времени был совершен геноцид ассирийцев в Османской империи, который коренным образом изменил будущее этого народа. Массовые резни и погромы ассирийцев, происходившие в тех же обстоятельствах, на той же территории (в вилайетах Западной Армении) и тем же преступником, что и геноцид армян, сегодня квалифицируются как «геноцид», который является современным термином для определения характеристики действий, совершаемых с намерением уничтожить какую-либо национальную, этническую, расовую или религиозную группу полностью или частично.

В течение доклада мы сравним эти два геноцида христианских народов Османской империи, опишем государственную политику запланированного геноцида младотуркского правительства и постараемся подчеркнуть самые важные общие черты и различия между геноцидом армян и геноцидом ассирийцев.

JASMINE DUM-TRAGUT (AUSTRIA)

**«... ՁԵՐ ՈՐԴՈՒ ՀԱՄԱՐ ՆՍԵՒՔ, ԼԱՅԵՑԵՒՔ»
RECORDS OF ARMENIAN PRISONERS OF WAR, 1915, IN
THE PHONOGRAM ARCHIVES OF THE AUSTRIAN
ACADEMY OF SCIENCES**

The Austrian Academy of Sciences owns a remarkable phonogram archive, which does not only host sound material of the early Habsburg-Austrian research in the field of ethnology, anthropology and linguistics, about cultural properties of various ethnic groups living in Habsburgian Austria but also important historical records of eyewitnesses. The latter includes an extensive collection of records of Austrian prisoners of war from World War I.

This collection also contains six records of Armenian prisoners of war. They were recorded and documented by Professor Rudolf Poeh with the help of a translator named Semyon Sobotnikov on September 14th -15th, 1915 in the Russian prisoner of war camp in Reichenberg, Bohemia.

The recent and final editing of recordings of songs and poems of young men from the governorates of Eriwan and Elizavetpol analyzes these unique documents under linguistics, cultural studies and social aspects.

In the paper, not just a few examples will be played and some of the original document will be shown, but also some questions will be raised about the Austrian researcher, his ethnographic research and the identities of the young Armenian prisoner of wars.

**ЗАПИСИ АРМЯНСКИХ ВОЕНОПЛЕННЫХ 1915 Г. В
ФОНОГРАММНОМ АРХИВЕ АВСТРИЙСКОЙ
АКАДЕМИИ НАУК**

Австрийская академия наук располагает значительным фонограммным архивом, который содержит не только звуковые материалы ранних австро-габсбургских исследований по этнологии, антропологии, лингвистики и культурных наследий различных этнических групп, проживавших в габсбургской Австрии, но также и важные исторические записи современников. Последнее включает крупную коллекцию записей австрийских военнопленных времени Первой мировой войны. В ней содержится шесть записей армянских военнопленных, записанных и документированных проф. Рудольфом Пехом (ассистент-переводчик Семен Собоотников) 14-15 сентября 1915 г. в русском военном лагере, расположенном в Райхенберге в Богемии.

Последняя и окончательная редакция записей песен и нескольких поэм молодыми людьми из губерний Еревана и Елизаветполя, являются уникальными источниками с точки зрения изучения лингвистических, культурных и социальных аспектов.

Статья не ограничивается демонстрацией нескольких подлинных документов, но также поднимает вопросы, связанные с самим австрийским исследователем, его этнографическим исследованием, а также идентичностью молодых армянских военнопленных.

**1915 թ. ՀԱՅ ՌԱԶՄԱԳԵՐԻՆԵՐԻ
ՁԱՅՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ԱՎԱՏՐԻԱՅԻ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՁԱՅՆԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎԻՑ**

Ավստրիայի գիտությունների ակադեմիան ունի բավականին մեծ ֆոնդգրամային արխիվ, որը պարունակում է ոչ միայն ավստրո-հաբսբուրգյան շրջանի Ավստրիայում բնակվող տարբեր էթնիկ խմբերի ազգագրական, մարդաբանական և մշակութային հետազոտությունների ձայնային նյութերը, այլ նաև ժամանակակիցների կարևոր պատմական ձայնագրությունները: Վերջինս ներառում է Առաջին աշխարհամարտի ավստրիական ռազմագերիների ձայնագրությունների մի մեծ հավաքածու: Այդ հավաքածուում կան նաև հայ ռազմագերիների վեց ձայնագրություններ: Դրանք ձայնագրվել են պրոֆ. Ռուդոլֆ Պյոխի կողմից, որին աշխատանքի ընթացքում աջակցում էր թարգմանիչ Սեմյոն Մորոտնիկովը: Ձայնագրությունը կատարվել է 1915 թ. Մեպտեմբերի 14-15-ը, Բոհեմիայի Ռայխենբերգ ռուսական ռազմաճամբարում:

Վերջնական խմբագրությունը ներառում է մի քանի ձայնագրություններ և պոեմներ, կարդացած Երևանի և Եդիսաբեթպոլի հայ երիտասարդների կողմից: Այս նյութերը հանդիսանում են շատ կարևոր աղբյուրներ՝ լեզվաբանական, մշակութային և սոցիալական հարցերի տեսանկյուններից:

Հոդվածը չի սահմանափակվում մի քանի փաստաթղթերի ներկայացմամբ, այլ բարձրացնում է նաև որոշ հարցեր՝ կապված ավստրիացի հետազոտողի, ինչպես նաև նրա ազգագրական հետազոտության հետ: Նրանում տեղ են գտել հայ երիտասարդ ռազմագերիների ինքնագիտակցության հետ կապված դիտարկումներ:

**«ԱՅՍՕՐ Ո՞Վ Է ԽՈՍՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԶՆՁՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ.» ՀԻՏԼԵՐԻ ՀՌԵՏՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿՈՆՏԵՔՍՏ**

Հիտլերի վերոնշյալ հռետորական հարցը պարունակող փաստաթուղթը ի հայտ եկավ նյուրենբերգյան դատավարության ընթացքում: Գերմանական դատապաշտպանները համառորեն ժխտեցին փաստաթղթի վավերականությունը և տեխնիկական-ձևական պատճառաբանություններ առաջ քաշելով հասան այն բանին որ փաստաթուղթը հանվեց Նյուրենբերգի պաշտոնական արձանագրություններից: Երեք տասնամյակ անց, ներքին, ոչ-հրապարակային փաստերի ու պարագաների մանրագնին քննությամբ Գ. Բարդակչյանը իր «Հիտլերը և հայերի ցեղասպանությունը» գրքույկով (1986) ապացուցեց փաստաթղթի վավերական լինելը: Սակայն շահագրգիռ ժխտողների կասկածները բոլորովին չփարատվեցին՝ բացակայում էր հարցին ծնունդ տվող քաղաքական-հասարակական մթնոլորտը: Չկար, մինչ այդ չէին եղել նման հետազոտական աշխատանքներ: Բայց ահա վերջերս հրատարակված մի քանի ուսումնասիրություններ խոսում փաստերով լուսաբանում են հիտլերյան Գերմանիայում, Առաջին Աշխարհամարտում Գերմանիայի նվաստացուցիչ ծվատումից հաղթական Գերմանիա կառուցելու ձգտումը՝ հիացած և ոգեշնչված Օսմանյան կայսրության փլատակներից նոր Թուրքիա կերտող Մուստաֆա Քեմալի գործելակերպով և կերպարով: Այս զեկուցումը կլուսաբանի վրիժառու մտայնության այդ դաժան մթնոլորտը՝ որպես կոնտեքստ և սնող աղբյուր Հիտլերի հռետորական հարցի:

KEVORK BARDAKJIAN (USA)

**THE HISTORICAL CONTEXT OF HITLER'S
RHETORICAL QUESTION: "WHO, TODAY, STILL
SPEAKS OF THE ANNIHILATION OF THE
ARMENIANS?"**

The document containing this rhetorical question circulated for the first time at the Nuremberg Trials. The German defence team successfully objected to its inclusion in the process as an inauthentic document. Some three decades later, K. Bardakjian in his booklet *Hitler and the Armenian Genocide* (1986), established its origin and authenticity, but doubts persisted in certain quarters: the historical-political context out of which the question would have grown was missing. A few studies have lately thrown some light on Nazi mentality and social-political realities between the two World Wars as well as Nazi German images of Mustafa Kemal as a hero and creator of the Republic of Turkey from the rubbles of the Ottoman Empire. This paper will look at the fate of the Armenians as viewed by certain German ruling circles and the inspiration Hitler and his clique derived primarily from the aggressive ways whether military, political or diplomatic, in which Kemal and his associates managed to establish the Republic of Turkey.

ГЕВОРК БАРДАКЧЯН (США)

**ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ РИТОРИЧЕСКОГО
ВОПРОСА ГИТЛЕРА "КТО ГОВОРИТ СЕГОДНЯ ОБ
ИСТРЕБЛЕНИИ АРМЯН?"**

Документ, содержащий риторический вопрос главы фашистской Германии был обнаружен во время Нюрнбергского процесса. Немецкие адвокаты упорно отвергали достоверность этого документа и, приводя некие формально-технические доводы, добились его изъятия из официальных протоколов процесса. Спустя три десятилетия

тилетия, Г. Бардакчян в своей книге “Гитлер и Геноцид армян” (1986) на основании досконального изучения непубличных фактов и обстоятельств показал существование упомянутого документа. Однако подозрения заинтересованных опровергателей одного отнюдь не были опровергнуты, ибо в тот момент отсутствовала соответствующая политико-общественная обстановка, поддерживающая актуальность этого вопроса. К тому же, до выхода этой книжки не существовали другие подобные исследования. Но вот, наконец, в ряде опубликованных в последнее время работ появились убедительные факты, доказывающие стремление руководителей Германии, потерпевшей поражение в Первой мировой войне, создать новый непобедимый рейх по образу и подобию Мустафы Кемаля, который на обломках Османской империи практически воплотил мечту о новой Турции.

ԷԴՈՒԱՐԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅԵՐԻ ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԲԵՐ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. ՆՊԱՏԱԿ, ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄ, ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐ

Ցեղասպանությունների տեսության մշակման անհրաժեշտ պայմաններից է նրանց համեմատական-տիպաբանական ուսումնասիրությունը: Այդ առումով իմացական մեծ նշանակություն ունի 1894-1896 և 1915-1918 թթ. հայերի ցեղասպանությունների համեմատական վերլուծությունը: Թեև երկու ցեղասպանություններն էլ տեղի ունեցան ընդամենը 20 տարվա ընդմիջումով նույն երկրում՝ Օսմանյան կայսրությունում և իրականացվեցին նույն թուրքական իշխանությունների կողմից, դրանք, այնուամենայնիվ, իրենց որոշ հիմնական բնութագրերով տարբեր էին:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք Օսմանյան կայսրության մաս կազմող Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում ապրող հայերի շարժումն իրենց քաղաքացիական տարրական իրավունքների համար ու նրանց օրեցօր աճող ձգտումը հասնել ինքնուրույն քաղաքական գոյության, իշխանությունները դիտեցին որպես ևս մեկ լուրջ վտանգ կայսրության պահպանման հա-

մար: Որպես խնդրի լուծում թուրքական իշխանությունները դիմեցին աննախադեպ դաժան բռնաճնշումների քաղաքականությանը, որն էլ այսօր որակվում է որպես ցեղասպանություն: 1894-1896 թթ. ցեղասպանության գլխավոր նպատակն էր ճնշել հայերի ազգային-ազատագրական շարժումը, դարձնել նրանց հնազանդ մի զանգված և դրանով իսկ՝ դուրս մղել Հայկական հարցը եվրոպական դիվանագիտության օրակարգից: Դա, իր հերթին, պայմանավորեց ցեղասպանության իրականացման եղանակներն ու ձևերը: Զանգվածային սպանություններն իրականացվում էին որոշակի վայրերում, մինչ այդ իշխանությունների ստեղծած «համիդի» անկանոն հեծելազորների, թուրք և քուրդ խուժանի, բայց նաև, անհրաժեշտության դեպքում, թուրքական զորամասերի և ոստիկանության միջոցով: 1894-1896 թթ. սպանվեց այս կամ այլ բնակավայրի հայ բնակչության որոշակի՝ հիմնականում մեծ մասը, իսկ տարատեսակ այլ բռնությունների, կոդուպուտի ևն գոհն էին դառնում բոլորը: Դրա հետ մեկտեղ այդ տարիներին իշխանությունները չդիմեցին հայերի բռնի տեղահանումների, ավելին՝ չնայած տարբեր խոչընդոտների և սահմանափակումների, հնարավոր էր նրանց արտագաղթը, ավելի ստույգ՝ փախուստը երկրից: 1894-1896 թթ. ցեղասպանության արդյունքում օսմանյան Թուրքիայի հայ բնակչության շուրջ 300 հազ. սպանվեց, տասնյակ հազարավորները մահմեդականացվեցին, արտագաղթեցին երկրից: Հարկ է, սակայն, հատուկ շեշտել, որ չնայած մարդկային և նյութական մեծ կորուստների, կայսրության հայությունը շարունակեց իր կենսագործունեությունը ինչպես հայրենի տարածքներում՝ Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, այնպես էլ երկրի այլ շրջաններում:

Շետազա տարիներին հայերը շարունակեցին պայքարն իրենց քաղաքացիական և ազգային իրավունքների համար, ինչին իշխանությունները պատասխանեցին մի նոր ցեղասպանությամբ, որը սկիզբ առավ 1915 թ.: Այս ցեղասպանության նպատակը լրիվ այլ էր՝ ոչ թե պատժել և հնազանդեցնել հայերին, այլ արդեն ընդհանրապես ոչնչացնել նրանց, վերջ տալ նրանց՝ որպես ժողովրդի, գոյությանը երկրի ողջ տարածքում և այդպիսով վերջնականապես փակել Հայկական հարցը: Իշխող երիտթուր-

քական կառավարությունը ոչ միայն ընդունեց համապատասխան որոշումներ, այլև հետևողականորեն և խստորեն վերահսկեց դրանց իրականացումը, մասնավորապես, այդ նույն նպատակով արգելելով հայերի արտագաղթը երկրից: Մպանություններից և մահմեդականացումից զատ, այս անգամ իշխանությունները կիրառեցին ցեղասպանության մի նոր ձև՝ հայերի բռնի և մահաբեր գաղթեցումը համակենտրոնացման ճամբարներ՝ կայսրության հեռավոր շրջաններում՝ այս անգամ գոհերի թիվը հասցնելով 1,5 միլիոնի: Հայ ժողովրդի համար 1915 թ. սկիզբ առած ցեղասպանության հետևանքները եղան անդառնալի. առաջին անգամ էր, որ ա) հայկական ազգային տարածքների հիմնական հատվածում՝ Արեւմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, հայ բնակչությունը գրեթե ամբողջովին վերացավ, բ) ինչպես վերապրած բռնագաղթածները, այնպես էլ նրանց հետևորդները, գրկվեցին հայրենիք՝ Արեւմտյան Հայաստան և Կիլիկիա վերադառնալու հնարավորությունից: Աշխարհի տարբեր երկրներում ապաստանած հայ վտարանդիները ձևավորեցին որակապես նոր գաղթաշխարհ՝ Միջուրը:

ЭДУАРД МЕЛКОНЯН (АРМЕНИЯ)

ДВА РАЗНЫХ ГЕНОЦИДА АРМЯН: ЦЕЛИ, ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ, ПОСЛЕДСТВИЯ

Одним из необходимых условий разработки теории геноцида является сравнительно-типологическое изучение различных фактов геноцида. Особый интерес представляет сравнительный анализ двух геноцидов армян в Османской империи: в 1894-1896 и в 1915-1918 гг., позволяющий выявить существенные различия в их целях, способах осуществления и последствиях.

TWO DIFFERENT GENOCIDES OF ARMENIANS: PURPOSES, IMPLEMENTATION, CONSEQUENCES

One of the necessary conditions for the development of the theory of genocide is the comparative and typological study of various facts of genocide. The comparative analysis of the two genocides of Armenians in the Ottoman Empire (in 1894-1896 and 1915-1918) that enables to reveal essential distinctions in their purposes, ways of implementation and consequences, is of particular interest.

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ԵՎ ԹՈՒՐԲ-ԱՂԻԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ (1918 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ-1920 Թ. ԱՊՐԻԼ)

XIX դարի ամբողջ երկրորդ հիսնամյակը և XX դարի առաջին երկու տասնամյակները հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի պատմության ամենաողբերգական ժամանակաշրջանն են եղել: Այդ ընթացքում մշակվեց և իրագործվեց արևմտահայերի ցեղասպանությունը: Երիտթուրքական «Իթթիհատ վե թերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության հայաջինջ քաղաքականությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին չսահմանափակվեց միայն արևմտահայերի 1915-1916 թթ. Ձանգվածային կոտորածներով ու տեղահանությամբ: Այդ քաղաքականությունը շարունակվեց իրականացվել նաև արևելահայերի նկատմամբ 1918-1920 թթ.: Արևելահայերի ցեղասպանության տարիներին կոտորածի ու տեղահանության ենթարկվեց նաև Բաքվի նահանգի տեղաբնակ հայությունը:

Օսմանյան բանակը 1918 թ. գարնանը ներխուժեց Այսրկովկաս և շարունակեց իր հայաջինջ քաղաքականությունը: Թուր-

քական գործիքների՝ 1918 թ. մայիսին Սարգսրապատի, Բաշ-Ապարանի մարտերում ունեցած անհաջողություններից և Ղարաբիլիսայի (այժմ՝ Վանաձոր) գրավումից հետո նրա հիմնական խմբավորումը արշավեց Բաքու: Այդ արշավանքով Օսմանյան կայսրությունը ձգտում էր տիրանալ Բաքվի նավթին, ապա անցնել Հյուսիսային Կովկաս և, ի վերջո, Միջին Ասիա և ստեղծել թուրքական մեծ պետություն, որով պետք է իրագործվեր համաթուրքականության (պանթուրքիզմ) ծրագիրը¹⁰⁵: Բաքվի դեմ արշավանքով փորձ էր արվում իրականացնել նաև համաթուրքականության ծրագրով նախատեսված Օդուզական պետության ստեղծումը, որով Սև ծովից մինչև Կասպից ծով (Բաթումից մինչև Բաքու) ընկած տարածքում Օսմանյան կայսրության խնամակալության ներքո նախատեսվում էր ստեղծել «Մեծ Ադրբեջան» նոր պետությունը՝ կամրջելով թուրքական պետությունը Կովկասի և Միջին Ասիայի թրքախոս ժողովուրդների հետ¹⁰⁶: Այդ ծրագիրը պետք է իրականացվեր արևելահայության կոտորածների, բռնի մահմեդականացման ու տեղահանության ճանապարհով:

Երիտթուրքերի հենարանը Այսրկովկասում Մուսավաթ կուսակցությունն էր, որը ջանք չէր խնայում թուրքերի առաջխաղացումն արագացնելու: Հայկական գորամիավորումների քառամսյա հերոսամարտերից հետո մեծաթիվ թուրք-թաթարական զորամասերը սեպտեմբերի 15-ին գրավեցին Բաքուն և թուրք սպաների ղեկավարությամբ ու արհեստածին «Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության»¹⁰⁷ մուսավաթա-

¹⁰⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 276, ց. 1, գ. 37, թ. 48:

¹⁰⁶ St u Зареванд, Турция и пантуранизм, Париж, 1930, с. 92, տե՛ս նաև «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 30, N 222:

¹⁰⁷ Արևելյան Այսրկովկասում երբևէ գոյություն չի ունեցել «Ադրբեջան» անվամբ որևէ աշխարհագրական վայր կամ պետություն: Արտ. Աբեղյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Ատրբեջան եւ ատրբեջանցի անունով երկիր ու ժողովուրդ գոյութիւն չունէին պատերազմից (իմա՝ Առաջին աշխարհամարտից - Գ. Ս.) առաջ: Ռուսական հին վիճակագրութիւնը գիտէր միայն «Արեւելեան Անդրկովկաս», «Բազուի նահանգ» և այլն, փոխարինելով նույնանուն խանութիւններին՝ պարսկական տիրապետութեան տակ» (Աբեղյան Արտ., Մենք եւ մեր հարեւանները (ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ), «Հայրենիք», Պոսթըն,

կան կառավարության անմիջական օժանդակությամբ երեք օր շարունակ (15-ից-17-ը) կոտորեցին հազարավոր հայերի՝ կողոպտելով նրանց ունեցվածքը: Յեղասպանության այդ հրեշավոր քաղաքականությունը զոհ գնաց ավելի քան 30.000 հայ¹⁰⁸:

Բաքվի նահանգում հայահալած քաղաքականությունը շարունակվեց Ադրբեջանական Հանրապետության գոյության ամբողջ ընթացքում (1918 թ. մայիսի 28-1920 թ. ապրիլի 28): Արևելահայերին բնաջնջելու երիտթուրքերի քաղաքականությունը որպես «ժառանգություն» փոխանցվեց մուսավաթականներին: Հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը համարելով համաթուրքականության հիմնական խնդիրներից մեկը՝ պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից և թուրքական զորքերի Այսրկովկասից հեռանալուց հետո մուսավաթականները շարունակեցին հայահալած քաղաքականությունը: Ընդհանուր առմամբ, 1918 թ. մարտից 1919 թ. հունիս ընկած ժամանակահատվածում Բաքվում և գավառներում (Գյոքչա, Շամախի, Ղուբա, Ջավաթ,

---

1928, Զ տարի, մայիս, N 7, էջ 135): 1918 թ. մայիսի 26-ին՝ Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից հետո, երբ կովկասյան թաթարների «ազգային» խորհուրդը (նախագահ՝ Մամեդ Էմին Ռասուլզադե) երիտթուրքերի թելադրանքով մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակեց արհեստածին նոր «պետության» ստեղծումը, նպատակ ունենալով նույն անվան միջոցով հավակնել Իրանի հյուսիսարևմտյան պատմական Ատրպատական-Ազարբայջան երկրամասին, հակառակ Իրանի բողոքների այն հորջորջվեց «Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն» (հետագայում՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ, ներկայումս՝ Ադրբեջանական Հանրապետություն): Մանրամասն տե՛ս Бартольд В., Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Сочинение, т. II, ч. I, Москва, 1963, с. 703; Էնսեթոլլահ Ռեզա, Ազարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա), Երևան, 1994, էջ 151-152; Swietochowski T., Russian Azerbaijan. 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 129; Ասատրյան Գ., Գևորգյան Ն., Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, 1990; Galichian R., The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination (Second, revised and expanded edition), London/Yerevan, 2010, p. 35.

¹⁰⁸ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99, տե՛ս նաև Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, док. N 245, с. 524, տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմա ժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, էջ 418:

Լենքորան) հայ զոհերի թիվը, ոչ լրիվ տվյալներով անցնում էր 50.000-ից¹⁰⁹:

Հարկ է նշել, որ մուսավաթական իշխանությունների հայա-հալած քաղաքականությանը նպաստեց նախկին երիտթուրք Մուստաֆա Քեմալ փաշայի գլխավորությամբ 1919 թ. գարնանից սկսված ազգայնական (միլլի) հորջորջված շարժումը: Քեմալական շարժումը ժառանգեց երիտթուրքերի հայաստան քաղաքականության գաղափարական ծրագիրը¹¹⁰: Նպատակ ունենալով Բաքուն հենակետ դարձնել Կովկասում լայնածավալ գործունեության համար՝ քեմալականները գործնականորեն սկսեցին համագործակցել մուսավաթականների հետ: Բաքվում սկսեց ծավալվել քեմալականությունը պաշտպանող լայն շարժում, որն առաջին հերթին ուղղված էր Հայաստանի և հայ ժողովրդի դեմ: Հայ բնակչության կոտորածները նոր թափով սկսվեցին 1920 թ. սկզբներից: Մուսավաթական իշխանության գործադրած բարբարոսական քաղաքականության հետևանքով Կուրից մինչև Ապշերոնյան թերակղզի ընկած տարածքում զգալիորեն փոխվեց էթնոժողովրդագրական պատկերը՝ ի վնաս հայերի: Ընդհանուր առմամբ Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արեշ գավառների 50.000-ից ավել հայերից կոտորածի ենթարկվեց շուրջ 40.000-ը¹¹¹: Ջարդերից հետո կտրուկ նվազեց նաև Բաքվի նահանգի հայերի թիվը: 1921 թ. մարդահամարի տվյալներով միայն Գյոքչայի, Շամախու, Դուբայի, Բաքվի, Լենքորանի և Ջավաթի գավառներում հայ բնակչության թիվը կազմում էր 50.212¹¹²: Այդ թիվը համադրելով հայ բնակչության՝ նախքան կոտորածներն

---

¹⁰⁹ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ., ՊԲՀ, Երևան, 2008, N 3, էջ 46:

¹¹⁰ Տե՛ս Ամատունի Յ., Թուրք Միլլիի շարժումը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1941, ԺԺ տարի, փետրվար, N 4, էջ 107-111:

¹¹¹ Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ., «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», հ. 5, Երևան, 2005, էջ 23-28:

¹¹² Տե՛ս Закавказье. Советские республики (Статистикоэкономический сборник), Тифлис, 1925, с. 152-153.

արձանագրված թվի (127.318)¹¹³ հետ, պարզորոշ երևում են փաստացի կորուստների այն մեծ չափերը, որ պատճառել էին երիտթուրքերն ու մուսավաթականները: Ըստ այդմ՝ կոտորածներին զոհ էր գնացել շուրջ 77.106 մարդ, որից միայն 49.927-ը՝ Բաքու քաղաքում (նախքան կոտորածները Բաքվում հայ բնակչության թիվը 88.673¹¹⁴ էր, ապա 1921 թ. տվյալներով կազմում էր 38.746)¹¹⁵: Ավերվեցին ու ոչնչացվեցին դարերի ընթացքում ստեղծված հուշարձանները՝ խաչքարերը, վանքերն ու եկեղեցիները: Ինչպես ակներև է ցեղասպանության միջազգայնորեն ճանաչված սահմանումից, այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել Կուրի ձախսափնյակի հայության հետ 1918-1920 թթ., անառարկելիորեն փաստում են, որ կատարվածը ցեղասպանություն էր: Հատկանշական է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում, այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916 թթ. Արևմտյան Հայաստանում: Ուստի, թուրք-մուսավաթականների կիրառած քաղաքականությունը պետք է որակել որպես արևմտահայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչև Բաքու) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր:

Այսպիսով՝ անկախ վարչակարգից, Բաքվի նահանգի հայության ցեղասպանության պատասխանատուները ներկայիս թուրքական և ադրբեջանական պետություններն են: Հայտնի է, որ միջազգային իրավահաջորդությունը որևէ պետության իրավունքների և պարտականությունների փոխանցումն է մեկ այլ պետության: Ուստի, Թուրքիայի Հանրապետությունը համարվե-

¹¹³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 46, թ. 2-8, տե՛ս նաև գ. 133, թ. 19, տե՛ս նաև ֆ. 57, ց. 3, գ. 512, թ. 1-2, տե՛ս նաև ֆ. 409, ց. 1, գ. 2634, թ. 1-2, տե՛ս նաև Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ., էջ 31-48:

¹¹⁴ Տե՛ս Իշխանեան Բ., Բազուի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրություն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, 1920, էջ 17:

¹¹⁵ Տե՛ս Закавказье. Советские республики (Статистикоэкономический сборник), с. 152-153:

լով Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը, իսկ ներկայիս Ադրբեջանական Հանրապետությունը 1918 թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920 թ. ապրիլի 28-ը գոյություն ունեցած Ադրբեջանական Հանրապետության ժառանգորդը՝ լիիրավ պատասխանատվություն են կրում իրենց նախորդների կատարած հանցագործությունների, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության համար:

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН (АРМЕНИЯ)

ПОГРОМЫ АРМЯН В БАКИНСКОЙ ГУБЕРНИИ И ОТВЕСТСТВЕННОСТЬ ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ВЛАСТЕЙ (1918 Г. СЕНТЯБРЬ-1920 Г. АПРЕЛ)

В годы Первой мировой войны, во время нашествия на г. Баку Османская империя поставило целью создание “Огузского государства”. Первым шагом являлось основание нового государства “Большой Азербайджан”, на территории, расположенной между Черным и Каспийской морями. Резня армян была частью этой программы.

Преступная политика физического уничтожения или насильственного выселения армян в Бакинской губернии продолжалась на протяжении всего периода существования мусаватистского Азербайджана (1918-1920 гг.). Политика Турции и Азербайджана должна рассматриваться как продолжение геноцида западных армян 1915-1916 гг., ибо геноцид армян как политический вопрос с его географическим охватом (от Киликии до г. Баку) и историческим смыслом является следствием плана пантюркизма.

**POGROMS OF THE ARMENIANS OF BAKU PROVINCE
AND RESPONSIBILITY OF THE TURKISH-AZERBAIJANI
AUTHORITIES (1918 SEPTEMBER-1920 APRIL)**

In the years of World War I, during the invasion of Baku Ottoman empire intended to create a beforehand planned country called “Oguzi”. The first step was the creation of a new country “Big Azerbaijan” in the territory between the Black and the Caspian Sea. The mentioned program had to be realized through the massacre of the Armenians.

The criminal politics of physical abolishment or the forcible expulsion of Armenians continued during the whole period of Musavat Azerbaijan’s existence (1918 -1920), that resulted in thousands of Armenian victims. The policy of Turkey and Azerbaijan in the province of Baku in 1918-1920 must be viewed as the continuation of Western Armenians’ Genocide in 1915-1916, because Armenian Genocide as a political question, both geographically (from Kilikia to Baku) and in the historical sense is the result of panTurkic entire plan.

ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՆՊԱՍՏԸ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՎ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻՆ**

1. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին և հետո ամերիկահայերն իրենց գործուն մասնակցությունն են ունեցել Կովկասում, ապա Կիլիկիայում կազմակերպված կամավորական շարժումներին՝ ցարական Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի զորամիավորումների հետ կողք-կողքի քաջաբար մարտնչելով գերմանական ուժերի և երիտթուրքական ու քեմալական բռնությունների դեմ:

2. Արդեն 1914 թ. աշնանը Կովկասում կամավորական շարժում կազմակերպելու նպատակով Ազգային բյուրոյի կոչերից ոգևորված կարճ ժամանակում ոչ միայն Կովկասից և Ռուսաստանի մյուս շրջաններից, այլ նաև Եվրոպայից և աշխարհի տարբեր կողմերից (Բուլղարիա, Ռումինիա, Եգիպտոս, Պարսկաստան և այլն) ու հատկապես՝ հեռավոր ԱՄՆ-ից, մեծ խանդավառությամբ խումբ-խումբ Կովկաս են շտապել վրեժով ու ատելությամբ, բայց և ազատատենչ ոգով տոգորված հարյուրավոր հայազգի անձնուրաց երիտասարդ կամավորներ՝ համալրելու նոր կազմվող գնդերը: ԱՄՆ-ից և եվրոպական երկրներից տարբեր ճանապարհներով հայրենիքի ազատագրմանը մասնակցելու նպատակով եկել է շուրջ 3.000 հայ:

1914 թ. սեպտեմբերի 10-ից մինչև 1916 թ. օգոստոսի 25-ը Կովկասում ծավալված հայ կամավորական շարժումն իր ուրույն տեղն ունի հայ ռազմարվեստի պատմության մեջ, որպես նորագույն ժամանակաշրջանում բնօրրանում և արտերկրում ցրված հայության երկու հատվածների կազմակերպված ինքնապաշտպանական շարժման դրսևորման անդրանիկ փայլուն օրինակ, ինչպես նաև ռուս, կազակ, արևելահայ, արևմտահայ զինակցության հիշարժան դրվագ:

3. Կովկասում կամավորական շարժման լուծարումով արևմտահայության շրջանում չի մարել հայրենի տարածքներն ազատագրելու և հայ ժողովրդի ապրելու բնական իրավունքը պաշտպանելու սրբազան զգացումը և նա ձեռնամուխ է եղել սեփական ուժերով կամավորական նոր շարժում կազմակերպելուն: Այդ նպատակով արտասահմանի, մասնավորապես, ԱՄՆ-ի հայությունը կարևոր բացատրական աշխատանք է իրականացրել դաշնակից տերությունների շրջանում՝ նրանցից ակնկալելով ինչպես քաղաքական ու դիվանագիտական, այնպես էլ նյութական ու ռազմական աջակցություն:

Ֆրանսիական հրամանատարության ներքո Կիլիկիայում արևմտահայության ծավալած կամավորական շարժումը կազմակերպելու և կանոնավորելու, ինչպես նաև հայանպաստ այլ ձեռնարկներ իրականացնելու և վերահսկելու հատուկ նպատակով 1917 թ. մարտին Բոստոնում կազմակերպվել է Ամերիկայի

հայ ազգային միությունը: Այն բաղկացած էր քաղաքական չորս կուսակցությունների (ՄԴՀԿ, Վերակազմյալ հնչակյան, ՀՅԴ, ՀՍՌ), ազգային երկու եկեղեցիների (առաքելական, ավետարանական) և ՀԲԸՄ ներկայացուցիչներից: Կարճ ժամանակում ԱՄՆ-ում արդեն ստեղծվել է միության 187 մասնաճյուղ: Ամերիկյան պաշտոնական շրջանների կողմից այն ճանաչվել է որպես ամերիկահայ գաղութը ներկայացնող մարմին՝ դառնալով հայկական առաջին լոբբիստական կազմակերպությունը ԱՄՆ-ում:

4. Ֆրանսիական հովանավորության ներքո սկսված կամավորական շարժմանն իրենց մասնակցությունը բերելու նպատակով ընդամենը վեց ամսում՝ 1917 թ. հունիսի 9 - նոյեմբերի 3, արձանագրվել է 5.000 ամերիկահայ, սակայն փոխադրական միջոցների սղության պատճառով մեկնելու հնարավորություն է ընձեռվել ընդամենը 1.172-ին, իսկ մնացյալը հետագայում զինվորագրվել է ԱՄՆ-ի բանակին՝ կռվելով Գերմանիայի դեմ արևմտյան ճակատներում:

Թեև Կիլիկիայի ազատագրման համար գործադրված ջանքերը վերջին հաշվով ձախողվեցին, այդուհանդերձ, անուրանալի է նաև ամերիկահայ կամավոր երիտասարդության մասնակցության նշանակությունը «Արևելյան լեգեոնի» («Հայկական լեգեոն») ձեռք բերած մարտական հաջողությունների գործում:

3. Այսպիսով, հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած Առաջին աշխարհամարտին և հաջորդող տարիներին ամերիկահայերը, համախմբելով իրենց ներգաղութային ողջ մտավոր, նյութական, հասարակական, կուսակցական և այլ կարողությունները, դիվանագիտական, քաղաքական, ռազմական, մարդկային և հնարավոր բոլոր միջոցներով սատարել են հայրենի բնօրրանի և ժողովրդի պաշտպանության, ազատագրության ու վերականգնման նվիրական գործին:

УЧАСТИЕ И ПОМОЩЬ АРМЯН США ДОБРОВОЛЬЧЕСКИМ ДВИЖЕНИЯМ НА КАВКАЗЕ И В КИЛИКИИ

В ставшими роковыми для армян годы Первой мировой войны (1914-1918 гг.), армянская община США объединила весь свой умственный, финансовый, социальный и политический потенциал в целях оказания дипломатической, военной, людской и прочей всевозможной помощи родной стране и народу.

Армяне США приняли участие также в добровольческих движениях на Кавказе и в Киликии, бок о бок сражаясь с русскими и французскими войсковыми соединениями против немецкого и турецкого насилия.

Американские армяне осуществили также активную лоббистскую деятельность в защиту Армянского Вопросы в политических кругах Европы и США.

KNARIK AVAKIAN (ARMENIA)

THE PARTICIPATION AND AID OF THE ARMENIANS OF THE US TO THE CAUCASIAN AND CILICIAN VOLUNTARY MOVEMENTS

During the years of the First World War (1914-1918), which were disastrous for the Armenian people, the Armenian community of the US, assembling its entire intra-communal intellectual, financial, public and political resources, have assisted the Motherland and its people by all the possible diplomatic, military and human means.

They have taken part in the Caucasian and Cilician voluntary movements, shoulder to shoulder fighting with Russian and French military formations against German and Turkish forces.

The Armenian-Americans have carried out also active lobbying activities on behalf of the Armenian Case among political circles of Europe and the USA.

**ՀՈՒՆԳԱՐԱՀԱՅԵՐԸ ԵՐԿՈՒ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԸՆԿԱԾ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՀԱՏՎԱԾՈՒՄ. ԿԱՊԵՐ ԵՎ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆԵՐ**

Սույն հոդվածը հիմնված է դեռևս չուսումնասիրված արխիվային նոր նյութերի վրա, որոնք բացահայտվել են միայն վերջերս: Այստեղ ներկայացված են երկու համաշխարհային պատերազմների ընթացքում Հունգարիայի հայերի մասին կարևոր տեղեկություններ:

Երկու համաշխարհային պատերազմների ընթացքում հունգարահայերի մասին վերլուծությունները ասիրաժեշտ է սկսել երեք ելակետային դրույթներից.

- Կարպատյան ավազանում՝ հատկապես Տրանսիլվանիայում, հայերը ապրել են դեռևս տասնյոթերորդ դարից: Նրանք չեն խոսում հայերեն, սակայն հպարտանում են իրենց հայկական արմատներով և ավանդույթներով: Տասնիններորդ դարում նրանք հաստատվել են Հունգարիայի այլ տարածքներում, ինչպես օրինակ՝ Բուդապեշտում:

- Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Հունգարիան կորցրեց իր տարածքների մի մասը, Տրանսիլվանիայի հայերը հաստատվեցին Հունգարիայում՝ հատկապես Բուդապեշտում:

- Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայերի մի խումբ հաստատվել է Կարպատյան ավազանում՝ Տրանսիլվանիայում, ինչպես նաև Բուդապեշտում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Հունգարիայում գոյություն ունեին հայերի տարբեր խմբավորումներ: Այդ է պատճառը, որ նրանք փորձել են ստեղծել կառույցներ, որոնք կմիավորեին այդ տարբեր խմբավորումները: Այդ առումով ստեղծվել են հետևյալ կառույցները (ժամանակագրական հերթականությամբ).

- «Մասիս» կազմակերպությունը (1919 թ.) և Լեփսիուսի բարեգործական ընկերությունը

- Հայկական-հունգարական առևտրական բաժնետիրական ընկերություն

- Հունգարիայի հայերի ասոցիացիան (1920թ.)

- Բուդապեշտի Հայ կաթողիկե եկեղեցին:

«Մասիս» կազմակերպությունը (1919 թ.) և Լեփսիուսի բարեգործական ընկերությունը

Նշված կառույցներից առաջին երկուսը ծավալում էին փոքր գործունեություն. «Նոր դար» ամսագրի տպագրություն, որը հրատարակվել է ընդամենը մի քանի համարով: Դեռևս այդ ժամանակ մենք կարող ենք տեսնել լարվածությունը երկու խմբերի միջև: Այդ են վկայում նաև պաշտոնական փաստաթղթերը: Որպես օրինակ կարող է լինել «Մասիս» կազմակերպության ստեղծման փաստաթուղթը, որում որպես կազմակերպության նպատակ նշված է. «Մեզ ընդունեք ոչ որպես օտարների, այլ որպես Ձեր եղբայրների: Մենք ակնկալում ենք Ձեր աջակցությունը, և մենք գիտենք, որ չեք հուսահատեցնի մեզ»:

Հայկական-հունգարական առևտրական բաժնետիրական ընկերություն

Կառույցի նպատակը հայկական սփյուռքի մեջ ցանցեր ստեղծելն էր: Ինչպես նաև ձեռնարկատիրությունների ձևավորումը, որոնց միջոցով սփյուռքահայերը կարող են օգնել Հունգարիայի միջազգային առևտրին:

Հունգարիայի հայերի ասոցիացիան (1920թ.)

Այս կառույցը հիմնադրվել է 1920 թվականին, ունեցել է 409 անդամներ և գոյությունը շարունակել է մինչև 1950 թվականը: Ուսումնասիրելով կազմակերպության պատմությունը՝ պարզ է դառնում, որ նոր անդամների գրանցումը ունեցել է ակտիվ և պասիվ շրջաններ: Ամենաակտիվ շրջանը 1921 թվականի մարտ, ապրիլ, մայիս, հունիս ամիսներն են: Հետաքրքրական է այն, որ ամիսների և համապատասխան օրերի մեջ ևս կան տարբերություններ: Հատկանշանական է, որ 1921 թվականի ապրիլի 24-ին ամենաշատ են ասոցիացիայի անդամակցության հայտ են ներկայացրել:

Հիպոթեզ

1920 թվականների սկզբներին Բուդապեշտի հայկական համայնքը հենց այդ օրը՝ ապրիլի 24-ին ոգեկոչել է հայոց ցեղասպանությունը: Օրվա ընտրության պատճառների բացահայտման հետ կապված դժվար է գտնել մեկ այլ ռացիոնալ բացատրություն, քան հայոց ցեղասպանության ոգեկոչումը:

Ուսումնասիրելով ասոցիացիայի արձանագրությունները՝ պարզում ենք, որ հենց այդ օրը ասոցիացիայի տնօրենը՝ Ֆելիքս Ավեդիքը, ունեցել է երկար և հայրենասիրական ելույթ, որի ընթացքում նա խոսել է պատմության տարբեր ժամանակներում հայերի տառապանքների մասին՝ շեշտադրելով միասնականության կարևորությունը:

Ստորև ներկայացված են ասոցիացիայի բոլոր անդամների վերաբերյալ մի շարք կարևոր առանձնահատկություններ:

Ծննդավայր: Եթե ուսումնասիրենք ասոցիացիայի անդամների ծննդավայրերը, ապա կարող ենք բացահայտել ևս հետաքրքիր տեղեկատվություն՝ Տրանսիլվանիա – 68 %, Հունգարիա (բացի Տրանսիլվանիա) – 13 %, Օսմանյան կայսրություն – 13 %, Կովկաս – 2%, Ղրիմ – 3%, Ավստրիա – 1%:

Կրթություն: Ասոցիացիայի անդամների կեսից ավելին ունեցել են բարձրագույն կրթություն, ինչպես նաև մեծ թիվ են կազմել գիտական աստիճան ունեցողները:

Զբաղվածությունը ևս բազմակատեգորիալ է, սակայն մեծ խումբ են կազմում առևտրականները, ադմինիստրատիվ աշխատակիցները, բժիշկները:

Բնակավայրի առումով գերակշռում է Բուդապեշտը՝ 75%, իսկ մնացյալ 25% ապրել են Հունգարիայի այլ տարածաշրջաններում:

Չնայած ասոցիացիայի անդամների գերակշռող մասն ապրում է Բուդապեշտում և հատկապես կենտրոնական հատվածներում, սակայն հասցեների վերլուծությունը թույլ է տալիս հանգել այն եզրակացությանը, որ Բուդապեշտի հայ համայնքային կյանքը չի զարգացել էնկլավային ձևով:

Կրթություն և ծննդավայր կապը

Երբ համակցում ենք անդամների կրթական մակարդակը և ծննդավայրը, ապա ստանում ենք, որ Հունգարիայում ապրող հայերի մեծ մասն ունեցել են բարձրագույն կրթություն կամ ունեցել են գիտական աստիճան: Նրանք, ովքեր հաստատվել են Հունգարիայում Տրանսիլվանիայից, ունեն խառը պատկեր: Իսկ Օսմանյան կայսրությունից եկածներն ունեցել են ամբողջությամբ հակառակը պատկերը. միայն մեկ հոգի է եղել բարձրագույն կրթությամբ, Առաքելական եկեղեցու մի հովիվ է եղել, սակայն մեծամասամբ նրանք չեն ունեցել կրթություն, որը նշանակում է, որ ցեղասպանությունից փրկված հայերի մեծ մասը առևտրականներ էին, հատկապես գորգավաճառներ:

Հիպոթեզ

Մուսա լեռան օրինակով կարելի է անդել, որ հենց մտավորականությունն է եղել պաշտպանության կամ դիմադրության հիմնական կազմակերպիչը:

Մտավորականությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել համայնքի համար: Սա կարող է նշանակել, որ Օսմանյան կայսրությունը հայ մտավորականությանը դիտարկում էր որպես գլխավոր թշնամի, և հենց այդ է պատճառը, որ ցեղասպանությունից փրկվածների գերակշռող մասը հիմնականում ոչ մտավորականներ էին:

Հունգարիայի հայեր (ծննդավայրը Հունգարիա, ինչպես նաև Տրանսիլվանիայից Հունգարիա տեղափոխված հայեր)		Օսմանյան կայսրությունից եկած հայեր
	Պետական աշխատողներ	Առևտրականներ
	Բժիշկներ	Գորգագործներ
	Իրավաբաններ	Կոշկարարներ
	Առևտրականներ	

Աղյուսակ 1. Զբաղվածությունն ըստ ծննդավայրի

Բուդապեշտի հայ կաթողիկե եկեղեցի

Եկեղեցին համայնքային ամենամեծ կառույց է եղել, ունեցել է 698 անդամներ: Կառույցի նպատակը նույն է ինչպես որ ոչ կրոնական կազմակերպությունների դեպքում:

Կազմակերպության անդամների սեռային բաշխվածությունը՝ 69% արական, իսկ 31%՝ իգական:

Եթե համեմատենք այս ցուցանիշները այլ կազմակերպության՝ Հունգարիայի հայկական ասոցիացիայի տվյալների հետ, ապա կտեսնենք էական տարբերություններ. 90% արական, իսկ 10%՝ իգական:

Այս ամենի արդյունքում մենք կարող ենք ձևավորել հետևյալ հիպոթեզը.

Հիպոթեզ

Ի տարբերություն կրոնական կառույցի, որտեղ անդամների սեռային բաշխումը այս կամ այն չափով համաչափ կարելի է դիտարկել, Հունգարիայի հայկական ասոցիացիան ավելի պատրիարխալ է, երբ հաշվի ենք առնում էթնիկ բաղադրիչը, քանի որ ավանդական ընտանիքներում տան գլխավորը տղամարդն է:

Երբ դիտարկում ենք երկու կազմակերպությունների կապերը, ապա կարևոր է ընդգծել, որ ինչպես համայնքների անդամների, այնպես էլ ղեկավարների շրջանում հանդիպում են կրկնություններ. միաժամանակյա անդամակցություն երկու կառույցներին: Սակայն երկու կազմակերպությունները բացի իրենց հիմնական առաքելություններից իրականացրել են նաև այլ կարևոր գործառույթներ՝ օրինակի համար Հունգարիայի հայերի ասոցիացիան գործում էր որպես քվադի հյուպատոսարան: Նրանք օգնում էին Հունգարիա ժամանած նոր հայերին հատկապես փաստաթղթերի ձևակերպման և այլ ադմինիստրատիվ առումներով: Նրանք կապեր էին հաստատում սփյուռքահայերի հետ, ինչպես նաև արտասահմանյան այն կառույցների հետ, որոնք զբաղվում էին հայերի հարցերով՝ Յոհաննես Լեփսիուսի կազմակերպությունը: Եկեղեցու պարագայում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նրանք հայերին տրամադրել են պաշտոնական փաստաթղթեր, որով հավաստիացրել են, որ նրանք հայեր են և արիա քրիստոնյաներ:

BALINT KOVAC (HUNGARY)

THE HUNGARIAN ARMENIANS BETWEEN THE TWO WORLD WARS: CONNECTIONS AND STRUCTURE

This paper is based on some new archival materials which have been discovered quite recently. They include important information on the Armenians living in Hungary during the two World Wars.

БАЛИНТ КОВАЧ (ВЕНГРИЯ)

ВЕНГЕРСКИЕ АРМЯНЕ МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ: СВЯЗИ И СТРУКТУРА

Данная статья имеет своей основой неизученные архивные материалы, обнаруженные совсем недавно. В работе представлены важные сведения об армянах, проживавших в Венгрии во время двух мировых войн.

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՍԲԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ 1914-1923 ԹԹ.

1. Այսօր, երբ բոլորել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը, աշխարհի մեծ մասը (բացառությամբ որոշ երկրների կառավարությունների, պետական և հասարակական կազմակերպությունների) դեռևս անհաղորդ է 20-րդ դարի այդ մեծագույն ողբերգություններից մեկին: Ողբերգություն, որի պատճառով հայ ժողովուրդն արմատախիլ արվեց և զրկվեց հայրենիքից:

Նշանակում է, որ Ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման՝ արդեն թափ առած գործընթացը դեռևս վաղ է ընկալել իբրև արդարության հաղթանակ . առջևում ճանաչմանն ու դատապարտմանը հաջորդող ամենակարևոր փուլն է՝ փոխհատուցումը: Ասել է թե՛ արդար դատի լուծմանը հասնելու համար անհրաժեշտ է ի մի բերել գիտական, իրավական ու ֆինանսական հսկայական ռեսուրսներ:

Այդ բազմազանության մեջ իրավական դաշտի, միջազգային իրավունքի կոմանների հետ մեկտեղ՝ ծանրակշիռ է համաշխարհային հանրության գործոնը: Վերջինիս տեղեկացվածության, գիտակցության վրա ազդելու և դիրքորոշում ձևավորելու հարցում չափազանց կարևոր է զանգվածային լրատվամիջոցների գրագետ ու համակարգված աշխատանքը:

2. Դեռևս 19-րդ դարի վերջին եվրոպական և ամերիկյան պարբերական մամուլը լուսաբանել էր արևմտահայության կյանքի ծանր պայմաններն ու ողբերգական էջերը: 20-րդ դարի սկզբին և Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին ամերիկյան մամուլը շարունակում էր լուսաբանել Արևմտյան Հայստանի իրադարձությունները: 1913 թ. ամռանը «Դը Լիթըրըրի Դայջեսթ-ում» (“The Literary Digest”) տեղ գտած հոդվածը, անդրադառնալով Արևմտյան Հայստանում տիրող իրավիճակին, ներկայացնում էր ամերիկյան ընթերցողին Հայկական հարցի էությունը և ընդգծում, որ սույլն Արդուլ Համիդի անօրինություններն ու դաժանությունները շարունակվում էին երիտթուրքերի կողմից էլ՝ ավելի կատաղի ձևերով¹¹⁶: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ Թուրքիայի ներգրավումից անմիջապես հետո, 1914 թ., նոյեմբերի 12-ին, «Դը Նյու Յորք Թայմզ» պարբերականը (The New York Times) գրում էր, որ քրիստոնյաները վտանգի մեջ էին, հիմնական թիրախ էին ընտրված հատկապես հայերը: Նոյեմբերի 14-ին պարբերականը տեղեկացնում էր, որ հայերը ահաբեկվում էին՝ ռուսներին համակրելու համար, ձերբակալվում և սպանվում՝ առանց դատ ու դատաստանի, իսկ նոյեմբերի 29-ի համարում հաղորդում է, որ սրբազան պատերազմի կոչերի ներքո թուրք խուժանն ավերում ու քանդում էր Էրզրումի հայկական ակումբները, եկեղեցիներն ու դպրոցները: Դեկտեմբերի 14-ի կարճ հաղորդագրությունը փաստում էր Էրզրումի փողոցներում կախաղան հանված բազմաթիվ հայերի մասին:

«Դը Լիթըրըրի Դայջեսթ», «Դը Նյու Յորք Թայմզ», «Դը Աուլուք» (The Outlook), «Դը Ինդեպենդենթ» (The Independent), «Միշընըրի Ռեվյու» (Missionary Review), «Դը Սըրվեյ» (The Survey), «Ամերիքըն Ռևյու Օֆ Ռևյուս» (American Review of Reviews),

---

¹¹⁶ “Young Turks’ Misrule in Armenia”, The Literary Digest, July 5, 1913:

«Սեթըրդի Իվինգ Փոստ» (Saturday Evening Post), «Դը Լիվինգ Էյջ» (The Living Age), «Դը Աթլանտիկ Մանթլի» (The Atlantic Monthly), «Բարընթ Հիսթորի» (Current History), «Դը Նյու Ռեպաբլիք» (The New Republic), «Դը Վըրլդս Ուըրք» (The Worlds' Work) և այլ պարբերականները բազմազան հոդվածներում ներկայացնում էին թե՛ Մեծ եղեռնի մանրամասները (1915 թ.), թե՛ հաջորդող տարիներին (1916-1922 թթ.) Օսմանյան կայսրության պարագլուխների և նրաց ժառանգորդների չարագործությունները: Ամերիկյան մամուլում հրատարակված հոդվածները փաստացի վկայում են Հայոց ցեղասպանության ծրագրավորված լինելու¹¹⁷ և հայությանն իսպառ ոչնչացնելու մասին¹¹⁸:

Մամուլում փաստացի արտացոլվել էր ԱՄՆ թե՛ պետական դիրքորոշումը և թե՛ ոչ պաշտոնական դիրքորոշումն արևմտահայության ողբերգության վերաբերյալ, ինչպես նաև քաղաքական և հասարակական գործիչների տեսակետներն ու գնահատականները: Անհրաժեշտ է նշել, որ հոդվածները պարունակում էին նաև տեղեկություններ Հայոց եղեռնի վերաբերյալ այլ պետությունների դիրքորոշման մասին, տարբեր երկրների միջպետական հարաբերությունների և Օսմանյան կայսրության հանդեպ նրանց վերաբերմունքի և քաղաքականության մասին և այլն:

3. Պարբերական մամուլը լրատվական և տեղեկատվական անսպառ աղբյուր լինելուց զատ՝ ինչպես անցյալում, այնպես էլ այսօր ունի ոչ միայն հետազոտական և գիտական, այլև բարոյահոգեբանական և դաստիարակչական նշանակություն: Ուստի, Հայոց ցեղասպանության պատշաճ ճանաչման և գնահատման համար մեծ նշանակություն կունենա Ցեղասպանության տարելիցի օրերին ամերիկյան թերթերում և ամսագրերում Հայոց մեծ եղեռնի մասին տեղ գտած նյութերի վերահրատարակումը ոչ միայն տարբեր լեզուներով առանձին ժողովածուների տեսքով, այլև աշխարհի տարբեր երկրների մամուլի էջերում: Լինելով հարուստ փաստական աղբյուր՝ այդ տեղեկություններն իրենց անաչառությամբ թերևս կարող են ազդել համաշխարհային հանրության ընթերցող շրջանակների վրա ավելի, քան պաշտոնական

¹¹⁷ “The Armenians in Asia Minor”, The Outlook, August 18, 1915

¹¹⁸ “Christians in Great Peril”, The New York Times, January 13, 1915:

հաղորդագրությունները կամ հայության կողմից աշխարհով մեկ տարածվող, հանրամատչելի ու մարդկային կյանքի հետաքրքիր պատմություններ պարունակող, սակայն օտարներին կանխակալ թվացող հրապարակումները:

АРМЕНИИ ГАМБАРЯН (АРМЕНИЯ)

**СВИДЕТЕЛЬСТВА О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН
НА СТРАНИЦАХ АМЕРИКАНСКОЙ ПРЕССЫ
(1914-1923)**

В данном сообщении освещаются статьи, посвященные трагической судьбе армянского народа, опубликованные во многих журналах и газетах США в период Большой резни (Мец Егерн), осуществленной младотурецкими лидерами в 1915 и последующих годах Первой мировой войны, а также их наследниками в течении нескольких послевоенных лет. Объективное, непредвзятое, последовательное освещение событий, являясь богатым источником фактического материала о Геноциде армян и представляя истинную и полную картину отмеченного периода, имеет не только информационное, но и большое научно-исследовательское, морально-нравственное и воспитательное значение.

ARMENUHI GHAMBARYAN (ARMENIA)

**U.S. MEDIA TESTIMONIES ON THE ARMENIAN
GENOCIDE (1914-1923)**

The presented report elucidates the articles, published on the pages of the American newspapers and journals, dedicated to the tragic fortune of the Armenian people in the period of Great massacre (Mets Eghern) committed by the Young Turks in 1915 and subsequent years of WW I. The atrocities of new rulers of the Turkish Republic during the first postwar years also are introduced. The objective and successively elucidated events of the Armenian Genocide present the real, true and full picture of that period. It is a rich source of the actual materials and has

not only scientific-research value but also a great moral and educational importance.

ՀԱՍՄԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀՈԳԵՎՈՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Օսմանյան կայսրությունը սկզբից ևեթ հաստատեց այնպիսի սոցիալական համակարգ, որը լի էր կրոնական և քաղաքական հակամարտությամբ: Սրանով է պայմանավորված նաև այն հանգամանքը, որ չնայած Օսմանյան կայսրությունում 20-րդ դարի առաջին քառորդում, երբ ձևավորվում էր թուրքական ազգային գիտակցությունը, կրոնը փոխարինվեց ազգայնականությամբ, այնուամենայնիվ, երիտթուրքական կառավարությունը քաղաքական նպատակներով հավատարիմ մնաց գերակայող դասակարգի սկզբունքին և իսլամին ու պանիսլամիզմի գաղափարախոսությանը:

Օսմանյան կայսրության հասարակական և քաղաքական համակարգում իսլամի դերով էր պայմանավորված նաև այն, որ ջիհադի գործոնը լավագույնս կարողացավ օգտագործել երիտթուրքական կառավարությունը՝ հրահրելով հասարակության տարբեր սոցիալական խմբերին մասնակցելու ցեղասպանությանը: Արևելագետ Հովհաննես Ինճիկյանը կրոնի դերի վերաբերյալ գրում է. «...հենվելով զանգվածային կոտորածների բազմամյա փորձի, Ղուրանի և շարիաթի դոգմաների վրա՝ երիտթուրքերը նախապատրաստել են երկրի մուսուլման զանգվածների հասարակական հոգեբանությունը և, օգտագործելով համաշխարհային պատերազմի պայմանները, հասել իրենց ազգայնական նպատակներին»¹¹⁹:

1914 թ. նոյեմբերի 2-ին Օսմանյան կայսրությունը ներգրավվեց պատերազմի մեջ որպես Գերմանիայի դաշնակից: Մի քանի օր անց կառավարությունը համոզում է սուլթանին խալիֆի իշ-

---

¹¹⁹ Ինճիկյան Հ., Սոցիալական հոգեբանությունը և ցեղասպանությունը, Երևան, 1995, էջ 5:

խանութիւնն օգտագործելով ջիհադ հայտարարել Անտանտին: Միաժամանակ գործող շէյխ-ուլ-իսլամը՝ Հայրի Էֆենդին, և Բարձրաստիճան հինգ հոգևորականները ստորագրում են ֆետվա: Այն եղել է երեք լեզուներով՝ օսմաներեն, արաբերեն, ռուսերեն, և ուղղված էր ամբողջ աշխարհի մուսուլմաններին: Անտանտին հայտարարված ջիհադն արտաքին քաղաքականության մեջ ձախողվեց, սակայն նպաստեց երկրի ներսում գործադրվող բռնություններին, քանի որ միտում ուներ նաև ժողովրդական զանգվածներին գրգռելու և վատթարացնելու միջէթնիկական փոխհարաբերությունները¹²⁰: Վանում գերմանական օգնության միության կայանի ղեկավար քարոզիչ Շայրըրը հաղորդում է. «...Կ.Պոլիսը սրբազան պատերազմ է հայտարարել և դրանով իսկ սանձազերծել մահմեդականների կատաղությունը քրիստոնյաների հանդեպ: Այս տրամադրությունը կար դեռ ամիսներ առաջ, թեպետ սանձերը ձգված էին: Դրանք ավելի բացահայտվեցին, երբ տարածվեցին Վանի շրջանում տեղի ունեցող արյունահեղությունների մասին լուրերը»¹²¹: Խնդրի վերաբերյալ օսմանյան բանակի վենետուելացի սպա Ռաֆայել դե Նոգալեսը գրում է, որ երիտթուրքերը կարողացան ողջ ժողովրդին հավատացնել սրբազան պատերազմի անհրաժեշտությունը¹²²:

Ջիհադի կոչն ամբողջությամբ ներծծված էր այն նույն կրոնական մոլեռանդությամբ ու ցեղամոլությամբ, որով լի էին համիդյան ջարդերի ու Ադանայի կոտորածների ժամանակ մուլլաների կողմից արված կրոնական բնույթի ագրեսիվ կոչերը: Նման ավանդությանին հիմքով կրոնը դառնում է ուժեղ ազդակ, որով հնարավոր է համախմբել հասարակությանը: Կրոնական անհանդուրժողությունն ու մոլեռանդությունը վերածվում է բռնության նրանց նկատմամբ, ում համարում է «թշնամի»:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում (ինչպես և դրան նա-

---

¹²⁰ Միմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 329-338:

¹²¹ Զումներ Է., Ճշմարտությունը աշխարհամարտի ժամանակ Թուրքիայում հայ ժողովրդի կրած տառապանքների մասին, Երևան, 2002, էջ 18-20:

¹²² De Nogales R., Four Years Beneath the Crescent, New York and London, 1926, p. 20.

խորդող 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին տեղ գտած զանգվածային կոտորածների ժամանակ) կրոնական մոլեռանդությունը դրսևորվում էր հետևյալ կերպ՝ 1. կրոնական բովանդակությամբ ագրեսիվ տեքստերի՝ կոչերի, աղոթքների, օրհնությունների, մատուցումը մուսուլման հավատացյալներին, 2. Մուսուլմանների կրոնական մոլեռանդ ատելությունը եկեղեցիների և հոգևորականության նկատմամբ, 3. քրիստոնեական խորհրդանիշերի կիրառումը բռնության գործողություններում, 4. հայերի սպանություններին ուղեկցող կրոնական բնույթի արտահայտություններ:

Օսմանյան կայսրությունում մուսուլմանների կրոնական մոլեռանդությունը պայմանավորված էր դարերով ամրապնդված իսլամական և հատկապես ջիհադի ինստիտուտով: Այդ ավանդույթով էր պայմանավորված այն հանգամանքը, որ ինչպես դարերով ամրագրված զավթողական արշավանքները, կոտորածներն ու կողոպուտը համարվում էին Ալլահին հաճո գործ և սրբազան պարտք, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանությունն ընկալվեց «որպես սրբազան պատերազմ» և ներգրավեց մուսուլման հասարակությանը:

HASMIK GRIGORYAN (ARMENIA)

THE FACTOR OF RELIGIOUS IDEOLOGY IN THE CONTEXT OF THE ARMENIAN GENOCIDE

It is well known that the social relations in society are regulated by “cultural models”, which in turn model the behavioral peculiarities in the culture of violence. One of such “models” is religious system.

The adoption of Islam in the Ottoman Empire became an excellent means for the nomadic people to explain their expansionist policy on religious principles. By calling the war against the “unbelievers” as the will of Allah, precept of Muhammad they glorified each person who was killed in that war as a “hero”, a “person who deserves the heaven”. Islam is based on the rules of Quran and Shariat accepting only “the equality of all Muslims”. Besides that in the Ottoman Empire public, social-political,

legal, and military institutions were based on Islam. The religious intolerance based on such traditions changed into terror towards those who were perceived as “enemies”. In particular, religious xenophobia based on religion brought about religious sadism.

Both during the massacres of Abdul Hamid (1894-96) and those in Adana province in 1909 (known as the Adana massacre), and during the Genocide of 1915 the religious sadism in the Ottoman Empire had the same fanatic manifestations: 1. recitation of aggressive appeals with religious content, as well as prayers in mosques, 2. sadistic attitude towards churches and the clergy, 3. religious slogans read while killing, 4. religious symbols as “models” in the methods of violence.

АСМИК ГРИГОРЯН (АРМЕНИЯ)

ФАКТОР РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ В ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

Известно, что социальные отношения в обществе регулируются "культурными моделями", которые, в свою очередь диктуют также поведенческие особенности в культуре насилия. Один из таких "моделей" является религиозная система.

Принятие ислама в Османской империи стал отличным средством для кочевого народа, чтобы объяснить их экспансионистскую политику на религиозных принципах. Представляя войну против “неверных”, как волю Аллаха, славили каждого человека, который был убит в той войне как “героя”, “человека, который заслуживает рай”. Ислам основан на правилах Корана и Шариата, принимая только “равенство всех мусульман”. Кроме того, в обществе Османской империи, социально-политические, правовые и военные учреждения основаны на исламе. Религиозная нетолерантность на основе таких традиций превратилась в террор над теми, кто были восприняты как «враги». В частности, религиозная ксенофобия на основе религии привела к религиозному садизму.

И во время резни Абдул Хамид (1894-96гг) и в провинции

Адана в 1909 году (известный как резня в Адане), и во время геноцида 1915 года религиозный садизм в Османской империи имел тот же фанатичные проявления: 1. чтение агрессивно отношение к церкви и духовенству, 3. религиозные лозунги, которые читали во время убийств, 4. религиозные символы как “модели” в методах насилия.

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՆԱԶԱՐԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻ ԻՐԱԶԵԿՈՒՄԸ. ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ ԵՎ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ

Հոգվածում քննության է առնվում հանրակրթական դպրոցներում Հայոց ցեղասպանության թեմայի դասավանդման հիմնախնդիրը: Ցույց է տրվում հայ իրականության մեջ Մեծ եղեռնի թեմայի ներկայացման հիմնական մեխանիզմները, որոնք կիրառվել են վերջին տասնամյակների ընթացքում: Հիմնական եզրահանգումն այն է, որ Հայոց ցեղասպանությունը պետք է դասավանդվի դպրոցներում որպես առանձին առարկա: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ցեղասպանության մասին կրթությունը կարևորվում է ցեղասպանության ենթարկված ժողովրդի, ապա նաև ամբողջ մարդկության հավաքական հիշողության պահպանման և փոխանցման ու դրանից բխող՝ նոր ցեղասպանությունների կանխարգելիչ գործառույթների տեսանկյունից:

КРИСТИНЕ НАДЖАРЯН (АРМЕНИЯ)

ОСВЕДОМЛЕНИЕ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН: ПРОБЛЕМЫ И ВЫЗОВЫ

В статье рассматривается вопрос преподавания истории Геноцида армян в общеобразовательных школах. Показываются основные методы представления темы Геноцида армян в армянской действительности, которые использовались на протяжении послед-

них десятилетий. Основной вывод заключается в том, что Геноцид армян следует преподавать в школах в качестве отдельного предмета, так как, преподавание истории Геноцида армян связано с сохранением коллективной памяти подвергнутого геноциду народа, и всего человечества, а также с предотвращением последующих геноцидов.

KRISTINE NAJARYAN (ARMENIA)

ARMENIAN GENOCIDE AWARENESS: PROBLEMS AND CHALLENGES

The issue of teaching the theme of Armenian Genocide in the public schools is considered in this article. The main mechanisms of the representation of the Armenian Genocide theme are shown in the article, which have been applied during the last decades. The main conclusion is that Armenian Genocide should be taught in the schools as a separate subject. It depends on the circumstance, that the education is important in the context of saving and passing the collective memory of Armenian Genocide, as well as the prevention of new genocides.

ROLF HOSFELD (GERMANY)

GERMANY AND THE ARMENIAN GENOCIDE

The debate about the involvement of the German Empire in the Armenian Genocide dates back to World War I accusations of the Entente as well as rumors spread by Young Turks in their own country from 1915 on. We have discussed this question in its broader context at an international conference organized by the Lepsiushaus and the German Historical Museum in Berlin this March.

In his seminal 1968 book *Germany and the Ottoman Empire*, Ulrich Trumpener pointed out that, overall, the German Imperial Government neither supported nor welcomed the persecution of the Armenians

during World War I. Yet it culpably displayed an extreme moral indifference and thoroughly failed to take any kind of action against the crimes of its ally, even within the confines of political opportunity.¹²³ Moreover, the Germans had learned to accept, excuse, and rationalize extreme violence against civilians as a legitimate method of domestic politics, already at the time of the Hamidian massacres 1894-96. Many followed this path in the years after 1915.

But is there any evidence supporting an extended notion of German involvement in the Armenian Genocide of 1915/16 from the beginning, as Vahakn N. Dadrian, invoking “German Responsibility” or “Complicity”, claimed twenty years ago?¹²⁴ The argument usually offered in support of this thesis relies on characterizing the Ottoman Empire’s power structure as akin to a German semi-colony. But in fact, the influence of the Germans on the Ottoman Empire was fairly limited; and in 1915 it was not the result of long-standing plans, even though the imperial pipe-dream of a Turkish “German Egypt” was actually debated before and during the war.

A principal motive of the Young Turks for entering the war was to shake off any foreign influence once and for all, and they were determined not to become subject to new German domination.

Secondly: When the war began, the political system in Istanbul was that of an ideologically driven one-party rule. The Germans had no experience with a political system like this, and they did not even understand it.

Armenian persecutions had a long history in the context of Ottoman domestic policies. And the Ottomans entered the war already with an ethos of population policies.. The Armenian Genocide was an exclusively Young Turk – domestic – project, based on, as Johannes Lepsius already put it in 1919, “phantasies of population statistics”¹²⁵

In any case, the Germans understood, as Wangenheim cabled to Bethmann-Hollweg already on July 7, 1915, that it was beyond doubt

---

¹²³ Ulrich Trumpener: Germany and the Ottoman Empire, p. 204

¹²⁴ Vahakn N. Dadrian: German Responsibility in the Armenian Genocide. Watertown 1996; Vahakn N. Dadrian: The History of the Armenian Genocide, pp. 248-300

¹²⁵ Johannes Lepsius, Mein Besuch in Konstantinopel. Der Orient, 1/3 (1919), p. 7

“the government does indeed pursue the aim of exterminating the Armenian race in the Turkish Empire”.¹²⁶ Since then, he - and the German government with him - exactly knew what was happening. Extermination of a race means genocide.

“We can handle our internal enemies”, the Ottoman War Minister Ismail Enver said to Johannes Lepsius on August 10, 1915: “You in Germany cannot. In this we are stronger than you.”¹²⁷ For the time being, thoughts like this were foreign to German politics, the mentality of which was almost still deeply rooted in traditional 19th century values. Yet, not much later, they were the reason why Adolf Hitler admired Enver as an example to follow, whom he referenced in his trial before the Munich People’s Court in 1924. According to Hitler, Enver managed to build up a whole new nation, successfully detoxifying the multicultural Gomorrah that was Constantinople.¹²⁸

To accept, excuse, and rationalize extreme violence against civilians was part of Germany’s military culture. As Isabel Hull observed in a recent study on the military culture of Wilhelminism, Germany applied the standards of a military struggle for existence in an extreme manner to all theatres of World War I. It is this mentality that entailed tolerating the Armenian Genocide.¹²⁹

Although there was no “complicity” in the form of active support, all options were put on the table of “Realpolitik”. And the way it was done came close to borderline. Better knowledge notwithstanding, official Germany supported denialism and by this the crime of its war ally from the very beginning for egocentric reasons. After the war, as Stefan Ihrig has shown in a recent study, there was an important public debate about genocide in Germany, following the publication of Johannes Lepsius’ foreign office documents *Deutschland und Armenien* (“Germany and Armenia”) in 1919 and the assassination of Talaat Pasha as well as the trial against Soghomon Tehlirian in 1921. Yet after this denialist voices became stronger and they even more and more changed

---

¹²⁶ Wangenheim to Bethmann-Hollweg, 7 July, 1915. PA-AA R 14086

¹²⁷ Johannes Lepsius, *Mein Besuch in Konstantinopel*, p. 8

¹²⁸ Harold J. Gordon (Ed.): *The Hitler Trial before the People’s Court in Munich*. Vol. 1. Arlington 1976, p. 180

¹²⁹ Isabel Hull: *Absolute Destruction*, p. 290

to justificationalism. This backlash made Hitler's statement about Enver at the Munich People's Court in 1924 possible and helped to prepare the ground for Nazi mentality.¹³⁰

ՌՈԼՖ ՀՈՍՖԵԼԴ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)

ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Փոքրաթիվ գիտնականներ հաճախ դիտարկել են Գերմանիայի մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը որպես «մեղսակցություն»: Սա, կարծես, ի ցույց էր դնում կապը նացիստների կողմից հրեաների նկատմամբ իրականացված ճնշումների հետ: Այդ կապը ինչ-որ տեղ ավելի բարդ է: Հայոց ցեղասպանությունը բացառապես երիտթուրքական ծրագիր էր, որի արմատները գալիս էին հայերի նկատմամբ բռնություն գործադրելու վաղուց ձևավորված օսմանյան ավանդույթից: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին գերմանական կառավարությունը գիտեր գրեթե ամեն ինչ, սակայն չմիջամտեց եսակենտրոն պատճառներով: Սա էլ հանգեցրեց «Ժխտողականության» քաղաքականության, իսկ պատերազմի ավարտից հետո՝ «արդարանալու»: Վերջինս նշանակում է հակաէթնիկական մտածողություն «վերջնական լուծումների» հայեցակարգում, որը նացիզմի համար մտավոր հող նախապատրաստեց:

ՐՈԼՖ ՀՈՍՖԵԼԴ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)

ГЕРМАНИЯ И ГЕНОЦИД АРМЯН

Некоторые исследователи часто рассматривали участие Германии в Геноциде армян как “соучастие”. Это, казалось, было подтверждением связи с преследованиями евреев нацистами. Но эта связь отчасти более сложная. Геноцид армян – это исключительно

---

¹³⁰ Stefan Ihrig: Justifying Genocide. Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler. Cambridge, Mass./ London, UK: Harvard University Press, 2016

проект младотурков, котрый своими корнями идет глубоко в османскую традицию насилия над армянами. В годы Первой мировой войны немецкое правительство знало почти все, но не вмешивалось из-за эгоцентричных побуждений. Это привело к политике “отрицания”, а после войны - “оправдывания”. Последнее означает антиэтическое мышление в концепции “заключительных решений”, которое стало интеллектуальной почвой для нацизма.

ՎԵՐԱ ՍՄՀԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՀԱՏՈՒԿ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
(ԹԵՇՔԻԼԱԹ-Ը ՄԱԽՍՈՒՍԱ) ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ**

Օսմանյան Կայսրությունում պաշտոնապես գործունեություն ծավալած «Թեշքիլաթ-ը Մախսուսայի» կիսազինվորական կառույցը կազմավորվել է «Մեծ Թուրան» ստեղծելու ճանապարհին: Այս կազմակերպության անմիջական մասնակցությամբ է իրագործվել 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը՝ Հայոց մեծ եղեռնը:

«Թեշքիլաթ-ը Մախսուսայի» կազմակերպման շարժառիթների, ստեղծման թվականի, անդամների թվի մասին ուսումնասիրողների հետևությունները հաճախ հակասական են: Պատճառն այն է, որ այն գործել է բանավոր հրամաններով, իսկ եղած գրավոր փաստաթղթերը ոչնչացվել են «Թեշքիլաթ-ը Մախսուսայի» կազմի մեջ եղած բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից:

Հայտնի է, սակայն, որ 1910 և 1911-ին՝ Սալոնիկ քաղաքում տեղի ունեցած Իթթիհադականների համաժողովների՝ գաղտնի ցեղասպանական որոշումների ընդունման ժամանակ խորհրդակցության անդամների փոխհամաձայնությունից հետո ընդունվում է համապատասխան որոշում, որի համաձայն հայ ժողովրդին հիմնովին ոչնչացնելու ծրագիրը պետք է իրականացվեր ոճրագործներից կազմված հրոսակախմբի «Թեշքիլաթ-ը Մախսուսայի» կազմակերպության կողմից:

սուսայի» մասնակցությամբ: Այս կառույցը ֆինանսավորվել է ի հաշիվ Պատերազմական նախարարության կողմից հատկացված և հայերից հավաքված հարստությունների, որը համապատասխան գրություններում ներկայացվում էր իբրև անհայտ, գաղտնի աղբյուր:

Կիսազինվորական այս կառույցի նախնական խմբերը կազմավորվել են Բալկաններում: Մինչ չեթեական կազմակերպությունները սկսում են իրենց գործունեությունը զինվորականների հրամանատարության ներքո, աստիճանաբար նրանց շարքերը համալրում են քրեական հանցագործները, որոնք ջարդերին մասնակից դարձնելու նպատակով ազատ էին արձակվում բանտերից:

Սույն զեկուցման շրջանակներում քննության ենք ենթարկել Օսմանյան կայսրությունում *«Թեշքիլաթ-ը Մախսուսայի»* ձևավորման նախադրյալները և Հայոց ցեղասպանության մեջ նրա ունեցած դերակատարությունը:

ВЕРА СААКЯН (АРМЕНИЯ)

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕШКИЛАТ-Ы МАХСУСА

В Османской империи "Тешкилат-и-Махсуса" официально запустила свою деятельность как особая полувоенная организация, которая сформировалась вместе с созданием Большого Турана.

При её непосредственной помощи и участии в начале 20-ого века и организовывался Великий армянский геноцид.

Исследователи выражают противоречивые мнения о деятельности "Тешкилат-и-Махсуса", в частности о целях и времени ее создания и о деятельности членов этой организации.

Причина заключается в том, что они действовали по устным приказам, а все главные письменные документы уничтожались со стороны высокопоставленных чиновников организации "Тешкилат-и-Махсуса".

Однако известно, что в 1910-1911 гг. в городе Салоник совместно с иттихадистами на собрании, после согласия участников собрания, было принято тайное соответствующее решение, согласно которому уничтожение армянского народа должно было осуществляться с участием организации "Тешкилат-и-Махсуса", составленной из преступной разбойничьей банды.

Эта организация финансировалась за счет военного министерства и за счет богатства, отобранного у армянского народа. Источником этих сведений является соответствующая тайная письменность.

Предварительные шайки этой банды организовались в Балканах.

До того как чэтеистская организация начала свою деятельность под эгидой военного ведомства, постепенно их ряды заполнялись уголовными преступниками, которых специально выпускали из тюрем, чтобы они участвовали в погромах.

В рамках настоящего доклада мы рассмотрели следующие вопросы: предпосылки формирования преступной организации "Тешкилат-и-Махсуса" в Османской империи и их главная роль в участии Армянского геноцида.

VERA SAHAKYAN (ARMENIA)

THE PREREQUISITES AND BASES OF THE FORMATION OF SPECIAL ORGANIZATION (THE TEŞKİLÂT-I MAHSUSA)

The Teşkilât-ı Mahsusa semi-military organization, which formally acted during the Ottoman Empire, was organized on the way of creating Great Turan. The first Genocide of 20st century was committed with the help of this organization.

The results of the study of motivations, date and members of The Teşkilât-ı Mahsusa organization are contradicting. The main reason is that it acted with oral commands and the existing documents were

eliminated by the officials of The Teşkilât-ı Mahsusa. It is known that during the Ittihadists Convention in Thessaloniki, in 1910 and 1911 when the members of the Convention were discussing the secret Genocidal plans, they came up with a conclusion that the annihilation of Armenians had to be done by the criminal organization Teşkilât-ı Mahsusa. This organization was financed by the Ministry of War and by Armenians' confiscated wealth which is presented as an unknown, secret source in corresponding documents.

The former groups of this semi-military organization were formed in the Balkans Firstly, Chete organizations were commended by militaries. However, gradually criminals were released from jails and recruited in order to commit the massacres.

The following report discusses the prerequisites of the formation of The Teşkilât-ı Mahsusa in the Ottoman Empire and its role in the commitment of the Armenian Genocide.

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑ.
ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

ՏԻԳՐԱՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԳԵՐՄԱՆԱ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 1896Թ.**

Գերմանա-թուրքական արտաքին քաղաքականության մեջ 1895թ. վերջերից սկսած և ողջ 1896թ. ընթացքում կարևոր տեղ է զբաղեցրել Հայկական հարցը: Կողմերը մանրամասնորեն քննարկել են հայաբնակ վայրերում բարենորոգումների անցկացման և Սասունում տեղի ունեցած իրադարձությունների հարցը: Վերջինիս վերաբերյալ ակտիվ քննարկումներ էին ընթանում գերմանական և թուրքական ղեկավար շրջանների միջև, որոնք, միմյանց հետ համագործակցելով, ցանկանում էին եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներին ապացուցել, որ Սասունում հայերի կողմից տեղի է ունեցել ապստամբություն: Մինչդեռ, այս հարցին նվիրված գերմանական արխիվային փաստաթղթերը ոչ միայն բացահայտում են թուրքական իշխանությունների ռճրագործությունները, այլև լույս են սփռում գերմանական կողմի դավադիր գործունեության վրա և բացահայտում արևմտահայության կոտորածների հարցում Գերմանիայի մասնակցությունը, ինչպես նաև թուրքական կառավարությանն այդ հարցում օժանդակելու քաղաքականությունը:

«Եվրոպական կառավարությունների մեծ քաղաքականությունը 1871-1914 թթ.» 40 հատորից բաղկացած արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուն, որտեղ ներկայացված է գերմանական արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող շուրջ 16.000 փաստաթուղթ ու գեկուցագիր, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի և Հայկական հարցի վերաբերյալ ունի մի քանի հատորներում

ներկայացված բաժիններ¹³¹: 12-րդ հատորի առաջին մասում ներկայացված է դիվանագիտական փաստաթղթերի մի ամբողջ փաթեթ «Հայկական հարցը և տերությունները 1896 թվականին» խորագրով, որոնք հիմնականում վերաբերում են Սասունում տեղի ունեցած իրադարձություններին և այդ դեպքերը քննելու համար կազմված հանձնաժողովի գործունեությանը, որը բաղկացած էր եվրոպական երկրների և թուրքական կողմի պատվիրակներից:

Թուրքական կառավարությունն իր վրա բարդած մեղադրանքը թեթևացնելու միտումով հաճախ ձգտել է հերքել կառավարական գորքերի մասնակցությունը Սասունի կոտորածին: Այդ պատճառով Քյամիլ փաշան, որն այս դեպքերի ակտիվ մասնակիցներից էր, իր հուշերում նշում է, որ ջարդը տեղի է ունեցել Աբդուլ Համիդի անմիջական հրամանով: Այն իրագործել է Բիթլիսի 4-րդ բանակի հրամանատար Ջեքի փաշան¹³²:

Մեր կողմից կատարված սույն ուսումնասիրության շրջանակներում կներկայացնենք միայն Սասունի դեպքերին վերաբերող փաստաթղթերը¹³³ և դրանց վերլուծությունը: Աղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ դեպքերը տագնապ են առաջացրել ոչ միայն օսմանյան ղեկավարների շրջանում այլև գերմանական որոշ ղեկավար գործիչների մոտ: Թուրքական ղեկավարները ամեն ինչ անում էին ապացուցելու համար, իբր թե Սասունում ապստամբություն է տեղի ունեցել, և իրենք ստիպված են եղել կանխել պետության դեմ բռնկված ապստամբությունը: Այդ պատճառով նրանք ցանկանում էին ճնշում գործադրել այն հանձնաժողովի գործունեության վրա, որը կազմվել էր եվրոպական երկրների միջամտությամբ Սասունում կատարված դեպքերը քննելու համար: Այս կապակցությամբ օսմանյան

---

¹³¹ «Die Grosse Politik Europäische Kabinete 1871-1914. Sammlung «der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes», Bildung 2,6,9,10,12(1,2),14(1,2),30, 34, 38, Berlin 1922-1930.

¹³² Փափազյան Ա., Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում, Ե. 2001, էջ 21:

¹³³ «Die Grosse Politik Europäische Kabinete 1871-1914. Sammlung «der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes», Bildung, 12 (1, Berlin 1924, S. 13-43.

պետական գործիչ Քյամիլ փաշան¹³⁴ հետևյալ խորհուրդն է տվել Աբդուլ Համիդին. «Մասունի դեպքերը, ավելի ճիշտ այնտեղի ապստամբության ճնշումը հայերի կողմից այնպես է ուռճացվել և անգլիական մամուլում այն աստիճան դաժանությամբ է նկարագրվել, որ այդ հրապարակումները չէին կարող ազդեցություն չգործել ոչ միայն Անգլիայում, այլև նույնիսկ այստեղ՝ Օսմանյան Կայսրության տարբեր հպատակների վրա:...Եվ եթե այժմ որևիցե հրատապ բան կա անելու, դա այն է, որ հետաքննող հանձնաժողովի զեկույցը շտապ կերպով հրատարակվի Անգլիայում, որպեսզի հանդարտեցվի ընդհանուր տրամադրությունը: Եվ այդ հանդարտեցման նպատակին հասնելու համար, բավական է, որ նշված զեկույցը հրատարակվի օտար պաշտոնյաների ստորագրությամբ»¹³⁵:

Վերոհիշյալի կապակցությամբ հստակ փաստեր կան նաև մեր կողմից ուսումնասիրված փաստաթղթերում, որտեղ նաև ցույց է տրվում, որ այս կոտորածը կազմակերպվել է օսմանյան կառավարող շրջանների կողմից: Այս կապակցությամբ Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպան Բարոն Ֆոն Զաուրման կայսրընտիր իշխան Ֆոն Հոհենլոռեին 1896թ. օգոստոսի 30-ին գրում է. «Արդարացումը չհաջողվեց: Մասնավորապես, որ նա մշտապես արդարանում է այն հիմնական կետի վերաբերյալ, որն առնչվում է թուրք ժողովրդի կողմից համակարգված, կազմակերպված սպանդին՝ անընդհատ զայրույթով մատնանշելով հայերի սադրանքները, որոնց գենքի ուժով լռեցնելը թուրքական կառավարական գործերի կողմից տեղին է և նույնիսկ իրենց պարտականությունն է:

Թուրքական ոճրի կատարումից ի վեր մեր դեսպանների քննարկումներում զայրույթ է առաջանում տեղի կառավարության նկատմամբ, որն այնտեղ սպառնում է գերսրել իրավիճակը: Ես ձգտում եմ մեր գործընկերներին խորհուրդ տալ հնարավորինս օբյեկտիվություն և զսպվածություն դրսևորել, միշտ հաշվի

---

¹³⁴ Ահմեդ Քյամիլ փաշան սուլթան Աբդուլ Համիդի Երկրորդի կառավարման տարիներին՝ 1884-1912 թթ., չորս անգամ վարել է Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիրի պաշտոնը: Տե՛ս Փափազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 19:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 23:

առնելով մեր համախմբվածությունը, որպեսզի ձևականորեն անարդարության դեմ չպայքարենք»¹³⁶:

Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում այս փաստաթղթերում առկա հավելվածը¹³⁷, որը մեկ անգամ ևս փաստում է Հայկական հարցում գերմանա-թուրքական դիրքորոշման մասին: Այստեղ թուրքական պատվիրակության անդամ մարշալ Քամփհյովեները (Kamphövenner) հատուկ նամակով դիմում է Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպան ֆոն Ջաուրմային և տեղեկացնում, որ իր և սուլթանի երկրորդ քարտուղար Իզգետ բեյի միջև լուրջ կոնֆլիկտ է առաջացել, որի պատճառով ստիպված դուրս է գալիս նշված հանձնաժողովի կազմից: Այս փաստաթղթի ուսումնասիրությունը պարզում է, թե ինչպես էին քննարկվում Հայկական հարցի հետ կապված իրադարձությունները և ինչ չափով էին միմյանց հետ համագործակցում գերմանական և թուրքական պետական գործիչները:

ТИГРАН ХАЧАТРЯН (АРМЕНИЯ)

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В КОНТЕКСТЕ НЕМЕЦКО-ТУРЕЦКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ В 1896 Г.

В рамках исследования мы представим только события, касающиеся Сасуна, по вопросу которого под давлением европейских стран был создан специальный комитет. По этим вопросам и, особенно, по Армянскому вопросу Германия в своей внешней политике придерживалась позиции “невмешательства”, пытаясь доказать, что Германия не хочет вмешиваться во внутренние дела Турции. Но исследование опубликованных немецких архивных документов, затрагивающих эти вопросы, и некоторой литературы о данном периоде показало, что немецкие государственные деятели активно участвовали в работах данного комитета и пытались направить деятель-

---

¹³⁶ «Die Grosse Politik Europäische Kabinete 1871-1914. Sammlung«der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes», Bildung, 12(1, Berlin 1924, S.

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 30-37:

ность комитета по тому пути, который был наиболее желателен для османских провителей.

TIGRAN KHACHATRYAN (ARMENIA)

THE ARMENIAN QUESTION IN THE CONTEX OF THE GERMAN-TURKISH FOREIGN POLICY (1896)

As a result of our study we shall present only the events referring to the cases in Sasun, concerning which a special examining committee was created under the influence of the European countries. In these cases, and generally in those relating to the Armenian question, Germany outlined «it doesn't refer to us» position, trying to show that it didn't want to interfere into the internal affairs of Turkey. However the study of some professional literature and the published German documents of this period show that the German politicians participated in the work of the committee actively and tried to carry out its work in favour of the Osman rulers.

ВААГН КРБЕКЯН (АРМЕНИЯ)

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В 1878 ГОДУ

В 2015 году армянский народ и мировое сообщество отмечают 100-летнюю годовщину геноцида армян в Османской империи – первого геноцида XX столетия. Осуществляя это чудовищное преступление турецкие власти, наряду с другими, ставили перед собой и задачу “решения” Армянского вопроса. Его история уже не одно десятилетие является предметом тщательного и всестороннего изучения специалистов. Он и в наши дни продолжает занимать центральное место в исследованиях, посвященных политической истории армянского народа.

Вместе с тем сравнительно меньше внимания уделяется внутренним и внешним обстоятельствам, сопутствующим возникновению Армянского вопроса, преданию ему международного статуса,

его предыстории. А между тем как его дальнейшая история, так и политическое будущее западных армян во многом были предопределены теми важнейшими договорами и соглашениями, которые были заключены в 1878 г. Именно тогда, он из внутреннего вопроса Османской империи стал субъектом международного права, и был зафиксирован в ст. XVI Сан-Стефанского договора и в ст. LXI Берлинского трактата, к нему относились § VII, X и XI англо-русского соглашения от 30 мая 1878 г. и ст. I Кипрской конвенции от 4 июня 1878 г.

Под Армянским вопросом современная историческая наука подразумевает комплекс вопросов политической истории армянского народа, связанных с его стремлением к восстановлению утраченной государственности, национальной консолидации на территории своей исторической родины. В качестве объекта международных отношений и дипломатии Армянский вопрос сформировался во второй половине XIX века, став составной частью Восточного вопроса — сложного узла международных противоречий, продолжительное время находящегося в центре внимания европейской дипломатии. В данном аспекте Армянский вопрос — это прежде всего вопрос о положении и судьбе западных армян, которые, находясь под владычеством Османской империи подвергались беспощадному социальному и политическому гнету, жесточайшим преследованиям на национальной и религиозной почве. Армянский вопрос является ключевым при изучении новейшей истории армянского народа. Именно с его положительным решением армянский народ на протяжении более чем сорока лет (1877-1923) связывал свое будущее.

Русско-турецкая война 1877-1878 гг. завершилась сокрушительным поражением Османской империи, а победоносный меч России в кровавой схватке добыл долгожданную свободу балканским народам. Успех их национально-освободительной борьбы воодушевил армян и явился мощным катализатором их свободолобивых устремлений. Военные действия на Малоазиатском театре войны непосредственно затрагивали интересы армянского народа, и он проявил исключительную активность на всех этапах войны. Это и руководство крупными армейскими соединениями, когда прослав-

ленные офицеры свято исполняли свой долг перед государем и отечеством, это и добровольческое движение, в котором участвовали жители Восточной Армении, это и та деятельная поддержка, которую оказали западные армяне наступающей русской армии, за что впоследствии понесли невосполнимые человеческие и материальные потери.

Сразу по окончанию войны Константинопольское армянское патриаршество направило в русскую дипломатическую миссию свое представительство, которое обратилось с просьбой внести в наметаемый договор отдельную статью, посвященную армянам. Примечательно, что турецкая сторона не только не противодействовала армянским инициативам, но, наоборот, даже поддержала их, намереваясь использовать Армянский вопрос в качестве противовеса Балканскому¹³⁸. В итоге в Сан-Стефанский прелиминарный договор вошла XVI статья, благодаря которой Армянский вопрос стал субъектом международного права и объектом русско-турецких отношений.

Армянский вопрос с момента своего возникновения стал также предметом дипломатических спекуляций великих держав, совершенно не озабоченных его разрешением, а лишь стремящихся к его использованию для достижения своих военно-политических и социально-экономических целей на Востоке. Ведущий малоазиатский игрок – Великобритания, озабоченная усилением влияния России в Азиатской Турции и ее территориальными приобретениями, проявив удивительную сноровку и упорство, смогла, посредством дипломатического шантажа по отношению к Турции и военного шантажа по отношению к России, внести ряд статей, относящихся к Армянскому вопросу, сначала в англо-русское соглашение, а затем и в Кипрскую конвенцию. В результате блестяще проведенной дипломатической операции, Англия в течении 35 дней, согласно соглашению, сначала получила право участия, наряду с

---

¹³⁸ Մարտիկան Հայկական հարցը և ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910) Թիֆլիս, 1912. Հ. I. էջ 131; «Անահիտ», Փարիզ, 1907 № 6, էջ. 143; Լեն «Թուրքիայի հեղափոխության գաղափարախոսությունը» Երևան, 1992. Հ. I. էջ. 72:

Россией, в вопросах проведения реформ в Западной Армении, а потом, согласно Кипрской конвенции, добилась установления своего единоличного протектората над Малой Азией и без единого выстрела приобрела Кипр.

Вполне естественно, что армянские национальные лидеры не имели ни малейшего представления об этих закулисных переговорах и подписанных договорах, тем более, что на тот момент даже европейская дипломатия находилась в неведении. Узнав, что для обсуждения итогов русско-турецкой войны, намечается организация общеевропейского конгресса, Армянское патриаршество Константинополя направило своих представителей в Европу и Россию с целью обеспечения максимально возможной поддержки великих держав, находящихся в состоянии конкурентного противостояния друг с другом, в Армянском вопросе. И вполне естественно, что из этой затеи ничего не вышло. Предшествовавший и последующий ход событий привели к появлению печально известной LXI статьи Берлинского конгресса, одним из результатов которой стала та общечеловеческая трагедия, столетнюю годовщину которой мы отмечаем в наши дни.

Подводя итог вышесказанному, следует отметить, что Армянский вопрос являлся прямым следствием того тяжелейшего социально-политического и национально-религиозного гнета, которому подвергалось армянское население Западной Армении. Он был инициирован западноармянскими национальными лидерами, воодушевленными результатами национально-освободительной борьбы Балканских народов, которые стремились по итогам русско-турецкой войны 1877-1878 гг. добиться максимально возможных на тот момент реформ для Западной Армении, вплоть до ее автономии, и даже включения в состав Российской империи. Несмотря на то, что эта инициатива западных армян была для русской дипломатии неожиданной¹³⁹, она решила ею воспользоваться и включить в Сан-Стефанский прелиминарный договор отдельную статью о проведении

---

¹³⁹ **Игнатъев И.П.** Записки о Сан-Стефано//Исторический вестник СПб., 1915. Т. 140. С. 52-53.

реформ в «областях, населенных армянами»¹⁴⁰. Однако, спустя всего четыре месяца, под давлением великих держав этот договор был пересмотрен, и согласно LXI статье Берлинского трактата Европа отобрала у России право единоличного решения Армянского вопроса и приняла на себя коллективное обязательство по проведению реформ в Западной Армении. А что «было делом всех, – по справедливой оценке герцога Д. Аргайльского, – переставало быть делом кого-нибудь в частности»¹⁴¹. В «Истории дипломатии» говорится, что «Берлинский трактат оставил значительную часть армянского народа под игом турок. История показала, что это решение капиталистических держав было роковым для турецких армян: оно обрекло их на физическое истребление»¹⁴².

Весь последующий ход исторических событий, завершившихся Геноцидом Армян в Османской империи, показал, что политическая инициатива западноармянских лидеров была сколь оправданной с точки зрения существовавшего положения дел в Западной Армении, столь наивной и ошибочной с точки зрения международной дипломатии и реальной политики. Эти обстоятельства, а именно существующие между великими державами противоречия (англо-русское соперничество («Большая игра»), противоречия между Антантой и Тройственным союзом, породившие Первую мировую войну, противостояние Большевицкой России и Запада), позволили турецким властям не только нейтрализовать коллективные и согласованные действия великих держав в Армянском вопросе, но и попытаться похоронить сам вопрос, путем физического истребления западного армянства. Другим обстоятельством, имевшим не менее трагические последствия, явилось то, что после международного признания Армянского вопроса, армянские национальные деятели, объединившиеся затем в политические партии, на протяжении почти сорока лет (1878-1914) проводили линию, с одной стороны,

---

¹⁴⁰ АВПРИ Ф. 149. Оп. 502 а. 1877-1878. Д. 1762. Л. 9-об; Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917)/ Под ред. Е.А Адамова. М., 1952. С. 168-169.

¹⁴¹ Аргайльский Д. Ответственность Англии в Восточном вопросе. СПб., 1908. С. 75.

¹⁴² История дипломатии. Т. II/ Автор тома В.М. Хвостов. М., 1963. С. 334.

постоянных и совершенно бесполезных апелляций к внешнему миру, с другой, перманентной и абсолютно неравной вооруженной борьбы внутри империи. Эти два направления и определили весь дальнейший ход армянского национально-освободительного движения и последующей истории Армянского вопроса.

ՎԱՀԱԳՆ ԿՐԲԵԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ 1878 Թ.

Հայկական հարցը հանդիսացել է Մեծ Եղեռնի հիմնապատճառներից մեկը, որի “լուծումը” եղել է հայերի բնաջնջման գործընթացի կազմակերպիչների կարևորագույն խնդիրը: Ուստի պատմագիտական տեսանկյունից այդ հարցի հիմնապատճառների ուսումնասիրումն և վերծանումն ունի առաջնային նշանակություն:

VAHAGN KRBEKYAN (ARMENIA)

THE ARMENIAN QUESTION IN 1878

The Armenian Question and its “solution” has been one of the basic reasons and the main concerning task for the organizers of the Armenian Genocide. Hence, from the historiography point of view is essential studying and analyzing the issue.

ЛЁВА МУСАЕЛЯН (РОССИЯ)

О ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ФАКТОРАХ «РЕШЕНИЯ» АРМЯНСКОГО ВОПРОСА

Опыт истории свидетельствует, что на справедливое решение национального вопроса сильное влияние оказывают геополитические факторы. Ниже остановимся на одном аспекте этой проблемы.

В полемической работе «О праве наций на самоопределение» (1914) В.И. Ленин выделяет в европейском национальном движении две эпохи. Первая связана с пробуждением национальных движений и возникновением буржуазных национальных государств. Здесь актуален лозунг права наций на самоопределение. Вторая – эпоха зрелого капитализма, где указанное право уже реализовано. Первая эпоха свидетельствует о крахе феодализма, вторая – капитализма. Вторая является кануном мировой социалистической революции. Поскольку интенсивное развитие капитализма приближает пролетарскую революцию, то и задача революционера содействовать этому. Отсюда и отстаивание большевиками права народов на самоопределение и создания чисто национальных государств, которые способствуют быстрому развитию капитализма.

Идеи В.И. Ленина и его соратников могли быть безболезненно реализованы в странах, где существовали обособленные, гомогенные по этническому и конфессиональному составу территории. Но это было редкостью даже в феодальных империях, ибо для интеграции и эффективного управления захваченными территориями они заселялись представителями титульной нации государства. По вполне понятным причинам с возникновением капитализма возможность существования таких территорий становится ещё меньше. И не удивительно, что политика, основанная на подобном понимании права народов на самоопределение, обернулась кровавыми этническими чистками в XX веке в Турции, Азербайджане, Грузии, Боснии, Хорватии и т.д.

Отметим, что в 1915 году большевики осудили акты геноцида армян, а придя к власти вскоре приняли Декрет «О турецкой Армении», признав право армян на самоопределение вплоть до полной независимости. Этот документ свидетельствовал о приверженности руководителей советской России принципу равноправия народов и близости их подхода к решению армянского вопроса с позицией стран Антанты. Но, похоже, геополитические цели взяли верх над декларируемыми принципами. Чтобы выиграть войну с империализмом, большевики считали необходимым революционизировать тыл противника – неполноправные нации и колонии с их ресурсами,

громадным человеческим потенциалом¹⁴³. Поэтому вождь мирового пролетариата не мог отказать в помощи «пламенному борцу» с империализмом М. Кемалю. Заметим, что обращение нового лидера турецких националистов к В.И. Ленину последовало через четыре дня после того как представители Англии, Италии, Франции, США, Японии, реагируя на продолжающуюся массовую резню армян, приняли решение о создании на территории контролируемой Турцией самостоятельного армянского государства. Для поддержки «революционной энергии» анатолийских мусульман из России в течение двух лет в нарастающих объёмах шла помощь золотом, оружием, боеприпасами. В это же время в самой России миллионы людей умирали от голода и болезней. Руководители большевиков не могли не знать, как использовалась посылаемая ими помощь. Уже первая партия оружия поступила в распоряжение генерала Карабекира, командующего Восточной армией, воевавшего против армянских ополченцев. Срочная помощь М. Кемалю, отвергающего саму возможность существования армянского государства, свидетельствовала о позиции России в решении армянского вопроса. Фанатичная вера в грядущую мировую революцию порождала политическую и нравственную беспринципность лидеров советской власти в подборе союзника. Революционная целесообразность определила труднообъяснимые геополитические уступки, на которые пошла Россия Турции. Потерпевшая поражение Турция благодаря помощи северного соседа не только сохранила свою целостность, но и существенно расширила свои границы на северо-востоке за счёт России и Армении.

Кроме того, советское руководство уступило требованиям Турции и пересмотрело уже согласованные границы между тремя закавказскими республиками без учёта этнического состава, истории передаваемых Азербайджану и Турции территорий. Тем самым были созданы тлеющие очаги межнациональных конфликтов, которые в конце XX века кровавым заревом высветили последствия исторической несправедливости при подписании договора о дружбе

---

¹⁴³ См.: Сталин И. К постановке национального вопроса // И. Сталин. Соч. М., 1952. Т. 5. С. 52-59.

и братстве с Турцией.

В начале Первой мировой войны целью Англии, России, Франции был разгром Германии и лишение её военно-политического доминирования, пересмотр европейских границ в пользу победителей. После нападения Турции на Россию стратегические планы союзников распространились и на территорию Турции. Россия хотела приобрести контроль над проливами и Константинополем, присоединить значительные территории Турции и освободить «проживающих там христиан от турецкого гнёта». В планы союзников входило расчленение разваливающейся Османской империи и получения контроля над её территориями. Впрочем, такие же цели они ставили и в отношении самой России (см. «Четырнадцать пунктов» В. Вильсона). Справедливое решение армянского вопроса для стран Антанты являлось резонансным политическим проектом, но далеко не определяющим мотивом в их стратегических целях. Поэтому ни плану В. Вильсона, предложившего создание на территории исторической Армении независимого армянского государства, ни Севрскому договору, отвергнутому кемалистами, не было суждено реализоваться.

После подписания Московского и Карского договора о дружбе и братстве геополитическая ситуация в регионе изменилась. Интерес западных стран в решении сложного армянского вопроса угас. Отстаивать права турецких армян на самоопределение при фактическом отсутствии самого субъекта права не имело смысла. Опустошённая и разорённая Западная и Восточная Армения уже не пробуждала экономический интерес США и Франции к этим территориям. К тому же наметившееся сближение Москвы и Анкары вызывало опасения у Запада. Для блокирования возникновения нового альянса западные страны сочли целесообразным признать де-факто сложившуюся политическую реальность и заключить в 1923 году мир с Турцией как предпосылку последующего сближения с ней.

Принято считать, что если виновники геноцида армян понесли бы заслуженное наказание, то не было бы Холокоста и других актов геноцида XX века. Сегодня всеобщее признание и осуждение геноцида армян является условием торжества исторической справед-

ливости. Важное значение в этом играет позиция ведущих держав мира. Позиция современной России к событиям столетней давности изменилась радикально. Также изменилась оценка США событий тех лет. Для американского руководства сохранение дружественных отношений с военно-политическим союзником считается более предпочтительным нежели признание исторической правды, диктуемой нравственным императивом. Отсюда различные семантические уловки, к которым прибегают всякий раз президенты США, чтобы избежать правовое понятие «геноцид» при характеристике трагедии армян. В современном американизированном мире точка зрения президента мировой империи определяет политику многих государств по обсуждаемому вопросу. Поэтому позиция США и их союзников в настоящее время является деструктивным геополитическим фактором, препятствующим торжеству исторической справедливости.

ԼՅՈՎԱ ՄՈՒՍԱԵԼՅԱՆ (ՌՈՒՍՍՏԱՆ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ «ԼՈՒԾՄԱՆ» ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ՄԱՍԻՆ

Զեկույցում բացահայտվում է աշխարհաքաղաքական գործոնի էական ազդեցությունը թուրք ազգայնականների չարաքաստիկ ծրագրի իրականացման հարցում, որը պայմանավորված է պատերազմող պետությունների ռազմավարական ծրագրերով: Հիմնավորվում է, որ այժմ էլ մեծ տերությունների աշխարհաքաղաքական շահերը բացասական ազդեցություն ունեն պատմական արդարության հաղթանակի վրա:

LYOVA MUSAE LYAN (RUSSIA)

ON THE GEOPOLITICAL FACTORS OF SETTLEMENT OF THE ARMENIAN QUESTION

The author reveals a significant impact of the geopolitical factor, which is determined by the strategic plans of the warring states, on the implementation of a sinister plan of the Turkish nationalists. And now

geopolitical interests of the great powers continue to have a negative impact on the triumph of historical justice.

ԺԻՐԱՅՐ ՔՈՉԱՐԵԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)

**ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՄԻԻՍ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ
ԱԶԳԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՏԱՄԲ՝
ԱՆՑԵԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ**

Գերմանական լրատվական միջոցների մշակութային, գիտական և մարդու իրաւունքների բազմաթիւ միջոցառումների արձագանքը ցեղասպանութեան 100-րդ տարելիցին գերազանցեց Գերմանիայում ապրող հայերի սպասելիքները: Խորհրդարանական բանալեճում բոլոր խմբակցութիւնների ներկայացուցիչները ապրիլի 24-ին (2015) ներկայացրին յուզիչ ճառեր: Յատկապէս տպատրիչ էր Բունդեսթագի նախագահի՝ Փրոֆ. Լամերթի (քրիստ-դեմոկրատական-միաւորում, CDU) բացման ելոյթը, որը պարզ ու յստակ «1915 թ.-ի դէպքերը» ցեղասպանութիւն որակեց և դատապարտեց:

Իմ կարծիքով այս որակական և քաղաքական ազդու դիրքորոշման մէջ խիստ կարևոր էին հետևեալ չորս գործոնները՝ ա) Կաթոլիկական եկեղեցու գլուխ՝ Պապ Ֆրանցիսքոսի 2015 թ. ապրիլ 12-ի պատարագի ընթացքում արտահայտած օրինակելի և յստակ խօսքը, բ) գերմանական խորհրդարանական ընդդիմականների հաշուեյարդարը CSU-CDU իշխանութեան հետ, գ) գերմանական հասարակութեան մէջ պատմութեան գիտակցութեան զարգացումը և դ) Էրդողանի Նեո-Օսմանական քաղաքականութեան ժխտումը:

Իմ զեկոյցում փորձելու եմ վերլուծել ցեղասպանութեան «ճանաչումը» իր պատմական շրջանակներում: Բունդեսթագը 15 տարի է, ինչ առնչում է հայոց ցեղասպանութեան խնդրին, այսինքն ստիպված է տալ սահմանուած գնահատական՝ համաձայն ՄԱԿ-ի ցեղասպանութեան պայմանագրի: Անդրանիկ նախաձեռ-

նութիւնը սկսել է գերմանական, հայկական և թրքական հասարակական քաղաքացիական շրջանակներից, որոնց ներկայացուցիչները 2000 թ. ապրիլին խնդրագիր ներկայացրին Բուդսեթագին: Խնդրագիրը մերժեցին՝ մատնանշելով 2001 թ. հայ-թրքական հաշտեցման յանձնախումբը (Turkish Armenian Reconciliation Commission): 2005 թ. Բունդեսթագը թէպէտն միաձայն ընդունեց բանաձև, որտեղ իւրայատիւկ յստակ ընդունում էր իր պատասխանատւութիւնը, սակայն 1915 թ. ոճրագործութիւնները ներկայացում էր որպէս «արտաքսում» և «կոտորած»՝ խուսափելով իրաւաբանական գնահատականից:

Այդ բանաձևի բարելաւմանն էին սպասում (2015-ի 24 ապրիլին) ոչ միայն Գերմանիայում ապրող հայերը, այլ նաև ցեղասպանագէտները և մարդու իրաւունքների հարցերով զբաղող անձիք: Սակայն արտգործնախարարութեան, քանցլերի գրասենեակի, ինչպէս նաև իշխող մեծ խմբակցութիւնների ներկայացուցիչների պահանջով այս տարուայ սկզբին որոշուած նախագիծ-բանաձևից «ցեղասպանութիւն» եզրոյթը հանուեց: Ընդդիմական ձայները և կանաչները ի պատասխան դրան ներկայացրին սեփական բանաձևը: Հասարակութեան կարծիքի ճնշման ներքոյ և գուցէ նաև նկատի առնելով Գերմանիայի վարկը արտերկրում ապրիլի 24-ից առաջ մեծ կռաւիցիայի առաջարկի մէջ դարձեալ կարճաժամկետ ներառուեց «ցեղասպանութիւն» եզրոյթը, թէպէտն վերին աստիճանի խճճուած նախադասութեամբ՝ «Հայերի ճակատագիրը վառ օրինակ է, երբ խօսքը գնում է զանգուածային բնաջնջման, էթնիկ մաքրագործման, տեղահանութեան, անգամ ցեղասպանութեան պատմութեան մասին, որոցով 20-րդ դարը սարսափելի եղանակով նշանաւորուած է»:

Գործադիր մարմնի ազդեցութիւնը օրէնսդիրի վրայ, որը անյարիր է ժողորդավարական հիմունքներին, ցաւօք տխուր աւանդոյթ ունի Գերմանիայի հայ-թրքական քաղաքականութիւնում:

Արդէն 1915թ. քանցլերը, վկայակոչելով գերմանա-օսմանական զինուորական դաշնակցութիւնը՝ արգելեց Թուրքիայի հայաջինջ քաղաքականութեան նկատմամբ որևէ քննադատական կեցուածք: Թէպէտն Գերմանիայի քաղաքական պատասխանա-

տուները, ունենալով դիւանագիտական լայն ցանց, Օսմանեան կայսրութիւնում շատ աւելի իրազեկ էին բնաջնջման ընթացքին, քան միւս պետութիւնները, գերմանական հասարակութիւնը իրաւունք չունէր այդ ոճրագործութիւնների մասին տեղեակ լինել: Մինչ պատերազմի աւարտը գործում էր ռազմական խիստ գրաքննութիւն՝ հայոց դէմ գործադրող ոճրագործութիւնների վերաբերեալ:

Գերմանական մեղքի մասնաբաժնին վերաբերվող որևէ ընդարձակ, գիտական և ճշգրիտ աշխատութիւն առ այսօր պակասում է Գերմանիայում: Ո՛չ մի պատմաբան, ո՛չ մի համալսարան չեն անցկացրել ուսումնասիրական որևէ ծրագիր: Այս թեման երկար ժամանակ թողնուել էր լրագրողներին: Շարունակ աճող մի հասարակութիւնում, որտեղ հանցագործների իսլամ ժառանգորդները թուրքերը և մերձաւոր-արևելեան քրիստոնէայ գոհերի սերունդները միասին են ապրում, գիտական և յիշողութեան անգործունէութեան քաղաքականութիւնը հանգեցնելու է ողբերգութեան:

GERAYER KOUTCHARIAN (GERMANY)

THE POSITION OF THE GERMAN FEDERAL FOREIGN OFFICE ON THE GENOCIDE AGAINST THE ARMENIANS AND OTHER CHRISTIAN ETHNIC GROUPS: PAST AND PRESENT

The response of German media (TV, radio) and the cultural, academic and human rights events at the occasion of centenary were extremely numerous and went above and beyond everything that Armenians in Germany were used to so far. In a parliamentary debate on 24 April 2015 representatives of all fractions made impressive speeches, in particular the President of the Bundestag Prof. Lammert, who clearly qualified and condemned the "events of 1915" as genocide.

Four factors seem to be instrumental for this qualitatively and quantitatively intensive statements: 1) the exemplary and significant speech by Pope Francis during a memorial service on April 12, 2015 2)

the antipathy of parliamentary German opposition against the ruling conservatives, 3) an enhanced sense of history in the German majority society, and 4) the distancing from Erdoğan's Neo-Ottoman policy.

In my contribution, I analyze the 'recognition' of the genocide of Armenians in Germany in its historical dimension. The Bundestag is facing 15 years in a bid to recognize the genocide of the Armenians, i.e. to make a legally qualified vote in the spirit of the UN Genocide Convention. Whilst in 2005 the Bundestag unanimously adopted a resolution that admitted German co-responsibility, the German lawmakers avoided, at the same time, an own position whether the "expulsion" and "massacres" of 1915 qualify as a genocide.

The influence of the executive on the legislature, incompatible with the democratic principle of separation of powers, has an unfortunate tradition in Germany's policy towards Turkey and Armenia: In 1915, Prime Minister Bethmann Hollweg prevented a critical distancing of his country from the Ottoman extermination policy, citing the priority of German-Ottoman military alliance. Although German political decision makers were better informed than other governments about destruction of Christian co-religionists in the allied Ottoman Empire, the German public was not allowed to know anything about these crimes. Until the end of World War I strict military censorship prevented any objective press reporting over Armenia and Turkey.

As a result of a century of silence, until this day there exists no comprehensive scientific review of precise German debt proportion in Germany. No German historian, no university has ever conducted research on this topic. The subject was entirely left to journalists and non-historians. In the increasingly pluralistic society of Germany, in which the descendants of the Muslim perpetrators and the oriental Christian victims live together now, scientific and political inaction bear negative results.

ПОЗИЦИЯ МИД ГЕРМАНИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ГЕНОЦИДА АРМЯН И ДРУГИХ ХРИСТИАНСКИХ НАРОДОВ. ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Многочисленные культурные, научные и правозащитнические мероприятия немецких масс-медиа, посвященные 100-летию Геноцида армян, по своему размаху превзошли ожидания живущих в Германии представителей армянской диаспоры. Депутаты всех фракций парламента Германии 24-го апреля 2015 г. произнесли трогательные речи. Особенно впечатлила вступительная речь президента Бундестага проф. Ламерта (CDU), в которой он откровенно назвал события 1915 г. Геноцидом.

По моему мнению, такая четкая политическая позиция немецкого правительства явилась результатом нескольких факторов: а). Речь Папы римского Франциска от 12-го апреля 2015 г.; б). Меморандум CSU и CDU в немецком парламенте; в). развитие исторического сознания в немецком обществе; д). отрицание Эрдоганом нео-османской политики.

В моем докладе будет сделана попытка проанализировать «признание» Геноцида в его исторических пределах. Бундестаг вот уже 15 лет возвращается к вопросу армянского геноцида, в частности, пытается дать соответствующую оценку в рамках резолюции ООН по геноцидам. Первые инициативы в данном направлении были предприняты немецкими, армянскими и турецкими общественными и политическими кругами, представители которых в апреле 2000 г. представили прошение в Бундестаг. Простение не было поддержано со ссылкой на армяно-турецкую комиссию 2001 г. В 2005 г. Бундестаг характеризовывал события 1915 г. как <<депортация>> и <<погромы>>, избегая при этом каких либо юридических формулировок и оценок.

Позитивного изменения этой формулы к 24-му апреля 2015 г. ожидали не только проживающие в Германии армяне, но и геноцидоведы, а также правозащитники. Однако, по требованию МИД,

правительственной канцелярии, а также представителей правящих фракций, в начале года определение <<геноцид>> было снято. В ответ на это, находящиеся в оппозиции <<левые>> и <<зеленые>> представили собственную формулу. Под давлением общественного мнения, а также учитывая репутацию Германии в мире, к 24-му апреля в предложении коалиции снова появилось определение <<геноцид>>.

Уже в 1915 г. канцлер Германии, говоря о германо-османском военном сотрудничестве, запретила давать какое либо критичное определение анти-армянской политике Турции. Несмотря на то, что немецкие политические деятели, имея большую агентурную сеть были намного лучше осведомлены об уничтожении армян в Османской империи нежели представители других государств, немецкое общество не должно было быть в курсе происходящего. До конца войны активно действовала военная цензура.

До сих пор в Германии не существует более менее полноценного и исчерпывающего научного труда, освещающего долю немецкого участия в геноциде армян. Ни один историк, и даже университет не проводили исследования такого уровня.

Однако, стоит заметить, что в постоянно растущем обществе, где потомки преступников и несколько поколений жертв былых погромов живут бок о бок, политика научного бездействия однажды может привести к трагедии.

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (ՀԱՅՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶԱՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ 1960-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1960-ական թվականների սկզբին՝ մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցի նախօրեին, սփյուռքահայությունը եռանդուն պայքար սկսեց Հայկական հարցը լուծելու և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման համար: Այդ ժամանակահատվածում նկատելիորեն մեծացել էր համաշխարհային հասարակայնության հետաքրքրությունը Հայկական հարցի նկատմամբ. սկսվել էին

քննարկումներ միջազգային տարբեր կազմակերպություններում, գիտական և հասարակական համաժողովներում ու խորհրդաժողովներում:

1960-ական թվականներից Հայկական հարցը դարձել էր ՄԱԿ-ի՝ Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության և խտրականության կանխման ենթահանձնաժողովի քննարկման առարկա: Հայկական կոտորածների մասին առաջին անգամ հիշատակել են 1961 թ.¹⁴⁴: Այնուհետև՝ 1964-1965 թթ. ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդի նիստերում Կիպրոսի հարցի շուրջ ընթացող քննարկումների ընթացքում ներկաները ժամանակ առ ժամանակ խոսել են նաև Հայոց ցեղասպանության մասին: Բացի այդ, 1965 թվականից օտարերկրյա խորհրդարաններում սկիզբ է դրվել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևերի ընդունմանը. փետրվարի 1-ին Ուրուգվայի խորհրդարանը ապրիլի 24-ը հայտարարեց պաշտոնական սզի օր, ապրիլի 20-ին Կիպրոսի խորհրդարանը միաձայն վավերացրեց ցեղասպանությունը դատապարտող փաստաթուղթ: 1965 թ. ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի Օրենսդիր ժողովն ընդունեց Ասամբլեայի թիվ 274 բանաձևը, որում ասվում էր. «...50 տարի առաջ՝ 1915-ի ապրիլի 24-ին Թուրքական կայսրության կառավարությունը, իբրև Կենտրոնական դաշինքի երկրների դաշնակից, սկսել է հայ ազգի բնաջնջման սխտեմատիկ ծրագիրը: ...1915-1918 թթ. ... հոլոքոստի ընթացքում ողջ հայության կեսն իր բնակավայրերից քշվել է դեպի Սիրիայի անապատները և սպանվել կամ աննկարագրելի սարսափներ է կրել: ...Մարդկության պատմության մեջ չի եղել ոչ մի իրադարձություն, որն այսքան հիմնովին գրավի աշխարհի ժողովուրդների սրտակցությունը, սակայն որն այսքան շուտ մոռացվի, ինչպես հայերի թուրքական ցեղասպանությունը»¹⁴⁵: Նույն թվականի հուլիսի 15-ին Հելսինկիում գումարված «Խաղաղության, ազգային անկախության և զինաթափման համաշխար-

---

¹⁴⁴ Ազդակ, 4.05.1965:

¹⁴⁵ State of California. The Legislature. Assembly Resolution 274. 1965. Տես նաև՝ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական ֆոնդեր, բաժին 25, թղթապանակ 41, փաստաթուղթ 1:

հային կոնգրեսը», որին մասնակցում էր 98 երկրների 1470 պատգամավոր, դատապարտեց բռնությունը, գաղութատիրությունն ու ցեղասպանությունը, և Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձև ընդունեց: Փաստաթղթում ասվում էր. «Այս տարի 50-ամյակն է Օսմանյան Թուրքիայի կողմից գործադրված հայկական կոտորածների, ազգային հարցը մի ժողովրդի բնաջնջումով լուծելու նպատակով: Այս ցեղասպանությունը իսկեց կյանքն ավելի քան մեկ ու կես միլիոն ազատասեր հայերի, այսինքն հայ ժողովրդի երկու երրորդի»¹⁴⁶:

Այսպիսով, 1960-ական թթ. դարձան Հայկական հարցի պատմության շրջադարձային էջը. ազգի մեծագույն ողբերգությունը վերջապես դադարեց լինել արգելված հարց: Համաշխարհային հանրության կողմից հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու սփյուռքահայության պայքարն առավել գործուն դարձավ, որն էլ ավելի լայն թափ ստացավ հետագա տասնամյակներում:

КРИСТИНЕ МЕЛКОНЯН (АРМЕНИЯ)

ВОПРОС ПРИЗНАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН В 1960-Х ГГ.

Широкое движение армян Диаспоры во имя признания мировым сообществом Геноцида армян особенно активизировалось с середины 1960-х, в канун 50-летия Геноцида армян. В результате значительно усилился интерес мирового сообщества к Армянскому вопросу, он стал обсуждаться в различных международных организациях. Проблема Геноцида армян стала предметом рассмотрения в ООН приняв более широкие масштабы после 1965 года. Парламентами ряда стран (Уругвай, Кипр) были приняты документы по этому вопросу.

---

¹⁴⁶ Խաղաղության, ազգային անկախության և ընդհանուր զինաթափման համաշխարհային համաժողով Հելսինկի.-Էջմիածին, 1965, Ը-Թ, էջ 70:

THE ISSUE OF RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN 1960S

From mid-1960s, on the eve of the 50th anniversary of the Armenian Genocide, the struggle of the Armenians in the Diaspora, aiming at gaining the recognition of the Armenian Genocide by the international community, became more active. As a result of the interest of the international community to the Armenian Question became more intensified and was discussed in international organizations. The problem of the Armenian Genocide was the subject of consideration in the United Nations adopted a more widespread after 1965. The parliaments of several countries (Uruguay, Cyprus) were adopted documents that contribute to the issue.

ՌՈՐԵՆՏ ԹԱԹՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«ԹՎԵՐԻ ՈՃԻՐԸ». ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶՈՀԵՐԻ ԹԻՎԸ ՆՎԱԶԵՑՆԵԼՈՒ ՈՐՈՇ ՆՈՐ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի հարցը յուրահատուկ տեղ է գրավում ժխտողական ուղղությանը պատկանող պատմաբանների Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության նենգափոխումների շարքում: Թուրքիայի արտգործնախարարության կայք այցելելու դեպքում, այնտեղ կարող ենք գտնել «Ցեղասպանության մասին հայկական պնդումները. խնդիրը և փաստերը» գրությունը, որտեղ որպես փաստ №1 նշվում է հետևյալը. «Ժողովրդագրական ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էր 1.5 միլիոնից

պակաս հայ. այսպիսով անդումներն առ այն, որ Արևելյան Անատոլիայի ավելի քան 1.5 միլիոն հայ է մահացել, կեղծ են»¹⁴⁷:

Այս «փաստի» գիտական հիմնավորման բնագավառում աչքի են ընկել բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, որոնցից կարելի է նշել Էսաթ Ուրասին¹⁴⁸, Սթենֆորդ Շոուին¹⁴⁹, Քյամուրան Գյուրունին¹⁵⁰, Քեմալ Կարապատին¹⁵¹, Ջասթին ՄաքՔարթիին¹⁵² և այլոց: Ժխտողական ուղղությանը պատկանող ուսումնասիրողներին հատուկ են արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ 1878-1914 թթ. օսմանյան կառավարության վիճակագրական տվյալների (հենց դրանք են հաղորդում «1.5 միլիոնից պակաս» թիվը) ոչ քննադատաբար օգտագործումը և այդ տվյալներին հակասող, հիմնականում հայկական աղբյուրներից ծագող վիճակագրության մերժումը (համաձայն Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1914 թ. տվյալների՝ Օսմանյան Թուրքիայում հայ բնակչության թիվը շուրջ 2 -2,1 միլիոն էր¹⁵³):

Դրա հետ մեկտեղ, վերջին շրջանում որոշ թուրք ուսումնասիրողներ առերևույթ ավելի տարբերակված, անկողմնակալ և հավասարակշռված մոտեցում են որդեգրել խնդրո առարկա

---

¹⁴⁷ <http://www.mfa.gov.tr/the-armenian-allegation-of-genocide-the-issue-and-the-facts.en.mfa>

¹⁴⁸ Uras Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara: Yeni Matbaa, 1950, անգլերեն թարգմանությունը՝ Uras Esat, The Armenians in History and the Armenian Question, Ankara, Documentary Publications, 1988

¹⁴⁹ Shaw Stanford J. and Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol.2, N.Y., Cambridge University Press, 1977; Shaw Stanford J., The Ottoman Census System and Population, 1831-1914, IJMES, 1978, № 9, էջ 325-338.

¹⁵⁰ Gürün Kamuran, The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed, Nicosia and London: K. Rustem and Brother and Weidenfeld and Nicolson, 1985.

¹⁵¹ Karpat Kemal H., Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1985.

¹⁵² McCarthy Justin, Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, N.Y. University Press, 1983.

¹⁵³ Հատ 1919 թ. Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին Հայկական միացյալ պատվիրակության կողմից ներկայացված հուշագրի տվյալների՝ 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էր 2,026,000 հայ, որից Թուրքահայաստանում (Տրապիզոնը և Կիլիկիան ներառյալ)՝ 1,403,000, Ասիական Թուրքիայի այլ մասերում՝ 440,000, Պոլսում և Եվրոպական Թուրքիայում՝ 183,000 (տե՛ս Հայկական հարցը հաշտութեան կոնֆերանսի առաջ, Երևան, 1919, էջ 32):

հարցի նկատմամբ: Նրանք չեն ժխտում Հայոց ցեղասպանության իրողությունը, քննադատում են օսմանյան մարդահամարների տվյալները, սակայն դրա հետ մեկտեղ, Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թվաքանակը և Մեծ եղեռնին զոհ գնացած հայերի թիվը որոշելու հարցում ըստ էության հենվում են նույն օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա՝ ոչ նշանակալի կերպով սրբագրելով դրանք: Նման ուսումնասիրողների թվին է պատկանում, մասնավորապես, Ֆուաթ Դյունդարն իր «Թվերի ոճիրը. վիճակագրության դերը Հայկական հարցում (1878-1918)» մենագրությամբ, որը լույս է տեսել 2010-ին անգլերեն լեզվով:¹⁵⁴

Ձեկուցման մեջ ներկայացվում և վերլուծության են ենթարկվում Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակը և Մեծ եղեռնին զոհ գնացած հայերի թիվը որոշելու նպատակով Ֆուաթ Դյունդարի հաշվարկները, որոնց թուրք ուսումնասիրողն իր մենագրության մի առանձին գլուխ է նվիրել:¹⁵⁵ Մասնավորապես, անդրադարձ է կատարվելու Դյունդարի հաշվարկների հիմքում դրված Հայոց ցեղասպանության առանցքային կազմակերպիչներից մեկի՝ Թալեաթի վերջերս հայտնաբերված և հրատարակված նոթատետրում առկա վիճակագրական տվյալներին: Հեղինակը, օգտագործելով Թալեաթի տվյալները, հանգել է այն եզրակացության, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը շուրջ 1,5 միլիոն էր՝ թիվ, որը էապես ցածր է իրականից:

Այնուհետև Դյունդարը Մեծ եղեռնի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության՝ իր որոշած 1,5 միլիոն թվից հանելով 1918 թ. հայ վերապրողների՝ իր հաշվարկած թիվը (836,000 շունչ), հանգում է այն եզրակացության, որ Մեծ եղեռնին զոհ է գնացել մոտ 664,000 հայ՝ թիվ, որը ևս չի համապատասխանում իրականությանը և իրենից թերհաշվառում է ներկայացնում:

---

¹⁵⁴ Sû'u Dündar Fuat, Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question, The State University of New Jersey-Rutgers, Transactions Publishers, 2010:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 141-157:

«ПРЕСТУПЛЕНИЕ ЧИСЕЛ»: О НЕКОТОРЫХ НОВЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ ПО ПРЕУМЕНЬШЕНИЮ ЧИСЛЕННОСТИ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДА АРМЯН

В докладе на примере монографии турецкого исследователя Фуада Дюндара «Преступление чисел: роль статистики в Армянском вопросе» (опубликована на английском языке в 2010 г.), представлены и проанализированы некоторые новые тенденции в турецкой историографии по преуменьшению численности жертв Геноцида армян в Османской империи.

В своей книге Дюндар среди прочих тем затрагивает вопросы численности армянского населения Османской империи накануне Геноцида армян, а также численности жертв этого страшного преступления, посвящая данным вычислениям отдельную главу. В своих вычислениях Дюндар основывается на недавно опубликованных статистических данных из записной книжки Талаата-паши – одного из главных организаторов Геноцида армян – приходя к выводу, что накануне 1915 года в Османской империи проживало около 1,5 миллиона армян – число, которое существенно ниже действительного.

Затем Дюндар отнимает из определенного им числа армянского населения Османской империи накануне геноцида в 1,5 млн число выживших в 1918 году армян, которое он определяет в 836,000 чел., приходя к выводу, что в результате Геноцида армян погибло около 664,000 чел. – число, которое также существенно ниже реальной картины.

**"THE CRIME OF NUMBERS": ABOUT SOME NEW
TENDENCIES AIMED AT LESSENING OF THE NUMBER
OF THE ARMENIAN GENOCIDE VICTIMS**

The report presents and analyzes some of the new tendencies in Turkish historiography aimed at lessening of the number of victims of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire on the example of the monograph of the Turkish historian Fuat Dündar "Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question" (published in English in 2010).

In his book Dündar among other topics touches upon the issues of Armenian population of the Ottoman Empire on the eve of the Armenian Genocide and the number of victims of this terrible crime, devoting a separate chapter to its estimates. Dündar bases his calculations on the statistical figures found in recently published notebook of Talaat Pasha, the one of the main organizers of the Armenian Genocide, and comes to the conclusion that on the eve of 1915 about 1.5 million Armenians lived in the Ottoman Empire. This number is an underestimate and significantly below of the actual number.

Then Dündar deduct from the number of the Armenian population of the Ottoman Empire on the eve of the genocide, estimated by him as of 1.5 million, the number of survived Armenians in 1918, which he defines as 836.000, coming to the conclusion that as a result of the Armenian Genocide about 664.000 were killed – the number, which also doesn't correspond to reality.

ՄԱՐԻ ՌՈԶ ԱՐՈՒՄԷՅՅԱՆ (ԱՄՆ)

**ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ**

Հարյուր տարի շարունակ Գերմանիայի մասնակցությունը Հայոց Ցեղասպանության մեջ զգուշորեն, միայն հայության մեջ խոսված, բայց երբեք միջազգայնորեն քննարկված հարց չի եղել: Հայերն այնքան են տարված թուրքերի կատարած ոճիրները

հաստատելով, որ վախենում են ամենափոքր շեղումը նրանք օգտագործեն պատասխանատվությունից խուսափելու համար: Գերմանական արխիվների թեկուզ ոչ ամբողջական բացահայտումը Գերմանիային պարտավորեցնում է իր հանցանքը ընդունելու, որպես կատարված Ցեղասպանության ականատեսի, մասնակցի և այն քողարկողի:

Այդ բացահայտված-հրատարակված փաստաթղթերը ոչ թե հիշողություններ են՝ գրված պատահական անձերի, հայերի, կամ միսիոներների կողմից, այլ փաստացի տեղեկատվություններ են օրով, ժամով գրված, ուղղակի և անուղղակի իրենց մասնակցությունը բերած գերմանացի ականատես քաղաքական գործիչների, բարձրաստիճան զինվորականների, դիվանագետների, հյուպատոսների կողմից: Գերմանացի պատմաբան, գրող, ժուռնալիստ, Վոլֆգանգ Գուստը 2005 թ. գերմաներենով հրատարակել է մի ժողովածու՝ հիմնված 240 գերմանական հիմնական աղբյուր փաստաթղթերի վրա, անմիջական Գերմանիայի Պետական արխիվից վերցված: Գրքի անգլերեն թարգմանությունը, որը կրում է «Հայոց Ցեղասպանությունը՝ վկայությամբ Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվի (1915-1916 թթ.)» վերնագիրը, լույս է տեսել 2014 թ. Զորյան ինստիտուտի կողմից: Ըստ այդ արխիվների՝ Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Գերմանիան Թուրքիայում ունեցել է իր հաղորդակցության կենտրոնը, որտեղից միայն գերմանացի դիվանագետները, բարձրաստիճան զինվորականներն ամենօրյա ծածկագիր-տեղեկագրեր են հեռագրել Բեռլին՝ Արտաքին գործերի նախարարություն՝ առանց թուրքերի գրաքննության: Այս առավելությունը գերմանացիներին հնարավորություն է ընձեռնել ժամ առ ժամ մանրակրկիտ տեղեկություն փոխանցել Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, որի շնորհիվ էլ այսօր հսկայական մանրամասն փաստագրություններ են պահպանված:

Այդ փաստաթղթերը հաստատում են, որ մի շարք գերմանացի սպաներ ոչ միայն համաձայնվել են հայերին ոչնչացնելու թուրքերի ծրագրին, այլ նաև ստորագրել են թուրքերի այդ հրամանագրերի տակ՝ իրենց հավելումներով, ինչպես կարդում ենք ենթասպա Բոթրիխի հրամանագրում՝ «օգտագործել ոչնչաց-

ման ծայրահեղ միջոցներ»։ Հայտնի քաղաքական գրող Փոլ Ռոբ-բախը, հիմնվելով այդ փաստաթղթերի վրա, գրել է՝ «Երբ այս փաստաթղթերը բացահայտվեն գերմանացի ժողովուրդն ամոթով է կանգնելու ամբողջ աշխարհի առջև»։ Այս ուսումնասիրությունը քննում է Հայոց ցեղասպանության պատճառները եւ փաստագրական հերթականությամբ պարզում Գերմանիայի մեղսակցությունը Հայոց ցեղասպանությունում։ Այն փլուզում է հարյուր տարի խնամքով թաքցված Գերմանիայի պատասխանատվությունը Հայոց Ցեղասպանության մեջ եւ անժխտելիորեն հիմնավորում է հայությանը բնաջնջելու ծրագրված թուրքական քաղաքականությունը։

MARIE ROSE ABOUSEFIAN (USA)

GERMANY'S RESPONSIBILITY IN THE ARMENIAN GENOCIDE

With mutual political and economic desires, which evolved over decades, imperial Turkey and imperial Germany became close military and political allies long before the First World War. They collaborated in their respective - distinct but linked - paths for colonization and Pan Turkism. This included collaborating to resolve the Armenian Question by eradication of the Armenians, to create an “Armenia without Armenians”. For 100 years, ignorance and denial of this collaboration in genocide has perpetuated the myth that Armenians were exterminated because they were Christians and that Germany, Turkey’s now century-long ally, knew little. These fictions fade into the dustbin of history on examination of facts in primary sources in archives of the Germany Foreign Office and elsewhere. This paper examines causes for the Armenian Genocide and sets out a chronology of documentary evidence of complicity in genocide by Germany. It takes readers through decisions and communications from 1914, into 1915 and after, by German leaders, diplomats, ambassadors, consuls and high ranking military personnel. The paper draws on and interprets the seminal work of scholars such as Vahakn Dadrian since the 1990s and earlier, and most recently by Wolfgang Gust in his book titled *“The Armenian Genocide: Evidence*

from the German Foreign Office Archives, 1915-1916” (also available in English, German and Turkish at the website www.armenocide.de) The paper deconstructs the century-long cover-up of Germany’s responsibility and lays the basis for the Armenian demand against Turkey to the legal rights of the Armenian state and descendants of the victims and survivors of the genocide to confiscated territories, properties, history and heritage.

МАРИ РОЗ АБУСЕФЯН (США)

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ГЕРМАНИИ ЗА ГЕНОЦИД АРМЯН

На фоне обоюдных политических и экономических стремлений, развившихся на протяжении нескольких десятилетий, Турция и империалистическая Германия еще задолго до Первой мировой войны превратились в сплоченных военно-политических союзников. Они сотрудничали по нескольким направлениям – различным по сути, но связанным идеологически – новые просторы для колонизации и пантюркизм. Все это подразумевало сотрудничество по Армянскому вопросу, одним из решений которого было уничтожение армян и создание “Армении без армян”.

На протяжении ста лет игнорирование и отказ от участия в Геноциде породили миф о том, что армяне были истреблены из-за их христианской веры, и что Германия, как давний союзник Турции, была плохо осведомлена о случившемся. Эти фиктивные сообщения, однако, не выдерживают критики при рассмотрении исторических фактов, проистекающих из архивных источников МИД Германии. Данная работа призвана рассмотреть причины армянского геноцида и выдвинуть хронологию документированных свидетельств об участии Германии в Геноциде. Это позволит ознакомить читателей с корреспонденцией немецкого руководства, дипломатов, послов, консулов и высокопоставленных военных чинов для периода 1914-1915 гг. и позже. В то же время, данная статья дает оценку успешной работе ряда специалистов, таких как Ваагн Дадрян (начиная с 1990-

ых гг.), Вольфганга Густа и его труда *“Армянский геноцид: Сведения архивов МИД Германии, 1915-1916 гг.”* (также доступен на английском, немецком и турецком языках на сайте www.armenocide.de). Наконец, эта работа приподнимает завесу, скрывавшую ответственность Германии в вопросе Геноцида армян, требований последних к Турции относительно юридических прав армянского государства и армян-потомков по конфискованным территориям, собственности, истории и наследию.

*ИГОРЬ КРЮЧКОВ,
НАТАЛЬЯ КРЮЧКОВА (РОССИЯ)*

ГЕРМАНСКИЙ ОККУПАЦИОННЫЙ РЕЖИМ НА СТАВРОПОЛЬЕ И ПРОБЛЕМА ОСТАРБАЙТЕРОВ В 1942-1943 ГГ.

Летом 1942 г., после неудачного наступления Красной армии под Харьковом войска Вермахта начинают быстро продвигаться к Сталинграду и Ростову на Дону. Форсировав Дон немецкие части смогли в течении августа 1942 г. захватить большую часть территории Ставропольского края.

Дон и Северный Кавказ обладали значительными трудовыми ресурсами, которые можно было задействовать в Германии и на оккупированных территориях. Трудовые ресурсы региона имели свои плюсы и минусы. К плюсам, безусловно, относились низкий процент городского населения и доминирование сельских жителей, которые воспринимались Германией как менее подверженные «коммунистической пропаганде». Кроме этого в годы гражданской войны и последовавшей коллективизации сильно пострадало казачество и крестьянство региона, что собирались использовать в своих целях оккупационные власти при вербовки населения для работ в Третьем Рейхе. Представители народов Северного Кавказа традиционно воспринимались, как слабое звено в советской системе, которое можно было легко переориентировать на сотрудничество с оккупантами.

Заняв Ставропольский край, оккупационные власти начинают заниматься учетом трудовых ресурсов региона, опираясь при этом на поддержку местных коллаборационистов, старост и бургомистров. Они опираясь на свои представления о настроениях жителей региона, первоначально сделали ставку на добровольное привлечение местных жителей на работу в Германию. Поэтому через местные средства информации, распространение листовок, выступления специальных агитаторов и даже с привлечением кино на жителей Северного Кавказа буквально свалился вал информации о том, как к ним несправедливо относилась Советская власть.

Следует подчеркнуть, что создаваемый у местного населения «образ Германии» и будущих условий работы и жизни остарбайтеров выглядели очень привлекательно. Подчеркивалась цивилизованность Германии и высокий уровень развития ее экономики, чем смогут воспользоваться остарбайтеры. «Получая хорошую заработную плату, германский рабочий имеет возможность жить в комфортабельной квартире со всеми удобствами, о которых в Советском Союзе никто и не мог помышлять, прекрасно одеваться и хорошо питаться. Каждый рабочий и каждый член семьи обычно имеют велосипед; некоторые рабочие семьи имеют собственные автомобили. Рабочий день в Германии продолжается 8 часов... При каждом заводе прекрасная столовая...», - так выглядела жизнь в Германии в одной из пропагандистских статей¹⁵⁶. Однако с формированием необходимого количества остарбайтеров на принципах добровольности возникли большие проблемы. Все планы срывались в городах и селах Ставропольского края.

С конца 1942 г. на Северном Кавказе начинает проводиться насильственная отправка местных жителей от 17 до 40 лет в Германию. Не раз оккупанты запугивали людей тем, что если они поедут в Германию добровольно, то они не получают обещанные льготы. В случае отказа это будет сделано в принудительном порядке, и тогда уже остарбайтеры не смогут претендовать на хорошие условия работы и содержания. Об этом в частности говорил офицер немецкой армии Ратц главному врачу г. Пятигорска Алецкому. После этих

---

¹⁵⁶ Пятигорское эхо. 1942. 28 ноября.

запугиваний оккупанты смогли завербовать 40 врачей Пятигорска для выезда в Германию¹⁵⁷. По приказу бургомистра г. Пятигорска Орлова все горожане подходившие для вывоза в Германию были зарегистрированы¹⁵⁸.

Быстрое отступление германской армии с Северного Кавказа в январе – феврале 1943 гг. сорвало планы Берлина по дальнейшему вывозу с территории региона рабочей силу. По данным устоявшимся в современной российской историографии за август 1942 - январь 1943 гг. с Дона и Северного Кавказа было вывезено в качестве остарбайтеров более 93 тыс. чел., в том числе из Краснодарского края 48464 чел., Ростовской области 40910 чел., Ставропольского края 1985 чел. и Северо-Осетинской АССР 1659 чел.¹⁵⁹

Проведенный анализ списков остарбайтеров показывает, что основную часть вынужденных рабочих составляли женщины, но в этом правиле были и свои исключения. Так из 12 остарбайтеров, вывезенных из Шпаковского района все оказались мужчинами, такая же ситуация наблюдается в Горячеводском районе, где все 10 остарбайтеров также были мужчины и т.д. Основную массу остарбайтеров составляли лица 1924-1927 годов рождения. В тоже время это не исключало попадание в категорию остарбайтеров граждан, относившихся к среднему поколению и старше. В Шпаковском районе возраст некоторых остарбайтеров в 1942 г. составлял 50, 55, 57 лет. Такая же ситуация наблюдается в Ставрополе и в других районах региона. Примерно половина остарбайтеров уезжало в Третий Рейх целыми семьями. В Ставрополе средний размер, вывезенной семьи составлял 3 чел. В сельских районах этот показатель был еще больше. Из Лысогорского и Крымгиреевского сельских советов уезжали семьи по 4-6 чел., то есть уезжали родители вместе со своими детьми¹⁶⁰. Все остарбайтеры из Наурского района являлись жителя-

---

¹⁵⁷ Государственный архив Ставропольского края (далее – ГАСК). Ф.1368. Оп.1. Ед.хр. 142. Л.174.

¹⁵⁸ ГАСК. Ф.1368. Оп.1. Ед.хр. 142. Л.173.

¹⁵⁹ **Полян П.М.** Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. М., 1996. С.368.

¹⁶⁰ ГАСК. Ф.1368. Оп.1. Ед.хр. 8. Л.21-22.

ми станицы Ищерская (305 чел.), практически все они выехали в составе семей от 2 до 8 чел.

Судьбы оstarбайтеров в Германии и Австрии сложились по-разному. Практически все работавшие на промышленных предприятиях отмечают плохие условия их содержания. В то время, большинство оstarбайтеров прошедших через бауэркие хозяйства отмечали, что к ним относились нормально или очень хорошо. Некоторые подчеркивали, что они питались вместе с семьей бауэра, установив с ними доверительные отношения.

В процессе работы над темой автору представленного материала удалось обнаружить документ, датированный 3 января 1949 г. Это было донесение исполняющего обязанности начальника Переселенческого отдела Исполкома при Ставропольском Краевом Совете Р.Макунина начальнику Переселенческого Управления при Совете министров РСФСР Л.Дмитриеву. В нем указывалось, что всего из Ставропольского края было угнано оккупантами в качестве оstarбайтеров 2546 чел., в том числе 880 мужчин, 1666 женщин. Из всего числа оstarбайтеров 357 чел. составляли дети в возрасте до 16 лет¹⁶¹. В сведениях переданных из Ставрополя заместителю начальника Переселенческого Управления при Совете министров РСФСР от 3 марта 1949 г. вновь называется эта цифра, но уже с некоторыми подробностями. Из 880 мужчин оstarбайтеров из Ставропольского края на родину вернулось 742 чел., из них 577 чел. относилось к числу трудоспособных. Из 1666 чел. женщин оstarбайтеров на родину возвращается 1166 чел., к числу трудоспособных принадлежало 974 чел. Таким образом, из 2546 оstarбайтеров Ставрополя в СССР вернулось 1908 чел., осталась неизвестной судьба 638 чел.¹⁶² К апрелю 1949 г. было возвращено еще 47 чел. и число «невозвращенцев» сократилось до 591 чел., или около 21% оstarбайтеров, угнанных с территории Ставропольского края в границах 1945 г.¹⁶³ Судьбы остальных сложились по-разному, незначительная их часть вернулось в СССР позже, а остальные погибли в Германии или

---

¹⁶¹ ГАСК. Ф.1852. Оп.12. Ед.хр. 129. Л.1-2.

¹⁶² Там же. Л.18.

¹⁶³ Там же.

оказались среди тех, кто под любыми поводами отказался возвращаться в СССР.

Очень сложным оказалось возвращение оstarбайтеров в СССР. Процедура прохождения через фильтрационные пункты и лагеря становилось для многих оstarбайтеров мучительным испытанием. Вернувшись на родину, они зачастую сталкивались с отторжением со стороны местных жителей и властей. Практически все оstarбайтеры испытали материальные трудности.

*ԻԳՈՐ ԿՐՅՈՒՉԿՈՎ
ՆԱՏԱԼԻԱ ԿՐՅՈՒՉԿՈՎԱ (ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ)*

**ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕԿՈՒՊԱՑԻՈՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԸ
ՍՏԱՎՐՈՊՈՒԻ ՄԱՐԶՈՒՄ ԵՎ 1942-1943 ԹԹ.
ՕՍԹԱՐԲԱՅԹՐՆԵՐԻ ՀԱՐՅԸ**

1942 թ. նոյեմբերից մինչև 1943 թ. հունվարն ընկած ժամանակահատվածում Ստավրոպոլի մարզից՝ մասնավորապես Կարաչաևո-Չերքեզիա հանրապետությունից և Չեչենական հանրապետության Նաուրի մարզից արտաքսվեցին մոտավորապես 2546 օսթարբայթերներ: Նրանցից տուն վերադարձան միայն 1961 հոգի: Օսթարբայթերների մեծ մասը սլավոններ էին (ռուսներ, ուկրաինացիներ): Կարմիր բանակի արագ հարվածները թույլ չտվեցին տեղի օկուպացիոն իշխանություններին կազմակերպելու օսթարբայթերների տեղափոխումը Հյուսիսային Կովկասից:

Օսթարբայթերների մի մասը միացել էր Երրորդ ռայխին կամավոր հիմունքներով, սակայն կային նաև մարդիկ, ովքեր հարկադրված համաձայնեցին համագործակցել թշնամու հետ: Նրանց մի զգալի մասը հանդիպեց խնդիրների՝ առաջին հերթին կապված աշխատանքային պայմանների հետ: Այն օսթարբայթերները, որոնք գյուղական միջավայրում էին, գտնվում էին համեմատաբար ավելի լավ պայմաններում: Օսթարբայթերների հայրենիք վերադառնալու գործընթացը բավականին դժվար էր:

*IGOR KRIUCHKOV,
NATALIA KRIUCHKOVA (RUSSIA)*

GERMAN OCCUPATION REGIME IN STAVROPOL REGION AND ISSUE OF OSTARBEITERS IN 1942-1943

2546 Ostarbeiters had been sent away from the territory of modern Stavropol region, the Karachay-Cherkess Republic and Naur region of the Chechen Republic (having been parts of Stavropol region) from November 1942 – to January 1943, 1961 of Ostarbeiters returned in motherland according to our counts. The most of Ostarbeiters were Slavs (Russians, Ukrainians). Due to the rapid attack of the Red Army occupation authorities didn't manage to realize all their plans to export Ostarbeiters from the territory of the North-Caucasus. It should be recognized that part of Ostarbeiters went to the Third Reich voluntarily but primarily they were sent to Germany under threat of punishment. The main part of Ostarbeiters faced difficult working conditions and they were practically deprived of their civil rights. Ostarbeiters located in the countryside were in a better position. The process of returning of Ostarbeiters in their motherland turned out to be hard, many of them went through special camps and they had material and other problems on the road. The process of their integration into civilian life also turned out to be hard.

**ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ԵՎ
ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

ՀԱՅԿՈՒՀԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՄՇԱԿՈՒՅԹ ՏԵՐՄԻՆԻ «ՉԵԶՈՔԱՑՈՒՄԸ»
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՆՎԻՐՎԱԾ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ**

Սույն զեկուցման նպատակն է ներկայացնել մշակույթ հասկացության ընկալման տարբերակները 1948 թ. Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին կոնվենցիայում (այսուհետ՝ ցեղասպանության կոնվենցիա) և վերջինիս նախագծերում, ցույց տալ, թե մշակույթը ինչպես է «չեզոքանում» ցեղասպանության կոնվենցիայի վերջնական տարբերակում: Սույն նպատակը առաջ է քաշել մի շարք խնդիրների քննարկման անհրաժեշտությունը՝

- Ցեղասպանությունը որպես կոնցեպտ՝ անցյալում և ներկայում,

- Ցեղասպանության ընկալումները միջազգային իրավական փաստաթղթերում,

- Մշակույթ հասկացության քննությունը ցեղասպանության կոնվենցիայում և վերջինիս նախագծերում,

- Մշակույթի «գոլորշացումը» ցեղասպանության կոնվենցիայի վերջնական տարբերակում

Սույն ուսումնասիրությունը հիմնված է տեսական գրականության ուսումնասիրության, փաստաթղթային աղբյուրների վերլուծության հիման վրա:

Ցեղասպանությունը անկասկած համարվում է ամենադաժան հանցագործությունը և միջազգային օրենքով պատժելի է: 1948 թ. սկսած միջազգային քրեական օրենքը սկսեց սահմանել ցեղասպանությունը որպես միջազգային մակարդակի հանցագործություն:

1998 թ. Հռոմի Միջազգային քրեական դատարանի Կանոնադրության համաձայն (այսուհետ՝ Կանոնադրություն) ցեղասպանությունը դասվում է այնպիսի հանցագործությունների շարքին, ինչպիսիք են մարդկության հանդեպ իրականացվող ծանրագույն հանցագործությունները, պատերազմական հանցագործություններ և այլն¹⁶⁴: Կանոնադրության 6-րդ հոդվածով ցեղասպանությունը նշանակում է հետևյալ գործողություններից ցանկացածը՝ կատարված ազգային, էթնիկական, ցեղական կամ կրոնական որևէ խմբի լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ¹⁶⁵.

- այդ խմբի անդամների սպանությունը,
- այդ խմբի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ մտավոր վնաս
- պատճառելը,
- որևէ խմբի համար կյանքի այնպիսի պայմանների միտումնավոր ստեղծումը, որոնք ուղղված են նրա լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը,
- այդ խմբի միջավայրում մանկածնությունը կանխելուն միտված միջոցների
- իրականացումը,
- երեխաների բռնի փոխանցումը մարդկային մի խմբից մյուսին:

Ցեղասպանության կոնցեպտի նման ընկալումը տառացիորեն կրկնում է դեռևս 1948 թ. ցեղասպանության կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածում ներկայացված սահմանումը:

Ինչպես հետազոտող Կլավերոն է նշում իր «Ցեղասպանությունը և բնիկները միջազգային օրենքում» հոդվածում, պարտադիր չէ, որ ցեղասպանության արդյունքը լինի որևէ խմբի ֆիզիկական ոչնչացումը¹⁶⁶: Ցեղասպանության կոնցեպտը լայն է, այն չի ներառում միայն մասսայական սպանություններ կամ սերիական մարդասպանություններ: Դրանք տարբեր հասկա-

---

¹⁶⁴ Rome Statute of the international Criminal Court/http://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf 16.03.2015

¹⁶⁵ Նույն տեղում:

¹⁶⁶ Clavero B., Genocide and Indigenous Peoples in International Law/<http://hrcolumbia.org/indigenous/genocide-br-en-Clavero.pdf> 15.01.2015

ցություններ են: Ցեղասպանությունը դիտարկվում է որպես հանցագործություն, որը կարող է իրականացվել առանց անգամ մեկ գոհի առկայության: Խոսքը վերաբերվում է մշակութային ցեղասպանության կոնցեպտին: Ցեղասպանությունը նշանակում է որևէ խմբի ֆիզիկական, կրոնական կամ մշակութային ոչնչացումը:

Ցեղասպանության կոնցեպտը առավել մանրամասն ներկայացված է ՄԱԿ-ի ցեղասպանության կոնվենցիայի նախագծերում: Առաջին նախագիծը կազմվել է 1947 թ. ՄԱԿ-ի քարտուղարության կողմից: Այստեղ ցեղասպանությունը դիտարկվում է ֆիզիկական, կենսաբանական և մշակութային ասպեկտներով¹⁶⁷:

Այս գեկույցում մեզ հսկապես հետաքրքրում է մշակութային ասպեկտը, որը կոնվենցիայի վերջնական օրինակում կարծես «չեզոքանում է»՝ վերածվելով վերացական հասկացության:

Այսպիսով, ցեղասպանության կոնվենցիան ունի երկու նախագիծ: Կոնվենցիայի նախնական տարբերակներին կարելի է ծանոթանալ Վ. Շաբասի «Ցեղասպանությունը միջազգային օրենքում. հանցագործությունների հանցագործությունը» աշխատության մեջ¹⁶⁸: Առաջին նախագծում ցեղասպանությունը դիտարկվում է որպես հանցագործություն, որը միտված է որևէ խմբի ֆիզիկական, կենսաբանական կամ մշակութային ոչնչացմանը: Մշակութային ոչնչացումը ներառում էր¹⁶⁹՝

- երեխաների բռնի փոխանցումը մարդկային մի խմբից մյուսը,

- մշակութային ոլորտը ներայացնող մարդկանց հարկադրված և համակարգված աքսորը,

- ազգային լեզվի օգագործման արգելումը նույնիսկ մասնավոր ոլորտում,

---

¹⁶⁷ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide(hereinafter: Genocide Convention), the Secretariat and Ad Hoc Committee Drafts// <http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/> 09.03.2015

¹⁶⁸ William A. Schabas, Genocide in International Law: The Crime of Crimes, New York, Cambridge University Press, 2000.

¹⁶⁹ Genocide Convention, draft 1, p.1.

• ազգային լեզվով տպված գրքերի կամ կրոնական բնույթ ստեղծագործությունների ոչնչացումը, նոր հրատարակությունների արգելումը,

• պատմական կամ կրոնական բնույթի հուշարձանների համակարգված ոչնչացումը կամ դրանց դիվերսիոն օգտագործումը, պատմական, կրոնական կամ մշակութային բնույթի փաստաթղթերի և առարկաների ոչնչացումը:

Փաստրեն, ցեղասպանության կոնվենցիայի առաջին նախագծում մշակույթը ներկայացվում է լայն առումով՝ ներառելով մտավորականության հանդեպ տարվող բացասական քաղաքականությունը, ազգային լեզվի, կրոնի օգտագործման արգելումը, գրքերի հուշարձանների և պատմական, կրոնական, մշակութային արժեք ունեցող իրերի ոչնչացումը: Ցեղասպանության կոնվենցիայի երկրորդ նախագգիծը կազմվել է 1948թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, որտեղ խմբավորվել են առաջին նախագծում ներկայացված կետերը: Այստեղ ցեղասպանությունը կրկին ներկայացվում է ֆիզիկական, կենսաբանական և մշակութային ասպեկտներով: Ի տարբերություն առաջին օրնակի՝ ֆիզիկական և կենսաբանական ասպեկտները այստեղ համադրված են և ընդհանրացված են, վերաբերում են որևէ խմբի ֆիզիկական ոչնչացմանը, ծնելության նվազմանը և այն: Մշակութային ասպեկտը ներկայացված է երկու կետով¹⁷⁰՝

• ազգային լեզվի օգտագործման արգելում առօրյա կյանքում և դպրոցներում, այդ լեզվով հրատարակությունների և տպագրությունների արգելում,

• որևէ խմբի գրադարանների, դպրոցների, պատմական հուշարձանների և այլ մշակութային հաստատությունների ոչնչացում:

Այստեղ տեսնում ենք, որ մշակույթը, ի տարբերություն առաջին նախագծի, ներկայացված է ավելի նեղ առումով՝ ներառելով հիմնականում նյութական մշակույթի ոչնչացումը, իսկ հոգևոր կամ ոչ նյութական մշակույթը ներկայացված է միայն լեզվի օգտագործման արգելմամբ:

---

¹⁷⁰ Genocide Convention, Draft 2// [http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/](http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/p.3) p.3.

NEUTRALIZATION OF THE CONCEPT OF CULTURE IN INTERNATIONAL LEGAL DOCUMENTS ON GENOCIDE

Genocide is the most serious crime that can be committed under international law. It was in 1948 that criminal law truly began to emerge on an international level, and law governing the crime of genocide has been developing ever since. The definition of genocide in the Convention and the Statute derives from a draft instrument that described the concept in even more detail. In 1947, an already official draft of the United Nations defined genocide with its physical, biological and cultural aspects. In this article we are interested especially in cultural component of the convention. Cultural aspect of the genocide is represented by different ways: exile of individuals representing the culture of a group, the prohibition of the national language, the destruction of books or the prohibition of new publications that form the group's religious works, the systematic destruction of historical or religious monuments or their diversion to alien uses, destruction or dispersion of documents and objects of historical, artistic, or religious value.

So, between the official draft and the final Convention, the description of genocide was summarized and some elements have been deleted. The most important from the outset being is the removal of cultural aspect of genocide. Maybe this is the reason why talking about the Genocide concept most of the people, media state bodies understand only mass killing.

ԱՅԿՈՒԻ ՄՐԱԴՅԱՆ (ԱՐՄԵՆԻԱ)

НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ КУЛЬТУРЫ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРАВОВЫХ ДОКУМЕНТАХ О ГЕНОЦИДЕ

Геноцид является самым серьезным преступлением, которое может быть совершено в рамках международного права. В 1948 году уголовное право на международном уровне начало регулировать

преступления геноцида. Определение геноцида в Конвенции и Устава вытекает из проекта документа, описывающего эту концепцию более подробно. В 1947 году официальный проект Организации Объединенных Наций определяет геноцид физическими, биологическими и культурными аспектами. В этой статье мы заинтересованы особенно в культурной составляющей конвенции. Культурный аспект геноцида представлена различными способами: изгнание лиц, представляющих культуру группы, запрещение использования национального языка, уничтожение книг или запрета новых публикаций, которые формируют религиозные произведения группы, систематическое уничтожение исторических или религиозных памятников, уничтожение или дисперсии документов и объектов исторической, художественной или религиозной ценности.

Так, между официальным проектом и окончательной Конвенцией, описание геноцида было обобщено, и некоторые элементы были удалены. Наиболее важным удалением мы считаем культурные аспекты. Может быть, именно поэтому, когда речь идет о концепции геноцида, то большинство людей, государственные органы, средства массовой информации понимают только массовое убийство.

GARABET MOUMDJIAN (USA)

**IN SEARCH OF THE “SMOKING GUN” IN THE CASE OF
A LEGAL PROOF FOR THE ARMENIAN GENOCIDE:
“EMVAL-I METRUK”: OTTOMAN AND TURKISH
REPUBLICAN LAWS PERTAINING TO ARMENIAN
CONFISCATED (MOVABLE AND IMMOVABLE)
PROPERTIES, 1915-1928**

The case for the recognition of the Armenian Genocide has thus far been anchored on the human aspect of the calamity befalling Armenian during WWI. Thus, there is now a huge library of academic and journalistic treatises which deal with that subject.

Regardless, the multitude of historical studies that were conducted with regard to the genocide were always questioned by the “other side” from the point of view of the absence of a “smoking gun” that would clearly underline intent by the perpetrator(s). Even the “Andonian documents,”¹⁷¹ which the Armenian and non Armenian side used had been a matter of debate for a long time. One caveat here is the issue of the persona of Naim Bey, the Turkish official who supplied the documents to Andonian’s per the latter’s account. For a long time, the authenticity of Naim Bey was under question. It was only some years ago, that Dr. Hilmar Kiser was able to bring Naim Bey to the limelight. In an interview I conducted with Kaiser, he was able to pinpoint to an ottoman document published by the ATASE (Turkish General Staff Military Historical Archives).¹⁷²

The question that asserts itself here is: what if the paradigm constructed to show intent or the “smoking gun” is placed somewhere else, in plain sight, and no one has calculated it to be what it really is until now?

Article II of the United Nation’s Genocide Convention reads as follows:

In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:

---

¹⁷¹ The reference is to Aram Andonian and the documents he had procured from a certain Naim Bey. The Turkish side has led a big campaign in terms of disqualifying these documents as forgeries and also bringing under question the very existence of Naim Bey. Although much can be said about the content of the documents under question, the issue of Naim bey was settled by this author and Hilmar Kaiser years ago, when they found the person in question in a printed volume of Ottoman Archives. See http://en.wikipedia.org/wiki/The_Memoirs_of_Naim_Bey

¹⁷² <http://asbarez.com/56524/is-a-long-overdue-controversy-finally-settled-aram-andonians-infamous-naim-beys-real-identity-is-now-considered-revealed/>. Naim Bey was the source of the telegrams that presented proof of the intentional genocidal policies of the Young Turk government and especially that of Talaat Pasha, then Minister of Interior of the Ottoman Empire. Andonian, a journalist and himself a survivor of the Armenian Genocide, published his famous “Naim Bey’s Memoirs” in 1920. Since the 1980’s The Turkish side has devoted much time and effort to undermine the authenticity of Naim Bey’s telegrams. Moreover, Turkish scholars have gone as far as to proclaim that Naim Bey himself is nothing more than a fictitious character and perhaps a figment of Andonian’s imagination.

- Killing members of the group;
- Causing serious bodily or mental harm to members of the group;
- Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;
- Imposing measures intended to prevent births within the group;
- Forcibly transferring children of the group to another group.¹⁷³

Although all five points indicate intent and do apply to the Armenian case, I want to draw the readers' interest on point (c) that is of particular interest and is at the crux of this study.

A totally different aspect of the Armenian ordeal that has not yet been fully researched and disseminated is characterized by the en masse confiscation of Armenian movable and an immovable property, ironically designated as "Abandoned" merely weeks of the latter's deportation outside of their ancestral lands.¹⁷⁴ The question that asserts itself is how

---

¹⁷³ <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>

¹⁷⁴ Alexandre Kimenyi and Otis L. Scott, eds. "Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process," *Anatomy of Genocide: State-Sponsored Mass-Killings in the Twentieth Century*. (Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press, 2001), 307-319. See also Dikran Kuyumjian, "Destruction des monuments historiques arméniens, poursuite de la politique de génocide," *Le Crime de Silence* (Flammarion, Paris, 1984), 295-310; English trans. "The Destruction of Armenian Historical Monuments as a Continuation of the Turkish Policy of Genocide;" *The Crime of Silence, Permanent Peoples' Tribunal* (London: Zed, 1985), 173-185; German trans., "Die Zerstörung armenischer Kulturdenkmäler-eine Fortsetzung der türkischen Völkermord-Politik," *Das Verbrechen des Schweigens, Die Verhandlung des türkischen Völkermords an den Armeniern vor dem Ständigen Tribunal der Völker, Gesellschaft für bedrohte Völker* (Göttingen, n.d. [1985]), 155-162; reprinted in English, *The Zoryan Bulletin*, vol. II, no. 2 (Summer, 1984), 4-5; 8; reprinted in French, *Abaka* (Nov. 11, 1985), p. 7; extracts translated into Armenian, *Hayrenik 'idzayn*, no. 30 (1990), pp. 2, 3, 7; Confiscation and Destruction: A Manifestation of the Genocidal Process," *Armenian Forum*, vol. 1, no. 3 (Autumn, 1998), 1-12; "La confiscation des biens et la destruction des monuments historiques comme manifestations du processus du génocide," *L'actualité du Génocide des Arméniens* (Paris, 1999), 213-224; Raymond H. Kevorkian et Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la Veille du Génocide* (Paris: Arshis, 1992); Kevork Baghdjian, *La Confiscation par le gouvernement Turc des Biens Arméniens dits "Abandonnés"*, (Montreal: 1988); Avedis Aharonian & Boghos Nubar Pasha presented to the Paris Peace conference a memorandum titled "Tableau Approximatif des Réparations et indemnités pour les Dommages Subis par la Nation Arménienne en Arménie de Turquie et dans la République Arménienne de Caucase." The total loss was estimated at 14.5 billion French Francs at the time, which today amounts to almost 100 billion American Dollars. (Baghdjian, *La Confiscation*, 279;

did the Ittihadist¹⁷⁵ governments organize, distribute, and in the process amassed huge sums of money in the government's—and in the process their personal—coffers for the war effort? Moreover, how did this same attitude continue during the formative years of the Republic of Turkey?

No one can refute the authenticity of the laws that are brought together in this study. The interesting thing about these laws is that if studied properly, they show that not a mere month had passed from the publishing and execution of the law of deportation of Armenians, which, by the way, was supposed to be a temporary relocation as per the law itself, when the perpetrators published a second law that instituted a program by which the assets of the deportees could be sold for cheap.

If one considers only point (c) of the Genocide Convention and tries to interpret it from a legal perspective, the issue of intent, and hence the “smoking gun,” in proving intent of genocide becomes self evident; in other words, if there was no intent by the perpetrators to commit genocide, then how could one explain that what was legislated as a temporary displacement was in fact a permanent one? Moreover, why would the legislators, if they intended no permanent displacement of the victim group, legislate to sell the properties of the same group as soon as they were deported? Finally, if the relocation was a temporary one, why is the legislation written in such a way that the victim group should not constitute more than five to ten percent of the population in the areas where it was relocated to? All these imply intent and are germane to point (c) of the convention mentioned above.

This study contains a sequential rendering of some thirteen laws and directives regarding Armenian “Emvali Metruke” (Abandoned Properties, read confiscated properties) imposed by three consecutive governments that ruled Turkey from 1914 to 1930.¹⁷⁶ The laws and directives—all written in the old Ottoman Turkish script—were transcribed

---

Yusuf Halacoglu, *Facts Relating to the Armenian Displacement (1915)*, (Ankara: Turkish Historical Society [Turk Tarih Kurumu] Publications, 2001).

¹⁷⁵ From Ittihad ve Terakki (Committee of Union and Progress, CUP), or more generally known as the Young Turks.

¹⁷⁶ These were the Ittihadist governments led by Said Halim Pasha (1913-1917), Talat Pasha (1917-1918), and The Ankara government of Mustafa Kemal Pasha (1919 and onwards).

into modern Turkish alphabet characters and then translated into English in order to be accessible to a much wider audience.

The rendering of these laws into English was primarily meant to aid experts in the academic and legal fields who are not knowledgeable in Ottoman parlance. But since the editor had also decided to make this study available to a larger readership, it was decided that this introduction will remedy the situation by trying to simplify the complexity of the laws by explaining and analyzing them in a straightforward historical analysis.

Some basic explanations are in place here. The calendar in use during this time was the Julian one, which was later replaced by the Gregorian one. The difference between the two calendars is thirteen days. This means that in order to find the current rendering of a Julian date one must add thirteen days to it.

ԳԱՐԱՊԵՏ ՄՈՒՄՁՅԱՆ (ԱՄՆ)

**ՓՆՏՐԵԼՈՎ «ԾԽԱՑՈՂ ԱՏՐՃԱՆԱԿԸ»՝ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ:
«ԷՄՎԱԼ-Ի ՄԵԹՐՈՒԿ». ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԱՌԳՐԱՎՎԱԾ (ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՇԱՐԺ) ԻՆՉՔԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ, 1915 – 1928 ԹԹ.**

Գիտաշխատությունը կը նպատակադրէ Օսմանեան Կայսրութեան ու Հնարապետական Թուրքիայի տարածքներուն վրայ 1915-1930 թուականներուն որդեգրուած հայերու տեղահանման ու անոնց անշարժ ու շարժուն գոյքերու՝ «Լքեալ Գոյքեր»ու վերաբերող օրէնքների վերլուծությունը կատարելու զանոնք նկատի ունենալ իբրեւ ցեղասպանությունը փաստող տուեալներ: Հարցը կը վերաբերի այն իրողութեան, որ տարագրությունը ու իրարերի գրաւումը, ըստ տուեալ օրէնքներուն, ժամանակաւոր բնոյթ կը կրէին, մինչդէռ իրականութեան մէջ այդ «ժամանակաւոր» բնոյթը հիմնուած էր սուտի մը վրայ: Այլապէս ինչպէ՞ս կարելի է բացատրել անոնց մնայունի վերածման բնոյթը: Աւելի՛ն, նշեալ օրէնքները, որոնք փաստացիօրէն հրապարակուած են ու հե-

տեւաբար անկարելի է անոնց գոյութիւնը ժխտել թրքական կողմէն, ցոյց կու տան, որ անոնք հիմնովին կը հակասեն Ցեղասպանութեան Կոնվենցիայի երկրորդ պարբերութեան հինգ կետերէն երրորդը եւ այդ իմաստով ալ ապացոյց կը դառնան ցեղասպանութեան փաստագրման: աշխատութիւնը ուղղուած է միջազգային օրէնքի ու ցեղասպանութեան մարզի մասնագէտներուն, որոնք պիտի զբաղուին հայկական ցեղասպանութեան իրաւական փաստագրման հարցով:

ГАРАБЕТ МУМДЖЯН (США)

**В ПОИСКАХ «ДЫМЯЩЕГОСЯ ПИСТОЛЕТА» КАК
ЮРИДИЧЕСКОГО СВИДЕТЕЛЬСТВА ГЕНОЦИДА
АРМЯН. «ЭМВАЛ-И МЕТРУК»: ОСМАНСКОЕ И
РЕСПУБЛИКАНСКОЕ ПРАВО ОТНОСИТЕЛЬНО
КОНФИСКОВАННОГО (ДВИЖЕМОГО И
НЕДВИЖЕМОГО) АРМЯНСКОГО ИМУЩЕСТВА,
1915 – 1928 ГГ.**

Целью данной работы является анализ юридических аспектов, связанных с депортацией армян, сопровождавшейся конфискацией их собственности на территории Османской империи и республиканской Турции в период 1915-1930 гг. В частности, вопрос касается фальсификации письменной документации, свидетельствующей о “временной” конфискации, которая основывалась на лжи. Иначе, как объяснить факт их превращение из временных в постоянные. Более того, упомянутые законы, которые фактически опубликованы, и тем самым не могут быть отвержены турецкой стороной, показывают, что они полностью противоречат третьему пункту из пяти второго раздела конвенции по Геноциду.

Данная работа будет полезна специалистам по международному праву и геноцидоведов, которые занимаются юридическими аспектами Геноцида армян.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ

XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունը տնտեսական և քաղաքական խոր ճգնաժամ էր ապրում: Ուժեղացել էին հպատակ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները: Թուրքական հասարակությունում առաջացել էին ուժեր, որոնք ցանկանում էին երկիրը դուրս բերել ծանր կացությունից և ամեն գնով պահպանել կայսրությունը: Այդ ուժերից էր 1889 թ. Կազմակերպված «Իթթիհաթ վե Թերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցությունը, որը գլխավորում է հակասուլթանական շարժումը երկրում¹⁷⁷:

1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցավ Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համաժողովը: Երիտթուրքական և դաշնակցական կուսակցությունները, արաբական, հրեական, ապա մակեդոնական կոմիտեները համաձայնության եկան համատեղ ջանքերով մինչև 1909 թվականը զինված ապստամբությամբ տապալել համիդյան վարչակարգը և Թուրքիայում հաստատել սահմանադրական կարգեր: Բայց հեղաշրջումը կատարվեց ծրագրված ժամկետից շուտ՝ 1908 թ. հուլիսին: Շարժման կենտրոնը դարձավ Սալոնիկը, իսկ շարժիչ ուժը՝ թուրքական բանակը: Կարճ ժամանակում տեղի է ունենում պետական հեղաշրջում, երկրում հաստատվում են սահմանադրական միապետական կարգեր, որտեղ վճռական դեր էին խաղում երիտթուրքերը¹⁷⁸: Սկայն շատ կարճ ժամանակահատվածում երիտթուրքական կառավարությունը բացահայտեց իր իրական դեմքը՝ շարունակելոց սուլթան Համիդի վարչակարգի հաստատած քաղաքականությունը ավելի նենգ ու դաժան եղա-

¹⁷⁷ Մանրամասն տե՛ս *Петросян Ю.А. Младотурецкое движение (вторая половина XIX-начало XXвв.)*, М., 1971; Կիրակոսյան Ջ. Երիտթուրքական շարժում. ծագումը, ընթացքը // «Գարուն» (Ե.), 1972, № 3, էջ 88-92:

¹⁷⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն: Դասագիրք բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների համար: Խմբ. պրոֆ. Հր. Ռ. Միմոնյանի, Երևան, 2012, էջ 464:

նակով՝ հայոց հարցի լուծումը հայոց ցեղասպանության միջոցով: Նրանց հանցավոր մտադրությունն ընկած էր պետական ողջ ապարատի քաղաքականության հիմքում:

1911 թ. Հունական Սալոնիկ քաղաքում կայացած գաղտնի ժողովում Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի դեկավարությամբ որոշում կայացվեց առաջիկա պատեհ առիթի դեպքում հայերին իսպառ ոչնչացնել՝ Հայաստանը ամբողջությամբ գրավելու, ռուսական վտանգը վերացնելու և «Մեծ Թուրան» ստեղծելու պանթուրքիստական ծրագիրը իրականություն դարձնելու համար¹⁷⁹:

20-րդ դարում աշխարհում առաջինը հայ ժողովուրդը ենթարկվեց պետականորեն ծրագրավորված և մանրագնին պլանավորված ցեղասպանության: Հիմնականում դրանով է Հայոց ցեղասպանությունը տարբերվում մինչ այդ համաշխարհային պատմության մեջ հայտնի զանգվածային կոտորածներից:

Մեկ այլ ոչ պակաս առանձնահատկություններից է, որ Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստումը և իրականացումը ընթացավ խիստ գաղտնիության պայմաններում: «Գաղտնիությունը»՝ որպես միջազգային հասարակությունից գաղտնի գործելակերպ, ևս ուղղակիորեն վկայում է թուրքական իշխանությունների կանխամտածված, ծրագրավորված և մանրագնին պլանավորված ցեղասպան քաղաքականության մասին և այն մասին, որ երիտթուրքական կառավարությունը լիովին գիտակցում էր իր քաղաքականության և ծրագրավորված հրեշավոր հանցագործության ողջ հետևանքները (հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը, հայրենագրկումը, հայերի ունեցվածքի ապօրինի յուրացումը և այլն), և ցանկանում էր դրանց առաջացմանը (քրեագիտության մեջ դա բնորոշվում է որպես ուղղակի դիտավորություն):

Հայոց ցեղասպանության նախապես ծրագրավորված ու մանրագնին պլանավորված և խիստ գաղտնիության պայմաններում իրականացրած հրեշավոր մտադրության և իրականացված մասսայական կոտորածների մասին են վկայում բազմաթիվ և բազմատեսակ պետական (թուրքական, գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական, ռուսական) պաշտոնական գրագրություն-

---

¹⁷⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, էջ 647:

ները, արխիվային նյութերը, վերապրած ականատեսների վկայությունները, և այլն:

Թուրքական կառավարության գաղտնի որոշումների, հրահանգների, կարգադրությունների և այլ «պաշտոնական փաստաթղթերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Օսմանյան կայսրության պետական կառավարման բարձրագույն մարմինները, ինչպես նախարարների խորհուրդը, այնպես էլ առանձին նախարարություններ, ակտիվորեն ներգրավված են եղել Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստման աշխատանքներում: Այն եղել է ծանրագույն միջազգային հանցագործություն, որի պատասխանատվությունը կրում են ոչ միայն առանձին անհատներ, այլ նաև օսմանյան թուրքերի կողմից ղեկավարվող պետականությունը¹⁸⁰:

Այս բոլորը աներկբա վկայում են, որ Թուրքական կառավարության որոշումների և տեղական իշխանությունների կողմից դրանց անշեղ իրագործումը՝ նախապես ծրագրավորված և մանրամասն պլանավորված հայատյաց քաղաքականության գործնական իրացումն էր՝ էուրքական ողջ պետական մեքենայի կողմից (վերից վար): Այստեղից էլ եզրակացություն. հայատյաց քաղաքականության և հայոց ցեղասպանության՝ որպես ուղղակի դիտավորությամբ կատարած հրեշավոր հանցագործության սուբյեկտներն են՝ Թուրքական կենտրոնական և տեղական իշխանությունները, պաշտոնատար անձինք, զինվորականությունը, ոստիկանությունը, իթթիահատականների հանցավոր կազմակերպությունները (Միություն և առաջադիմություն), ինչպես նաև ջարդերի անմիջական կատարողները: Հենց ցեղասպանության, որպես ծանրագույն հանցագործության բնույթ արտահայտվում է նրա դիտավորության ուղղվածության մեջ, որի էությունը նրանում է, որ այդ հրեշավոր հանցագործությունը իրականացվում է միմիայն պետական մակարդակով, նախօրոք մշակված հանցավոր ծրագրի շրջանակներում, որի հիմնական նպատակն է՝ ոչնչացնել պատմականորեն ձևավորված ժողովրդին (ազգին) կամ նրա մի մասին (ինչպես հնարավոր կլինի՝

---

¹⁸⁰ Ռուբեն Մաֆրաստյան, Թուրքական պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստման մասին //Հայագիտություն..., էջ 475:

պայմանավորված արտաքին և ներքին գործոններով) և տիրելով զոհի հայրենիքին, ունեցվածքին, պատմամշակութային ժառանգությանը և այլն:

Այդ է պատճառը, որ ցեղասպանությունը, որ ցեղասպանությունը դասվում է միջազգային ծանրագույն հանցագործությունների շարքին, որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն:

ГАРНИК САФАРЯН (АРМЕНИЯ)

ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГЕНОЦИДА АРМЯН

В статье обстоятельно рассматриваются исторические факты погромов армян в Османской империи – как преступления против человечности и прав человека. Это чудовищное и скрупулезно спланированное преступление турецких властей классифицируется как геноцид, т. е. международное преступление. Поэтому, автор статьи на основе изученных фактов и документов, подтверждает умышленное уничтожение армян, а также на основе международных правовых актов представляет виды юридической ответственности за Геноцид Армян.

GARNIK SAFARYAN (ARMENIA)

THE PROBLEMS OF LEGAL LIABILITY FOR THE GENOCIDE OF THE ARMENIAN PEOPLE

The author of this scientific article considers in detail the historical fact of the massacres of Armenians in the Ottoman Empire - as crime against humanity and human rights. This monstrous and meticulously planned crime of the Turkish authorities is classified as genocide, i.e. an international crime. Therefore, the author of the article based on the examined facts and documents, reaffirms intended annihilation (holocaust) of

Armenian people, and represents the types of legal liability for the Genocide of the Armenian people based on international legal acts.

DAVID DAVIDIAN (ARMENIA)

ARMENIAN GENOCIDE LOSSES; AN ESTIMATE OF THE DAMAGES A HUNDRED YEARS LATER

Genocide is a crime of such massive proportions that even a hundred years later the destruction is hard to comprehend. Much of that destruction cannot be undone: murdered multitudes, lost generations, uprooted communities, depredated homeland, obliterated cultural heritage, expropriated property, and plundered natural resources.

This study is dedicated to the Centennial of the Armenian Genocide. Rather than a claim for reparations, it outlines in broad terms the loss, in the belief that better understanding the extent of the harm will help find a way forward. Many countries and interests factored into the Armenian Genocide and many more have benefited over the past century from using the Armenian Question and the Armenian Genocide to advance their political and economic aims.

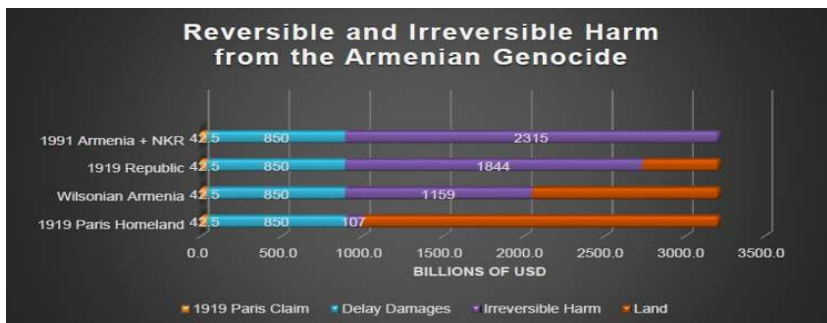
The way forward is simple. Reversible harm should be reversed. Irreversible harm should be compensated. This is what the Armenian delegation proposed at the 1919 Paris Peace Conference and it still may point to a way forward.

In 1919 the formula under consideration was a combination of homeland restoration and compensation for the irreversible losses incurred by the Armenian people. The compensation estimates presupposed restoration of the Armenian homeland from the Black Sea to the Mediterranean Sea to the Armenians. But as is well known, neither were the irreversible losses compensated, nor the homeland restored.

The charts below provide an up-dated version of the 1919 claim. Although some losses are clearly irreversible, the line between reversible and irreversible is often a matter of political will. Thus, in the charts below various combinations of reversible and irreversible harm are

presented along with rough allocations among parties that caused the harm. These estimates do not attempt to account for the lost creativity of the 20 million Armenian lives that might have been but for the Armenian Genocide.

Failing to deal with the Armenian Genocide fully and fairly at that time has cost humanity dearly. Had justice been done then, wars may have been averted, genocides prevented, and the course of history changed. Further delay causes further harm. Armenians individually have partially recovered after a century. But for humanity the unredressed Armenian Genocide is still a stumbling block to a more peaceful and civilized future.

Restitutio ad integrum is the international standard for measuring victims' losses. It means to make the victims' whole or put them in the position they would have been in but for the wrong, which calls for: Reversible harm to be reversed and Irreversible harm to be compensated.

The **1919 Paris Claim** was 19 billion Francs (1919 fr. franc, silver coin, currently worth \$2.18/fr. = \$42.5 bn.) This does not include Delay Damages. **Delay Damages** are calculated using present value and the time value of money and property and include: deprivation of access to ancestral homeland for 100 years, interference with maintenance of cultural heritage, and emotional distress associated with delay in justice, denial of the crime, and witnessing the depredation of one's nation and homeland. For a benchmark, the US inflation rate since 1919 has been about 20 fold. $20 \times \$42.5 \text{ bn} = 850 \text{ billion}$. This does not include opportunity cost, consequential or expectation damages.

Irreversible Harm includes: the 1919 Paris Claim plus the post-1919 destruction of life, real and immovable property, injuries, disruption of livelihood, and refugee maintenance costs from 1919-1923, destroyed and desecrated cultural heritage, lost revenues from natural resources and transit rights, stolen property, not included in the 1919 Paris Claim, costs of continued discrimination, oppression and persecution of Armenians in Turkey, as well as projected revenues from known natural resources (minerals, hydrocarbons) and continued costs to Armenia of blockade and lack of access to the sea. These were not addressed in 1919 and the clock is still ticking.

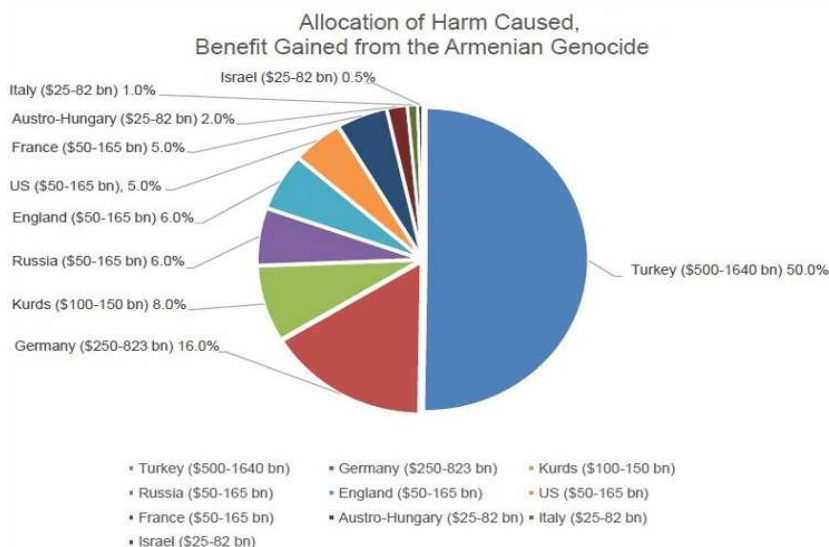
Reversible Harm includes restoration of homeland and other rights. In line with the approach adopted during the 1919 peace negotiations, **land** and the associated property were deemed in-kind compensation for monetized losses, and vice versa; thus, as reflected in the bar chart above, restoration of homeland and property reduces irreversible harm. Reversible Harm includes land, property and other rights, such as: end of denial, right to truth, apology, Genocide education in Turkey, restoration of Armenian place and cultural site names, restoration of Church and private property to rightful owners, access to the sea, transport and trade routes, free ports, rights of way for rail lines, highways, pipelines, electric and telecom, preservation ancestral shrines and cultural heritage, cultural site access, custodianship and tourism rights, mineral and hydrocarbons (on and off shore), water resources, arable lands and temperate growing zones, biodiversity maintained and developed by Armenians, and demilitarized security zones.

Turkey was the perpetrator of the Armenian Genocide along with the **Kurds**. The Turks are the chief beneficiary and main cause of delay in proper redress of the crime.

Germany, Turkey's WWI ally, was complicit in the planning and execution of the Armenian Genocide and failed to intervene. **Austro-Hungary** was Germany and Turkey's WWI ally and failed to intervene.

Russia, England, France, Italy and the **US**, each contributed to the conditions that caused the Armenian Genocide, failed to intervene, and later traded off proper resolution of the Armenian Genocide for their own economic or geopolitical interests at the expense of continued

devastation of Armenia and destruction of the Armenian people and culture.

Israel, along with **England** and the **US**, have benefited from delaying recognition of the Armenian Genocide as a facilitating factor and leverage in trade, investment, military and geopolitical deals with **Turkey** at the expense of the victims of the Armenian Genocide.

Turkey, the **Kurds** and **Germany** caused most of the direct harm and/or derived immediate benefits from the Armenian Genocide, while **England**, the **US**, **France** and Russia derived collateral benefits, the later delay damages were mostly due to the **US**, **England** and **Israel**. The allocation percentages reflect some of this shift in benefits over time.

The total cost of reversing the reversible and compensating for the irreversible harm, even with minimal land restoration, is approximately \$3.5 trillion (USD). If paid in installments over a period of years, it would not amount to more than a miniscule fraction of the annual GDP of any of the perpetrators and beneficiaries of the Armenian Genocide and could be funded for the most part out of future cash streams. See www.armeniangenocidelosses.am

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ՊԱՏՃԱՌՎԱԾ
ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ. ՎՆԱՍԻ ՀԱՇՎԱՐԿ
100 ՏԱՐԻ ԱՆՑ**

Մույն հետազոտությունը նվիրված է հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակին: Այն ավելի շուտ ոչ թե իրավապահանջ է, այլ պատճառված կորուստների ընհանուր ուրվագիծ: Վերականգնելի վնասը պետք է վերականգնվի: Անվերականգնելի վնասը պետք է փոխհատուցվի: Սա է այն առաջարկը, որն արվեց հայկական պատվիրակության կողմից 1919 թ. Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովում: 1919 թ. քննարկվող բանաձևն իրենից ներկայացնում էր հայրենիքի վերականգնման և հայժողովրդի կողմից կրածան վերականգնելի կորուստների փոխհատուցման համակցությունը: Հաշվարկված ընդհանուր կորուստները կազմում են 3 տրիլիոն ԱՄՆ դոլար, ինչը դիտում ենք իբրև չափավոր պահանջ¹⁸¹:

ДАВИД ДАВИДЯН (АРМЕНИЯ)

**ПОТЕРИ ПРИЧИНЕННЫЕ ГЕНОЦИДОМ АРМЯН:
ПОДСЧЕТ УЩЕРБА 100 ЛЕТ СПУСТЯ.**

Данное исследование посвящено столетию Геноцида армян. Оно представляет собой скорее всего не требование репараций, а общую оценку ущерба, причиненного Геноцидом армян. Подлежащий восстановлению ущерб должен быть восстановлен. Ущерб, не подлежащий восстановлению, должен быть компенсирован. Это было основой предложения армянской делегации на Парижской Мирной конференции 1919 года. Формула, применяемая в 1919 г., представляла комбинацию восстановления родины и компенсации за не подлежащий восстановлению ущерб, нанесенный армянскому

---

¹⁸¹ Stiu՝ www.armeniangenocidelosses.am

народу. Общая оценка ущерба составляет 3 триллиона долларов США. Указанная цифра является умеренным требованием¹⁸².

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ԱՐԾԱՐԾՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐԹԻԱ- ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՈՒԺԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հայաստանն իբրև միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, հիմնվելով թե՛ ՄԱԿ-ի կանոնադրության և թե՛ անմիջականորեն Ցեղասպանության կոնվենցիայի դրույթների վրա, անշուշտ, իրավասու է դիմել միջազգային դատական ատյաններին՝ և՛ իր ու Թուրքիայի միջև առկա վեճը լուծելու, և՛ կոնկրետ հարցերի, օրինակ, կոնվենցիայի դրույթների մեկնաբանման ու կիրառման, կամ էլ՝ ՄԱԿ-ի կառույցների՝ Գլխավոր Ասամբլեայի կամ Անվտանգության Խորհրդի միջոցով ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի օրինականության և վավերականության հետ կապված խորհրդատվական եզրակացություն տալու խնդրանքով:

Սակայն, գաղտնիք չէ, որ միջազգային իրավունքի և հատկապես նրա նորմերի կիրառման վրա լուրջ ազդեցություն ունեն աշխարհաքաղաքական զարգացումները, տարածաշրջանային գործընթացները, միջազգային հարաբերություններում ուժերի վերադասավորումները և այլն: Այդ իսկ պատճառով Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման միջազգային իրավական գործընթացը պետք է լրջորեն նախապատրաստված ու ապահովագրված լինի դրան նախորդող ու դրա հետ զուգահեռ տարվող քաղաքական գործընթացով:

Մեզանում մշտապես տիրապետող է եղել կարծրատիպային այն տեսակետը, թե Թուրքիան՝ որպես ՆԱՏՈ-ի անդամ երկիր, ԱՄՆ-ի ռազմավարական դաշնակից, աշխարհի 16-րդ տըն-

¹⁸² Շմ. www.armeniangenocidelosses.am

տեսությունն ունեցող և Եվրամիության անդամության թեկնածու ու տարածաշրջանային կարևոր դերակատարություն ունեցող երկիր, փայլուն փոխշահավետ հարաբերություններ ունի համաշխարհային քաղաքականության ուժային կենտրոնների՝ ԱՄՆ-ի, Եվրամիության և Ռուսաստանի հետ: Այս ամենից բխեցվում էր այն եզրակացությունը, թե նշված ուժային կենտրոնները ճնշումներ չեն գործադրի Թուրքիային վրա և չեն հարկադրի վերջինիս ճանաչել ու դատապարտել Հայոց ցեղասպանությունը և քայլեր ձեռնարկել այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման ուղղությամբ: Սակայն արագ փոփոխվող աշխարհում տեղի ունեցող վերջին զարգացումները պարզորոշ ցույց տվեցին, որ ինչպես ԱՄՆ-ի, Եվրամիության ու Ռուսաստանի հետ Թուրքիայի երկկողմ հարաբերություններում, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական կարևոր հարցերի վերաբերյալ նրանց դիրքորոշումներում նկատվում են էական տարբերություններ ու շահերի բախումներ, որոնք վեր են ածվել խոր հակասությունների:

Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական ամբիցիաները, միջազգային հարաբերություններում ազդեցիկ դերակատար դառնալու նրա անթաքույց հավակնությունները մտահոգիչ ու անընդունելի են վերընշված բոլոր ուժային կենտրոնների համար: Այդ հակասությունները պետք է օգտագործվեն Հայաստանի դիվանագիտության ու Սփյուռքի լոբբիստական կառույցների կողմից նշված ուժային կենտրոններում Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցում այնպիսի բարենպաստ մթնոլորտի ձևավորման նպատակով, որ նրանք, եթե նույնիսկ իրենք այդ հարցով անմիջական ճնշում չգործադրեն Թուրքիայի վրա, ապա սատարեն Հայաստանի ջանքերին, երբ վերջինս պատրաստ կլինի միջազգային դատական ատյանում իրավական գործընթաց նախաձեռնել Թուրքիայի դեմ՝ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման հարցով:

АРМЕН МАРУКЯН (АРМЕНИЯ)

ВОЗМОЖНОСТИ РАССМОТРЕНИЯ ВОПРОСА ГЕНОЦИДА АРМЯН В КОНТЕКСТЕ ПРОТИВОРЕЧИЙ ТУРЦИЯ-МИРОВЫЕ ЦЕНТРЫ СИЛЫ

Долгое время преобладало стереотипное мнение, что Турция, как страна-член НАТО, стратегический союзник США, страна с 16-ой экономикой мира, влиятельный актор региональной политики и кандидат в члены ЕС, имеет блестящие взаимовыгодные отношения с такими силовыми центрами мировой политики как США, ЕС и Россия. Из этого следовал тот вывод, что упомянутые центры силы мировой политики не окажут никакого давления на Турцию в вопросе признания, осуждения Геноцида армян, а также принятия мер по преодолению последствий этого преступления. Однако, последние события отчетливо показали, что в двусторонних отношениях Турции с США, ЕС и Россией есть существенные противоречия. Наметились разногласия и в подходах Турции и мировых центров силы в решении важнейших проблем современной мировой политики. Амбиции Анкары и столкновение интересов постепенно перерастает в ее противостояние с этими центрами силы, что должно быть использовано армянской дипломатией и лобби.

ARMEN MARUKYAN (ARMENIA)

POSSIBILITIES OF CONSIDERATION OF THE QUESTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE CONTEXT OF TURKEY-WORLD FORCE CENTERS CONTRADICTIONS

Long time prevailed stereotypic opinion that Turkey as NATO member state, the strategic ally of the USA, the country with the 16th economy, the influential actor of regional policy and the candidate for members of the EU, has mutually beneficial relations with such force

centers of world politics as the USA, the EU and Russia. From this followed that conclusion that the mentioned centers of force of world politics won't put any pressure upon Turkey in a question of recognition, condemnation of the Armenian Genocide, and also taking measures to overcoming of consequences of this crime. However, the latest events distinctly showed that in the bilateral relations of Turkey with the USA, the EU and Russia there are essential contradictions. Disagreements and were outlined in approaches of Turkey and the world centers of force in the solution of the major problems of modern world politics. Ambitions of Ankara and collision of interests gradually develops into its antagonism with these centers of force that has to be used by the Armenian diplomacy and a lobby.

ИРИНА ГАЮК (УКРАИНА)

ОСМЫСЛЕНИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Осмысление Геноцида армян – это не только и не столько историческое исследование, сколько острая и насущная необходимость узнать, понять причины случившегося для того, чтобы избежать повторения подобного в будущем. Геноцид армян, который начался отнюдь не в 1915 году, а много раньше, и продолжение которого, особенно, в сфере культуры, происходит и сегодня, стал первым, но далеко не последним геноцидом 20 в. И одной из причин этого стала его безнаказанность. Эхо его видим в сталинских репрессиях и геноциде украинского народа – Голодоморе 1932-1933 гг., в Холокосте, преступлениях против народа коммунистических диктатур Камбоджи и Китая и других подобных событиях 20 в. Таким образом, эта тема поднимает сущностные вопросы, касающиеся общечеловеческих проблем и кризиса современной цивилизации: глобализационные процессы и стремление заменить оригинальные этно-национальные культуры цивилизационным безликим стандар-

том, политика сверхдержав, направленная на территориальную, политико-экономическую и культурную экспансию и противостоящий ей рост национально-освободительных движений, повсеместное утверждение общества потребления («царство количества»¹⁸³) и катастрофическое духовное обнищание людей. Проблема геноцидов, масштабных и локальных войн является наиболее симптоматическим свидетельством тяжелой болезни современного общества.

В истории всех геноцидов есть безусловно прослеживающиеся точки соприкосновения, позволяющие сделать вывод, что для выяснения глубинных причин этого явления необходимо понять сущность таких феноменов, как Армянство, Власть, Государство (особенно, в форме Империи) и фашизм. Не случайно именно тогда, когда заканчивается формирование современных национальных государств и империй, начинают резко возрастать масштабы войн и человеческих потерь¹⁸⁴, а Геноцид, то есть уничтожение какого-либо народа или «чужой» социальной группы ради решения проблем государства, становится излюбленным средством, на первый взгляд, разных политических систем. Однако, при более внимательном изучении истории преступлений против человечества становится заметной главная, присущая всем им черта – уничтожение миллионов людей, вне зависимости от критериев отбора и идеологического обоснования, происходило, по-сути, во имя Государства. В той же Турции геноцид осуществлялся, по-сути, во имя «Великого Турана», а не турецкого народа, а декларированное «Турция только для турков» было удобным идеологическим обоснованием для уничтожения других – нетюркских – народов.

Геноцид разрабатывает и осуществляют множество людей, и это приводит нас к проблеме природы «маленького человека» (вне зависимости от занимаемых им постов) и фашизма. Известнейший ученый-психаналитик В. Райх доказывал, что фашистская ментальность — это ментальность поработанного, стремящегося к власти,

---

¹⁸³ Генов Р. Кризис современного мира. –М.: Эксмо, 2008.

¹⁸⁴ Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М.Фуко. – Санкт-Петербург, 1997. – 576 с. – С.16.

«маленького человека»¹⁸⁵, а английский арменолог К. Уокер обращал внимание на необходимость изучения «тёмных сторон человеческой сущности» для исторически правильного понимания Геноцида армян¹⁸⁶.

Следующая закономерность, касающаяся сущности Империи: кровопролитие в разных масштабах является обязательным атрибутом ее существования. История показывает, что когда прекращаются завоевания и границы Империи стабилизируются, начинаются большие или меньшие внутренние конфликты, локальные войны, а когда их нет, кровь поставляют репрессии, гонения, геноциды. Чем слабее государство, тем более жесткую, агрессивную внутреннюю и внешнюю политику оно проводит, но всегда под прикрытием «Великой Идеи»¹⁸⁷. В Турции это – пантюркизм, реинкарнация Великого Турана на фоне общегосударственного системного кризиса, провал реформ эпохи «танзимата», активизации национальных движений нетурецких народов империи при концентрации национального капитала в руках нетитульных наций. Помимо этих внутренних факторов, немаловажную роль в столь трагическом «решении» Армянского вопроса сыграло вмешательство («высокая» политика) так называемых великих держав, имевших здесь свои интересы.

Московский и Карский договоры 1921 г. между двумя непризнанными на тот момент мировой общественностью правительствами – большевитской России и турецким Мустафы Кемаль-Паши – являются ярким свидетельством успешного размена Армении между этими двумя государствами. Россия получает карт-бланш на захват и советизацию Азербайджана с его энергетическим сырьем, а к Турции отходят армянские Карская область и Сурмалинский уезд. Все это звенья одной цепи, или пазлы одной картины под

---

¹⁸⁵ **Райх В.** Психология масс и фашизм. – Электронный ресурс: www.koob.ru – С. 5-6.

¹⁸⁶ **Сваранц А.** Геноцид армян в Османской Турции: причины, этапы и последствия в национальной и международной жизни. – Электронный ресурс: www.noravank.am/upload/pdf/79_ru.pdf – С. 27.

¹⁸⁷ Армянство и Империя. Круглый стол / ж. «Анив». – №2 (2) – М., 2006. – Электронный ресурс: www.aniv.ru

названием «геноцид Армянства»: резня армян при Абдул-Хамиде 1894-19896 гг., в Адане в 1909 г., основная волна Геноцида в Турции, уничтожившая свыше 1,5 млн. армян в 1915 г., резня армян в Баку, Нахичевани и Шуши в 1918-1921 гг. и, как ее зеркальное отображение, – Сумгаитский погром 1988 г. и Черный январь в Баку 1990 г.; Московский и Карский договоры 1921 г. насильное отторжение в 1921 г. Советской Россией Нахичеванской области и Нагорного Карабаха от Армении (при 94 % армянского населения в НК) и передача их Азербайджанской ССР, т.е., целенаправленное создание зоны постоянного напряжения и весьма эффективного рычага давления, прежде всего, на Армению.

Сравнение Геноцида армян в Турции и Голодомора украинских крестьян проливает свет на причины подобной политики Империи по отношению к этим социальным общностям. В обоих случаях уничтожались не просто люди, а носители целой культуры, которая плохо поддавалась нивелированию и ассимиляции. Армяне всегда обладали удивительной способностью не растворяться полностью в каком-либо этносе или нации, даже в господствующей. Ассимиляция всегда происходит до некоторой черты, а на определенном этапе начинается новое самоосознание себя армянами, причем этот процесс повторной этно-национальной самоидентификации всегда происходит на высоком интеллектуально-культурном уровне.

IRINA GAYUK (UKRAINE)

A PERCEPTION OF THE GENOCIDE IN THE CONTEXT OF GLOBAL TENDS OF DEVELOPMENT OF THE MODERN CIVILIZATION

The essential both internal and external reasons of the Genocide of Armenians in Ottoman Empire are analysed in this article. Also the main features, which are inherent to all genocides of the 20th century, are discussed here. When the formation of the modern national states and empires is gradually over, the wars and human losses start to increase intensively, whereas the Genocide becomes the most convenient way for

the solution of internal problems in some states. One should therefore understand the essence of such phenomenons as Armenians, the Power, the State, especially in the form of Empire, and fascism for finding-out of the deep reasons of this phenomenon.

ԻՐԻՆԱ ԳԱՅՈՒԿ (ՈՒԿՐԱԻՆԱ)

**ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳԼՈՒԲԱԼ
ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

Հոդվածում վերլուծվում են այն հիմնական ներքին և արտաքին նախադրյալները, որոնք հանգեցրին Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանությանը: Տարրօրինակ չէ, որ հենց այն ժամանակ, երբ ավարտվեց ժամանակակից ազգային պետությունների և կայսրությունների ձևավորումը, զգալիորեն սկսվեց աճել պատերազմների և մարդակային զոհերի թիվը, իսկ ցեղասպանությունը դարձավ որոշ պետությունների համար ներքաղաքական հարցերի լուծման հիմնական միջոց: Այս իմաստով, Հայոց ցեղասպանության դրդապատճառները հասկանալու համար, պետք է անդրադառնալ այնպիսի երևույթների ըմբռնմանը, ինչպիսիք են Հայությունը, Իշխանությունը, Պետությունը, հատկապես Կայսրություն իմաստով, և Ֆաշիզմը:

SUREN ZOLYAN (ARMENIA)

**AMERICAN PRESIDENTS ON THE ARMENIAN
GENOCIDE. THE SEMANTIC AND PRAGMATIC
ANALYSIS OF THE "EVASIONIST" DISCOURSE**

Modern political processes are to a great extent determined by communication. The adequacy of the discursive strategies and practices has become decisive for achieving political goals. This also applies to the issue of recognition of the Armenian Genocide of 1915: the success of

any political or legal action is largely dependent on the proper choice of communicative and discursive strategies. Meanwhile, this important aspect of the issue of recognition has so far remained without any serious consideration.

In general discourses related to Genocide can be divided into three types:

1. Recognizing discourses;
2. Denialist discourses, denying either the very facts of the crimes, or the legitimacy of the use of the term "genocide";
3. Discourses that we suggest to name as "maneuvering" or "evasionist".

The latter is the subject of our study. In such discourse the events are described through ambivalent linguistic expressions, which can be subjected to quite different interpretations, satisfying the expectations of various addressees. Such discourse does not deny anything, but at the same time it asserts nothing. However, the main objective is to evade the recognition of the genocide, although without denying it. This type of discourse is gradually becoming more common, with some of its elements being used partially even by Turkish officials. This type was elaborated and developed in the official discourse of American presidents on the Armenian Genocide. Interdisciplinary study based on the use of the existing methodology and implements of political science, semiotics, linguistics and communication theory can reveal the essential characteristics of this discourse and identify adequate models of its interpretation.

Since the very beginning of the 1915 events, the American government and society were aware of what was happening in the Ottoman Empire at that time. The memos and cables of American diplomats and missionaries are among the most important documents about the crimes committed by the Turkish government. They confirmed the existence of state-orchestrated actions for the complete extermination of the Armenian population. It is a well-known fact that President Woodrow Wilson and the Congress of the United States condemned those crimes and demanded compensation for the victims and punishment for the organizers. Three decades later Rafael Lemkin, while characterizing those

crimes coined the term “genocide”, which formed the basis of the corresponding UN Convention.

However, during the Cold War , overshadowed by the US foreign policy priorities, the question of the Armenian Genocide was never raised officially. This was the case until in the 80s, when it was from time to time addressed by J. Carter, Ronald Reagan and George H. W. Bush. After the collapse of the Soviet Union fundamental changes have taken place in the world, among them – the re- establishment of the independent Republic of Armenia. Among other factors that helped to bring the 1915 events out of oblivion, the strengthening of the Armenian-American community should also be mentioned. It was due to those new political circumstances that since 1994 Bill Clinton has made American President’s Address on April 24 an annual event named as Armenian Remembrance Day. He also established a special textual pattern with its own vocabulary for such addresses then inherited by George W. Bush. On the one hand, the semantics of such discourse is based on political continuity and loyalty to the previous US approach to the events of 1915, and on the other, due to the realities of modern foreign policy, on the avoidance of the term "genocide". Instead, descriptive paraphrases are used: *mass killings, massacres, crime against humanity, great calamity*. As Presidential Addresses are not legally binding, this phenomenon can be described as a manifestation of the archaic taboo.

Barack Obama’s situation has been more complicated from the very beginning of his presidency due to the fact that, as a senator, he criticized the Republican administration for such an evasive approach, and promised that if elected President he would change it: *“America deserves a leader who speaks truthfully about the Armenian Genocide and responds forcefully to all genocides. I intend to be that President”*. However, the traditional taboo on the word "genocide" proved stronger. The combination of the previous statements and the traditional taboo urged Obama to transform his discourse. Keeping formally in line with the canons established by Clinton, Obama creates post-modernist ambiguous text: it is addressed to a various recipient, and each of them can interpret the text in a different way in accordance with his/her expectations and by creating diverse inter-textual linkages. The identity

of the speaker (I - we) is also ambivalent, referring both to Obama- as person and Obama as the president. By doing all this Obama avoids using unequivocal terms, which are functionally substituted by inter-textual references.

The unexplained expression “Meds Yeghern” (the transliteration of the Armenian name of the 1915 Genocide) becomes the key word of Obama’s discourse. It means “everything and nothing”. For the Armenian audience this indicates a full acceptance of their point of view and even their language, but for the rest of the world it is only a meaningless sign. Being repeated every year Obama’s text loses its creative force and is converted into a fixed ritual. The speaker ceases to be an author anymore and becomes an actor (a self-representing sign).

Constructed in accordance with the post-modernist principles the text is not subject to conventional procedures of verification or falsification, so another, the hermeneutic approach appears to be the most adequate instrument for its interpretation and the resulting deconstruction. We suggest clustering it with the “evasionist” discourse, especially when it comes to Obama’s post-modern discursive pattern. In contrast to the traditional rhetoric of Clinton’s discourse, post-modernist discourse takes into consideration not only what was said but also what was implied; an interpreter is authorized to reconstruct allusions and explicate inter-textual meanings and messages, which are implicitly incorporated within the text. Thus, in Obama’s last address there are references not only to his previous statements, but also the names of Henry Morgenthau (the American ambassador to Turkey (who reported about the total extermination of Armenians) and R. Lemkin (who coined the term “genocide” and was the main author of the Genocide Convention), as well as of Pope Francis (who recently identified the events of 1915 as “the first genocide of the 20th century”) are mentioned. All these references and names mentioned by Obama direct addressee to the texts, where the crimes of 1915 are explicitly characterized as genocide. Such an interpretive approach is consistent with the strategy used by Barack Obama for semantic structuring of his messages, so there are sufficient grounds to consider Obama’s statements in entirety with these texts. With this

approach, the addressee of his messages is sanctioned to interpret them as a recognition of the Armenian Genocide.

ՍՈՒՐԵՆ ԶՈԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ԱՄՆ ՆԱԽԱԳԱՀՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ. ԽՈՒՍԱՆԱՎՈՂ ԴԻՍԿՈՒՐՍԻ ԻՄԱՍՏԱ-
ԳՈՐԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

Զեկույցում ուսումնասիրվում են ԱՄՆ նախագահների հայտարարությունները Հայոց ցեղասպանության մասին: Լեզվաբանական և նշանագիտական նորագույն մեթոդների հիման վրա վեր է հանվում այդ դիսկուրսի իմաստաբանական կառուցվածքը և գործաբանական քաղաքականական նպատակները: Առանձնացվում են ցեղասպանության վերաբերյալ դիսկուրսիվ տեսակները, մասնավորապես՝ վերջերս լայն տարածում գտած խուսա՜նավող դիսկուրսը, այն խուսափում է ցեղասպանության թե՛ ժխտումից, թե՛ ճանաչումից: ԱՄՆ նախագահ Բ. Օբամայի ելույթների ուսումնասիրության հիման վրա առաջարկվում է նման դիսկուրսի մեկնաբանման միջոցներ, որոնց շնորհիվ հստակեցվում են տեքստի կանխենթադրույթային և միջտեքստային իմաստաբանությունը, ինչի շնորհիվ այն խուսանավողից դառնում է անուղղակիորեն հաստատող Ցեղասպանության փաստը:

СУРЕН ЗОЛЯН (АРМЕНИЯ)

**ПРЕЗИДЕНТЫ США О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН:
СЕМАНТИЧЕСКИЙ И ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
«МАНЕВРИРУЮЩЕГО» ДИСКУРСА**

Объектом исследования явились заявления президентов США о Геноциде армян. Используя методы лингвистического и семиотического анализа, выявляются семантические структуры дискурса и его прагматические политические цели. Разграничиваются различные типы дискурса о геноциде, в частности, - получивший в послед-

нее время широкое распространение маневрирующий дискурс, избегающий как признания, так и отрицания геноцида. Анализ дискурса Барака Обамы позволяет предложить такие методы его интерпретации, которые эксплицируют пресуппозиционную и интертекстуальную семантику дискурса, благодаря чему он из маневрирующего становится косвенно подтверждающим факт Геноцида 1915 года.

ՀԻԼՏՍ ՉՈՊՈՅԵԱՆ (ՖՐԱՆՍԻԱ)

**ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊԼԴՄԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ
ՃԱՆԱՉՈՒՄԷՆ ԴԷՊԻ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ
ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆ**

Քննարկել Հայոց Ցեղասպանության դատի հետապնդման խնդիրը և յատկապես անոր միջազգային ճանաչումն դեպի հատուցման պահանջատիրություն անցում կատարելու ռազմավարական խնդիրները և այդ երևոյթին հանդէպ Եվրոպայի երկիրներու և համա-եվրոպական քաղաքականութեան հնարաւոր դիրքորոշումները՝ կ'ենթադրէ նախ և առաջ լոյս սփռել Եւրոպայի քաղաքական բեմին վրայ Ցեղասպանութեան ճանաչման դատի վերջին տասնամեակներու պատմութեան վրայ: Այսինքն մեր տեսադաշտին մէջ ընդգրկել ցարդ տարուած աշխատանքը խորհրդարաններու, կառավարութիւններու, միջազգային կազմակերպութիւններու ոլորտէն ներս. արժնորէ լ նաև եվրոպական հանրային կարծիքին մէջ տեղի ունեցած տեղաշարժերը և հասկնալ մեր սահմանափակումները այս մարզին մէջ:

Ապա, կ'առաջարկուի լուսարձակի տակ առնել Եվրոպայի բեմին վրայ նախընթացի արժէք ունեցող գերման պետութեան հատուցման պարագան կապուած հրէական ցեղասպանութեան հետ՝ զայն գետնդնելով ժամանակի քաղաքական և աշխարհաքաղաքական խորանկարին մէջ:

Այնուհետև քննել մարդկության դեմ ռճիրներու իրաւական ոլորտին մէջ ձևաւորուած միջազգային իրաւունքի տրամադրութիւնները կապուած՝ պատասխանատւութեան և անպատժելիութեան խնդիրներուն: Եվ վերջապէս լուսարձակի տակ առնել Թուրքիոյ հետ Եվրոմիութեան և վերջինիս անդամ երկիրներու քաղաքական և տնտեսական յարաբերութիւններու ներկայ պատկերը, որ իր անխուսափելի անդրադարձը ունի Եվրոպայէն ներս Հայոց Ցեղասպանութեան դատի հետապնդման մեր ազգային քաղաքականութեան վրայ:

ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ ԵԶՐԻ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Փրոֆ. Ռուբէն Ղազարեան իր Գրաքարի Բառարանին մէջ¹⁸⁸ «հատուցում» բառին կու տայ հետևեալ իմաստները՝ «հատուցելը, հատուցուելը, փոխհատուցում, փոխարինութիւն, վճարում, բարերարութիւն, երախտիք, վրէժխնդրութիւն, պատիժ, մատուցելը»: Բնականաբար այս եզրերը պէտք է համապատասխանեցնել միջազգային բառապաշարի եզրերուն հետ զանոնք կարենալ գործածելէ առաջ:

Հատուցման գաղափարը ունի շարք մը իրաւաբանական իմաստային շերտեր, որոնցմէ ամէն մէկը կը թելադրէ ցեղասպանութեան իրաւունքէն բխող հատուցման պահանջներու յատուկ գործադաշտ մը:

Անգլերէն և Ֆրանսերէն լեզուներով նուիրագործուած եզրերէն մէկը compensation-ն է, որ գլխաւորապէս կը վերաբերի նիւթական, այսինքն կալուածային և ֆինանսական հատուցման, և որ չի ներառեր հատուցման հարցին բարոյական և քաղաքական ոլորտները: Մինչդեռ ցեղասպանութեան պարագային, Միջազգային Օրէնքի թելադրած հայեցակարգը նիւթական հատուցման առընթեր կ'ընդգրկէ նաեւ բարոյական միջոցառումներու փաթեթ մը: Այսինքն՝ ռճիրին մոռացութիւնը կանխող և անոր յետագայ հաւանական կրկնութիւնը արգիլող դատտիարակչական ծրագրերու և որոշումներու ամբողջական քաղաքականութիւն մը: Հատուցման նմանօրինակ համապարփակ քաղաքականութիւնը կը կոչուի «Reparation», որ աւելի խորքային լուծում մը կը նախատեսէ ցեղասպանութեան հարցին:

---

¹⁸⁸ Ռ. Ս. Ղազարեան « Գրաքարի Բառարան » Երեւան 2000 հատոր բ. Էջ 47

ՀԲԷԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՆԱԽԸՆԹԱՑԸ

Պետք է կարևորությամբ նշել, որ Հրեական ցեղասպանության հատուցման շուրջ 1952-ին Գերմանիոյ հետ սկսած բանակցություններու¹⁸⁹ ընթացքին, Իսրայելի ու Հրեական Սփիւռքի ներկայացուցիչները առաջին օրէն առանձնացուցին հատուցման ֆինանսական ոլորտը և անկէ դուրս պահեցին հատուցման բարոյական ոլորտը: Բանակցությունները յստակօրէն կերոնացան հրեաներու ունեցուածքէն բխող հատուցման խնդիրներուն վրայ:

Հրեայ բանակցողները, որպէս սկզբունք, որդեգրեցին այն գաղափարը, որ այս հատուցումները երբէ՞ք ներումի չեն առաջնորդեր և թէ նիւթական հատուցումը չի կրնար ամփոքել իրենց ժողովուրդի կրած անասելի տառապանքները¹⁹⁰:

Կային մէկէ աւելի պատճառներ հրեական այս քաղաքականութեան համար: Հրեական կողմը չուզեց ֆինանսական երկխօսութեան կապել ցեղասպանութեան դառն իրողութենէն բխող բարոյական խնդիրները, որոնք ի վերջոյ պիտի դառնային միջազգային իրաւունքի խնդիրներ: Կային նաև քաղաքական նկատումներ: Գերմանիոյ կողմէ առաջարկուած հատուցման գործընթացը ուղիղ հետևանքն էր ԱՄՆ-ի այն քաղաքականութեան, որմով ան կը ջանար Արեւմտեան Եւրոպան Սովետական ազդեցութենէն ամէն գնով զերծ պահել և Դաշնային Գերմանիան Արեւմտեան արժէքներու և տնտեսական զարգացման տիպարի վերածել: Հարկ էր նաեւ նորաստեղծ Արևմտեան Գերմանիոյ պետութիւնը միջազգային քաղաքական համայնքին ընդունելի դարձնել:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՕՐԵՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Ի տարբերութիւն Հրեական նախընթացին, ուր հատուցումը անջատ պահուեցաւ դատին միւս երեսներէն և ներկայացաւ որպէս բոլորովին առանձին գործընթաց, վերջին քսանամեակին, միջազգային հանրութիւնը փորձեց աւելի ամբողջական պա-

---

¹⁸⁹ Marilyn Henry, « Confronting the Perpatrators, A History of the Claims Conference », Valentine Mitchell, London, 2007, pp. 9-10.

¹⁹⁰ Marilyn Henry, op. cit., p. 214.

տասխան տալ մարդկության դեմ գործուած ոճիրներու (և առհասարակ պատերազմական ոճիրներու) հատուցման խնդիրներուն:

Այսպէս, 1997-ին, ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց յանձնաժողովին ներկայացուցած իր զե¹⁹¹կոյցով (4), ֆրանսացի փորձագէտ Լուի ժուանէ, զոհերու համար երեք հիմնական իրաւունքներ կը սահմանէր անպատժելիութեան դէմ պայքարի բովին մէջ – իրաւունք իրազեկութեան, իրաւունք արդարութեան և իրաւունք հատուցման:

Միջազգային օրէնսդրութեան զանազան փաստաթուղթերը այսօր կը հաստատեն անհատ և հաւաքական զոհերու հանդէպ պետութիւններու հատուցման և դարմանումի (reparation) պարտաւորութիւնը: Նշենք Մարդկային Իրաւանց Տիեզերական հռչակագրի, Քաղաքացիական և Քաղաքական Իրաւունքներու, Տնտեսական, Ընկերային և Մշակութային Իրաւունքներու, Ցեղային

Խտրականութեան Բոլոր Ձեւերու Վերացման, Խոշտանգումներու եւ այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատուութիւնը նուաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի դէմ, Երեխաներու Իրաւունքներու Համաձայնագրերը :

ԹՈՒՐԲԻՈՅ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱՅՈՅՆԵՐՈՒ ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ

Սկզբունքով, միջազգային իրաւական համակարգը հատուցման հնարաւորութիւն կ'ընծայէ Հայութեան և սակայն ան տակաւին հեռու է փորձուած ըլլալէ: Նաև հարց է, թէ ի՞նչ չափով այսօր Եւրոմիութիւնն ու անոր անդամ երկիրները կրնան սատարել նման գործընթացի մը իրագործման նկատի առած քաղաքական հարթակի բարդութիւնները:

Կարելիութիւնները կախեալ են շարք մը անյայտներէ, որոնք դեռ կը կարօտին խորքային քննարկման: Առաջին հերթին, հարց է, թէ ի՞նչ չափով հայկական պետութիւնը այսօր ի վիճակի է կամ պատրաւ ստ պաշտօնապէս պահանջատէր կողմ հանդիսանալու յանուն հայութեան միջազգային ատեաններուն առջև:

---

¹⁹¹ Nations Unies, Conseil Economique et social E/CN.4/Sub.2/ 1997/20 26 juin 1997.

Թուրքիոյ ռազմաքաղաքական կարեւորութիւնը Արևմուտքի համար և Միջին Արեւելքի մէջ ռազմավարական գործընկերոջ անոր հանգամանքը թոյլ չեն տար պատկերացնել, որ Եւրոմիութիւնը և անոր անդամ պետութիւնները այսօր ճանաչում են աւելի լայն ուշադրութիւն յատկացնեն Հայոց Ցեղասպանութեան ինդըին և «բարոյական» ոլորտէն շօշափելի քաղաքական ոլորտ փոխադրեն զայն:

Կարելի է պատկերացնել, որ յառաջիկային տարածաշրջանային յարաբերութիւններու վերադասաւորման բովին մէջ նոր կարելիութիւններ ստեղծուին մեր դատին համար: Պարզ խօսքով, այդպիսի կարելիութիւնները կապուած են աշխարհակարգի և յատկապէս Արևմուտքի ռազմավարական շահերու յարացոյցի (paradigme) փոփոխութեան հետ: Եւ սակայն այս պարագան կենսագործելը եւս ուժերու մեծ կեդրոնացում և պետական քաղաքականութեան բիրեղացում կը պահանջէ:

HILTA CHOBOIAN (FRANCE)

EUROPEAN POLICY AND PROSECUTION: FROM THE ACCEPTANCE OF THE ARMENIAN GENOCIDE TO THE COMPENSATION DEMANDS

A study of the European policy regarding the issue of transitioning from the international recognition phase of the Armenian Genocide to reparations by the government of Turkey shall require an adequate appreciation of the recent history of recognition processes in Europe by governments, parliaments, international organisations and the European public opinion in connection with the geostrategic choices such recognition would entail.

Secondly, we have to consider the precedent of the German reparations program with regard to the Jewish case. We need to note that, as of the outset, the Jewish side voluntarily chose to limit the negotiations to financial compensations only and deliberately excluded from the negotiations the moral aspects of the reparations.

Most recent tools of International Law regarding reparations also need to be considered. The fact that new rules are now fixed guiding reparations for the purpose of combatting impunity in cases of gross human rights violations as genocides leading to the Right to Truth, Justice and Reparations. The latter may comprise Restitution, Compensation, Rehabilitation, Satisfaction and guarantees of non-repetition. Lastly, we must look into the conflicting aspects of geopolitical interests affecting the relations between Europe and Turkey.

ХИЛЬДА ЧОБОЯН (ФРАНЦИЯ)

ЕВРОПЕЙСКАЯ ПОЛИТИКА И СУДЕБНОЕ ПРЕСЛЕДОВАНИЕ: ОТ ПРИЗНАНИЯ ГЕНОЦИДА ДО ТРЕБОВАНИЙ КОМПЕНСАЦИЙ

Для изучения европейской политики касательно вопросов как международного признания армянского геноцида, так и предоставления правительством Турции репараций, нужна адекватная оценка аналогичных исторических процессов в современной Европе правительствами, парламентами, международными организациями и европейским общественным мнением.

Второе, нам следует учитывать опыт Германских репараций по отношению к Еврейскому вопросу. Следует заметить, что еврейская сторона добровольно согласилась свести переговорный процесс к обсуждению денежных компенсаций и сознательно отказалась убрать из переговорного процесса моральные аспекты репараций.

Следует также учитывать недавнишние инструменты Международного права, касающиеся репараций. Важен факт, что новые правила, определяющие репарации для борьбы с безнаказанностью в случаях грубых нарушений прав человека, правомерны также для геноцидов. Эти положения ведут к справедливости и репарациям, где последнее может включать возмещение убытков, компенсацию, реабилитацию и гарантии неповторения подобного.

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԴԱՆԵԼԻ
ՔԱՐՏ ԲԼԱՆՇԸ**

Հայոց ցեղասպանության (արմենոցիդ) խորքային պատճառների համակողմանի ուսումնասիրությունը դեռևս մնում է օրախնդիր, քանզի արդարահատույցը՝ ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարումը ենթադրում է XX դարի Մեծ Ոճիրի գենեզիսի տարբեր շերտերի լիարժեք բացահայտում, որոնց թվում է արմենոցիդի գեոստրատեգիական ենթաշերտը: Այս ոլորտում անհրաժեշտ է կատարել որոշ ճշգրտումներ ճիշտ հետևությունների հանգելու նպատակով:

Խոսքը տվյալ պարագայում վերաբերում է Սան Ստեֆանոյի (1878 թ., մարտի 3) պայմանագրի և այնուհետև Բեռլինի (1878 թ., հուլիսի 13) տրակտատի դերակատարությանը:

Այդ իմաստով անհրաժեշտ է նկատել, որ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը սոսկ պրելիմինար պայմանագիր է, որի արժեքը որպես այդպիսին զրոյական է: Նրանով Հայաստանի իրական մտադրությունները 16-րդ հոդվածի կտրվածքով բացահայտելու միտումը կասկածահարույց է: Տվյալ պայմանագրի իրական դերակատարությունը այլ է. Ռուս-թուրքական երկկողմ պայմանագիրը դարձավ այն իրավաքաղաքական ցատկահարթակը, որով հայկական հարցը տեղավորվեց Բեռլինի տրակտատի «բազմակազմ» կառուցվածք, «Եվրոպական համանվագի» շրջանակներում:

Այսուհետև Հայոց հարցը խճճվեց 1) թուրքական մաքիավեյան խարդավանքների, 2) Արևելյան հարցի հակասությունների, 3) ուժերի եվրոպական հավասարակշռության տարբեր կոմբինացիաներում:

Որպես արդյունք՝ Օսմանյան կայսրությունը մինչև Առաջին աշխարհամարտ, Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ «բավարարվում էր» անշեղորեն աճող, սակայն «տեղական» նշանակության կոտորածներով. «գործընթացը» համահունչ էր ուժերի հավասարակշռության Եվրոպական համանվագի շրջանակներ-

րում անդամ երկրների փոխհարաբերությունների ելևէջներին: Սա ԱՐՄԵՆՈՑԻԴԻ առաջին փուլի առանձնահատկությունն էր:

Նոր, լայնամասշտաբ և զանգվածային աղետն ուղենշվեց Դարդանեղի գործողության բեմականացումով. երբ «տկար, դողահար Օսմանյան կայսրությունը» (Հյուսեյն Ջահիդ) ըմբռնեց, որ Անտանտի գլխավոր երկրներից ո՛չ Ֆրանսիան, ո՛չ էլ Անգլիան մտադիր չեն հանուն Ռուսաստանի նեղուցներում հաղթել թուրքերին և «Ցարգրադը» իր բնական միջավայրով նվիրել դաշնակից Ռուսաստանին: «Անգլո-ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուսի Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս) ... ընթանում էր բաց և դանդաղ, ինչը թույլ տվեց հակառակորդին կռահել գործողության մտահղացումը...»¹⁹²:

1915 թ. ապրիլի 24-ին ձերբակալվեց արևմտահայ էլիտան:

1915 թ. ապրիլի 25-ին դաշնակից զորամիավորումը սկսեց դարդանեղյան ափհանումը անգլիացի զեներալ Յա. Համիլտոնի և ֆրանսիացի զեներալ Ա. դ' Ամադոյի հրամանատարությամբ:

ЛЕВОН ШИРИНЯН (АРМЕНИЯ)

ДАРДАНЕЛЬСКИЙ КАРТ-БЛАНШ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Комплексное изучение основных причин Геноцида армян (арменоцид) остается актуальной проблемой, поскольку справедливое возмещение, то есть преодоление последствий геноцида предполагает полное раскрытие различных слоев генезиса Большой резни XX века, в числе которых выделяется геостратегический субслой арменоцида. В связи с этим необходимо внести некоторые коррективы, с целью достижения правильных выводов.

В этом смысле, необходимо отметить, что Сан-Стефанский договор носит только прелиминарный характер, который как таковой имеет нулевое значение.

---

¹⁹² «Большая российская энциклопедия», том 8, М., 2008, с.332.

Армянский вопрос запутался в различных комбинациях: 1) макиавелских интриг турецкой власти, 2) противоречий Западного вопроса, 3) уравниваний европейских сил.

LEVON SHIRINYAN (ARMENIA)

DARDANELLES CARTE BLANCHE OF ARMENIAN GENOCIDE

The complex study of the main reasons of Armenian Genocide (Armenocide) remains an actual issue because a fair compensation, that is overcoming of consequences of genocide assumes a full disclosure of various layers of Big massacre genesis of XX century among which the geostrategic sublayer of Armenocide is allocated. In this regard it is necessary to introduce some corrections for achievement of correct conclusions.

In this sense, it should be noted that the Treaty of San Stefano has only preliminary character which has zero value.

The Armenian question got confused in various combinations of: 1) machiavellian intrigues of Turkish authorities, 2) contradictions of the Western question, 3) equilibrations of European forces.

ԷՄԻԼ ՕՐԴՈՒԽԱՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՕՍՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՇԱԿՈՒՅԹԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Օսմանյան կայսրության շրջանում թուրքերի վարած քաղաքականությունը մեծապես դրսևորվեց իր հակաքաղաքակրթական և հակամշակութային երանգներով: Դա մի շրջան էր, որը, միանշանակ, կարելի է որակել որպես հումանիզմի, քաղաքակրթության և մարդկային համընդհանուր արժեքների դեմ իրականացվող ցեղապաշտական քաղաքականություն, որից

տուժեցին ոչ միայն առանձին ազգեր և մեծապես՝ հայերը, այլև առաջադեմ քաղաքակրթությունը և մշակույթը:

Ըստ էության, Համիդի օրոք օսմանյան Թուրքիայում իրավակարգը հիմնվում էր կրոնական՝ իսլամական սուրբ օրենքի վրա, որի դեպքում կրոնական, հասարակական և քաղաքական ոլորտների միջև սահմանները վերանում էին, քանի որ իսլամը դարձել էր նաև կենսակերպ: Իսկ թուրքերը, կրոնական հիմքերից ելնելով, իրենց մյուս ազգերից բարձր էին դասում և իրենց համարում էին առանձնահատուկ: Դա բնականաբար ենթադրում էր, որ մյուս ազգերը հպատակ էին և չէին կարող թուրքերի հետ միասին ունենալ միևնույն հասարակական կարգավիճակը: Սակայն նույնիսկ Համիդից հետո իշխանության եկած երիտթուրքերը, որոնք աստվածապաշտ չէին, ևս հաստատեցին իրենց տիրապետող և գերակա ազգ լինելու *ցեղապաշտական սկզբունքը*:

Ցեղապաշտ և իսլամադավան օսմանցիների համար քաղաքակրթության քրիստոնեական մոդելը չէր կարող իրականում լինել ընդունելի, եթե չասենք մերժելի, ինչի մասին փաստում է նրանց իրական քաղաքականությունը՝ ուղղված քրիստոնյա քաղաքակրթության և հատկապես հայերի դեմ: Ուստի ինչպես ցույց տվեցին պատմական զարգացումները, օսմանցիները բացի սեփական ազգայնամոլական պատկերացումներից թշնամական տրամադրվածություն ունեին բոլոր քաղաքակրթությունների հանդեպ, ինչը դրսևորում էին ցանկացած հարմար առիթով:

Իսկ երիտթուրքերի և Աթաթուրքի օրոք Թուրքիայի որդեգրած աշխարհիկացումը Արևմուտքին հաճոյանալու, ազգային-ցեղապաշտական նկրտումները և ցեղասպան վարքագիծը քողարկելու քաղաքականություն էր, քանի որ, ըստ էության, Արդուլ Համիդից հետո Թուրքիայի ցեղասպան գործունեությանը վերջ չդրվեց. այն շարունակվեց ցանկացած հարմար առիթի դեպքում, իսկ այդ քաղաքականության կամ թուրքական հակամշակույթի սկզբունքները շատ հնարավոր է, որ այսօր էլ չեն վերացել և կարող են դրսևորվել աշխարհաքաղաքական քառսի կամ վերադասավորումների դեպքում: Վերջին շրջանում սիրիական պատերազմի, մասնավորապես՝ Քեսաբի դեպքերը կարելի է համարել որպես ասվածի վկայություն:

Օսմանցիների ցեղասպան գործունեությունը նաև նրանց հին ավանդույթներից է բխում, քանի որ թուրքերի մոտ ազգայնամոլական և ցեղապաշտական, այլ ազգերի նկատմամբ գերակայության կարծրատիպերը ձևավորվել են վաղուց և դարձել են թուրքերին բնորոշող արքետիպներից մեկը: Ամենինիս պատահական չէ «գորշ գայլ» խորհրդանիշը որպես թուրք ժողովրդի ծագման արքետիպ:

Թուրքը հնարավորության դեպքում մշտապես պայքարել է այլ քաղաքակրթական և մշակութային արժեքներ կրող ազգերի դեմ դրանք սեփականելու և իր «կենսատարածքը» ընդլայնելու նպատակով, ինչպես վայրի բնության մեջ վարվում են գայլերը: Եվ կարծես թե այսօր էլ այդ վարքագիծը չի փոխվել՝ բացառությամբ պայքարի մեթոդների և մեխանիզմների: Ասվածի վկայությունն է նաև աշխարհիկ Թուրքիայի կողմից բռնազավթված Կիպրոսի հյուսիսային հատվածը ավտոխտոն հույների զանգվային բնաջնջման միջոցով:

Օսմանական հակամշակութային սովորույթների արմատավորվածությունը, միանշանակ, նաև թուրքական քաղաքական կարգի անբաժան մասն է կազմում, իսկ տարբեր պատմական փուլերում առաջարկված բարեփոխումները չէին կարող դառնալ իրականություն, քանի որ ինչպես հիմնավորում է քաղաքական գիտությունը՝ այն հասարակություններում, որտեղ նոր ընդունվող նորմերը չեն համապատասխանում գործող վարքագծին՝ ավանդույթին, չեն կարող ունենալ գործնական կիրառություն:¹⁹³

Դադրյանը իրավացիորեն նշում է, որ թուրքական մշակույթը սպանդի մշակույթն է, քանի որ ինչպես ցույց է տալիս պատմական փաստերի վերլուծությունը, թուրքը կոնֆլիկտները լուծելու միջոցով իր նպատակներին հասնելու համար մշտապես դիմել է սպանդի:¹⁹⁴ Իսկ պատմության ընթացքում շարունակաբար և հաստատականորեն միևնույն վարքագծի դրսևորումը

---

¹⁹³ **Huntington S.** Political Order in Changing Societies, New Haven and London, Yale University Press, 1968, 263 p.

¹⁹⁴ **Дадрян В.** История армянского геноцида: этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа, Ереван, 2007, с. 154.

փաստում է տվյալ երևույթի մշակութային հիմքի մասին, այս դեպքում թուրքական վարքագիծը կարելի է անվանել ոչ թե մշակույթ, այլ *հակամշակույթ*, որը հակառակ է քաղաքակիրթ աշխարհի կողմից ընդունված մշակույթի ընկալմանը: Այլ մշակույթների և քաղաքակրթությունների նկատմամբ թուրքական հակամշակութային վարքագծի մասին է վկայում նաև բրիտանացի ազգագրագետ Ուիլիյամ Ռամսեյի այն միտքը, որի համաձայն՝ թուրքական կառավարությունը հայերին, նաև հույներին (քրիստոնեական քաղաքակրթության կրողներին) համարում էր շներ կամ խոզեր, որոնց վրա թուրքը պետք է մաքրեր իր ոտքերի կեղտը: Դարեր շարունակ այն ինչ պատկանել է հայերին՝ սեփականություն, տուն, ինքնություն, ընտանիք և այլ, չեն եղել երաշխավորված բռնությունից:¹⁹⁵ Ուստի կարելի է միանշանակ պնդել, որ օսմանական կայսրության կողմից տարբեր շրջաններում հայերի դեմ իրականացված ցեղասպան քաղաքականությունը ոչ թե պայմանավորված էր քաղաքական վարչակարգով, այլ ազգայնամոլական գաղափարախոսությամբ և ավանդական հակամշակութային վարքագիծ-արքետիպով:

Կոնֆլիկտային իրավիճակներում դաժանագույն բռնությունների դիմելու թուրքական ավանդական հակվածությունը համահունչ է նաև թուրքական ռազմական ավանդույթներին, որոնք թուրքական մշակույթի հիմնական տարրն են:¹⁹⁶ Այսինքն թուրքի մշակույթը, ըստ էության, ոչնչացնելու մշակույթ է:

Այն հանգամանքը, որ երկու տարբեր օսմանական և աշխարհիկ ռեժիմներ՝ Աբդուլ Համիդի, երիտթուրքերի և Քեմալի օրոք իրականացրեցին միևնույն ցեղասպան քաղաքականությունը բարեփոխումներ պահանջող հայերի նկատմամբ խոսում է այն մասին, որ դա անփոփոխ թուրքական քաղաքական մոդելն էր:¹⁹⁷

Արդյո՞ք այսօր այդ քաղաքական մոդելը փոխվել է:

¹⁹⁵ **William R.** Impressions of Turkey During Twelve Years Wanderings, New York, 1897, pp. 206-207.

¹⁹⁶ **Дадрян В. ....**, с. 490.

¹⁹⁷ **Дадрян В. ....**, с. 489.

ОСМАНСКАЯ АНТИКУЛЬТУРА И ГЕНОЦИД АРМЯН

В годы существования Османской империи турецкая политика в значительной степени выделялась своей анти-цивилизационной и анти-культурной окраской. Это был период, который, однозначно, можно охарактеризовать как расистскую политику против гуманизма, цивилизации и всеобщих человеческих ценностей, от которой пострадали не только отдельные нации и в значительной степени армяне, но и развитая христианская цивилизация и культура.

Турки, при возможности, всегда боролись против наций, имеющих другие цивилизационные и культурные ценности, с целью присвоить их и расширить свое "жизненное пространство", как это делают дикие волки (*серый волк как архетип турок*). И кажется, что даже сегодня это поведение не изменилось, за исключением методов и механизмов борьбы. Доказательством этому - оккупированная северная часть Кипра со стороны светской Турции путем массового уничтожения коренных греков.

Тот факт, что при двух различных османских режимах (при Абдул-Гамиде и в период правления младотурок) и даже позже при Кемале осуществлялась одна и та же политика против армян, требующих реформ, свидетельствует о том, что все-таки в корнях это была неизменная турецкая политическая модель. Изменилась ли сегодня такая политическая модель?

EMIL ORDUKHANYAN (ARMENIA)

THE OTTOMAN ANTICULTURE AND ARMENIAN GENOCIDE

In the years of existence of the Ottoman Empire the Turkish policy was substantially allocated with the anti-civilization and anti-cultural coloring. It was the period which, unambiguously, can be characterized as racist policy against humanism, civilization and universal human values

from which suffered not only different nations and substantially Armenians, but also the advanced Christian civilization and culture.

Turks, at opportunity, always fought against the nations having other civilization and cultural values with the purpose to appropriate them and to expand their own "vital space" as it is done by wild wolves (*a gray wolf as an archetype of Turks*). Also it seems that even today this behavior didn't change, except for methods and mechanisms of fight. The proof to it is the occupied northern part of Cyprus by the secular Turkey which made a mass destruction of autochthon Greeks.

That fact that during two various Ottoman regimes (in the period of Abdul-Hamid and young Turks governance) and even later, in the period of Kemal governance a same policy against Armenians demanding reforms was carried out, testifies that after all this policy in roots was the invariable Turkish political model. Whether such political model changed today?

ՀԱՅԿ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«ՄԻՋԻՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ավարառության, ուրիշների հայրենիքների կողոպուտի և բռնազավթման բնագործ թուրքական ինքնության մի մասն է: Այսինքն՝ տարածքներ բռնազավթելու մոլուցքն ի սկզբանե եղել է ենթագիտակցության, արքետիպի մակարդակում: Սակայն եկավ ժամանակ, երբ անհրաժեշտություն առաջացավ թուրքական պետության տարածքների, սահմանների ճշգրտման հարցում դիմելու առավելապես մշակված ստրատեգիական հայեցակարգերին, քանի որ ավարառուի հակաքաղաքակրթական արքետիպային բնագործ այլևս չէր բավարարում ժամանակաշրջանի երկրաքաղաքական (գեոքաղաքական) իրադրությունների պայմաններում իրավիճակի ճիշտ գնահատմանը: Եվ հենց այստեղ է, որ թուրք ռազմաքաղաքական վերնախավը փորձում է գտնել կայ-

սերապաշտական մոտիվներով թուրքական պետության սահմանների ճշգրտման մեխանիզմներ:

Այս համատեքստում՝ անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ ռազմավարական հայեցակարգեր են ազդեցություն թողել թուրք ռազմաքաղաքական վերնախավի վրա: Մեր կարծիքով՝ նրանց վրա առավել մեծ ազդեցություն է ունեցել գերմանական գեոստրատեգիական միտքը:

Այս առումով բացառիկ նշանակություն ունի «Միջին Եվրոպայի» (Mitteleuropa) հայեցակարգի և նրա հնարավոր ազդեցության ուսումնասիրությունը թուրք ռազմաքաղաքական վերնախավի վրա: Ենթադրելի է, որ սա մեծ ազդեցություն է ունեցել նրանց մտածումների վրա և կարող էր ծառայել հայոց ցեղասպանության իրականացման համար որպես տեսական հիմք:

Ըստ էության՝ Mitteleuropa - ի հայեցակարգը տարածքների գավթման միջոցով ծավալման, կայսրություն ստեղծելու հայեցակարգ է: Միջին Եվրոպան պետք է ստեղծվի Գերմանիային Ավստրո-Հունգարիայի միավորման միջոցով:

Հարկ է նշել, որ ոչ միայն պետության, այլև ցանկացած միջպետական կազմավորման համար սկզբունքային և կարևորագույն հարցը սեփական տարածքների սահմանները որոշելն է¹⁹⁸: «Mitteleuropa»-ն երկրաքաղաքական հայեցակարգ է, որն արտահայտում է Գերմանիայի ձգտումը ճշգրտելու սեփական աշխարհագրական տարածքները՝ մյուս պետությունների հաշվին սեփական կենսատարածքը ընդլայնելու միջոցով:

Mitteleuropa-ն աշխարհագրական այն տարածությունն է, որը գերազանցելու է Գերմանիայի սահմանները և որտեղ գերմանացիները պետք է ունենան ռազմավարական գերիշխանություն¹⁹⁹: Ստյուարտ Էլդենը նշում է, որ այս գաղափարն իր փաստարկներով նման է «տարածք առանց ժողովրդի» մոտեցմանը,

---

¹⁹⁸ Яковлюк И. Идея срединной Европы в концептуальных разработках европейских геополитиков второй половины XIX—начала XX вв.: историко-теоретический анализ. №3. PolitBook, 2013-4, с. 132-151.

¹⁹⁹ Elden St. Reading Schmitt geopolitically. *nomos, territory and Großraum*. Radical Philosophy, No 161, May/June 2010, p. 18-26.

որը պետք է լցվեր այնպիսի ժողովրդով, որը կամ չունի տարածք կամ ում տարածքը բավարար չէ²⁰⁰:

Միջին Եվրոպայի հայեցակարգը պետք է դիտարկել որպես Գերմանիայի համար կենսատարածքի ապահովման և գերտերության ստատուսի (կերպարի) պահպանման ուղիներից մեկը:

Այս հայեցակարգի ուսումնասիրությունը կարևոր է նաև այն պատճառով, որ, մեր կարծիքով, այդ գաղափարները կարող են նաև փոխանցված լինել այսօրվա թուրք ռազմաքաղաքական վերնախավին:

АЙК СУКИАСЯН (АРМЕНИЯ)

КОНЦЕПЦИЯ “СРЕДИННОЙ ЕВРОПЫ” И АРМЯНСКАЯ ПОЛИТИКА ТУРЦИИ

Инстинкт хищения, грабежа и оккупации родины чужих народов является частью турецкой идентичности. Другими словами, одержимость стремлением узурпировать территории у турок была на подсознательном, архетипическом уровне. Тем не менее, пришло время, когда контрцивилизационный инстинкт хищника уже не отвечал геополитическим реалиям времени, и возникла необходимость по применению тщательно разработанных концепций для регулирования границ тюркского государства и для правильной оценки геополитических реалий. И вот тут-то тюркская политическая элита пытается найти механизмы регулирования границ тюркского государства по империалистическим мотивам. Здесь на помощь Турции пришла турецкая молодежь, которая была послана в Европу для получения образования. В этом контексте необходимо выяснить, какие именно стратегические концепции повлияли на турецкую военно-политическую элиту. На наш взгляд, на эту элиту имело большее влияние германское геостратегическое мышление, а именно концепция “Срединной Европы”.

---

²⁰⁰ Նույն տեղում:

THE CONCEPT OF "MIDDLE EUROPE" AND ARMENIAN POLICY OF TURKEY

The plunder instinct, robbery and occupation of others homeland is the part of Turkish identity. In other words, the obsession to usurp territories was on the subconscious, archetypical level of Turks. Nevertheless, a time has come when the countercivilization instinct of a predator didn't correspond to geopolitical realities of time, and there was a need to apply carefully developed concepts to adjust the borders of the Turkic state for correct evaluation of geopolitical realities. And here, the Turkic political elite tried to find mechanisms of its own state borders adjustment by imperialistic motives. Here, Turkish youth came to the rescue of Turkey which was sent to Europe for education. In this context it is necessary to find out, what strategic concepts affected the Turkish military-political elite. In our opinion, the German geostrategic thinking had a greater influence on Turkish elite, more specifically the concept of "Middle Europe".

НАТАЛЬЯ АБЛАЖЕЙ (РОССИЯ)

**ТЕМА ОСМАНСКОЙ И СОВЕТСКОЙ ДЕПОРТАЦИЙ И
ВОЗВРАЩЕНИЯ НА РОДИНУ В КОЛЛЕКТИВНОЙ
ПАМЯТИ АРМЯН-РЕПАТРИАНТОВ**

Доклад построен вокруг темы принудительных переселений (1915 г. и 1949 г.) и возвращения на родину из эмиграции/изгнания/ссылки (в 1946-1948 гг. и 1955-1956 гг.) в коллективной памяти послевоенных армян-репатриантов и их потомков.

Данный сюжет напрямую выходит на историю Геноцида армян в Османской империи; тему принудительных переселений депортационного типа и их последствий. На основе исторических источников (личные дела репатриантов и ссыльных; официальные письма, обращенные к власти) и биографических интервью в докладе анализируется тематика «несправедливости репрессий» и «возвращения на Родину». Для армян-репатриантов тема преодоления «исторической несправедливости» и «возвращения» стала консолидирующим лейтмотивом исторической памяти, стратегией поддержания этнической и групповой идентичности.

NATALYA ABLAZHEY (RUSSIA)

**THE ISSUE OF OTTOMAN AND SOVIET DEPORTATIONS
AND REPATRIATIONS IN THE COLLECTIVE MEMORY
OF THE ARMENIAN REPATRIATES**

The talk expands on the theme of the forced resettlements of 1915 and 1949 and repatriations (return from immigration/expatriation/exile) in 1946-1948 and 1955-1956 in the collective memory of both Armenian repatriates and their descendants. The issue is directly linked with the

history of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire and the forced resettlements, particularly deportations and their aftermath. Based on historical sources (repatriates' personal files, official letters to the authorities) and biographical facts, the paper analyses the issues of the “injustice of repressions” and “repatriations.” For Armenian repatriates the issue of overcoming “historical injustice” has become a consolidating leitmotif for historical memory, a strategy for maintaining both ethnic and group identity.

ՆԱՏԱԼԻԱ ԱՐԼԱԺԵՅ (ՌՌԻՍԱՍՏԱՆ)

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԲՈՒՆԱՔՍՈՐՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ԹԵՄԱՆ ՀԱՅ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐԻ ԿՈԼԵԿՏԻՎ
ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ**

Զեկուցման մեջ քննարկվում են 1915 և 1949 թթ. բռնաքաղաքների, ինչպես նաև 1946-1948 և 1955-1956 թթ. տեղի ունեցած հայրենադարձության որոշ հարցեր, որոնք արմատացել են հետպատերազմյան շրջանի հայերենադարձ հայերի կոլեկտիվ հիշողության մեջ: Այս թեման ունի որոշ գուգահեռներ Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության հետ: Պատմական աղբյուրների (հայրենադարձների և արքայազների անձնական գործեր, իշխանություններին ուղղված նամակներ), ինչպես նաև կենսագրական նյութերի հիման վրա, աշխատանքում վերլուծության է ենթարկվում «անարդար ռեպրեսիաների» և «հայրենադարձություն» թեմաները: Հայ հայրենադարձների համար «պատմական արդարություն» թեմայի հաղթահարումը դարձել է պատմական հիշողության համախմբող լեյտամոտիվը՝ էթնիկ և խմբային ինքնագիտակցության պահպանման միջոց:

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՅԼԱԽՈՂՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԽՍՀՄ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԲՈՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

ԽՍՀՄ քաղաքական բռնաճնշումների բարձրակետերից ար-
յունոտ 1936-38 թթ. Հայաստանում սկսվեց 1936 թ. հուլիսի 9-ին
Թիֆլիսում, իչպես հիմա արդեն պարզվել է՝ Լ. Բերիայի կողմից,
Հայաստանի Կ(բ)Կ քարտուղար Ա. Խանջյանի սպանությամբ:
Այդ սպանությունն անմիջապես պաշտոնապես ներկայացվեց
որպես ինքնասպանություն, որն իբր նացիոնալիստական և հա-
կահեղափոխական-տրոցկիստական տարրերի մերկացման գոր-
ծում Ա. Խանջյանի թուլության և անկարողության հետևանք էր:

Խանջյանի սպանությունից տաս օր անց, «Заря Востока»
թերթի հուլիսի 20-ին հրատարակված «Փոշիացնել սոցիալիզմի
թշնամիներին» Բերիայի հոդվածով «ձևակերպվեց» Խանջյանի
նացիոնալիզմը. «...1936 թ. նամակում նոր Սահմանադրության
առիթով Չոպանյանը խորհուրդ է տվել Խանջյանին դնել սահ-
մանների վերանայման և ընդարձակման հարցը: Նա գրում է, որ
խոսքը ոչ միայն Թուրքիային տրված Անիի, Արարատի, Կարսի և
Մուրմալուի մասին է, այլև Ախալքալաքի, Ղարաբաղի, Նախի-
ջևանի, որոնք միշտ Հայաստանի մաս են եղել: Խանջյանը ոչ
միայն այս կարգի նամակներ է ստացել, այլև հնարավոր է հա-
մարել դրանց պատասխանել և նույնիսկ հետևել այդ հակահե-
ղափոխական խորհուրդներին... Խանջյանն ուղղակի հովանա-
վորել է հայ մտավորականության, գրողների մի մասին՝ կատաղի
նացիոնալիստական տարրերին»: Բերիայի սույն հոդվածին հե-
տևած հայաստանյան լրատվամիջոցների հռետորաբանությունը
և 1936-38 թթ. քաղաքական դատավարությունների նյութերը
վկայում են, որ այդ շրջանի քաղաքական գնահատականով «հայ-
կական նացիոնալիզմը» Հայաստանի խորհրդայնացման շրջա-
նում Թուրքիային և Ադրբեջանին անցած հայկական տարածք-
ների վիճարկման հնարավորության հարցն էր, և Հայաստանում

հաստատված թուրքահայերի՝ հայրենիքը հիշելու, կարոտելու, հայրենիք վերադառնալու ցանկությունը կամ այդ ցանկության հնարավորությունը: Դրանք դիտարկվում էին որպես «հակախորհրդային», «հակահեղափոխական» երևույթներ, դրանց կրողները՝ «ժողովրդի թշամիներ»:

1936 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին «նացիոնալիստ» բառը զարդարում էր թերթերի առաջնորդողների վերնագրերը՝ առաջիկա երկու տարիներին դառնալով պարտադրված հասարակական քննարկումների (յուրաքանչյուր աշխատանքային կոլեկտիվ պարտավոր էր քննարկել և դատապարտել «նացիոնալիստ թափթփուկներին» և հավանություն տալ նրանց հետապնդումներին) և դատապարտող քաղաքական հոռետորաբանության հիմնական նյութը:²⁰¹ Բերիայի հոդվածը դառնում է «նացիոնալիզմ» փնտրող գրողների և չեկիստների կողմնորոշիչը: «Հայկական նացիոնալիզմը» կորցրած հայրենիքի նկատմամբ կարոտն է, Խորհրդային Հայաստանի «լուսավոր ներկայով ու ապագայով» խանդավառ ուրախության փոխարեն՝ հայրենիք վերադառնալու թաքուն հույսերը կամ անցյալը լուսապսակով զարդարելու կասկածելի ձգտումը (ինչը մեկնաբանվում է որպես հոռետեսություն խորհրդային ապագայի նկատմամբ), թուրքերի կողմից հայերի ջարդելու հիշողությունները (ռասիզմ է և թշնամություն է սերմանում ժողովուրդների միջև, առաջարկվում էր հայկական ջարդերը դիտել դասակարգային պայքարի տեսանկյունից՝ որպես հարստահարված թուրք ժողովրդի բողոքի ձև): Չնայած հրապարակախոսական հոռետորաբանության մեղադրանքներում ամենից ավելի հնչում էր «տրոցկիստ-նացիոնալիստ» ձևակերպումը, թե՛ հրապարակախոսները, թե՛ քննչական մարմինները «տրոցկիզմ» չէին փնտրում, այլ հատուկ ման-

---

²⁰¹ «Խորհրդային գրականություն», 1936, թիվ 3-4; «Գրական սերունդ», 1936, թիվ 4, էջ 15-19: «Գրական սերունդ», 1936, թիվ 5-6, էջ 33-35: «Գրական թերթ», 1936, թիվ 19, 25 օգոստոսի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 17 օգոստոսի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 2 սեպտեմբերի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 23 հուլիսի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 4 սեպտեմբերի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 29 սեպտեմբերի: «Սովետական Հայաստան», 1936, 6 հոկտեմբերի կլն:

րակրկիտությամբ շեշտը դրվում էր «նացիոնալիզմի» փնտր-
տուքի վրա, հատկապես այն դեպքերում, երբ հետապնդման գո-
հերը թուրքահայեր էին: 1936-37 թթ. ձերբակալված համարյա
բոլոր հայ գրողները «նացիոնալիստ» և միաժամանակ թուրքա-
հայեր էին, կամ Հայաստանի՝ Թուրքիային անցած տարածքից
(Չարենցն ու Վանանդեցին Կարսից էին, Թոթովենցը՝ Խարբեր-
դից, Ալազանը, Եղիազար Գաբուգյանը, Մահարին, Վշտունին,
Լեո Կամսարը, Գրականության ինստիտուտի տնօրեն Հենրի
Գաբրելյանը՝ Վանից, Զ. Եսայանը, Մ. Զանանը, Է. Չոփուռյանը՝
Կոստանդնուպոլսից, Վաղարշակ Նորենցը՝ Սասունից), մեծ մա-
սը՝ Ցեղասպանությունը վերապրած փախստականներ: Ձերբա-
կալված գրողների բացարձակ մեծամասնությունը պատիժը
ստացել է Մտալինի անձնական թույլտվությամբ և ստորագրու-
թյամբ, այսպես կոչված «ստալինյան ցուցակներով»:²⁰²

Նյութերը վկայում են, որ Հայաստանում իրականացված
քաղաքական բռնությունների բովանդակության, մասնավորա-
պես «հայկական նացիոնալիզմի» ձևակերպման և այն ռեպրեսիվ
նպատակով օգտագործելու խնդրում խոշոր ազդեցություն է
ունեցել հայ ժողովրդի քսաներորդ դարի սկզբի մեծ ողբերգու-
թյունը՝ Ցեղասպանությունը և դրան հաջորդած ռուս-թուրքական
քաղաքական համաձայնությունները, մասնավորապես Մոսկ-
վայի պայմանագրի 8-րդ հոդվածով ամրագրված կետերից մեկը
(ամրագրվել է նաև Կարսի պայմանագրի 10-րդ հոդվածով), որի
համաձայն *երկրները պարտավորվում են թույլ չտալ իրենց տա-
րածքում, կամ դրա մի մասում մյուս երկրի նկատմամբ պայքա-
րելու նպատակ ունեցող խմբերի ձևավորում կամ առկայություն:*
Վերլուծությունը վկայում է, որ Խորհրդային Հայաստանում հաս-
տատված թուրքահայերը և նրանց՝ Արևմտյան Հայաստանի հի-
շողությունները կամ հայրենիք վերադառալու չմարող հույսերը
դիտվում էին Թուրքիայի համար վտանգ ներկայացնող գործոն և
ԽՍՀՄ քաղաքական բռնությունները օգտագործվեցին Հայաստա-
նի բնակչության մեջ առհասարակ, թուրքահայերի մեջ՝ մասնա-

---

²⁰² Сталинские расстрельные списки, Республика Армения; <http://stalin.memo.ru/regions/regi3.htm>

վորապետ, Արևմտյան Հայաստանի մասին հիշողությունները ճնշելու նպատակով:

ГРАНУШ ХАРАТЯН (АРМЕНИЯ)

ПАМЯТЬ О ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ КАК ТРАКТОВКА АРМЯНСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ИНАКОМЫСЛИЯ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ СССР

Изучение материалов политических судов и риторики средств массовой информации 1936-38 гг. в Советской Армении свидетельствует, что в Армении наиболее осуждаемой формой политического инакомыслия тех лет был «армянский национализм». Согласно политической оценке того времени, под «армянским национализмом» подразумевалось обсуждение возможности пересмотра решения проблем, связанных с армянскими территориями, отошедшими к Турции и Азербайджану в процессе советизации Армении, что трактовалось как предъявление территориальных претензий. Воспоминания и тоска по утраченной родине, ностальгия и желание вернуться на родину обосновавшихся в Советской Армении армянбеженцев из Западной Армении и Турции также считались формой «армянского национализма». Подобные проявления взглядов и чувств трактовались как «антисоветское», «антиреволюционное» инакомыслие, а их носители осуждались судами нередко вплоть до расстрела. В докладе анализируются причины подобной политики и делается вывод, что это было обусловлено наличием одного из пунктов 8-ой статьи Московского договора от 16 марта 1921 г., по которому *стороны взаимно обязывались не допускать образования или пребывания на своей территории организаций или групп, имеющих враждебные цели по отношению к правительству другой договаривающейся стороны*. В СССР турецкие армяне рассматривались как возможные носители враждебных целей по отношению к Турции и во время политических репрессий составили отдельный сегмент преследуемых.

**THE MEMORY OF WESTERN ARMENIA AS AN
INTERPRETATION OF ARMENIAN POLITICAL
DISSENT IN THE CONTEXT OF POLITICAL
REPRESSIONS IN USSR**

The study of materials from political courts and media rhetoric of 1936-38 in Soviet Armenia reveals that the most denounced form of political dissent in Armenia at the time was “Armenian Nationalism.” According to the political estimate of the time “Armenian Nationalism” meant the discussion of the possibility of revisions of decisions related to Armenian territories that had gone to Turkey and Azerbaijan in the process of the establishment of Soviet rule in Armenia.

This was regarded as territorial claims. Memories and yearning for the lost homeland, nostalgia and the desire to return home among the Armenian refugees from Western Armenia and Turkey settled in Soviet Armenia were also considered as a form of “Armenian Nationalism.” Such manifestations of views and feelings were interpreted as “Anti-Soviet,” “Anti-Revolutionary” dissent and such people were condemned by courts, even executed. The report analyzes the reasons for such politics and concludes that this was conditioned by a clause in the 8th Article of the Moscow Treaty of March 16, 1921. According to that Clause, *the parties agreed to not allow formation or existence of organizations or groups on their respective territories that have hostile aims towards the government of the other signatory party.* Western Armenians were considered in USSR as potential carriers of hostility towards Turkey, and hence were a separate persecuted segment during political repressions.

**ԿԼԱՐԱ ԶԻԳՐԻՍ-ՀԻԼԹԻԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

1915 թ. ապրիլի 26-ին Շվեյցարիայի Վերդենբերգ (Werdenberg) քաղաքում բուժքույր Կլարա Հիլթին (Clara Hilty, 1884-1988) ամուսնանում է Բեռլին-Բադդադ երկաթուղու շինարարության՝ Ադանա-Հալեպ հատվածի պատասխանատու ճարտարագետ Ֆրից Զիգրիստի (Fritz Sigrist, 1881-1963) հետ: Հարսանիքի հաջորդ օրն իսկ նոթապսակները գնացք են նստում և ուղևորվում հարավարևելյան Թուրքիա, որտեղ բնակություն են հաստատում պատմական Կիլիկիայում Քելլեր (այսօր Ֆևզիփաշա) կոչվող հանգուցային կայարանի մոտ: Նրանք այնտեղ երեք տարի շարունակ բնակվում են Ամանոսյան լեռների փեշերին գտնվող բարձրադիր մի տնակում:

Զիգրիստների՝ Քելլերում հաստատվելուց կարճ ժամանակ անց սկսվում են հայերի տեղահանումները: Դեպի սիրիական անապատ տանող գլխավոր ճանապարհներից մեկն անցնում էր Քելլերով, և շվեյցարացի ամուսինները ամիսներով ակամա ականատեսն են դառնում իրենց տան մոտով անցնող տարագիր հայերի մահվան երթերի: Երեկոները նրանց աչքի առաջ Քելլերի հովտում ժամանակավոր ճամբարներ են կազմավորվում, որտեղ գիշերում են հյուժված հայ կանայք, երեխաներ ու տարիքով մարդիկ, հազվադեպ՝ տղամարդիկ, քանի որ նրանց արդեն ոչնչացրել էին: Մակայն Զիգրիստների համար ամենամեծ մտահոգությունը Ֆրիցի մոտ՝ Բադդադի երկաթուղու շինարարության վրա աշխատող հայերի վտարումներն ու սպանություններն էր:

Այս բոլորի մասին տեղեկանում ենք Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի օրագրություններից: Գոթերենով գրված 100 տարվա վաղեմություն ունեցող այդ հազվագյուտ ձեռագրերը տողերիս հեղինակը ձեռք է բերել շվեյցարական արխիվներից: Դրանք վերծանելուց հետո շվեյցարացի զույգի վկայությունների մասին գերմաներենով գիրք է պատրաստվում, որը 2016-ին կիրատարակվի Ավստրիայի հայտնի Kitab-Verlag հրատարակչության կողմից:

Պատրաստվում են նաև գերմաներեն գրքի հայերեն և անգլերեն տարբերակները:

Կլարա Զիգրիստ-Հիլթին իր օրագրությունների մեջ ակա-նատեսի իր վկայությունն է տալիս Ամանոսյան տարածքում հա-յոց ցեղասպանության ընթացքի մասին: Նա անպաճույճ լեզվով նկարագրում է.

1. Ամանոսյան լեռների խորշերով անցնող և դեպի անա-պատ քշվող հայ վտարանդիների մահվան երթերը.

2. Քելլերի, Կատմայի և Հալեպի ճամբարների ողբերգական վիճակը.

3. Բաղդադի երկաթգծի շինարարության վրա զբաղված հազարավոր հայ աշխատավորների շահագործումն ու հետևո-ղական ոչնչացումը:

Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի օրագիրը միայն Հայոց ցեղասպա-նության մասին չէ: Հայերի գողգոթային նվիրված վավերագրում-ներն այդ օրագրում հանդես են գալիս նրա առօրեական մյուս իրադարձությունների՝ նոր երկրում իր տպավորությունների, զբաղմունքների ու ապրումների համատեքստում, որի շնորհիվ հայերին վերաբերող տեղեկություններն ամրագրվում են նրա կյանքի այդ հատվածի պատմության մեջ: Հետագայում նա որո-շում է հատուկ մի գրություն ամբողջովին նվիրել Հայոց ցեղա-սպանությանը՝ «Ամառ, 1915» խորագրով: Ահա այս երկու գրվածքները միասին են, որ հայ հետազոտողների համար ան-գնահատելի ավանդ և կարևոր սկզբնաղբյուր են Հայոց ցեղա-սպանության պատմության հարցում: Եվ ահա թե ինչու:

1. Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի օրագրությունը դեպքերի, դեմ-քերի ու իրադարձությունների մասին ականատեսի կողմից օր-օրի վրա տրված և մեզ հասցված վավերագրություն է, որն ընդ-գրկում է Թուրքիայի հարավարևելքում իրագործվող Հայոց ցե-ղասպանության երեք տարիները (1915 թ. ապրիլ - 1918 թ. ապ-րիլ): Օրագրությունը կատարված է հնգամյա օգտագործման հա-մար նախատեսված օրացուցային կառուցվածքով տպագիր մի գրքույկի մեջ, որտեղ տարվա բոլոր օրերի համար տեղ է հատ-կացված, և որի մեջ նույնիսկ չլրացված հատվածներն իրենց ասե-լիքն ունեն:

2. Նյութի հավաստիության համար մեծ նշանակություն ունեն նաև օրագրության հեղինակի անձնական հատկանիշները: Կլարան ներկայանում է որպես խստաբարո, շրջահայաց ու լրջախոհ նկարագրի տեր 30-ամյա մի կին: Օրագրողը օտարերկրացի է, ծագումով ազնվական, մասնագիտությամբ բուժքույր, որը ոչ թե ի պաշտոնե, այլ պատահաբար և նույնիսկ իր համար անսպասելի կերպով է հայտնվել Թուրքիայում: Թեև լինելով բազմակողմանիորեն զարգացած մտավորական, նա նախապես ծանոթ չէր օսմանյան բազմազգ պետությանը, այսինքն՝ որևէ կանխակալ կարծիք չի ունեցել երկրում ազգային ու ցեղային այս կամ այն խմբերի կամ նրանց փոխհարաբերությունների մասին: Հեղինակը հանդես է գալիս որպես արդար դատավոր. նրա խոսքից հնչում է առողջ բանականության ձայնը:

3. Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի՝ օրացուցային կառուցվածք ունեցող օրագիրը ժամանակագրական ճշգրտությամբ փաստագրում է դեպքեր, դեմքեր ու իրադարձություններ, որոնց ճշմարտացիությունը հաստատվում է զգայական ընկալումներ արտահայտող «տեսնել», «լսել» և «նկատել» բայերի մշտական օգտագործմամբ: Նրա վկայությունները ոչ միայն համընկնում, այլև լրացնում են ցեղասպանական գրականության տվյալները: Օրագիրը, մասնավորաբար, լույս է սփռում Բաղդադի երկաթգծի շինարարության վրա աշխատող հայերի շահագործման և ոչնչացման պատմության վրա. մի բան, որ մինչև օրս բավարար չափով մշակված ու պարզաբանված չէ:

4. Դիտարկվող օրագրությունը կարևոր փաստաթուղթ է թուրքական բոլոր կառավարությունների պաշտոնական քաղաքականության դեմ, որոնք ջանում են ժխտել Հայոց ցեղասպանության փաստը: Կլարայի վկայությունները Ամանոսի տարածաշրջանի Բաղդադի երկաթուղում զբաղված հայ աշխատասեր և խաղաղ շինարարների նկատմամբ բռնությունների մասին ի չիք են դարձնում թուրքերի բոլոր «հիմնավորումները», ըստ որոնց՝ այդ բռնություններն իբր երկրի անվտանգության ապահովմանն ուղղված բնականոն միջոցառումներ էին պատերազմի ժամանակ և, մասնավորապես, պատասխանն էին ռուսների հետ համագործակցող հայ հեղափոխականների նախահարձակ գոր-

ծողությունների: Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի գրառումները ապացուցում են, որ Օսմանյան կայսրությունն իրականում օգտագործում էր Առաջին աշխարհամարտը, որպեսզի նրա ստվերում երկրում իրականացնի իր վերջնական՝ պանթուրքիզմի նպատակը: Ահա՝ Կլարայի դատողություններն այս մասին իր «Ամառ, 1915» գրվածքում. «Վաղուց ի վեր այս ազգը [հայերը - Դ. Ս.] հակակրեւի էր իսլամին: Իսկ այժմ սրանք նպաստավոր ժամանակներ են, քանի որ եվրոպական պետություններն զբաղված են իրենց սեփական խնդիրներով և կամ տվյալ պահիս չեն ցանկանում Թուրքիայի հետ իրենց հարաբերությունները փչացնել»:

ДОРА САКАЯН (КАНАДА)

РУКОПИСНЫЕ ОТЧЁТЫ КЛАРЫ ЗИГРИСТ-ХИЛТИ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

В апреле 1915 г. в швейцарском городе Верденберг медсестра Клара Хилти (Clara Hilty, 1884-1988) обвенчалась с инженером-строителем Фрицем Зигристом (Fritz Sigrist, 1881-1963), который с 1910 года работал на строительстве багдадской железной дороги на участке Адана–Алеппо. Спустя день после свадьбы молодожены отправились в юго-восточную Турцию и устроились в деревне Келлер (Киликия), где был важный железнодорожный узел. Вскоре после их прибытия в Келлер началась депортация армян. Один из главных маршрутов, ведущих в сирийскую пустыню, проходил через Келлер, и супруги Зигрист стали невольными свидетелями Геноцида армян. Клара вела дневник, в который записывала всё увиденное и услышанное в течение трёх лет (1915–1918) в Османской империи. Впоследствии она изложила всё в специальном докладе «Лето 1915». Клара свидетельствует о маршах смерти, проходивших ежедневно мимо её дома; о нечеловеческих условиях в концлагерях Келлера, Катмы и Алеппо; об уничтожении тысяч армянских работников на строительстве багдадской железной дороги.

Рукописи Клары Зигрист-Хилти, написанные готическим шрифтом, автор получила из архивов Швейцарии и расшифровала их. В настоящее время автор пишет книгу на немецком языке, посвящённую этой швейцарской паре. Книга выйдет в 2016 г. в издательстве Kitab в Австрии. Готовятся также армянское и английское издания этой книги.

DORA SAKAYAN (CANADA)

CLARA SIGRIST-HILTY'S HANDWRITTEN REPORTS ON THE ARMENIAN GENOCIDE

Clara Hilty (1884-1988) was a Swiss nurse who in April 1915 married Fritz Sigrist (1881-1963), an engineer on the construction of the Adana-Aleppo section of the Baghdad Railway since 1910. One day after their wedding in Werdenberg, Switzerland, the newlywed couple set off for South-Eastern Turkey and settled down near Keller, an important railway junction in the historical Cilicia. Soon after the couple's arrival, the Armenian deportations started. One of the main deportation routes leading to the Syrian deserts passed through Keller, and the Sigrists became the unwitting witnesses of Turkish atrocities. Clara recorded her painful experience in her journal (1915-1918) and in a special report "Sommer 1915". She provides an extensive eye-witness account on the death marches as they streamed by her house for months on end; on the inhuman conditions of the concentration camps in Keller, Katma, and Aleppo; on the annihilation of thousands of Armenian workers at the Baghdad railway construction.

The paper is based on Clara Sigrist-Hilty's 100-year-old reports written in Gothic script. These rare documents have been obtained by Sakayan from Swiss archives and deciphered, analyzed and prepared for publication. A German book is planned to be published in 2016 at the Kitab Press in Austria. An Armenian and an English edition are also under way.

ՀԱՅ ԵՎ ԹՈՒՐԳ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽԸՆԿԱԼՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վերջին ժամանակներս և հատկապես Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ առավել կարևորվում է հայ-թուրքական հասարակական փոխադարձ ընկալումների, ժամանակակից հայերի և թուրքերի միջև հարաբերությունների ուսումնասիրություններն ու քննարկումները տարբեր գիտական և քաղաքական հարթակներում: Այս հարցի պատասխանը ստանալու համար անհրաժեշտ էր սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունն անցկացնել Հայաստանում և Թուրքիայում: Երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում դա բավականին բարդ խնդիր է: Առաջին անգամ պատմության մեջ հայ և թուրք սոցիոլոգները նախաձեռնեցին նման ուսումնասիրության իրականացումը:

Հայաստանից քննարկումներին մասնակցում էին Հայկական սոցիոլոգիական ասոցիացիայի մասնագետները, իսկ Թուրքիայի կողմից՝ Հետազոտական ու խորհրդատվական կենտրոնի (SAM) ղեկավար՝ դոկտոր Ֆերհատ Քենտելը և նրա աշխատակիցները: Թուրք և հայ հետազոտողների նախաձեռնությամբ հաջողվեց 2003-2005 թթ. իրականացնել այս հետախուզական նախագիծը:²⁰³

Թուրքիայում «ցեղասպանություն» բառը արտասանել նույնիսկ չէր կարելի, ցեղասպանության թեման փակ էր համարվում: Շատ ավելի ուշ թուրքական հասարակությունում և հատկապես մտավորականների շրջանում սկսեցին խոսել հայերի ցեղասպանության մասին: 2007 թ. Հրանտ Դինքի սպանությունից հետո թուրք հասարակության քաղաքական գիտակցության մեջ տեղի ունեցան լուրջ փոփոխություններ:

Հետազոտության արդյունքում Թուրքիայում ստացված հարցման պատասխանների վերլուծությունը վկայում է այն մա-

²⁰³ Ferhat Kentel, Gevorg Poghosyan. Armenian-Turkish Citizen's Mutual Perception and Dialogue, Yerevan, 2006, 65 p.

սին, որ թուրք հասարակությունը բավարար տեղեկացված չէ Հայաստանի մասին ու գիտելիքների շատ ցածր մակարդակ ունի: Ստացվում է, որ Թուրքիայի հարևան երկիրը՝ Հայաստանը, իրենց համար գրեթե անհայտ մի երկիր է: Օրինակ, հետազոտությունը պարզեց, որ թուրք հարցվածների մեջ քիչ չեն մարդիկ, ովքեր կարծում են, որ հայերը հուդայական են և Հայաստանում այսօր էլ՝ Խորհրդային Միության փլուզումից տասնյակ տարիներ անց, շարունակում է իշխել կոմունիստական կուսակցությունը: Ավելին, թուրք հարցվածների մի մասը հստակ պատկերացում չունի հարևան երկրի՝ Հայաստանի աշխարհագրական սահմանների մասին. նրանք իրենց պատասխաններում նշել են, որ Հայաստանը գտնվում է Սև, Կասպից ու Միջերկրական ծովերի փերին, իսկ երկրի բնակչությունը մոտավորապես կազմում է 8 միլիոն: Թուրք հասարակությունը սեփական պատմության մասին՝ հատկապես Առաջին աշխարհամարտի ու 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին ունի շատ մոտավոր, թերի և հաճախ խեղաթյուրված տեղեկություններ: Թուրքիայի իշխանությունները, փաստորեն, անտեղյակության մեջ են պահել սեփական ժողովրդին:

Ինչ վերաբերում է հայ հարցվածներին, ապա նրանք ունեն շատ ավելի հստակ ու ճշգրիտ պատկերացումներ թե՛ Թուրքիայի և թե՛ թուրք ժողովրդի մասին: Հայերի ճշգրիտ գիտելիքները, այնուամենայնիվ, կրում են որոշակիորեն բացասական երանգավորում, սակայն դա, ըստ երևույթին, գալիս է նրանց պատմական փորձից ու ցեղասպանության հետևանքներից:

Ընդհանուր առմամբ, հայերի կողմից թուրքերին տրված գնահատականները կարելի է համարել «բացասական»: Իսկ թուրքերի կողմից հայերին տրված գնահատականները ավելի մոտ են «չեզոքին»: Թուրքերին տրված բնութագրերի 2/3 բացասական է, իսկ հայերին տրված բնութագրերի միայն 1/3 է բացասական: Թուրքերի դիրքորոշումները հայերի նկատմամբ առանձնանում են ավելի դրական ու չեզոք վերաբերմունքով: Բարձր կրթական մակարդակ ունեցող հատվածների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ ավելի դրական է: Թուրքերը պնդում են, որ հայերն ունեն ոչ բացասական վերաբերմունք իրենց նկատմամբ:

Մինչդեռ հայերը չեն կասկածում, որ թուրքերը հայերի նկատմամբ ունեն միանշանակ բացասական դիրքորոշում: Ստացվում է, որ թուրքերը չգիտեն հայերի բացասական վերաբերմունքի, իսկ հայերը չգիտեն թուրքերի համեմատաբար դրական վերաբերմունքի մասին: Այսպիսով՝ հայերի և թուրքերի դիրքորոշումների մեջ գոյություն ունի որոշակի անհամապատասխանություն: Դիրքորոշումների վրա մեծ ազդեցություն է գործում անձնական ծանոթության ու կապերի փորձը: Այն հայերը, ովքեր ունեն կամ ունեցել են ծանոթներ Թուրքիայում, ցուցաբերել են ավելի չեզոք դիրքորոշումներ: Իսկ այն թուրքերը, ովքեր ունեն հայ ծանոթներ, ընկերներ ցուցաբերել են ավելի դրական դիրքորոշումներ:

Երկու երկրների հասարակություններում էլ գոյություն ունեն որոշակի նախապաշարումներ, ինչպես նաև փոխադարձ հետաքրքրության և հաղորդակցման միտումներ: Այսպես օրինակ, թուրքերի համար «բուժվել հայ բժշկի մոտ» առաջարկությունը, որը վկայում է վստահության մակարդակի մասին, առանձնապես ոչ մի մտավախություններ չի առաջացնում: Նույնը, իհարկե, չի կարելի ասել հայերի մասին: Մյուս կողմից, հայ հարցվածները պատրաստ են գնել թուրքական ապրանքներ և մեկնել հանգստանալու Թուրքիայի ծովափնյա վայրեր: Հայերը նաև կողմ են արտահայտվել Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուն:

Անկասկած, ամենակնճռոտը դա Հայոց ցեղասպանության հարցն էր: Հատկանշական է, որ Թուրքիայում հարցվածների 19%-ը այս խնդիրը շատ լավ գիտակցում է: Եթե Թուրքիայի իշխանությունները համարձակություն գտնեն դատապարտել կատարված ոճրագործությունը, դա, իհարկե, կլինի առաջին քայլը երկու երկրների ու ժողովուրդների միջև հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման համար: Այս առումով թուրք հասարակությունը նույնիսկ ավելի լայնախոհ է ու առաջադիմական, քան քաղաքական իշխանությունները:

Տարիներ են անցել այս հետազոտության անցկացման ժամանակից, շատ բան է փոխվել հայ-թուրքական հարաբերություններում: Թուրք հասարակությունը վերջին 6-7 տարիների ընթացքում լուրջ փոփոխություններ կրեց: Հրանտ Դինքի սպանությունից

հետո թուրք հասարակությունը կարծես արթնացավ և, կարելի է ասել, առաջին անգամ պատմության մեջ թուրք ժողովուրդը իր ձայնը բարձրացրեց իշխանությունների դեմ: Այն, ինչի մասին նշում էին մեր հետազոտության ընթացքում թուրք մտավորականների փոքրաթիվ խմբի մասնակիցները, այսօր արդեն բարձրաձայնում են հարյուր հազարավոր ցուցարարներ Ստամբուլի հրապարակներում: Մասնավորապես, վերջերս Թուրքիայում իրականացրած սոցիոլոգիական հարցումներից մեկի արդյունքում պարզվել էր, որ ուսանողության 33%-ը տեղյակ է և ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը²⁰⁴: Թուրքիայի երիտասարդ սերունդը դուրս է գալիս սահմանափակ քաղաքական «կլիշեներից», պաշտոնական քարոզչությունից, որ տասնամյակներ շարունակ պահում էին թուրք հասարակությանը չիմացության մեջ՝ սեփական պատմության նկատմամբ:

ГЕВОРК ПОГОСЯН (АРМЕНИЯ)

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМНОГО ВОСПРИЯТИЯ АРМЯНСКОГО И ТУРЕЦКОГО ОБЩЕСТВ

Сложный характер армяно-турецких отношений особенно интенсивно стал обсуждаться на различных площадках (политических, научных, социальных) в связи со 100-летием Геноцида армян в Османской Турции. Однако, никогда ранее в истории армяно-турецких отношений этот вопрос не подвергался конкретному социологическому исследованию, с тем, чтобы выявить сложившиеся в общественном сознании взаимные представления и установки в двух сопредельных государствах. Впервые такая возможность появилась в 2003-2005 гг., когда армянские и турецкие социологи провели совместное сравнительное социологическое исследование общественного мнения по единой программе и методологии в Армении и в Турции. В докладе обсуждаются результаты этого уникального и пока единственного в своем роде исследования,

---

²⁰⁴ “Голос Армении”, 24 января 2015 г., №3 (20637).

из которых следует, что в обоих обществах существуют довольно устойчивые и предвзятые представления по отношению к соседям. Вместе с тем совершенно очевидно, что общественное мнение в современной Турции становится все более информированным о своем историческом прошлом и о геноциде армянского населения страны.

GEVORG POGHOSYAN (ARMENIA)

THE CHARACTERISTICS OF MUTUAL PERCEPTIONS OF THE ARMENIAN AND TURKISH SOCIETIES

Discussions at various venues (political, scientific and social) on the complex nature of the Armenian-Turkish relations have become particularly intensive in connection with the 100th anniversary of the Armenian Genocide in Ottoman Turkey. However, never before in the history of the Armenian-Turkish relations has this issue been subjected to a special sociological research in order to identify the mutual perceptions in the public consciousness and the attitudes in the two neighboring countries. The first opportunity appeared in 2003-2005, when the Armenian and Turkish sociologists attempted a joint comparative nationwide public opinion survey with the same methodology, both in Armenia and in Turkey. The article considers the results of this unique and still single study, which has revealed that in both societies there seem to endure quite stable and preconceived images of their neighbors. However, it is clear that the public opinion in modern Turkey is becoming more aware of its historical past and of the genocide of the Armenian population.

**ԱՐՄԻՆ Թ. ՎԵԳՆԵՐԻ «ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՐՏԱՔՍՈՒՄԸ
ԱՆԱՊԱՏՆԵՐ» ԶԵԿՈՒՅՑԻ (ԲԵՌԼԻՆ, «ՈՒՐԱՆԻԱ»,
1919 Թ.) ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հայոց ցեղասպանության ականատես, գերմանացի գրող և հրապարակախոս Արմին Վեգների կյանքի և գործունեության, նրա թողած ժառանգության համակողմանի ուսումնասիրումն ու լուսաբանումն ունի գիտական, քաղաքական ու արդիական կարևոր նշանակություն՝ նրա հայանպաստ գործունեությունն ու քաղաքական հայացքները վերարժևորելու և գնահատելու առումով:

Սույն զեկուցմամբ փորձ է արվում համակողմանիորեն ներկայացնել Ա. Վեգների՝ «Հայ ժողովրդի արտաքսումը անապատներ» ծավալուն զեկույցը, որն արևմտահայության բռնի տեղահանման ու բնաջնջման ականատեսի իր վկայություններով, լուսանկարներով և հարակից այլ փաստավավերագրական նյութերով Վեգները ներկայացրել է Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո՝ 1919-1924 թթ.: Զեկույցն առաջին անգամ Արմին Վեգները ներկայացրել է 1919 թ. մարտի 19-ին Բեռլինի «Ուրանիա» ընկերության սրահում, ապա՝ նույն թվականի ապրիլի 22-ին Բրեսլաուում, իսկ 1924 թ.՝ որոշակի փոփոխությամբ Վիեննայում:

Ա. Վեգները 1915-1916 թթ. որպես սանիտար սպա, ինքնակամ ծառայելով Օսմանյան կայսրության գերմանական ռազմական առաքելության ֆելդմարշալ ֆոն դեր Գոլտցի ղեկավարած 6-րդ բանակում, ականատես է լինում արևմտահայերի բռնի տեղահանմանն ու բնաջնջմանը. իր իսկ նկարագրությամբ հանդիսանում է՝ «...մեկն այն սակավաթիվ ականատեսներից, ով իր սեփական աչքերով տեսավ այս ժողովրդի կործանումը՝ իր ողջ ընդգրկումով»:

Ա. Վեգներն այդ սարսափելի իրադարձությունների մասին իր վկայություններով Առաջին աշխարհամարտի ավարտից

անմիջապես հետո ներկայացավ գերմանացի հասարակությանը՝ քաջ գիտակցելով, որ Հայոց ցեղասպանության իրողության լուսաբանումը հատկապես կարևոր էր հենց Գերմանիայում, քանի որ կայսերական Գերմանիան այդ պատերազմում Օսմանյան կայսրության կարևորագույն դաշնակիցն էր: Զեկույցում Վեգները բացարձակ քննադատության է ենթարկում Հայոց ցեղասպանությանը մեղսակից կայսերական Գերմանիային: Օսմանյան բանակում ծառայություն իրականացնող գերմանացի սպաներն ու զինվորները հայերի ոչնչացման ականատեսներն էին և մասամբ նույնիսկ ներքաշված հայերի բնաջնջմանն ուղղված թուրքական գործողությունների մեջ, իսկ դրա մասին Գերմանիայում քչերին էր հայտնի: Ուստի Ա. Վեգները նպատակ ուներ գերմանական հասարակությանը լուսաբանել Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի կանխամտածված և իրականացված բնաջնջման մասին: Վեգներն իր ծավալուն զեկույցի մեջ ներկայացնելով հայ ժողովրդի հանդեպ իրագործած ոճրագործությունը, ականատեսի վկայություններով խնամքով ներկայացնում է հայրենի բնօրրանում ապրող ու արարող բնիկ ժողովրդի բնաջնջումն ու հայրենագրվումը, առաջ քաշում քաղաքական ու պատմագիտական հարցադրումներ: Զեկույցում Ա. Վեգները գուգահեռաբար ցուցադրել է ցեղասպանության սահմոկեցուցիչ տեսարաններ փաստող մոտ 100 լուսանկար:

Հասարակության վրա ազդեցություն գործելու և իր վերապրածն առավել ազդեցիկ դարձնելու նպատակով Ա. Վեգները «Der neue Orient» («Նոր Արևելք») պարբերականի խմբագրությունում կուտակած լրագրողական փորձի և մասնագիտական հմտության շնորհիվ, զեկույցը ներկայացրել է լրագրողական գեղարվեստական մեթոդով:

Այսպիսով՝ Ա. Վեգների «Հայ ժողովրդի արտաքսումը անպատներ» զեկույցը պատմագիտական եզակի փաստաթուղթ է, որն ունի արդիական, քաղաքական հնչեղություն՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, դատապարտման, հայ ժողովրդի իրավունքների վերականգնման ու հատուցման գործում:

**ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДОКЛАДА
АРМИНА Т. ВЕГНЕРА "ИЗГНАНИЕ АРМЯНСКОГО
НАРОДА В ПУСТЫНИ" (БЕРЛИН, "УРАНИЯ" 1919 г.)
И ЕГО АКТУАЛЬНОСТЬ**

Настоящей презентацией предпринимается попытка представить объемный доклад Армина Вегнера "Изгнание армянского народа в пустыни", в котором автор глазами очевидца, с представлением фактов, фотографий, других сопутствующих хронико-документальных материалов, показал, как насильственно изгоняли и уничтожали западных армян. Вегнер представил свой доклад сразу после окончания Первой мировой войны, в 1919-1924 гг.

Впервые автор представил доклад 19 марта 1919 года в Берлине в зале общества "Уrania".

Армин Вегнер выдвигает историко-научные и политически вопросы, параллельно показывая около 100 фотографий с ужасающими свидетельствами геноцида.

MANUSHAK MARKOSYAN (GERMANY/ARMENIA)

**THE HISTORIC AND POLITICAL SIGNIFICANCE AND
ACTUALITY OF ARMIN WEGNER'S TALK ON "THE
EXILE OF THE ARMENIAN PEOPLE INTO THE
DESERTS" (BERLIN, 1919)**

The paper attempts to present Armin Wegner's detailed account on "The Exile of the Armenian People into the Deserts", where through eyewitness accounts, photographs and other documentary evidence the author, not long after World War 1, in 1919-1924, revealed how Western Armenians had been forced out of their homeland and exterminated.

The report was first presented in March 19, 1919 in Berlin, in the conference hall of the "Urania" society.

Armin Wegner had put forth historical and political questions, accompanied by about 100 photographs of appalling facts of genocide.

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈԼԵԿՏԻՎ
ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԻ ԵՎ ԶԱՓՄԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

Հայոց ցեղասպանության հիշողության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները այնքան էլ բազմաքանակ չեն և մինչ այժմ գերազանցապես պատկանում են պատմագիտության, մշակութաբանության, մարդաբանության և ազգագրության ոլորտների հայ հետազոտողներին: Սկզբնական շրջանում այդ հետազոտությունները գուտ փաստագրական բնույթ ունեին և առավելապես ուղղված էին վերապրածների հիշողությունների հավաքագրմանը: Ներկայումս դրանք ավելի համակարգված են դարձել և հիմնականում կենտրոնանում են մշակութային ձևերում ներկայացվող ցեղասպանության կոլեկտիվ հիշողության շրջանակների և պատմական որոշակի փուլում այդ հիշողության իրականացրած այս կամ այն գործառույթի բացահայտման վրա: Այս հետազոտություններում, ընդհանուր առմամբ, էմպիրիկ նյութի հավաքման համար հիմնականում կիրառվում են դիտարկման, փաստաթղթերի վերլուծության և երբեմն խորին հարցազրույցների մեթոդները: Իսկապես, նման մոտեցումները վերոնշյալ ուսումնասիրությունների հետազոտական խնդիրների լուծման տեսանկյունից կարող են պատշաճ ընտրված լինել, սակայն մյուս կողմից, օրինակ՝ կոլեկտիվ հիշողության մշակութային ձևերի անդրադարձը, թերևս միայն տեղեկություն է տալիս կոլեկտիվ հիշողության պաշտոնական և ոչ հանրային կողմի, այն է՝ հիշողության կառուցման և ոչ բովանդակության մասին: Իսկ խորին հարցազրույցները (եթե դրանք չեն իրականացվում անցյալի տվյալ իրադարձության անմիջական մասնակիցների, նրանց սերունդների կամ առնվազն ոլորտի մասնագետների հետ) ներկա փուլում Հայոց ցեղասպանության կոլեկտիվ հիշողության հետազոտման հարցում չեն կարող արժեքավոր տեղեկատվություն տալ, քանի որ իրադարձության վերաբերյալ առան-

ձին անհատների հիշողության սակավությունը հակասում է այդ մեթոդի կիրառման տրամաբանությանը:

Վերոհիշյալ բնույթի աշխատանքները իհարկե շատ արժեքավոր նյութ են պարունակում, սակայն դրանք, մեր կարծիքով, չեն արտացոլում ցեղասպանության կոլեկտիվ հիշողության ներկա ամբողջական պատկերը: Ձեկույցում, մասնավորապես, խոսվում է սոցիոլոգիական հետազոտության քանակական հարցման մեթոդի կիրառության նպատակահարմարության, որպես այդ բացը լրացնելու միջոցի, ինչպես նաև հետազոտական գործիքի կազմման ու չափումների մասին:

АЙК СААКЯН (АРМЕНИЯ)

О ВОПРОСАХ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО МЕТОДА И ИЗМЕРЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ КОЛЛЕКТИВНОЙ ПАМЯТИ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Исследования памяти Геноцида армян, осуществляемые армянскими учеными, до сих пор принадлежат в основном к области истории, культурологии, антропологии и этнографии. На начальном этапе эти исследования носили документальный характер и были направлены на сбор воспоминаний очевидцев, переживших геноцид. Со временем ученые больше сконцентрировались на исследованиях коллективной памяти геноцида, отраженной в различных культурных формах, и выявлении функций, которые она выполняла в определенный период истории. Такие исследования проводились путем осуществления включенных наблюдений, анализа документов, меньше – проведения глубинных интервью. Эти методы в самом деле эффективны для такого рода исследований. Тем не менее, делая акцент на культурных формах коллективной памяти, можно, к примеру, получить информацию о ее официальных, но не общественных аспектах, и таким путем можно объяснить построение памяти, но не ее содержание. Точно так же глубинные интервью на данном этапе не могут дать ценной информации в исследовании

коллективной памяти, так как память отдельных индивидов о событии скудна.

В данном докладе представлена практичность применения количественного метода социологического исследования как способа восполнения этого пробела, а также разработка инструментов исследования и измерений.

HAYK SAHAKYAN (ARMENIA)

ON THE ISSUES OF THE SOCIOLOGICAL METHOD AND MEASUREMENT IN THE STUDY OF THE COLLECTIVE MEMORY OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Studies on the memory of the Armenian Genocide by Armenian scholars have been mostly confined to the fields of history, cultural studies, anthropology and ethnography. Initially, such endeavors were directed towards collecting memories of genocide survivors. Gradually scholars became increasingly concerned with the collective memory of the genocide represented in various cultural forms, and with revealing its functions at certain historical junctures. These studies mostly relied on participant observations, documents analyses and in depth interviews. These methods, indeed, may well serve the objectives of such studies. However, the focus on cultural forms of the collective memory, for example, can only provide information on official but not public aspects of the collective memory. It may well explain the construction of the memory but not its content. Similarly, when dealing with collective memory, in-depth interviews have some limitations as well because of the scarceness of individual memories.

This talk particularly addresses the practicality of the application of quantitative survey method as a way to fill this gap and explores the designing of research tools and various measurements.

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ
ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբից երիտթուրք կառավարությունը արևմտահայերի նկատմամբ սկսեց գործադրել նախօրոք ծրագրավորած որոշումները՝ հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ զորակոչել, տներից հավաքել զենքերն ու խոհանոցային դանակները, հարյուրավոր հայ մտավորականներին հավաքագրել ու անխնա ոչնչացնել, խաղաղ բնակչությանը զանգվածաբար տեղահանել ու կոտորել նպատակ ունենալով ի սպառ վերացնել արևմտահայությանը:

Այդ ամենը ստիպեց արևմտահայերին երկրի տարբեր շրջաններում ըմբոստանալ և դիմել ինքնապաշտպանության (1914 թ.՝ Ագդաղի քառամյա գոյամարտ, 1915 թ.՝ Շատախի ինքնապաշտպանություն, Վանի հերոսամարտ, Մուշի, Սասունի, Շապին-Գարահիսարի, Մուսա Լեռան, Ուրֆայի, 1920-1921 թթ.՝ Մարաշի, Այնթապի և Հաճընի հերոսամարտեր):

Այդ բոլոր ինքնապաշտպանական գոյամարտերի շարժիչ ուժը ժողովրդական զանգվածներն էին. տղամարդ թե կին, մեծ ու փոքր, իրենց ինքնաշեն զենքերով կյանքի ու մահվան կռիվ են մղել օսմանյան զինված բանակների բազմահազար զորքերի դեմ՝ պաշտպանելու համար իրենց ապրելու մարդկային տարրական իրավունքը:

Պատմական այդ իրադարձություններին ականատես վերապրողներն իրենց հաղորդած հուշ-վկայություններում և պատմական բնույթի երգ-վկայություններում անմիջականորեն նկարագրել են իրենց տեսածն ու զգացածը:

ВЕРЖИНЕ СВАЗЛЯН (АРМЕНИЯ)

СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ ГЕНОЦИДА АРМЯН О САМООБОРОНИТЕЛЬНЫХ СРАЖЕНИЯХ ЗА ВЫЖИВАНИЕ

Накануне Геноцида армян организованные по особому плану младотурецкого государства мобилизация и сбор оружия у армянской молодежи, их массовое истребление и последующее изгнание всего западноармянского населения из его родной колыбели, депортация в сирийские пустыни, уничтожение и холокост, стали причиной самооборонительных сражений за выживание в различных местностях страны (Акдаг-Йозгат, Шатах, Ван, Муш, Сасун, Шапин-Карахисар, Муса Даг, Урфа, Мараш, Айнтап, Аджн и др.).

Хотя турецкое правительство жестоко подавляло вспыхнувшее в разных местах героическое сопротивление армян, но самоотверженные армянские герои, борющиеся за элементарное право на жизнь, за справедливость, за физическое существование и за достойную жизнь своего народа, оставили яркий след в истории национально-освободительной борьбы армянского народа. Эти героические события нашли отражение в воспоминаниях и исторических песнях очевидцев Геноцида армян.

VERJINE SVAZLIAN (ARMENIA)

THE TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS OF THE ARMENIAN GENOCIDE ABOUT STRUGGLES FOR SELF-DEFENCE

The collection of weaponry and the mobilization of Armenian youths according to a special plan of the Young-Turk government on the eve of the Armenian Genocide and the mass extermination of these youths, followed by the forced exile of the entire Western Armenian population from its native cradle, their deportation to the Syrian deserts, their annihilation and holocaust by brutal means impelled the Western Armenians to wage struggles for self-defence in various parts of the

country (Akdagh-Yozghat, Shatakh, Van, Moush, Sassoun, Shapin-Garahissar, Moussa Dagh, Urfa, Marash, Ayntap, Hadjn and other places).

Although the Turkish government cruelly suppressed the heroic resistance and self-defence of Western Armenians, the dedicated Armenian heroes, who struggled for their basic human rights, for justice, for the physical survival and estimable life of their nation, left a notable mark in the history of the national liberation struggle of the Armenian people. These heroic events are reflected in memoir-testimonies and historical song-testimonies of the eyewitness survivors the Armenian Genocide.

ԳԱՅԱՆԵ ՇԱԳՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՏՐԱՎՄԱՏԻԿ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՏԱՆԱՐԱՏԻՎ

Պատմության առանձին իրադարձություններ երբեմն կարող են վերաճել մետախարատիվի և ոչ միայն գերիշխել հանրային հիշողության մեջ, այլև ծառայել որպես հիմնարար կաղապար, որն ազդում է այլ դեպքերի հիշողությունների ամրապնդման վրա և ձևավորում հիշելու նույնանման պրակտիկաներ: Դա հատկապես բնորոշ է մեծ ողբերգությունների հետ կապված տրավմատիկ հիշողություններին, առավել ևս, եթե դրանք ունեն եթնիկ հիմք²⁰⁵: Այս շարքից է նաև Հայոց ցեղասպանության մասին հիշողությունը:

Սույն զեկուցմամբ փորձ է արվում ուրվագծել հայ ժողովրդի պատմության վերջին շրջանի այն պլոժենտերը, որոնց մասին հիշողության ամրագրումը կատարվել է Հայոց ցեղասպանության մասին հիշելու պրակտիկաների նմանությամբ կամ համապատասխան տրամասությունները ծավալվել են լայնորեն ներառելով «ցեղասպանություն» եզրը: Զեկուցման սահմանափակ ծավալի պատճառով ստիպված ենք շրջանցելու Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում վերոհիշյալ երևույթի բազմաթիվ դրսևորումները՝ հաշվի առնելով խնդրի բավականաչափ ուսումնասիրված լի-

---

²⁰⁵ Diner, 2000.

նելը²⁰⁶: Համեմատության համար միայն նշենք, որ 1988 թ. Ղարաբաղյան շարժման միայն երևանյան ցույցերի ընթացքում գրանցած մոտ 1000 պաստառներից ցեղասպանության թեման կամ հենց բառն առկա էին 370-ում, մինչդեռ բուն Ղարաբաղի խնդիրը՝ ընդամենը 99-ում²⁰⁷:

«Ցեղասպանություն» եզրը հաճախ հայտնվում է հանրային այն քննարկումներում, որոնք ծավալվում են էթնիկ հողի վրա կատարված սպանությունների շուրջ (ինչն, ի դեպ, համապատասխանում է «ցեղասպանության» եզրի Ռ. Լեմկինի սահմանմանը): Նման դեպքերից էր, օրինակ, հայ սպա Գուրգեն Մարգարյանի սպանությունը, որն իրականացրել էր ադրբեջանցի սպա Ռամիլ Սաֆարովը. հիշեցնենք, որ սպաները Բուդապեշտում էին ՆԱՏՕ-ի «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ուսումնական ծրագրի շրջանակներում: Եթե Google որոնողական համակարգով հայերեն լեզվով փնտրենք ‘Գուրգեն Մարգարյան’ և ‘ցեղասպանություն’ բառերի համադրությունը, ապա այն կառաջարկի շուրջ 25000 հոդված՝ ներառյալ բարձրաստիճան պաշտոնյաների ձևակերպումները: Վերջիններից հիշենք, օրինակ, 2014 թ. Սեյրան Օհանյանի այս իրադարձության որակումը որպես «միանգամյա ցեղասպանություն»: Այս տրամաության վերջին դրսևորումներից է System of a Down ռոկ խմբի «Holy Mountains» երգի Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին նվիրված տեսահոլովակը (ռեժիսոր Արման Վարդանյան), որտեղ ակնարկվում է Գուրգեն Մարգարյանի սպանությունը: Ցեղասպանության հետ զուգահեռներ են անցկացվում նաև տարբեր քաղաքական իրադարձությունների պարագայում (հմտ. 2008 թ. Նախագահական ընտրություններին հաջորդած մարտի մեկի արյունալի դեպքերի առիթով ապրիլի 24-ին «1.5 մլն.+10» պաստառները, որոնք Հրանտ Դինքի սպանության հետ կապված «1.5 մլն.+1» պաստառների վերաձևակերպումն էին, կամ կատարվում է ոճրագործների համեմատություններ, օրինակ, Ա. Միկոյանի արձանը տեղադրելու դեմ շարժման մասնակիցների համեմատությունը վերջինիս և Թալեաթի միջև, ևն): Նույնիսկ որոշ մասնա-

---

²⁰⁶ **Dudwick** 1989; Abrahamian 2006; Մարության 2009.

²⁰⁷ **Մարության**, 2009: 23:

վոր ողբերգություններ կադապարվում են ցեղասպանության հիշատակման պրակտիկաների կիրառմամբ (հմմտ. առանձին մարդկանց գերեզմանոցներին Ծիծեռնակաբերդի Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիրի մանրակերտը որպես տապանաքար տեղադրելը):

Տվյալ դեպքում ավելի մանրամասն կանոնադաշտնաբք երկու իրադարձությունների մասին հիշողության պրակտիկաներին՝ 1988 թ. Սպիտակի աղետալի երկրաշարժի և ստալինյան բռնաճնշումների, մասնավորապես 1949 թ. բռնաքսորի, հիշողությանը:

1988 թ. երկրաշարժին նվիրված ինչպես հիշատակի արարողությունները, այնպես էլ առկա և նախագծված հուշարձանների հոլացքները հակադրված էին ցեղասպանության մասին հիշողությանն այն իմաստով, որ բնական աղետի դեպքում շեշտվում էր դրա դիպվածային բնույթն ու, հետևաբար, այն հավերժ հիշելու աննպատակահարմարությունը²⁰⁸, լավագույն դեպքում խորհուրդ էր տրվում ընդամենը դասեր քաղել: Մինչդեռ ցեղասպանության պարագայում հակառակը՝ աննշան էին այն քննարկումները, որտեղ կար «դասերի խնդիրը», սակայն պատմական անարդարության և հավերժ հիշելու պահանջը դառնում են հիմնական [հմմտ. Ցեղասպանության հարյուրամյակին նվիրված միջոցառումների «Հիշում եմ և պահանջում» բնաբանը]: Չնայած սրան, երկրաշարժի զոհերի հիշատակը ոգեկոչելու համար Գյումրիում նախագծվեց մի հուշահամալիր, որի կառուցվածքը խիստ հիշեցնում էր ցեղասպանությանը նվիրված հուշահամալիրը²⁰⁹: Խորհրդային անցյալի հանդեպ մասնագիտական և հանրային հետաքրքրությունն այսօր հաճախ ստվերվում է Հայոց ցեղասպանությունն առավել արդիական հարց ճանաչելու հանգամանքով, և մինչև թուրքական ժխտողականության հաղթահարումն ու խնդրի քաղաքական հանգուցալուծումը, մյուս պատմագիտական հարցերը, կարծես, դատապարտված են ընկալվել որպես երկրորդական: Այս մոտեցումն առավել արտահայտվում է տարբեր պատմական ողբերգություններ հիշելու հանրային արարողություններում: Լավագույն

²⁰⁸ Shagoyan 2011: 70-95.

²⁰⁹ Հեղինակներ՝ Ս. Քալաշյան, Բ. Հարությունյան, Մ. Չերքեզյան:

վկայություններից է երկու «տրավմատիկ» իրադարձությունների՝ Հայոց ցեղասպանության և 1949 թ. հայերի բռնաքսորի «կլոր» տարելիցների համեմատությունը: Նկատի ունենք աննախադեպ միջոցառումներով ուղեկցվող Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակի և 1949 թ. հայերի դեպի Սիբիր բռնագաղթի հիսունամյա (1999 թ.) և վաթսունամյա (2009 թ.) բացարձակապես աննկատ անցած տարելիցները:

Եթե անդրադառնանք այս երկու իրադարձությունները հիշելու և «հուշարձանացնելու» մասնավոր պրակտիկաներին, ապա այստեղ, ի տարբերություն պետական մոտեցմանը, կտեսնենք բազմաթիվ զուգահեռներ, ինչպես, օրինակ՝ գերեզմանաքարը որպես հուշագիր-վկայական ներկայացնելը, մասնավոր ուժերով կամ համայնքային նախաձեռնությամբ հուշարձան կանգնեցնելը, ստալինյան բռնաքսորի մասին հուշեր տեսագրելն ու ձայնագրելը, ինչը, ենթադրում ենք, ցեղասպանության վավերագրությունը կազմելու փորձառության ընդլայնումն է դեպի այլ «լռեցված» պատմություններ՝ այսպես ստեղծելով այլընտրանքային պատմագիտական սկզբնաղբյուր:

Այսպիսով, անկախ պատճառներից, ցեղասպանության թեման հայ հասարակական տրամասությունում վերածվել է մետանարատիվի և ոչ միայն ճնշում է այլ պատմագիտական պոմոններ, այլև ծառայում է որպես տարբեր ողբերգություններ նկարագրելու լեզու:

ГАЯНЕ ШАГОЯН (АРМЕНИЯ)

ГЕНОЦИД АРМЯН КАК МЕТАНАРРАТИВ ТРАВМАТИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Некоторые исторические события в силу определенных обстоятельств могут стать метанарративом коллективной памяти. При этом данное событие не только превалирует как отдельный сюжет, но также служит матрицей для других коммеморативных практик. Обычно это свойственно памяти о больших катастрофах,

особенно если они имеют этнические границы. В этом ряду предлагается рассмотреть и память о Геноциде армян.

В данном сообщении сделана попытка рассмотреть, в каких иных, не связанных с геноцидом ситуациях понятие 'геноцид' возникает как составляющая общественного дискурса и формирует практики воспоминания по сходству с коммеморацией Геноцида. В этом контексте рассмотрены практики памяти по поводу двух событий: землетрясения 1988 г. и сталинских репрессий, в том числе массовой депортации армян 1949 г. На основе сделанного анализа можно заключить, что сюжет о геноциде часто подавляет память об иных трагических событиях, но в то же время проводимая аналогия между этими событиями и геноцидом повышает их общественную чувствительность.

GAYANE SHAGOYAN (ARMENIA)

THE ARMENIAN GENOCIDE AS A META-NARRATIVE OF TRAUMATIC MEMORY

In view of certain circumstances some historical events may become the meta-narrative of collective memory. At that, not only do these events prevail as separate topics, but they also serve as a matrix for other commemorative practices. Usually this is characteristic of the memory of great catastrophes, especially of those based on ethnic issues. The paper considers the memory of the Armenian Genocide in this context.

The report will attempt to consider other narrations not associated with the Genocide, yet where the concept of genocide is present as a part of common discourse and shapes some commemorative practices analogous to the Genocide commemoration. The paper focuses on the practices of commemoration concerning two dramatic events: the Spitak earthquake in 1988 and the Stalin era repressions including the mass deportation of the Armenians to Siberia in 1949. Analyses allow to conclude that the theme of Genocide may often suppress the memory of other traumatic historical events, yet the analogy between the said events and the Genocide may also increase public sensitivity.

**ԹՈՒՐԷՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԵՐԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ՀՈԼՈՔՈՍԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ**

Վերջին ժամանակներս, պայմանավորված, թերևս, Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի գործոնով, հայ-թուրքական հարաբերություններին առնչվող հարցերը ավելի մեծ ծավալով քննարկումների տեղիք են տալիս:

Շրջանավոր հարցադրումների թվում են մարդասիրական արժեքների տեսանկյունից այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են հայ մարդկանց փրկության խնդիրները Հայոց ցեղասպանության ժամանակ: Նման հարցադրումը նոր չէ, սակայն վերջին ժամանակներս դրա շուրջ շեշտադրումները և անընդհատ քննարկումների տեղիք տալը, գուցե թե ինչ-որ չափով պայմանավորված է նաև տարիներ առաջ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար (ներկայումս՝ վարչապետ) Ահմեդ Ռավուլթոլուի «արդար հիշողության» տեսության առաջ քաշումով, որով, փաստորեն, նույն նժարի վրա են դրվում ցեղասպանության ոճրագործներն ու զոհերը:²¹⁰ Այդ գաղափարախոսության շրջանակներում շատ փափուկ կերպով առաջ է քաշվում այն միտքը, որ թուրքերը (կամ, լայն առումով՝ Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ ներգրավված մարդիկ) նաև *փրկել են* հայերին: Ու, հետևաբար, առնվազն անհրաժեշտ է շեշտադրումների փոփոխություն՝ քննադատականի կողքին նաև լավը, դրականը մատ-

---

²¹⁰ Հարցի շուրջ տես, օրինակ. Taner Akcam, *What Davutoglu Fails to Understand*. <http://armenianweekly.com/2010/05/19/akcam-davutoglu/>: Հարցի հաջորդող արժարժումներից տես, օրինակ. Ahmet Davutoglu, *Turkish-Armenian Relations in the Process of De-Ottomanization or “Dehistorization”: is a “Just Memory” Possible?* – *Turkish Policy Quarterly*, Spring 2014, vol. 13, number 1, pp. 21-30; Gerard J. Libaridian, *Commentary on FM Davutoglu’s TPQ Article on the Armenian Issue*. <http://turkishpolicy.com/debate-article/Commentary-on-FM-Davutoglus-TPQ-Article-on-the-Armenian-Issue-1>; ‘Just memory’: Davutoglu Urges Armenians to Deny the Genocide. – <http://asbarez.com/124462/just-memory-davutoglu-urges-armenians-to-deny-the-genocide/> (June 26, 2014).

նանշել: Հարցը, սակայն, այն է, որ հաճախ այդ կերպ շեշտը դրվում է հենց միա՛յն թուրքերի կողմից հայերին փրկելու խնդրին, ա՛յդ երևույթի քարոզմանը:

Ասվածի վերջին դրսևորումներից է «Եվրոպական ինտեգրացիա» հասարակական կազմակերպության և «Արմեդիա» տեղեկատվական, վերլուծական գործակալության ուժերով Միացյալ Թագավորության արտաքին և համագործակցության երկրների նախարարության օժանդակությամբ «Թուրքը, որ փրկեց ինձ» ծրագիրը²¹¹ և դրա շրջանակներում հավաքված 47 պատմությունները, որոնք հրատարակվել են հայերեն,²¹² անգլերեն և թուրքերեն:

«Փրկության» հարցի դիտարկմանը անդրադարձել են ինչպես հրապարակախոսական բնույթի (Հ. Չաքրյան, Կ. Բեքարյան, Ա. Պապյան և այլք), այնպես էլ գիտական հրապարակումներում (Ռ. Հովհաննիսյան, Ջ. Շիրինյան, Հ. Մարության, Պ. Քուչուքյան, Հ. Դեմոյան և այլք):

Խնդիրը գիտական հարթությունում դիտարկելու պարագայում անհրաժեշտություն է զգացվում հստակեցնելու «փրկություն» երևույթը: Եվ այդ պարագայում մեթոդաբանության տեսանկյունից ուղենիշային կարող է դառնալ համեմատությունը Յադ Վաշեմի «Ժողովուրդների/մարդկանց միջի երախտավորները» («Righteous Among the Nations») ինստիտուտի, մասնավորապես՝ «Երախտավոր» հասկացության ձևակերպման հետ: Ավելի քան կես դար գործող համապատասխան հանձնաժողովը, առաջնորդվելով որոշակի սկզբունքներով, Հոլոքոստի տարիներին հրեա մարդկանց փրկող «երախտավորի» տիտղոսը շնորհել է շուրջ 25.000 անձանց:

Թուրք «երախտավորների/փրկիչների» որոնումներում կարևոր է նաև աղբյուրագիտական բազայի ընտրության, հստակեցման սկզբունքը: Հրապարակի վրա են ցեղասպանության տարիների իրադարձությունների, մարդկային ճակատագրերի հա-

---

²¹¹ Մանքամասն տես Haluk Kalafat, *Story Project Aims to Face the Genocide Without Prejudice*, <http://bianet.org/english/minorities/159489-story-project-aims-to-face-the-genocide-without-prejudice> (October 27, 2014).

²¹² 100 տարի... Իրական պատմություններ: 1915 2015: Երևան, 2014:

զարավոր վավերագրական, ինքնակենսագրական, հուշային ու գեղարվեստական նկարագրություններ և հետազոտողի խնդիրն է հարցի պատասխանի որոնումներում հնարավորինս խուսափել աղբյուրների և պատմությունների կամայական ընտրությունից: Առաջնային աղբյուր են դիտվում ականատեսների, վերապրողների վկայությունները և պատմությունները: Սրանց մեջ առանձնանում են, որպես առավել վստահելի աղբյուր, իրադարձություններից անմիջապես հետո գրանցվածները: Այդ իսկ պատճառով զեկուցման մեջ հիմնվել ենք «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու» (հատորներ 1-3), Երևան, 2012 (շուրջ 600 վկայություն, գրանցված գերազանցապես 1916-1917 թթ.) աշխատության մեջ ի մի բերված նյութերին:

АРУТЮН МАРУТЯН (АРМЕНИЯ)

ПРОБЛЕМА СПАСЕНИЯ АРМЯН СО СТОРОНЫ ТУРОК В ГОДЫ ГЕНОЦИДА В СВЕТЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ХОЛОКОСТУ

В последнее время, на фоне попыток улучшения армяно-турецких отношений, вопросам спасения армян со стороны турок в годы Геноцида уделяется большее внимание. Некоторые исследователи, журналисты, общественные деятели предпринимают шаги по поиску подобных историй и представлению их общественности, таким образом переводя вопрос преимущественно в сферу пропаганды.

При рассмотрении проблемы в научном аспекте требуется более четкая и ясная формулировка понятия “спасение”. В этом случае с методологической точки зрения представляется важным сравнение с институтом “Праведники народов мира”, действующим в Яд Вашеме более полувека.

В докладе за основу взяты истории, зафиксированные в 1916-17 годах и опубликованные в трехтомном сборнике документов

“Геноцид армян в Османской империи: Свидетельства выживших очевидцев” (Ереван, 2012)

HARUTYUN MARUTYAN (ARMENIA)

THE QUESTION OF RESCUING ARMENIANS DURING THE GENOCIDE IN THE LIGHT OF THE HOLOCAUST RESEARCHES

Recently, issues relating the rescue of Armenians by Turks during the years of the Armenian Genocide have been the focus of noticeable attention in the context of attempts at improving the Armenian-Turkish relations. Some researchers, journalists, public figures take steps to search for such stories and present to the public, thereby mainly shifting the topic to the propaganda sphere.

In case of considering the issue from a scholarly aspect, the phenomenon of “rescue” needs to be clarified. Hence, from the point of view of methodology, the comparison with the Yad Vashem Institute of “Righteous Among the Nations”, in particular with the formulation of the concept “righteous” should be a guideline. The principle of source base choice and accuracy is also relevant in search of Turkish “righteous/rescuers”. Testimonies and stories of witnesses and survivors are considered to be primary sources. Among these, as most reliable, stand apart those, recorded immediately after the events, where the story has a definite beginning and an end, that is, where self-willed commentaries are impossible.

For this presentation are chosen stories published in: “The Armenian Genocide in the Ottoman Empire: Testimonies of Survivors. Collection of Documents, vol. 1-3, Yerevan, 2012 (about 600 testimonies, mainly recorded in 1916-1917)” have been chosen.

**ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ՝
«ՍՊԻՏԱԿ ԵՂԵՌՆ»**

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՄՇՈ ՏԱՐԱԾՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼՔՎԱԾ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐՆ
ՈՒ ՆՐԱՆՑ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Մշո գավառը հայկական ճարտարապետության ինքնատիպ դպրոցներից մեկն է: Ինչպես ցույց են տալիս ներկայիս դաշտային այցելությունները, տարածքում Մեծ եղեռնից 100 տարի անց դեռևս մնացել են հայկական լքված հուշարձանների խեղաթյուրված մնացորդներ, որոնք գործող միջազգային կոնվենցիաներով հնարավոր է այս կամ այն չափով կյանքի կոչել:

Հաղորդման նպատակն է ըստ հնարավորին միջոցներ որոնել պահպանելու ակնարկվող հուշարձանները: Այդ կապակցությամբ գիտական խնդիրներ են՝ 1. մշակել հուշարձանապահպանության քաղաքականություն, 2. ըստ իրավիճակային տվյալների ցուցակագրել և դասակարգել տարածքի կարևորագույն հուշարձանատիպերը և՝ 3. միջոցներ որոնել դրանք պահպանելու համար: Հատագոտության մեթոդը սիմուլացիոն (վերարտադրական) վերլուծությունն է, որ ենթադրում է տարածքի ծրագրային համակարգումը ներկայիս գործող միջազգային կազմակերպությունների միջոցով, ինչպիսին օրինակ Սև ծովյան երկրների համագործակցությունն է:

Հուշարձանապահպանության քաղաքականության հարցերում նախապատվությունը տալ տուրիզմին, ուսումնական փորձի փոխանակման ծրագրերին և միջավայրակայուն փիլիսոփայության խրախուսմանը:

Ըստ իրավիճակային տվյալների տարածքի հուշարձանային հարստությունը կարելի է համակարգել երեք կատեգորիաներով՝ 1. պատմական և գործող բնակավայրեր, 2. որպես ավե-

րակ գոյատևող հուշարձաններ և հուշարձանախմբեր, 3. Իսպառ քանդված հուշարձանավայրեր:

Պատմական բնակավայրի հայտնի օրինակ՝ ինչպիսին Կարսի նահանգի Անի քաղաքն է, Մշո տարածքում բացակայում է: Սակայն գործող պատմական բնակավայրերի օրինակները տարածքում բազմաթիվ են, դրանցից հատկապես կարևոր են՝ Մանագլեքտը և Մուշը: Ավերված հուշարձանների օրինակները նույնպես բազմաթիվ են: Դրանցից հատկապես կարևոր են Մշո Սբ. Առաքելոցը, Եղերդուտի վանքը, Աստղաբերդը և այլն: Մինչդեռ, իսպառ ավերված հուշարձանի օրինակով վիրտուալ պահպանության անփոխարինելի օրինակ է նշանավոր Մշո Սբ. Կարապետը և նրա մերձակա տնտեսական ենթամասը:

Եզրակացություններ

Վերոհիշյալ ծրագրի իրականացման համար նպատակահարմար են հետևյալ միջոցառումները

1/ Երևանում և Մուշ կենտրոնում տուրիզմի գրասենյակների հիմնադրումը: Այն Մուշ քաղաքում հարակից կարող է ունենալ մշտական գործող, Տարածքի հուշարձանների վիրտուալ թանգարան: Ժամանողները իրենց զբոսաշրջական դեստինացիաները կարող են սկսել հենց թանգարանից:

2. Ինչպես սահմանվել է արդի ճարտարապետության հուշարձանապահպանության տեսությամբ՝ հուշարձանների պահպանություն չի նշանակում անձեռնամուխ պահել դրանք, այլ հարկավոր է նաև ապահովել նրանց նպատակային օգտագործումը, որպես թանգարաններ, ուսումնական կենտրոններ և այլն: Հենց այս առումով էլ Մշո Սբ. Կարապետի վանքի տարածքը վերածել ուսումնական ծրագրերի փոխանակման կենտրոնի և երբեմնի նշանավոր կրոնական կենտրոնի վիրտուալ թանգարանի: Ուսումնական կենտրոնը համալրել վանքից ոչ հեռու գտնվող «Դրսի տան» ընդարձակ համալիրի վերաօգտագործմամբ:

3. Տարածքում գոյատևող ամրաշինական, հասարակական, բնակելի և արտադրական կառուցվածքները ըստ անհրաժեշտության պահպանվում են որպես վերնակուլար ժառանգություն: Խնդիրը կրիտիկական է սրբավայրերի կապակցությամբ: Վերջինների ռևիտալիզացիան նպատակահարմար է կատարել որ-

սխ տարածքի միջավայրակայուն ժառանգության թանգարանացման նմուշներ:

ДАВИД КЕРТМЕНДЖЯН (АРМЕНИЯ)

ЗАБРОШЕННЫЕ АРМЯНСКИЕ ПАМЯТНИКИ МУШСКОГО РЕГИОНА И ГЛАВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИХ СОХРАНЕНИЯ

Мушская область является одной из своеобразных исторических регионов армянской исторической архитектуры. Как показывают последние исследования, на территории до сих пор остаются руины памятников, которые возможно реконструировать. Целью исследования является сохранение памятников. Научные проблемы – разработать стратегию реабилитации, классификации и мероприятий по реализации сохранения данных памятников. Предлагается установить кооперацию в системе международных организаций, таких как содействие Черноморских стран. Предлагаемая программа основывается на туристических и учебных кооперации со внесением стойкой философии в архитектуру. В исследовании также включаются следующие мероприятия: 1. Ревитализационная программа центр городов Муша и Маназкерта, 2. Создание виртуального музея и учебного центра на близлежащей территории сохраненного комплекса монастыря Св. Карапет. 3. Ревитализация и консервация нескольких общественных, коммунальных, жилых, фортификационных сооружений (Астгаберд) и монастырских комплексов Св. Аракелоца и Егердута.

DAVID KERTMENJIAN (ARMENIA)

THE ABANDONED ARMENIAN MONUMENTS IN MUSH AREA AND THEIR MAIN PROTECTION PROBLEMS

The Mush area is one of glorious regions of Armenian architectural legacy. According to recent field studies there are some remaining monuments possible to survive. Main question of the presented thesis is

the protection of indicated monuments. Objectives are: development of preservation policy, classification of the monuments due to their current conditions. The development strategy is to share the situation within international programs existing at the area, such as the Black Sea cooperation. The expectation promotes touristic, educational and sustainable development trends. The study concentrates on the following issues. 1. The preservation of some sites from Manazkert and Mush cities. 2. Regeneration and establishment of Virtual museum and education center at the complex nearby St. Karapet monastery, and 3. Revitalization and conservation some other public, communal, residential, fortification (Astghaberd) instances, as well as monastic complexes of St. Arakelots and Egherdut.

ԱՆԱՀԻՏ ՍՍՏՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՒՅՔԵՐԻ ԵՎ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԲՈՒԱԶՄՎԹՈՒՄԸ ՄԵԾ
ԵՂԵՈՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Սույն աշխատանքում մեր ուշադրությունը հատկապես կենտրոնացրել ենք հետևյալ կետերի վրա

ա. Օգտվելով պատերազմական իրավիճակից՝ երիտթուրքական իշխանությունները սկսեցին իրականացնել Փոքր Ասիայի թրքացման գործընթացը, որի տնտեսական քաղաքականությունն իրականացվեց հայերի և հույների սեփականության յուրացմամբ:

բ. 1915 թվականի հայերի տեղահանությունից հետո, նրանց ունեցվածքի բռնագավթումն «օրինական» հիմքի վրա դնելու համար երիտթուրքական իշխանություններն ընդունեցին հայերի թողած ունեցվածքի հետ վարվելու վերաբերյալ իրավական երեք ակտեր՝ հրահանգներ, օրենք և կանոնադրություն, որոնց հիման վրա ստեղծված Լքյալ գույքերի հանձնաժողովներն իրականացրեցին հայերի շարժական և անշարժ գույքի բռնագավթումը:

գ. Հայ ժողովրդի դարերի տքնությամբ ստեղծած ունեց-

վածքի յուրացումից բացի, կողոպտվեցին և ոչնչացվեցին նաև հազարավյակների ընթացքում նրա ստեղծած քաղաքաքակրթության բազմաթիվ արժեքներ և հուշարձաններ:

գ. Թուրքական տվյալների համաձայն՝ 1914 թվականին Օսմանյան կայսրությունում հայերն ունեցել են 2538 եկեղեցի, 451 վանք և 2000 դպրոց:

դ. Մեծ եղեռնի տարիներին բռնագրավվեցին և կողոպտվեցին վանական և եկեղեցական կալվածքներ: Միայն Սսի կաթողիկոսության ազգապատկան կալվածքների ընդհանուր մակերեսը կազմում էր շուրջ 13000 քառակուսի կիլոմետր:

ե. Կողոպտվեցին ծիսական նպատակներով և եկեղեցական արարողությունների ընթացքում գործածվող ոսկե, արծաթե և պղնձե սպասք, ասեղնագործ ու ձեռագործ ծիսական և փայտափորագրական գեղարվեստական արժեք ներկայացնող անթիվ առարկաներ:

զ. Մինչև 1915 թվականը Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ վայրերի վանքերում և եկեղեցիներում պահվել են մեծ թվով ձեռագիր մատյաններ: Ոչնչացված հայկական ձեռագիր մատյանների մեջ կրոնին առնչվող գրականությունից բացի, եղել են հայ մատենագիրների, հույն, ասորի, հռոմեացի հեղինակների պատմական, փիլիսոփայական, բնագիտական բնույթի երկեր, հայկական մանրանկարչության գլուխգործոցներ: Կորստյան են մատնվել շուրջ 30000 ձեռագրեր:

է. Թերևս դժվար, և նույնիսկ անհնարին է պատկերացնել հայկական քաղաքակրթությանը վերաբերող գրեթե անհաշիվ հարստության կորստի մեծությունը: Անհնարին է հաշվարկել հայկական վանքերի և եկեղեցիների մեջ պահվող գանձերի կորստի քանակը, որոշել դրանց գիտական, պատմական և գեղարվեստական արժեքը: Մասնավորապես, հայկական ձեռագրերի ոչնչացումը խոշոր հարված էր ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային մշակույթին ու գիտությանը և անդամալի կորուստ մարդկության և համաշխարհային քաղաքակրթության համար:

КОНФИСКАЦИЯ ЦЕРКОВНОГО ИМУЩЕСТВА И КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ВО ВРЕМЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Воспользовавшись ситуацией Первой мировой войны, младотурецкие власти приступили к реализации политики тюркизации Малой Азии. Экономическая часть этой политики выразилась в экспроприации имущества армян и греков. Так, всё созданное многовековым кропотливым трудом армянского народа было грабительно присвоено ими. Было изъято или стерто с лица Земли то, что тысячелетиями создавала Армянская цивилизация. В годы геноцида разрушению или разорению подверглись 2538 церквей, 451 монастырь, 2000 школ. Не поддаются подсчету утраты научных, культурных ценностей, которые уже **никогда** не получится воссоздать и даже идентифицировать. Среди этих необратимых утрат – уничтоженные армянские рукописи, которые являются потерей не только для Армянской цивилизации, но и для всего человечества.

ANAHIT ASTOYAN (ARMENIA)

THE OCCUPATION OF ARMENIAN CHURCH PROPERTY AND CULTURAL VALUES DURING THE GENOCIDE

Taking advantage of the 1st World War's troublous situation, the Young Turk authorities began to implement their plan to turkify Asia Minor, which economic policy was realized by expropriating the Armenian and Greek properties. Except the expropriation of the property created by armenians' effort of centuries, different values and monuments of civilization were robbed and destroyed. During the Genocide 2538 armenian churches, 451 monasteries and 2000 schools were destroyed and robbed. In fact it is very difficult and even impossible to imagine the amount of innumerable loss of wealth referring to Armenian civilization. It is impossible to calculate the losses of Armenian cultural treasures that

was amassed and kept in Armenian churches and monasteries for centuries and to decide their scientific, historical and artistic value. In particular the destruction of Armenian manuscripts was a major blow not only for Armenian, but also for worldwide culture and science and an irrevocable loss for humanity, for international civilization.

ARMEN KARAMANIAN (AUSTRALIA)

**“WE NEED TO PROTECT OUR IDENTITY AND
LANGUAGE, OTHERWISE THE TURKS HAVE WON” –
THE ADOLESCENT’S WILLINGNESS TO PRESERVE
THEIR HERITAGE LANGUAGE AND ETHNIC IDENTITY**

Schools and community organisations have gradually taken on a heightened role in language and cultural development, with a need for ethnic group adolescents to attend both institutions. Attending both schools and community organisations has become significant in overcoming challenges associated with identity and language loss. This paper outlines the adolescent’s perspective on their heritage language school and community organisations, with an emphasis on the importance of language maintenance due to the events of the 1915 Armenian Genocide. A focus on the emerging challenges faced by individuals in their ability to preserve their identity and language is discussed to find the balance between inclusion and exclusion in both Armenian and non-Armenian circles. By utilising a qualitative method of semi-structured interviews, the broader Armenian community’s vitality, including that of its schools and organisations, is illustrated through data collected from twenty-four adolescent, 15-18 year old Australian-Armenians residing in Sydney. The research has demonstrated that attendance at the full-time Armenian language school and less exposure to mainstream non-Armenian society, has led to adolescents experiencing a heightened level of awareness of their Armenian identity and language. The majority expressed that their decision to preserve their language and identity was overwhelmingly influenced by their continued attendance in both the community’s

organisations and schools; the importance of passing on their identity to their future children; and to defend what their ancestors died for during the Armenian Genocide.

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐԱՄԱՆԵԱՆ (ԱՎԱՏԱՐԱԼԻԱ)

**«ՊԷՏՔ Է ՊԱՇՏՊԱՆԵՆՔ ՄԵՐ ՄՇԱԿՈՅԹԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ,
ԿԱՄ ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԿԸ ՅԱՂԹԻՆ»- ԴԵՌԱՀԱՄԱՆԵՐԻ
ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՄՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՀՊԱՆԵԼՈՒ ԻՐԵՆՑ
ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՄՈՒԹԻՒՆԸ
ՊԱՀՊԱՆԵԼ ԻՐԵՆՑ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ
ՑԵՂԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ**

Դպրոցներ եւ համայնքային կազմակերպութիւններ աստիճանաբար ստանձնել էն աւելի մեծ դեր լեզուի եւ մշակոյթի զարգացման նպատակով: Այս պատճառով, կարիքը ստեղծուել է որ հայ երիտասարդները մասնակցին այս երկու հաստատութիւններու մէջ, նաեւ կարելոր դարձած է երիտասարդներու համար իրենց ինքնութեան եւ լեզուի կորուստի յաղթահարուելը: Այս զեկուցումը կը նախանշէ երիտասարդներու հեռանկարները իրենց ազգային վարժարանի եւ համայնքի կազմակերպութիւններու հանդէպ, շեշտելով Հայոց ցեղասպանութիւնի կարեւորութիւնը Հայոց լեզուն պահպանելու համար: Այս յօդուածի նպատակն է բացատրելու այն մարտահրաւերները, որ երիտասարդ հայերը կզգան: Այս մարտահրաւերները կը քննարկուին երիտասարդի կողմէն իրենց մասնակցութեան ընթացքին Հայ եւ օտար շրջանակների միջեւ: Ըստ օգտագործելով որակական եւ քանակական ոճ հարցազրոյցի եւ հարցաթերթի օգնութեան, Հայ համայնքի կենսունակութիւնը, ներառեալ իր դպրոցները եւ կազմակերպութիւնները կը հասկացուի, 24 Աւստրալիահայ պատանիներու մասնակցութեան միջոցով: Հետազօտութիւնը ցոյց տուաւ, որ Հայկական վարժարանի աշակերտներ որ ընդհանրականապէս մաս չեն կազմեր օտար կազմակերպութիւններու մէջ, կրնան պահպանել եւ բարձրացնել իրենց հայկական ինքնութիւնը եւ լեզուն: Մեծամասնութիւնը յայտնեցին, որ իրենց որոշումը պահպանելու իրենց լեզուն եւ ինքնութիւնը, ազդուած է

իրենց շարունակական ներկայութեան համայնքի կազմակերպութիւնների եւ վարժարանների մէջ: Մասնակիցները շեշտեցին որ պահպանութեան պատճառը կապ ունի պաշտպանել այն որ ինչ իրենց նախնիները մահացան Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակի ընթացքին:

АРМЕН КАРАМАНЯН (АВСТРАЛИЯ)

"МЫ ДОЛЖНЫ ЗАЩИТИТЬ НАШУ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ЯЗЫК, В ПРОТИВНОМ СЛУЧАЕ ТУРКИ ВЫИГРАЛИ": ГОТОВНОСТЬ ЮНОШЕСТВА СОХРАНИТЬ ЯЗЫКОВОЕ НАСЛЕДИЕ И ЭТНИЧЕСКУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Посещение юношеского населения этнических школ и общественных организаций привело к тому, что школы и общественные организации постепенно начали играть более активную роль в сохранении языка и культурном развитии. Это стало важным шагом в преодолении испытаний, связанных с потерей национальной идентичности и языка. Данная статья описывает юношескую точку зрения, касающуюся этнических школ и общественных организаций, одновременно акцентируя важность сохранения армянского языка в связи с событиями 1915 г. - Геноцида армян. Статья также обсуждает возникающие задачи, с которыми сталкиваются лица, пытающиеся сохранить свою национальную идентичность и язык, а также пытающиеся найти баланс между своим армянским и неармянскими стилями жизни. Способность самосохранения армянской общины иллюстрируется при помощи данных, собранных посредством качественного метода полу-структурированного интервью с двадцати четырьмя юношами и девушками армянской национальности в возрасте от 15-18 лет, проживающими в Сиднее. Исследования показали, что посещение очных армянских школ, а также меньшее общение с основным не армянским обществом привело подростков к повышенной степени осознания своей армянской идентичности и языка. Большинство высказало мнение, что их решение сохранить

свой язык и национальную идентичность было обусловлено их продолжительным посещением этнических школ и общественных организаций, а также мероприятий, посвященных памяти армянского Геноцида.

ՌԻՄԱ ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ «ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ» ԲՆԱԶՆՋՈՒՄԸ

Չնայած պատմական ճակատագրի ողջ բարդությանը, հայ ժողովրդին հաջողվել է ստեղծել և պահպանել իր ազգային-մշակութային ինքնատիպությունը: Խնդիրն այն է, որ հայ ազգային մշակույթի մեջ հստակորեն «գործում» է մշակույթի ժառանգորդման կառուցակարգը (մշակութային ավանդույթի գործելը, ինքնավերարտադրության մշակույթի «ընդունակությունը»): Հայ ժողովրդի մշակութային գիտակցության (ազգի ինքնաճանաչման) շարժընթացի մեջ ուրվագծվում է իմաստային շարունակական վեկտորը՝ հեթանոսական շրջանից առ այսօր: Հայ ժողովրդի ողջ պատմությունը արտացոլված է հայտնի բնաշխարհում իր գոյության հազարամյակների ընթացքում նույն ժողովրդի ստեղծած հարուստ հոգևոր և նյութական մշակույթի մեջ: Հայերի ստեղծագործական ոգու շնորհիվ ձեռք բերելով պատմամշակութային ուրույն նկարագիր, այդ բնաշխարհը ներկայանում է հայերի ստեղծած մի բնակավայր, որտեղ միայն հնարավոր եղավ հայ ազգային մշակույթի ձևավորումը:

Մշակութային ձևերը (լեզու, արվեստ, առասպել, գիտություն, փիլիսոփայություն, իրավական և բարոյական նորմեր, քաղաքական հարստահարություններ) մի ժողովրդի հասարակական գիտակցության և հասարակական կեցության օբյեկտիվացման ձևերն են²¹³: Դարեր շարունակ հայ ազգի կենսագործունեու-

---

²¹³ Տե՛ս Գегель Г. В. Ф. Философия истории // Г. Ф. Гегель. Соч., Т. VIII, М.- Л., 1935, с. 61, տե՛ս նաև՝ Cassirer E. Symbol, Myth and Culture, Vale Univ. Press, 1979, p. 137.

թյունը իրականացվել է իր ստեղծած և զարգացվածության բարձր աստիճան ունեցող մշակույթի ձևերի մեջ: Ուստի հայ ազգային մշակույթը ընդունակ էր կատարելու նման մշակույթներին հատուկ էթնոպաշտպանական գործառույթը²¹⁴:

Ազգային մշակույթի օրրանը կոչվում է մշակույթի «Հայրենիք» կամ ազգի պատմական հայրենիք: Այդ բնաշխարհը ժողովրդի թանկագին ժառանգությունն է. առանց այդ ժառանգության ազգը վերածվում է զանգվածի, իսկ առանց ազգի մշակույթի հուշարձանը կորցնում է իր արժեքային իմաստը²¹⁵:

1894-1896 թթ. Արդուլ Համիդի կազմակերպած հայկական ջարդերը և 1915-1923 թթ. երիտթուրքերի իրականացրած հայոց ցեղասպանությունը, ըստ էության, «Ազգ» և «Մշակույթ» բնաջնջելու քաղաքականությունն էր, որ լիովին կիրարկուեցաւ «պետական կազմակերպութեամբ»²¹⁶: Արդյունքում հայ ժողովուրդը գրկվեց իր դարավոր մշակույթի անթիվ ու անգին հարստություններից: Թուրքերի կազմակերպած՝ հայ ժողովրդի քաղաքակրթական մեծ ժառանգության ոչնչացումը կամ սեփականաշնորհումը միտված էր «Հայկական բնաշխարհում» հայկականության «հետքերի» բնաջնջմանը:

РИММА МИРУМЯН (АРМЕНИЯ)

ГЕНОЦИД АРМЯН И УНИЧТОЖЕНИЕ “РОДИНЫ” АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Армянской народ пронес свою национально-культурную самобытность через все перипетии своей исторической судьбы. Очевидно, что в армянской национальной культуре достаточно четко рабо-

---

²¹⁴ Տե՛ս **Мирумян Р. А.** Человеческое измерение в современной системе образования (политико-философский аспект) // Psychology of the 21st century: theory, practice, prospect: materials of the IV international scientific conference on February 15-16, 2014.-Prague: Vědecko vydavatel'ske' centrum «Sociosfera-CZ», с. 34-44.

²¹⁵ **Геворгян Г. А.** Философия. Наука. Культура, Ереван, «Гитутюн» НАН РА, 2010, с. 442.

²¹⁶ **Շարտրմեան Հ.** Տաճատ վրդ., Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 եւ 1915-1925 տարիներուն, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 2001, էջ13.

тает “механизм” преемственности культуры. История армянского народа отражена в созданной за тысячелетия его существования на определенной территории богатой материальной и духовной культуре. Приобретшая специфический культурно-исторический облик благодаря творческому потенциалу армянского народа, эта территория представляет собой среду обитания, в которой оказалось возможным формирование именно армянской национальной культуры.

Уничтожение турками (1915-1925 гг.) богатого цивилизационного наследия армянского народа преследовало цель стирания “следов” армянства на его исторической родине (“Родине” армянской национальной культуры).

RIMMA MIRUMYAN (ARMENIA)

THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE DESTRUCTION OF “HOMELAND” OF ARMENIAN CULTURE

Armenian people carried the national cultural identity through all the difficulties of its historical fate. The “mechanism” of continuity of culture is quite clearly running in the Armenian national culture. The history of the Armenian people is reflected in the created in a particular area over the millennia of its existence rich material and spiritual culture. This area which acquired a particular cultural and historical appearance due to the creativity of the Armenian people is the habitat where was possible the formation of the Armenian national culture.

The destruction by Turks (1915-1925) of the rich civilizational heritage of the Armenian people was aimed at erasing “footprints” of the Armenians in its historic homeland (“Homeland” of the Armenian national culture).

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ
ԱՎԵՐՎԱԾ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՍՏԵՂԾՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՋՈՒՂԱՅԻ ՆՈՐ ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

Նյութական մշակույթը գորավոր և ակնառու կապ է, որը միակցում է թե՛ անհատական, թե՛ կոլեկտիվ հիշողությունները: Այն հավասարապես կարևոր է մշակութային ցեղասպանության ենթատեքստում, ինչպես նաև ապահովում է օրինականության շոշափելի և խոսուն հիմք, որը կարող է օգտագործվել՝ ապացուցելու տարածաշրջանի և հատկապես էթնիկ իսկության վերաբերյալ պատմական պնդումները²¹⁷: Այն, ինչ քիչ թե շատ անվնաս հայտարարություն է մի քաղաքական ենթատեքստում, կարող է լուրջ քաղաքական նշանակություն ձեռք բերել մեկ այլ ենթատեքստում կամ, երբ ենթատեքստը փոխվում է: Օրինակ «Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության զարգացումը» հայտնի գիրքը (Գուլիև, 1984), խոսելով այդ տարածաշրջանի պատմության մասին՝ սկսած նախապատմական ժամանակներից մինչև մեր օրերը, երբեք չի նշում հայերին՝ չնայելով այն հարյուրավոր մշակութային հուշարձաններին, որոնք լուր վկայում են իրենց իսկ հազարամյա ներկայության մասին այդ վայրերում (Նախիջևանում հայկական հուշարձանների վերաբերյալ գրառումների մասին տե՛ս Այվազյան 1990)²¹⁸: Այն դեպքում, երբ պաշտոնապես հուշարձանը խորհրդանշական կերպով ներկայացնում է հաղթողների պատմությունը, միևնույն ժամանակ այն այլաբանորեն աշխատում է որպես «հակապատմություն»՝ այսպիսով իշխանության հայտ ներկայացնելով²¹⁹: Օրինակ օկուպացված շրջաններ

²¹⁷ **Condappa P.**, Cultural Genocide in Bosnia-Herzegovina; Destroying Heritage, Destroying Identity, <http://traumwerk.stanford.edu:3455/culturesofcontact/admin/download.html?attachid=2628>, 23.05.13.

²¹⁸ **Philip L. Kohl**, Clare Fawcett, Nationalism, politics, and the practice of archaeology, Cambridge University Press, 1995, pp. 153-155.

²¹⁹ **Gispert J.**, The eagle of history, Notes on cultural memories of Armenians, http://www.derhuman.jus.gov.ar/conti/2010/10/mesa-20/gispert_mesa_20.pdf, 23.05.13.

րում մշակութային հուշարձանները իրենց ներկայությամբ վկայում են այդ վայրերում այլոց անցյալի մասին:

Առանձնացվում են այլոց ժառանգությունը ոչնչացնելու մի քանի պատճառներ. «ոչնչացնել այն, ինչ ամենահարազատն է, սրբել այլոց ցանկացած պատմական հետք, ջնջել ցավոտ կամ վիճահարույց անցյալի հիշեցումները, վերացնել որպես ճնշում ընկալվող խորհրդանիշները»²²⁰:

Ադրբեջանի կողմից Արցախի և Նախիջևանի հայկական մշակութային հուշարձանների բռնալուրացումը, ըստ Հ. Պետրոսյանի, իրականացվել է երկու հիմնական մեխանիզմներով. Քանի որ հայ-քրիստոնեական և թաթար-մուսուլմանական մշակույթների միջև հակասությունը առավել քան ակնհայտ է, ապա, որպես բռնալուրացման մեխանիզմ հանդիսացել է այդ մշակույթների «ընդհանուր ակունքների», «հարազատության», «նույնականության» վերհանումը: Հաջորդ մեխանիզմը միջանկյալ օղակի՝ «միջնորդավորված ուղու» ստեղծումն էր, որը նպատակ ուներ Արցախի (ինչպես նաև Նախիջևանի) մշակութային ժառանգությունը վերագրել աղվաններին, և նրանց միջոցով նաև ադրբեջանցիներին²²¹: Օրինակ՝ 1985 թ. Բաքվում կայացած համատվետական հնագիտական կոնգրեսի ժամանակ ազերի հնագետ Դ. Ախունդովը ներկայացնում է մի գեկույց, որում Ադրբեջանական ՄՍՀ տարածքի բոլոր խաչքարերը որակվում են որպես աղվանական²²²: Սակայն Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարից հետո այս լծակները լիովին սպառեցին իրենց, ինչը նշանավորվեց հետխորհրդային Ադրբեջանի տարածքում հայկական մշակութային ժառանգության հանդեպ ընդգծված թշնամանքի դրսևորմամբ²²³: Սրա բարձրակետը եղավ Նախիջևանի շրջանի Ջուղա քաղաքի գերեզմանադաշտի հիմնահատակ ավե-

²²⁰ **Packard N.**, *Sociology of Memory: Papers from the Spectrum*, Cambridge Scholars Publishing, 12 Back Chapman Street, Newcastle upon Tyne, NE6 2XX, UK, 2009, p. 16.

²²¹ **Պետրոսյան Հ.**, Մշակութային էթնոցիզմ Արցախում (Մշակութային ժառանգության բռնալուրացման մեխանիզմը), Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական զոտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, Կաճառ 4 (47-58) 2010, էջ 137-148:

²²² **Philip L. Kohl**, Clare Fawcett, նշվ. աշխ., p. 154.

²²³ **Պետրոսյան Հ.**, նույն տեղում:

րումը: Վերջինս հայկական միջնադարյան խոշորագույն գերեզմանադաշտն էր: Օտարերկրյա ճանապարհորդների վկայությամբ այնտեղ 17-րդ դարի առաջին կեսին եղել է շուրջ 10000 խաչքար²²⁴: Այդ թիվը գրեթե անփոփոխ է մնացել մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, երբ երկաթուղու անցկացումով խաչքարերի գրեթե հիսուն տոկոսը ավերվել է կամ օգտագործվել որպես շինանյութ²²⁵: Եվ ահա վերջին հարվածը հասցվեց 1998-2006 թթ., երբ ադրբեջանական զինված ուժերի կողմից պարբերաբար ավերումների ենթարկվելով, 2006 թ. դեկտեմբերին գերեզմանադաշտն ամբողջությամբ հողին հավասարեցվեց²²⁶:

Ջուղայի գերեզմանադաշտը իր խաչքարերի մշակման կատարելությամբ, ինքնատիպ պատկերագրությամբ և աննախադեպ քանակով հայկական միջնադարյան քանդակագործության զարմանահրաշ հրսևորումներից էր և ուներ բացառիկ կարևորություն ոչ միայն հայկական, այլև համաշխարհային մշակույթի համար: Ուստի գերեզմանատան ավերման փաստի շուրջ հայ և համաշխարհային գիտակից հասարակության բարձրացրած բողոքի ալիքը միանգամայն կանխատեսելի էր: Ավերման մասին հայ և միջազգային մամուլում բազմաթիվ հրապարակումներ եղան, կազմակերպվեցին խաչքարերի լուսանկարների ցուցահանդեսներ, նկարահանվեցին փաստավավերագրական ֆիլմեր²²⁷: Սա այն անմիջական արձագանքն էր, որի նպատակն էր իրազեկել հայ հանրությանը, միջազգային աստյաններին, դատապարտել կատարվածը:

Ջուղայի գերեզմանադաշտի վերջնական ավերումից մեկ տարի անց սկսվել և շարունակվում է խաչքարերի վերստեղծման լայնածավալ գործընթաց, որի նախադեպը չի եղել խաչքարագոր-

²²⁴ **Rhodes A.**, Divers voyages et missions du P. A. de Rhodes en la Chine et Autres Royaumes avec son Retour en Europe par la Perse et l'Armenie. Paris: Sebastian Cramoisy, 1653, p. 416.

²²⁵ **Այվազյան Ա.**, Ջուղայի կործանված խաչքարերի սիմֆոնիան, Երևան, 2007, էջ 5:

²²⁶ High-Resolution Satellite Imagery and the Destruction of Cultural Artifacts in Nakhchivan, Azerbaijan <http://shr.aaas.org/geotech/azerbaijan/azerbaijan.shtml> , 17.01.03.

²²⁷ Julfa - History of Armenian khachkars destruction by Azerbaijan, <https://www.youtube.com/watch?v=ispMSktZNyg> , 14.10.12, Azeris Destroying Armenian Cemetery In Julfa - Part 1/2 <https://www.youtube.com/watch?v=GSJB6K9pSH8> , 14.10.12.

ծության ոլորտում: Տարբեր մարզերում տարբեր վարպետների կողմից կերտվում և կանգնեցվում են Ջուղայի խաչքարերի բազմաթիվ կրկնօրինակներ: Պետք է նշել, որ դրանք չեն սահմանափակվում քարակերտ օրինակներով, թեև վերջիններս մեծամասնությունն են կազմում: Վարպետների կողմից ի գործ են դրվում տարբեր նյութեր՝ փայտ, մետաղ, մագաղաթ:

Խաչքարերի կերտման և տեղակայման աշխարհագրությունը բավականին ընդարձակ է և դուրս է գալիս անգամ ՀՀ սահմաններից: Վերակերտման գործընթացը պայմանականորեն բաժանում ենք երկու խմբի՝ ելնելով անհատական և պաշտոնական ներգրավվածության մակարդակներից և կանգնեցման նպատակից: Առաջին խումբն ընդգրկում է կործանումից անմիջապես հետո՝ մինչև 2013 թ. ընկած խաչքարերը, որոնք ավելին չեն քան անհատական, սպոնսան նախաձեռնությունների արդյունք: Մի քանի անհատներ, որոնց թվում՝ խաչքարագործ վարպետներ, պաշտոնյա, հոգևորական, փայտափորագրիչ, փորձել են ավերմանն արձագանքել կատարվածի հանդեպ սեփական պատկերացումների և նախապատվությունների շրջանակում: Եթե մեկի կողմից կարևորվել է զուտ վերստեղծելու գաղափարը՝ ի հակադրություն կործանման, մյուսի համար առանցքային է եղել պահպանել դպրոցի առանձնահատկությունները: Եթե մեկի առաջնայնություն է եղել իր կերտածով իրազեկել հայ և միջազգային հանրությանը, մեկ այլ վարպետ ինքն իրեն մարտահրավեր է նետել կերտման գործընթացի և կատարման մեջ հասնել նախնի վարպետի ու բնօրինակի հետ կատարյալ նույնության: Այս խմբի հուշարձանների մեջ ներկայացվում են Վանաձորի, Գյումրիի, Երևանի, Էջմիածնի օրինակները, ինչպես նաև փայտե և մագաղաթե օրինակները՝ դիտարկելով վարպետի, պատվիրատուի, տեղակայման և կատարման գործոնները:

Ջուղայի խաչքարերի կրկնօրինակման հանդեպ համընդհանուր ոգևորության մեջ հատուկ ուշադրության է արժանի այն, որ սկսած 2013 թ.-ից մի շարք կրկնօրինակներ իրենց հանգրվանն են գտնում ՀՀ սահմաններից դուրս՝ ծառայելով որպես Հայոց Ցեղասպանության գոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողներ: Մրանք կազմում են Ջուղայի նոր խաչքարերի երկրորդ խումբը՝

ներկայացնելով այս գործընթացի պաշտոնական արձագանքը: Այս խմբի մեջ են մտնում Ռուսաստանում, Ռումինիայում, Ֆրանսիայում, Վրաստանում, Իրաքում, ԱՄՆ-ում, Իտալիայում կանգնեցված խաչքարերը, ինչպես նաև Երևանում ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին է նվիրված «Մշակութային եղեռն-խաչքարերի խորհուրդը» խորագրով բացօթյա ցուցահանդեսին ներկայացված Ջուղայի խաչքարերի 12 կրկնօրինակները: Այս շարքում առանձնակի կարևորվում է 2015թ. Իտալիայում Ջուղայի խաչքարերից մեկի կրկնօրինակի բացումը և օծումը: Այս իրադարձությունը, իր մասնակիցների կազմով, օծման արարողությամբ և գաղափարական հիմքով դարձավ Ջուղայի խաչքարերի կրկնօրինակման գործընթացի բարձրակետը՝ ամփոփելով և ամրոջացնելով այն տրամաբանությունն ու հոգեբարոյական դրդապատճառները, որոնք ընկած են Ջուղայի գերեզմանադաշտի ավերումից առ այսօր այդ ուղղությամբ կատարված բոլոր գործողությունների հիմքում:

Խաչքարերի վերստեղծման գործընթացում իր առանձնահատուկ դերակատարումն ունի «Ջուղայի խաչքարային դաշտի հայրենադարձությունը» միջազգային ծրագիրը, որի նպատակն է խաչքարերի եռաչափ վերականգնումը լազերային իմիտացիայի ճանապարհով:

MARIANNA HARUTYUNYAN (ARMENIA)

THE EXAMINATION OF THE PROCESS OF RECREATING DESTROYED MONUMENTS AFTER CULTURAL GENOCIDE ON EXAMPLE OF THE NEW KHACHKARS OF DJUGHA

In 1998-2006 the medieval graveyard of Djughha with its marvelous khachqars was completely destroyed. According to many international conventions on protection of cultural heritage these acts correspond with the term of cultural genocide. A year after the Djughha graveyard destruction there has been started and currently continues unprecedented process of carving new khachqars. In different regions various masters

have created and erected many khachqar replicas in Djughha style. The geography of restoration of khachkars is quite dispersed, hence not limited to the territory of Armenia (RA).

Recreation process is conditionally divided into two groups according to the personal and official involvement and erection purpose. The first group encompasses the khachkars created right after the end of destruction till 2013, which are no more than a result of personal and spontaneous initiatives. Starting from 2013 various examples find their refuges outside RA as memorials of Armenian genocide victims. These are the second group of Djughha new khachqars representing the official respond of recreation process. The whole process of recreation, and the new replicas serve as evidence supporting the idea that even the cultural genocide cannot hamper the survival of the monument unless that nation carries it on its personal and collective memory, and transmits to the generations.

МАРИАННА АРУТЮНЯН (АРМЕНИЯ)

ИЗУЧЕНИЕ ПРОЦЕССА ВОССОЗДАНИЯ РАЗРУШЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ ПОСЛЕ КУЛЬТУРНОГО ГЕНОЦИДА НА ПРИМЕРЕ НОВЫХ ХАЧКАРОВ ДЖУГИ

В 1998-2006 было полностью разрушено средневековое кладбище в Джуге с его чудесными хачкарами. Согласно многим международным конвенциям по защите культурного наследия эти действия соответствуют термину “культурный геноцид”. Спустя год после разрушения кладбища был начат и в настоящее время продолжается беспрецедентный процесс создания новых хачкаров. В различных регионах разные мастера создают и устанавливают многочисленные копии в джугийском стиле. География восстановления хачкаров обширна и не ограничивается территорией Армении (РА).

Процесс восстановления условно разделен на две группы, согласно личному и официальному участию и целям монтажа. Первая группа охватывает хачкары, созданные до 2013г, сразу после

того, как они были разрушены; они являются результатом личных и непосредственных **инициатив**. Начиная с 2013 года различные копии находят свои гавани за пределами РА как мемориалы жертв Геноцида армян. Это вторая группа новых хачкаров Джуги, представляющие официальную часть процесса восстановления. Весь процесс восстановления и новые копии служат доказательствами, поддерживающими идею, что если народ несет памятник в своей личной и коллективной памяти и передает поколениям, даже культурный геноцид не может препятствовать его жизнеспособности.

ԱՆՈՒՇ ՏԵՐ – ՄԻՆԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՌ ՎԿԱՆ

Անի քաղաքը ոչ միայն Հայաստանի նշանավոր մայրաքաղաքն էր, երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոնը, Առաջավոր Ասիայի ամենահայտնի քաղաքներից մեկը, այլև մի ամբողջ համակարգ՝ իրեն շրջապատող ամրոցներով և վանական համալիրներով:

Դրանցից մեկը Խցկոնքի վանական համալիրն էր, որի համբավը, ինչպես և Անիի, տարածված էր Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ միջնադարյան աշխարհով: Այն կառուցված էր հայկական ճարտարապետության հիմնական հորինվածքային կանոններին համաձայն. Ներդաշնակությունը և միասնությունը հատուկ էին ոչ միայն համալիրի առանձին շինություններին, այլև ամբողջ կառուցվածքային խմբին, որը զարմանալի ամբողջական էր և համահունչ շրջակա միջավայրի հետ:

Համալիրը բաղկացած էր հինգ եկեղեցիներից՝ Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Կարապետ, Սուրբ Ստեփանոս, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ և Սուրբ Մարգիս՝ միակը, որն այսօր պահպանվել է վանքի գլխով անցած արհավիրքներից հետո: Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Կարապետ և Սուրբ Մարգիս եկեղեցիները կանգնած էին կողք կողքի, մի փոքր դեպի արևելք տեղադրված էր Սուրբ

Ստեփանոսը, իսկ Սուրբ Լուսավորիչը՝ նույն ուղղությամբ մոտ 300-350 մ հեռավորության վրա:

Տիպային տեսակետից բոլոր եկեղեցիներն էլ գմբեթավոր էին, սակայն Սուրբ Աստվածածինը, Սուրբ Ստեփանոսը և Սուրբ Լուսավորիչը պատկանում էին խաչագմբեթ տիպին, իսկ Սուրբ Կարապետը և Սուրբ Սարգիսը՝ քառախորան կենտրոնագմբեթ էին: Սակայն նույնիսկ միևնույն տիպին և ենթատիպին պատկանելով, դրանք տարբեր էին իրենց մանրամասներով՝ թե՛ հատակագծային, թե՛ ծավալա-տարածական հորինվածքներում:

Զափերով, հարդարանքով ու հատուկ վեհ կերպարով ամբողջ հուշարձանախմբի մեջ հատուկ տեղ էր գրավում Սուրբ Սարգիս եկեղեցին: Դրա առաջին հարկաբաժնի բոլոր նիստերը միավորված են դեկորատիվ կամ արաշարերով, իսկ հովհարաձև վեղարը կրող տաս նիստանոց թմբուկի վրայի նույն կրկնակի որմնաայտուները հենարան են հանդիսանում արդեն ճակտոնների համար: Իր երկհարկանի կերպարով այս եկեղեցին, ինչպես և չափերով զգալի փոքր Սուրբ Կարապետը, հիշեցնում են Զվարթնոցի տաճարը:

Ինչպես այլ վանական համալիրներում, Խցկոնքում էլ կային բարձր գեղարվեստական արժեք ունեցող ճարտարապետական փոքր ձևեր՝ խաչքարեր, ինչպես և տնտեսական նշանակության բազմաթիվ օժանդակ կառույցներ:

Խիստ ու հզոր ժայռերի շրջապատում կանգնած զարմանալի համալիրը իր եկեղեցիներով ու բոլոր շինություններով այնքան զորեղ էր իր մոնումենտալ զանգվածայնության և միաժամանակ՝ վեհ նրբին ոգեղենության մեջ, որ կարող էր օրինակ ծառայել բնական լանդշաֆտի և ճարտարապետության միասնության ու ներդաշնակության:

Հայ բնակչության տարհանումից հետո՝ 1920-ականներին, վանքի տարածքը թուրքական իշխանությունների կողմից հայտարարվեց ռազմական գոտի, և արդեն 1959 թվականին ճարտարապետական փայլուն համալիրից մնաց միայն Սուրբ Սարգիս եկեղեցին՝ այն էլ խիստ վնասված վիճակում: Մնացած բոլոր կառույցները՝ ըստ մոտակա գյուղերի բնակիչների վկայությունների, պայթեցվել են իշխանությունների կողմից:

Իսկ կիսավեր Սուրբ Սարգիսը կանգնած է երբեմնի փառահեղ շինություններով զբաղեցված՝ այժմ դատարկ տաքածքում, որպես մարդկային ոգու բարձրության և մարդկության ու մշակութային արժեքների դեմ կատարված ոճրագործության հուշարձան:

АНУШ ТЕР-МИНАСЯН (АРМЕНИЯ)

НЕМОЙ СВИДЕТЕЛЬ КУЛЬТУРНОГО ГЕНОЦИДА

Знаменитая средневековая столица Армении – город Ани, был не только политическим, экономическим и культурным центром страны и одним из крупнейших городов Передней Азии, но и целым комплексом с окружающими его замками и монастырскими комплексами.

Одним из «спутников» Ани был монастырский комплекс Хцконк, который был построен в соответствии с основными композиционными принципами средневековой Армении: гармоничность и единство как в отдельных строениях, так и во всей группе сооружений, а также удивительные органичность и единство всего комплекса с окружающим ландшафтом.

Комплекс состоял из пяти церквей, из которых одна – Святого Григора Просветителя, находилась чуть поодаль – на расстоянии 300-350 метров в том же направлении, что стояли остальные церкви.

Все церкви были купольными, однако их отличали как плановые, так и объёмно-пространственные и другие детали.

В 20-ых годах 20-го века вся территория была объявлена турецкими властями военной зоной, и уже к 1959-му году на месте блистательного монастырского комплекса осталась лишь одна церковь Св. Саргиса, и та в сильно разрушенном состоянии, как немой свидетель величия человеческого духа и преступления, совершённого против человечества и созданных им культурных ценностей.

SILENT WITNESS OF CULTURAL GENOCIDE.

The famous medieval capital of Armenia - Ani, was not only a political, economic and cultural center of the country and one of the largest cities in the Near East, but also a whole complex with the surrounding castles and monastery complexes.

One of the "satellites" of Ani was Khtskonq monastery complex, which was built in accordance with the basic compositional principles of medieval Armenia: the harmony and unity of all buildings and structures throughout the group, as well as organic unity of the whole complex with the surrounding landscape.

The complex consists of five churches, one of which - St. Gregory the Illuminator, was a bit further - at a distance of 300-350 meters in the same direction as the other churches.

All the churches were domed, but they are distinguished by plane and volume-spatial compositions and other details.

In the 20th years of the 20th century the whole area was declared a military zone by the Turkish authorities, and by 1959 on the place of the brilliant Monastery complex there was only one church of St. Sargis, and that in a very destroyed condition, as a silent witness to the greatness of the human spirit and the crimes, committed against humanity and the cultural values, created by it.

АРМЕН КАЗАРЯН (РОССИЯ)

АРМЯНСКАЯ РУИНА В КУЛЬТУРНОМ ЛАНДШАФТЕ ТУРЦИИ. СУДЬБА И БУДУЩЕЕ МРЕНСКОГО СОБОРА

Массовое уничтожение памятников материального культурного наследия армянского народа на территории турецкой части Армянского нагорья, в Киликии и Анатолии, осуществлявшееся, главным образом, в 1950-60-е годы, и геноцид армян 1915-21 годов – явления неодновременные, но имеющие причинно-следственную связь.

Геноцид армян в Османской империи и в прилегающих к ее восточным границам армянских областях осуществлялся с целью физического истребления этноса, сопровождался разграблением материального наследия и разрушением отдельных армянских церквей. Многочисленные монастырские ансамбли и отдельные храмы тогда не были тронуты, но, оказавшись без внимания, в абсолютном пренебрежении, ветшали и с трудом противостояли природной стихии. Посещение исторических армянских земель Турции с целью изучения архитектурного наследия было под запретом. Массовое разрушение армянских построек началось с середины 1950-х годов в большинстве вилайетов Турецкой республики под разными предлогами и при активном участии турецкой армии, особенно в Карсской области, вдоль границы с Армянской ССР. Глубинные причины этих акций «белого геноцида» или этноцида еще предстоит изучить, причем специалистам по праву, политике и психоанализу, а не только историкам архитектуры. Могу только усматривать в основе этого кощунственного явления все атрибуты вандализма и отражение состояния турецкого правительства и общества в десятилетия после Второй мировой войны.

Следует признать, что разрушения памятников в Восточной Турции имеют аналоги в истории XX века. Эти явления, и особенно турецкий пример вдохновляют вандалов XXI века – талибов Афганистана, правительство Азербайджана, лидеров так называемого Исламского государства – к массовому уничтожению культурного наследия.

Автор доклада является участником международных экспедиций, организованных с целью мониторинга состояния памятников в провинциях Карса и Муша и принятия мер по спасению аварийных построек, которые организуются Всемирным фондом памятников, международными и турецкими научными и общественными организациями с 2013 года; ранее, с 2008 года подобная работа и реставрационная деятельность были сосредоточены только в пределах Ани, средневековой столицы Армении. Многое нам было известно и до этих экспедиций благодаря многолетней работе западных и армянских коллег, в результате собственных командировок. Теперь

открывается полноценная картина утрат, устанавливается степень повреждений, причиненных чудом сохраняющимся памятникам, выстраивается приоритетность в производстве срочных работ по их спасению.

Для представления панорамы разрушений и нынешнего состояния рассматриваемого архитектурного наследия на примере памятников правобережья пограничной реки Ахурян, а также провинций Вана и Муша, докладчик представляет аналитический комментарий фотографии средневековых монастырей и храмов или мест, где они располагались.

Главное внимание сосредоточено на состояний Мренского собора (639) – единственного чудом сохранившегося сооружения в провинции Карса, которое относится к 7 веку – «золотому веку» армянской архитектуры. Экспертным решением рабочей группы «Ани в контексте» (2013) выделены четыре памятника, спасение которых от полного разрушения признано первоочередной задачей Всемирного фонда памятников. Среди них – собор в Мрене, церковь Сурб Саргис Хцконка, жаматун монастыря Оромос, крепость Тигнис. В июне 2015 г. была организована специальная экспедиция в Мрен, позволившая ее участникам подробнее изучить проблему этого памятника.

Анализ Мренского собора в рамках настоящего доклада включает:

- выявление ценности собора, значение содержащейся в нем информации для изучения истории архитектуры, искусства рельефа и настенной живописи, эпиграфики разного времени, политических и экономических вопросов истории;

- результаты исследования состояния памятника. Умышленное ослабление конструкций храма, как первопричина разрушения южной стены и угроза полного обрушения памятника анализируются с особым вниманием. Дополнением и подтверждением этих фактов служат разрушения других средневековых памятников Мрена, известных в относительной сохранности еще в начале XX века;

- представление выводов экспертов, участвовавших в экспедиции, по состоянию памятника. Их предложения по срочному ук-

реплению конструкций. Предложения автора о характере возможной консервации/реставрации здания собора.

Доклад завершается размышлениями о роли руинированного армянского памятника в культурном ландшафте Восточной Турции.

Руины Ани, других городов и поселений, таких как Мрен и Багаран, руины древних монастырей и крепостей – это образы, вызывающие ностальгию и боль, переданные через поколения и потому особенно сильные; это также образы утраты былого возвышенного величия, то есть того, как античная руина воспринималась гуманистами эпохи Ренессанса. Для нас же совокупность этих памятников и каждый из них в отдельности тесно связаны с чувствами национального достоинства и гордости, и они одновременно являются символ пережитой катастрофы. Грустной ситуация была в последние несколько столетий, и армянская интеллигенция рубежа XIX-XX веков с особой болью в сердце высказывалась о состоянии средневекового наследия. С 1915 г. его состояние связывается с трагедией геноцида армян в Османской империи.

Однако значение этого наследия должно быть оценено и представителями турецкой интеллигенции, и часть ее уже осознает это наследие в качестве собственного. Ведь отчасти так оно и есть. Примечательно и то, что сегодня без памятников армянской архитектуры и без намека на их бывшее существование культурный ландшафт Восточной Турции обезличивается, превращается в интересный природный пейзаж, лишенный цивилизационной составляющей.

ARMEN KAZARYAN (RUSSIA)

ARMENIAN RUIN ON THE CULTURAL LANDSCAPE OF TURKEY. THE FATE AND THE FUTURE OF THE CATHEDRAL OF MREN

The large scale destruction of the monuments of Armenian cultural heritage in Turkish part of Armenian highland took place in 1950-60s, mean while that fact has its relation with the Armenian genocide of 1915-1920. In the report is shortly represented the loss of Armenian heritage as

well as the monitoring of the monuments of Ani, its surroundings and other districts of Turkey, started last years by the World Monuments Fund and other organization. The causes of partly collapse of the cathedral of Mren and the possibilities of its rescue are observed. The role of Armenian ruined monuments on the cultural landscape of Eastern Turkey, the question of importance of this heritage both for Armenians, Christian civilization, and for Turkish culture are discussed.

ԱՐՄԵՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (ՌՌԻՍՍՍՏԱՆ)

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԵՐԱԿԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԲՆԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ: ՄՐԵՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ԵՎ ԱՊԱԳԱՆ**

Հայկական լեռնաշխարհի թուրքական տարածքի հայկական նյութական մշակույթի հուշարձանների մասսայական ոչնչացումը իրականացվում էր հիմնականում 1950-60-ական թթ., սակայն այդ երևույթն իր կապն ունի 1915-21 թթ. Հայոց ցեղասպանության հետ: Հակիրճ ներկայացնելով հայկական ժառանգության կորուստները, զեկույցում ուշադրություն է դարձվում «Հուշարձանների համաշխարհային ֆոնդի» և այլ կազմակերպությունների կողմից սկսված Անիի և նրա մոտակայքում, Թուրքիայի այլ շրջաններում հայկական ճարտարապետական կառույցների վիճակի ստուգման աշխատանքներին: Ներկայացվում են Մրենի տաճարի ավիրվածությունների պատճառներն ու փրկման հնարավորությունները: Գնահատվում է ավիրված հայկական ճարտարապետության հուշարձանների դերը Արևելյան Թուրքիայի մշակութային բնապատկերում, այդ ժառանգության կարևորությունը ոչ միայն հայերի ու քրիստոնյա քաղաքակրթության, այլ նաև թուրքական մշակույթի համար:

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ
ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՆԵՐԿԱ ՓՈԼԻ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հայոց ցեղասպանությունը հայ ժողովրդի չափացող վերքն է, որը պարտավորեցնում է կրած ցավը հիշելու հետ մեկտեղ պայքարել հանուն մեր ազգային արդար իրավունքների վերականգնման, հայ ժողովրդի կրած տարածքային, նյութական, բարոյական, հոգեբանական վնասների հատուցման, հանուն մեր ազգային անվտանգության ապահովման:

• 1991 թ. հայկական անկախ պետականության վերականգնումը և դրան հետևած Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր ալիքը բավական էին հասկանալու, որ հայ ժողովրդի դեմ գործված ցեղասպանությունը ճանաչող պետությունների թվի ավելացումը որևէ կերպ չի կարող նպաստել մեր ազգային ոտնահարված իրավունքների վերականգնմանը, եթե այդ ճանաչումը զուրկ է գործած ոճրագործության համար թուրքական պետության միջազգային իրավական պատասխանատվության պահանջից և հատուցման պարտադրանքից:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման ներկա փուլի ամենակարևոր առանձնահատկությունը, թերևս, գիտակցումն է այն բանի, որ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները ցեղասպանությունը վերապրածների ու նրանց սերունդների անունից, նրանց միջոցով ու մասնակցությամբ պետք է բարձրացնեն պահանջատիրության հարցը միջազգային դատական աստիճաններում:

• Հայրենիքի կորուստը հայոց ցեղասպանության գլխավոր հետևանքն է, սակայն տուժած կողմի՝ հատուցում ստանալու իրավունքի լիակատար բավարարումն անհնար է, քանի դեռ «հայրենագրկություն» հասկացությունը խորթ է միջազգային իրավունքին, իսկ ցեղասպանությունը դատապարտող և պատժելի համարող միջազգային կոնվենցիայում՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու

և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայում²²⁸ շրջանցվում է տուժածի՝ հատուցում ստանալու իրավունքը: Մասնավորապես, Հայ Դատի, հայոց արդարացի պահանջատիրության բավարարման տեսանկյունից հարկավոր է կոնվենցիայում կատարել հետևյալ լրացումները.

1. Կոնվենցիան ցեղասպանության համար հանցավոր է համարում ոչ թե պետությանը, այլ առանձին անհատներին՝ պետական գործիչների, որոնք կազմակերպում և իրականացնում են ցեղասպանությունը: Նշված փաստաթուղթը սահմանափակվում է ցեղասպանության համար պետության պատասխանատվության առաջացման հնարավորության մասին դրույթով /թիվ 9 հոդված/²²⁹: Կոնվենցիայում պետության, իբրև ցեղասպանության սուբյեկտի, պատասխանատվության ու դրա բովանդակության հարցերը ենթակա են մանրամասն մշակման, չնայած, որ մի ողջ ժողովուրդ ոչնչացնելու համար պետության քաղաքական պատասխանատվության սկզբունքը և դրանից բխող նորմերը միջազգային իրավունքում ձևավորվել են նախքան վերոնշյալ կոնվենցիայի ընդունումը:

2. «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան արդարության պահանջով հարկ է, որ լրացվի նաև բռնագաղթվածների և նրանց ժառանգների տարածքային, նյութական, բարոյական, հոգեբանական կորուստների հատուցման՝ նախևառաջ Հայրենիք վերադառնալու իրավունքն անկախ վաղեմությունից ճանաչելու մասին դրույթով:

3. Հարկ է նաև, որ կոնվենցիան պատիժ սահմանի այնպիսի գործողությունների համար, ինչպիսին են իր հայրենիքից բնակչությանը բնաջնջելու նպատակով բռնի տեղահանելը և ազգային-

---

²²⁸ Կոնվենցիայի ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, էջ 19-26: Ինչպես նաև՝ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключённых СССР с иностранными государствами. Выпуск XVI, Москва, 1957, էջ 66-71; Права человека. Сборник международных документов, М., 1998; The Crime of Genocide. A United Nations' Convention-is Aimed of Preventing Destruction of Groups and of Punishing those Responsible, N.Y., 1949.

²²⁹ Ст 11 Права человека. Сборник международных документов, էջ 86:

մշակութային ցեղասպանություն իրականացնելը:

Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի դրույթների թերի լինելն ազդում է Հայոց ցեղասպանության փաստի միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործընթացի վրա, հետևաբար, ներկա փուլում Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է գործի նաև միջազգային իրավունքի այս թերությունների ու բացթողումների վրա միջազգային հանրության ուշադրությունը բևեռելու ու դրանց վերացմանը հասնելու ուղղությամբ:

Անհերքելի է, որ Հայերի ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման՝ 1991թ. հայոց անկախ պետականության վերականգնումից հետո թափ առած ալիքը միջազգային հանրության կողմից ոճրագործության փաստի ոչ թե ճանաչում, այլ կրկնակի ճանաչում է նշանակում: Վերջինս, սակայն, միջազգային հասարակական-քաղաքական շրջանակներում երբեմն թողնում է այն սխալ տպավորությունը, թե Հայոց ցեղասպանության փաստը, այդ ոճրի համար թուրքերի ու Թուրքիայի պատասխանատվությունը մինչ այդ ճանաչված չեն էլ եղել: Որպես նշված թյուրմեկնման դեմ պայքարի լավագույն միջոց, ՀՀ-ն և Սփյուռքը հանուն արդարության համազգային պայքարում իրավացիորեն կարևորում են Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ մինչ այժմ կատարված հսկայածավալ աշխատանքի լուսաբանումն ինչպես ներպետական, այնպես էլ միջազգային մակարդակներում, հայ ժողովրդին վշտակցող ու սատարող պետությունների նկատմամբ երախտագիտության արտահայտումն իբրև Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, դատապարտման և ոճրագործության հետևանքների վերացման ուղղությամբ հայ ազգային-պետական քաղաքականության կարևոր բաղադրատարրերից մեկը:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման հարցում որոշիչ նշանակություն ունի ժամանակի գործոնը: Պատմական արդարությունը, մեր ազգային և պետական անվտանգության շահերը պահանջում են ողջ ուշադրությունն անհետաձգելիորեն կենտրոնացնել հայոց պետականության ամրապնդման, արտագաղթի կանխման ու դրա փոխարեն մայր հայրենիքում ազգահավաքման, Հայոց ցեղասպանության հետևանք-

ների վերացման ու Ղարաբաղի հիմնախնդիրների լուծման ուղիորդյալ՝ միջազգային ասպարեզում գործելով վճռականորեն և նախաձեռնողական, հարձակողական դիրքից:

ЛИЛИТ ОГАНЕСЯН (АРМЕНИЯ)

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ФАЗЫ УСТРАНЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Суть современной фазы устранения последствий Геноцида армян заключается в привлечении турецкого государства к международной политической ответственности за содеянное им преступление против человечества – за лишение армянского народа своей родины, за причинение ему моральных, психологических, материальных, финансовых потерь. Реализация ответственности за Геноцид армян на объективной основе международного права соответствует интересам не только армянского народа и всего международного сообщества, но и интересам самой Турции.

LILIT HOVHANNISYAN (ARMENIA)

THE HISTORICAL-JURIDICAL PECULIARITIES OF CONTEMPORARY PHASE OF THE REMOVAL OF CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN GENOCIDE

The essence of contemporary phase of the removal of consequences of the Armenian Genocide is that the turkish state must be call to account, avoiding international-juridical responsibility, and must indemnify armenians for the loss of their native land and for moral, psychological, material, financial losses. The realization of the responsibility for a Genocide of the armenians on the objective basis of international law corresponds to the interests not only the armenian people and all international society, but also of Turkey.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

ԱՆՆԱ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԹԵՄԱՆ ՀԱՅ ԱՐԴԻ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Հայ արվեստագետներին Մեծ Եղեռնի թեման հուզել է տարիներ ի վեր: Անմասն չեն մնացել նաև հայ արդի կոմպոզիտորները, որոնց մի շարք կամերային, խմբերգային, սիմֆոնիկ և երաժշտաբեմական երկերում մարմնավորվել և իրենց արժանի գեղարվեստական արտահայտությունն է ստացել 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը:

Եղեռնին նվիրված հայ կոմպոզիտորների երկերի շարքում նախևառաջ պետք է նշել Էդգար Հովհաննիսյանի «Անտունի» բալետը (1969), որտեղ Կոմիտաս-անտունու կերպարը խորհրդանշել է Եղեռնի զոհ դարձած արվեստագետների ընդհանրացված ճակատագիրը:

1970-ականներից սկսած ցեղասպանության թեման առավել մեծ հնչեղություն է ստանում հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործության մեջ: Այդ տարիներին գրված երկերի շարքում առաջին հերթին հիշատակելի է Էդուարդ Հայրապետյանի (ծնվ. 1949թ.) «1915» մեծածավալ օրատորիան՝ ասմունքողի, մեցցոսոպրանոյի, բասի, խառը երգչախմբի և մեծ սիմֆոնիկ նվագախմբի համար, որը կոմպոզիտորը հեղինակել է 1977 թվականին, հիմնվելով Եղեռնի ականատեսների և վերապրողների հուշագրությունների վրա: Օգտագործված պուանտիլիստական տեխնիկան, բազմաթիվ cluster-ների և divisi-ների հնչողությունը, collage-ի ձևով ներմուծված «Ամեն. Հայր Սուրբ» և «Սուրբ, սուրբ» երգասացությունները հայոց Պատարագից բնորոշում են այդ տպավորիչ գործի նկարագիրը: Ստեղծագործության կիզակետա-

յին պահերին նվագախմբին միանում է երգեհոնի հզոր հնչողությունը, որը ծավալային հավելյալ խորք է ստեղծում, տոգորելով երկը ապոկալիպտիկ երանգներով:

Եղենի թեման կարևոր տեղ է գրավել Հարություն Դելլալյանի (1937-1990) ստեղծագործության մեջ: Նրա «Նվիրում Կոմիտասին» դաշնամուրային Սոնատը (1982) կոմպոզիտորի լավագույն գործերից է: Այն այսօր էլ եզակի է հայ դաշնամուրային երաժշտության մեջ իր ինքնատիպ մտահղացքով, վառ արտահայտված ազգային երաժշտալեզվով և խիստ արդիական բնույթով:

Մեծ Եղենի թեմային նվիրված մի քանի մեծակտավ երկերի հեղինակ է Երվանդ Երկանյանը (ծնվ. 1951թ.), ում 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ սիմֆոնիաներում արտահայտվել է ցեղասպանության հետ կապված հեղինակի մտորումների լայն շրջանակը:

3-րդ՝ «Ձայն նահատակաց» սիմֆոնիա-օրատորիան՝ մանկական ձայնի, խառը երգչախմբի և սիմֆոնիկ նվագախմբի համար (1984) գրվել է Դանիել Վարուժանի երեք բանաստեղծությունների հիման վրա: Սիմֆոնիան մեծակերտ վոկալ-սիմֆոնիկ մի եռագրություն է, որտեղ կոմպոզիտորը անդրադարձել է այդ համահայկական, նաև՝ համամարդկային հնչեղություն ունեցող թեմային, օժտելով սիմֆոնիայի ֆինալը լավատեսական, օրհնաբանական վերջաբանով:

Այլ է Երկանյանի թիվ 4 (1986) «Nemesis» սիմֆոնիայի մտահղացումը: Նրա երաժշտական կերտվածքը զուտ գործիքային է: Սիմֆոնիայում երաժշտական կերպարները կրում են ավելի ընդհանրացված, բայց ոչ վերացական բնույթ, թեև ստեղծագործությունը ծրագրային չէ ավանդական իմաստով: Ակնհայտ է, որ այն ներշնչված է այսօր արդեն հանրաճանաչ «Nemesis» գործողությունը իրականացրած խմբի գաղափարներով:

Ե.Երկանյանի 5-րդ՝ «Խաչված երագներ» սիմֆոնիան (2011) ոգեշնչված է սիմվոլիստ բանաստեղծ Հրանտ Նազարյանցի պոեզիայով: Սիմֆոնիան որոշակի իմաստով ծրագրային է: Նրա ցայտունորեն արտահայտված քնարախոհական բնույթը հատկանշվում է բազմաթիվ դրամատիկ շեշտադրումներով, երբեմն չարագուշակ և ողբերգական էպիզոդներով: Նեոռոմանտիզմի

ավանդույթները, հիքավի մալերյան ծավալն ու շունչը ներդաշնակորեն միահյուսվել են Սիմֆոնիայում Երկանյանի անհատական ոճին:

Եղենի 90-ամյա տարելիցին էր նվիրված Ռուբեն Սարգրսյանի (1945-2013) «Դեր-Ձոր վերապրածի խոստովանանքը» ստեղծագործությունը (2005) ֆլեյտայի, լարայինների և հարվածայինների համար: Կործանման ոգու և կենսահաստատ սկզբի հակադրությունը կազմում են այդ երկի մտահղացման առանցքը: Հայ ժողովրդի ապրելու և կերտելու աննկուն ձգտումը մարմնավորված է զուտ ֆուլկլորային երաժշտական կերպարի մեջ, որն օժտված է ցայտուն պարային ռիթմերով և ելևէջներով:

2004 թվականին իր ավարտին հասավ Վահրամ Բաբայանի (ծնվ. 1948թ.) «Մուսա լեռան 40 օրը» երեք գործողությամբ օպերայի ստեղծումը (ըստ Ֆրանց Վերֆելի համանուն վեպի): Օպերան գրված է հեղինակի համար բնորոշ էքսպրեսիոնիզմին և նեոռոմանտիզմին հաստիք ունեցող սկզբունքներով ու արտահայտչամիջոցներով: Երաժշտության մեջ գերիշխում է միջանցիկ զարգացումը, թեպետ առկա են նաև ավարտուն արիաներ, անսամբլներ, տեսարաններ և առանձին սիմֆոնիկ հատվածներ:

Մեծ Եղենի գոհերի հիշատակին է նվիրված Տիգրան Մանսուրյանի (ծնվ. 1939թ.) վերջին նշանակալի ստեղծագործությունը՝ Ռեքվիեմը խառը երգչախմբի և լարային նվագախմբի համար (2008-2011): Ստեղծագործության մեջ կոմպոզիտորը զուգորդել է հայ միջնադարյան հոգևոր երգասացությունների ելևէջներից սերող երաժշտալեզուն լատինական հոգեհանգստյան մեսսայի կանոնական տեքստի հետ: Տվյալ ստեղծագործության գերխնդիրն է՝ լատիներենի միջոցով, կարծես այն «հայացնելով», դուրս բերել նեղ ազգային շրջանակներից, ներկայացնել աշխարհին հայ հինավուրց մոտոդիան իր գեղեցկությամբ և համաշխարհային, համաքրիստոնեական նշանակությամբ, ինչը լուծված է կոմպոզիտորին հաստիք վարպետությամբ, մեծ դրամատիզմով և փիլիսոփայական ընդհանրացումների հակումով հատկանշվող նրա անհատական ոճի հունի մեջ:

Ուշագրավ է, որ զեկուցման մեջ արծարծված գործերի հեղինակները պատկանում են 20-րդ դարի 60-70-ական թվական-

ներին ասպարեզ իջած այն սերնդին, որն իր ծանրակշիռ խոսքն ասաց հայ արդի երաժշտության բոլոր ժանրերում, միշտ մնալով «պատմեշին վրայ» և մեծ ներդրում կատարելով հայ կոմպոզիտորական դպրոցի նվաճումների համանվագի մեջ: Նրանք էին դարձյալ, որ գեղարվեստական բարձր մակարդակով իրենց ստեղծագործության մեջ արտացոլեցին Եղեռնի բարդ, պատասխանատու և համայն հայությանը հուզող այդ ցավոտ և նվիրական թեման:

АННА АРЕВШАТЯН (АРМЕНИЯ)

ТЕМА ГЕНОЦИДА В ТВОРЧЕСТВЕ АРМЯНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ

Тема Геноцида давно волнует армянских писателей, художников, режиссеров и композиторов. В творчестве армянских композиторов ей посвящены многие камерные, хоровые, симфонические и музыкально-сценические произведения.

Первым наиболее значительным произведением в этом ряду является балет Э. Оганесяна «Антуни» (1969), в котором образ Комитаса олицетворяет собирательный образ и судьбу всех погибших вследствие Геноцида западноармянских деятелей искусства.

В докладе рассматриваются произведения армянских композиторов поколения 1960-70-ых гг., представители которого сказали свое веское слово во всех жанрах современной армянской музыки. Это оратория «1915» Э. Айрапетяна (1977), Соната для фортепиано «Посвящение Комитасу» (1982) и хоровая поэма «Минута молчания» (1986) А. Деллаляна, «Исповедь пережившего Дер Зор» для камерного оркестра (2005) Р. Саргсяна, симфонии N 3 «Голоса погибших» (1984), N 4 Nemesis (1986), N 5 «Распятые мечты» (2011) Е. Еркяняна, опера «40 дней Мусадага» (2004) В. Бабаяна, а также Реквием (2011) Т. Мансуряна.

THE THEME OF GENOCIDE IN THE WORKS OF ARMENIAN COMPOSERS

The theme of Genocide has long been a topic of mind for Armenian writers, artists, filmmakers and composers. Many chamber, choral, symphonic and stage music works of Armenian composers are devoted to that subject.

The first and one of the most significant ones among these works is E. Hovhannisyanyan's "Antuni" ballet (1969), in which the Komitas character embodies the collective image and the destiny of all Armenian artists from Western Armenia who perished because of Genocide.

The paper covers the works of Armenian composers of the 1960-70's generation, who have made a genuine contribution to all genres of contemporary Armenian music. These are E. Hayrapetyan's Oratorio "1915" (1977), Piano Sonata "Homage to Komitas" (1982) and Choral Poem "The Minute of Silence" (1986) by H. Delalyan, "Confession of a Survivor from Der Zor" for chamber orchestra (2005) by R. Sargsyan, Y. Yerkanyan's Third Symphony "The Voices of the Perished" (1984), Fourth Symphony "Nemesis" (1986), and Fifth Symphony "Crucified dreams" (2011); V. Babayan's opera "The Forty Days of Musa Dagh" (2004), and Requiem (2011) by T. Mansuryan.

ԻՎԵԹ ԹԱՋԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՐԿՈ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարկոն մեղավոր չէր, որ ճակատագրի բերումով ծնվել ու ապրել է հայրենիքից հեռու: Նա չկարողացավ համակերպվել այդ փաստի հետ: Հայրենիքից հեռու լինելը, օտարության մեջ իրեն գտնելը մի ցավ է եղել, որ նա երբևէ չկարողացավ հաղթահարել: Թերևս դա է պատճառը, որ արվեստագետի ստեղծագործություն-

ներում հայկական թեմատիկան այլաբանական տեսքով է հանդես եկել:

Մարկո Գրիգորյանը ծագումով Բարձր Հայքի Կարս քաղաքից էր՝ ծնված Ռուսաստանում, հասակ առած Իրանում: Կրթությունը ստացել է Հռոմի Գեղարվեստի ակադեմիայում: Ապրել և ստեղծագործել է Իրանում և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, իսկ կյանքի վերջին տարիներին՝ Հայաստանում:

1950-1954 թթ. ուսանելով Հռոմում՝ նա հաղորդակցվել է Ռոբերտո Մելիի, Ռենատո Գուտուզոյի և Ալդո Նաթիլիի արվեստի հետ: Այդ տարիներից մնացել են հետաքրքիր արձագանքներ Մարկոյի արվեստի մասին և իտալական մամուլում, և՛ երիտասարդ նկարչի մեծանուն ուսուցիչների գնահատականներում: Շուտով Մարկոն դառնում է Հռոմի նկարիչների միության անդամ, մասնակցում Վենետիկի միջազգային բիենալեին, իսկ 1958-ին հիմնադրում ու կազմակերպում է Թեհրան-Վենետիկ առաջին բիենալեն: Այդ տարիներին արվեստագետը կերպարվեստին զուգահեռ զբաղվել է նաև գորգանկարչությամբ և գորգագործությամբ, ուսումնասիրել է թե՛ պարսկական, թե՛ հայկական գորգագործության պատմությունը: Խորապես ներշնչվել է հայկական մշակույթից և հորինել նոր էսքիզներ՝ ապագա նոր ուղիներ մատնանշելով:

Գեղանկարչության մեջ Մարկոյի ոճը դրսևորվում է վրձնի բուռն հարվածներով: Նա լավատեղյակ էր ավանդույթին, որ օգտագործում էր արվեստի առաջընթացի համար: Ուշադրությունն ավանդույթի նկատմամբ եւ դրա կիրառումը ենթադրում են արվեստում նոր տեսակետներ ու հորիզոններ նախանշելը, որոնք առաջ ընթանալու նպատակ ունեն: Նրա գեղանկարչությունը թե՛ իր գույներով, թե՛ ձևապատկերային լուծումներով ռեալիզմից աստիճանաբար վերածվում է էքսպրեսիոնիզմի և ապա հարում հետպատերազմյան Իտալիայում լայն տարածում գտած նեո-ռեալիզմին:

Մարկոյի ստեղծագործական կարևոր փուլերից մեկը 1960 թվականն էր, երբ նա ստեղծում է մեծածավալ կտավներ: Խոսքն իրար լրացնող 13 նկարներից բաղկացած «Օսլենցիմի դարպասը» շարքի մասին է, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի 3 մետր

երկարություն: Դրանք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ազդեցությամբ են ստեղծվել և խորհրդանշում են ողջակիզման վառարանները: Տասներեք կտավներն իրենց ողբերգական երթով ունեն սկիզբ և վերջ: Վերջին՝ 13-րդ կտավում մոխիրը վերափոխվում է հողի. այդպիսով ազդարարվում է կյանքի շարունակությունը: Դա ասես սթափեցնելու մի ձև է: Արվեստագետը կարծես ամեն կերպ փորձում է մարդկությանը հետ պահել ենթադրյալ ողբերգություններից:

Չհաղթահարելով հայրենիքից հեռու լինելու և օտար ավերում ստեղծագործելու փաստը՝ նա իր գեղանկարներում անդրադարձել է ոչ թե հայոց ցեղասպանությանը, այլ հրեական հոլոքոստին: Փորձել է վեր հանել առհասարակ ցեղասպանության հարցը՝ լինի դա հայկական կամ հրեական: Գաղտնիք չէ, որ Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցած հայոց եղեռնից հետո հրեական հոլոքոստն է համարվում քսաներորդ դարի ցեղասպանության առավել հայտնի օրինակներից մեկը:

1960-ական թվականներին, իբրև նկարելու միջոց, Մարկոն սկսեց օգտագործել հողը, դարմանը և կավը: Հենց հողարվեստն էլ դարձավ արվեստագետի ստեղծագործության այցեքարտը:

Մարկոն սովորական հողը վերածեց գեղարվեստական արժեքի: Կարելի է ենթադրել, որ հայի հոգեկան աշխարհում՝ նկարիչը փորձում է առաջացնել ապահովության զգացում՝ ձգտելով հողին կյանք ու ճակատագիր տալ: Մնում է կռահել, թե ինչպիսի ներքին ուժեր են Մարկոյին մղել արարելու հողարվեստը: Դա պայմանավորված էր հայրենի հողն օտարի ոտքի տակ տեսելու, օտար հողի վրա ստիպված ապրելու, ստեղծագործելու պարագաներով:

ИВЕТ ТАДЖАРЯН (АРМЕНИЯ)

ГЕНОЦИД АРМЯН И ТВОРЧЕСТВО МАРКО ГРИГОРЯНА

Марко не виноват, что волей судьбы родился и рос вдали от родины.

Жизнь вдалеке от родины, поиск себя на чужбине, были для

него такой болью, которую он так и не смог одолеть. Пожалуй, в этом и скрывается причина того, что в творчестве художника армянская тематика проявляется в аллегорической форме. Можно только догадываться, какие внутренние силы побуждали Марко создавать «земляное искусство». Это было обусловлено тем, что его родная земля была под чужими ногами, а сам автор жил и творил на чужой земле. Не смирившись с самим фактом проживания и творчества вдали от родины, на чужой земле, он в своих работах поднимал вопрос о геноциде вообще – будь то резня армян или еврейский холокост.

YVETTE TAJARIAN (ARMENIA)

ARMENIAN GENOCIDE AND MARCO GRIGORYAN'S CREATION

Marco was not to blame, since he was born and lived abroad by the destiny.

Being away from the homeland, finding himself abroad in a foreign country ache was a pain that he was unable to cope with.

Perhaps this is why, that the artist's creations seems to be the allegorical appearance of Armenian theme.

One can see the inner strength that has led Marco towards creation of land art. It is conditioned by his homeland being under the rule of foreigners, as well as the author himself living and creating on a foreign land.

The fact of failure to overcome of living abroad and the creativity away from the homeland, he referred in his creations the Jewish Holocaust instead of the Armenian Genocide.

In general he tried to highlight the fact of genocide whether it is Armenian or Jewish.

ԵՂԵՌՆԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱՊՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱԼԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Հայոց Մեծ Եղեռնը հայ ինքնության հարացույցին նոր նշույթներ հավելեց, որոնցով սահմանազատվում են ժողովրդի տարբեր հատվածների՝ արևելահայերի, արևմտահայերի, սփյուռքահայերի պատմական հիշողության մեջ ձևավորված էթնոմշակութային ընկալումները: Ավելի քան խոսքը, երաժշտությունը բանալի դարձավ սփյուռքահայ արվեստագետների երկատված ինքնության բարդ որոնումներում:

Ամերիկահայ կոմպոզիտոր Ալան Հովհաննեսի «օտար» ձայնի հիմքերը 20-րդ դարի երաժշտարվեստում առնչվում են նրա հայ-շոտլանդական ծագման, հայ-արևելյան ինքնության և իր երաժշտական աշխարհում տեղ գտած զանազան արևելյան մշակույթների՝ հնդկական, ճապոնական, կորեական և բազում այլ գեղարվեստական ավանդույթների ինքնատիպ մեկնաբանությունների խնդիրներին:

Հայկական ինքնության հայտնությամբ է պայմանավորված կոմպոզիտորի շրջադարձը դեպի Արևելք և այդ ինքնության դրսևորումներն առկա են հեղինակի զանազան «արևելյան» գործերում: Հայկականությունը տարեթվերով պարփակված փուլ չէ Ալան Հովհաննեսի ստեղծագործական տարեգրության մեջ, այլ սեփական ես-ի բացահայտում, ինքնաընկալման տարածք և ելակետ՝ հաղորդակցվելու հին արևելյան քաղաքակրթությունների տարբեր ոլորտներին:

Զեկուցման մեջ քննարկվում են Ալան Հովհաննեսի մեծածավալ ժառանգության մեջ անդրադարձ գտած հայոց պատմության ողբերգական էջերը, մասնավորապես «Exile» («Աքսոր») սիմֆոնիան (N 1, 1939 թ.), նվիրված Եղեռնի զոհերին: Այս ստեղծագործությունը Հովհաննեսի նոր ինքնության հաստատման «առաջին հրապարակային խոստովանությունն» է, որը հստակեցրել է նրա «հոգևոր լարվածքը» և կանխորոշել ստեղծագործական և հոգեբանական ճգնաժամից դուրս գալու ուղիները:

Դրան հաջորդող հայկական կոչվող փուլում են ստեղծվել կոմպոզիտորի հանրահայտ հայկական ստեղծագործությունները՝ «Լուսածագ», Հայկական երեք Ռապսոդիաներ, Մուրբ Վարդան սիմֆոնիա և այլն:

«Աքսոր» սիմֆոնիայում չկան ազգային երաժշտական մեջբերումներ, որը հեղինակի երաժշտական մտածողության բնութագրական արտահայտություններից է: Գեղանկարչական պատկերի հետ մտազուգորդվող եռամաս սիմֆոնիկ կտավի հուզական-գաղափարական ուղղվածությունն արտացոլող «Lament», «Conflict» և «Triumph» ենթավերնագրերը, ինչպես նաև առանձին մասերում օգտագործված ժանրային ձևերը՝ խորալ, պար, ֆուգա, դիսկրետ հույզերի և ապրումների քառտիկ փոփոխությունների խոսքային ու երաժշտական նշանակիրներն են: Սիմֆոնիայի ոճական-կառուցվածքային առանձնահատկությունները՝ օստինատ ռիթմական հյուսվածքները, ծավալուն մեղեդիական դարձվածքների ու պարային ռիթմերի համադրումները, ալեատորիկ դրվագների ու պոլիֆոնիկ ձևերի մեջընդմիջումը հանդիպում են հեղինակի գրեթե բոլոր հայկական և արևելյան գործերում:

Ալան Հովհաննեսի «Աքսոր» սիմֆոնիայի երաժշտական տեքստը՝ մելիզմատիկ ոճի մեղեդիական մտածողության գերակշռությամբ տարբերվում է թե՛ 20-րդ դարի ողբերգությունները մարմնավորող էքսպրեսիոնիստական և ավանգարդային արտահայտչամիջոցներով հագեցած արևմտաեվրոպական կոմպոզիտորների երկերից և թե՛ ժամանակակից հայ կոմպոզիտորների «Եղեռնի խորանին» մատուցած երաժշտական ընծայաբերումներից, որտեղ մարդկային խոսքին առանձնահատուկ գործառույթ է տրվում:

Նախնիների հիշատակը հավերժացնող Ալան Հովհաննեսի խորհրդանշական նվիրաբերումը իրարամերժ գնահատականների է արժանացել ամերիկյան երաժշտական հանրության տարբեր շրջաններում:

«Եղեռնին նվիրված», «Եղեռնի զոհերի հիշատակին» սրբազան խորագրերը կրող ստեղծագործությունները՝ անկախ իրենց մարմնավորումներից և դրանց համարժեք կամ տարաբան գե-

դարվեստական ընկալումներից, միավորված են մի թեմատիկ ժանրում, որի էթիկական, հոգեբանական ու բարոյաքաղաքական ենթատեքստը հնարավոր չէ անտեսել: Բոլոր դեպքերում օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ գնահատականներով չի ավարտվում նման գործերի կարևորությունն ու կատարման անհրաժեշտությունը:

Ժողովրդի հավաքական հիշողության համալիրում ողբերգության թեման իր տարբեր ժանրային մարմնավորումներով՝ Գենոցիդի ազգային հուշապատման ինստիտուցիոնալ կառույցի մասն է և՛ հայրենիքում, և՛ սփյուռքում. դրանք իրենց «հիշեցնող ու մեղադրող» ներկայությամբ արժևորվում են «Post-Genocide» արվեստի դիսկուրսում:

ЛИЛИТ ЕРНДЖАКЯН (АРМЕНИЯ)

МУЗЫКАЛЬНЫЕ РЕФЛЕКСИИ ГЕНОЦИДА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛАНА ОВАННЕСА

Основы инакости музыкального мышления американского композитора Алана Ованнеса в контексте музыки 20-го века прослеживаются в его армяно-шотландском происхождении, армяно-восточной идентичности и в самобытных интерпретациях художественных традиций различных восточных культур – индийской, японской, корейской и т. д.

В обширном творческом наследии Алана Ованнеса нашли отражение трагические страницы армянской истории. В докладе, в частности, обсуждается симфония “Изгнание” (№ 1, 1939), посвященная Геноциду армян. Данное сочинение стало своеобразным катарсисом в поисках музыкальной идентичности автора, предопределив пути выхода из творческого и психологического кризиса. Симфония “Изгнание” – символическая дань армянской идентичности композитора жертвам Геноцида, увековечение их памяти в звуковом пространстве индивидуализированных восприятий “космического сознания”.

MUSICAL REFLECTIONS OF ARMENIAN GENOCIDE IN ALAN HOVHANNESS' WORKS

The American Armenian composer Alan Hovhaness' "otherness" in the context of the 20th century musical discourse can be explained by his Armenian-Scottish origins, Armenian oriental musical identity and his unique interpretation of different artistic traditions of eastern musical cultures - Indian, Japanese, Korean etc., available in his works.

The tragic pages of Armenian history are reflected in Alan Hovhaness' huge heritage; this article particularly tackles the "Exile" symphony (No.1, 1939), dedicated to the Armenian Genocide. The "Exile" is a kind of catharsis in the long run of Hovhaness' pursuit of national spirit and musical identity to achieve solution to his psychological and creative crisis. The symphony became a symbolic self-acknowledgement of the composer's Armenian identity, and an offering in commemoration of the victims of the Genocide in the realm of the musical space of the composer's individual perceptions.

ԼԻԼԻԹ ԱՐՏԵՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԽՈԽՅԱՆ. "LA PLAINTÉ DE L'ARMÉNIE"

Զեկուցումը նվիրված է 20-րդ դարի հայ ծովանկարիչ Վարդան Արիստակեսի Մախոխյանի²³⁰ (1869-1937) "La Plainte de l'Arménie" («Հայաստանի ողբը») երաժշտական ստեղծագործությանը: Հովհաննես Այվազովսկու տաղանդավոր հետնորդներից մեկը՝ Վ.Մախոխյանը, 20-րդ դարի առաջին տասնամյակների Եվրոպայի ամենաճանաչված և լավագույն ծովանկարիչներից էր, ով արժանացել էր Ֆրանսիայի և Գերմանիայի կառավարու-

---

²³⁰ Վ. Մախոխյանի ստեղծագործությունն ուսումնասիրելիս հիմնվել ենք հետևյալ ուսումնասիրության վրա. **Հակոբյան Ա.**, Ծովանկարիչ Վարդան Մախոխյան, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2004, 132 էջ:

թյունների ու մշակութային հաստատությունների ամենաբարձր տիտղոսներին:

Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված 20-րդ դարի ամենասարսափելի և արյունալի ոճրի՝ 1.500.000-ից ավելի հայերի՝ այդ թվում նաև իր հարազատների տեղահանությունն ու ցեղասպանությունը անտարբեր չէր կարող թողել նաև մեծ հայրենասերին, ով հայ ժողովրդի պատմության ողբալի էջերի իրադարձություններին արձագանքել է 1915-1917թթ. ընթացքում գրված յուրօրինակ երաժշտական կտավում և նվիրել այն հայրենիքին՝ Հայաստանին: Ստեղծագործությունն, ըստ Վ. Մախոխյանի, հայրենակիցների տառապանքների արձագանքն է և համաշխարհային արդարության կոչ: Հավանաբար, այն հայոց ցեղասպանության ողբերգությունն արտացոլող առաջին երաժշտական կտավն է, որը մինչ այժմ չէր արժանացել երաժշտագետ-հետազոտողների և երաժիշտ-կատարողների ուշադրությանը: “La Plainte de l’Arménie”-ն գրվել է ջութակի համար նվագախմբի կամ դաշնամուրի նվագակցությամբ:

Ամեննին պատահական չէ, որ ցեղասպանության արձագանքն արտահայտվել է Վ.Մախոխյանի երաժշտական ստեղծագործության մեջ: Ինչպես հայտնի է, Կարնո Սանասարյան վարժարանում ուսանելու տարիներին Վ.Մախոխյանը ստացել է նաև պրոֆեսիոնալ երաժշտական կրթություն որպես ջութակահար և երկմտել՝ հետագա ուսումնառությունը շարունակել որպես երաժիշտ, թե՛ նկարիչ: Այնուամենայնիվ ընտրելով նկարչությունը՝ ինքն իրեն համարել է երաժիշտ, որը միաժամանակ զբաղվում է նկարչությամբ: Տաղանդաշատ ծովանկարիչը որպես ջութակահար բազմաթիվ համերգներով հանդես է եկել ծննդավայրում՝ Տրապիզոնում, իսկ նրա կատարողական բարձր վարպետության մասին փաստել է մամուլը: Եվրոպայում ուսանելու տարիներին տաղանդավոր արվեստագետը, հավանաբար, ինքնակրթությամբ զարգացրել է իր երաժշտական տեսական և կատարողական գիտելիքները:

“La Plainte de l’Arménie” պիեսը, ըստ էության, Վ.Մախոխյանի և հայ ժողովրդի տրամադրության և վիճակի խորհրդա-

նշական պատկերն է: Մեղեդին ներիկայացնում է բանաստեղծական և, միևնույն ժամանակ, վշտագին կերպար:

1919թ. հունվարի 13-ին Մոնտե Կառլոյի «Ժամանակակից համերգներ» համերգաշարի շրջանակներում կայացել է ստեղծագործության համաշխարհային առաջին համերգային ունկնդրումը՝ Մոնտե Կառլոյի օպերային թատրոնի նվագախմբի, Բելգիայի թագավորական օպերային թատրոնի և Մոնտե Կառլոյի օպերային թատրոնի գլխավոր դիրիժոր Ժորժ Լովերինի և Մոնտե Կառլոյի օպերային թատրոնի առաջին ջութակահար, «Մոնակոյի արքայազնի մենակատար» տիտղոսակիր, ջութակահար Անրի Վաժմանի կատարմամբ, որն արժանացել է հանդիսականների ջերմ ընդունելությանը և բազմաթիվ բիսերի: Ինչպես համերգաշարի կազմակերպիչ Ժ.Լովերինն, այնպես էլ Ա.Վաժմանն, իրենց հիացմունքի խոսքերն արտահայտելով, պիեսն իրենց հետագա համերգային ծրագրերում ներառելու թույլտվություն են խնդրել հեղինակից: Հայրենասիրական մեծ պոռթկումով գրված պիեսը խորապես հուզել է ներկաներին և բարձր գնահատականի արժանացել ինչպես եվրոպական մամուլի, այնպես էլ երաժշտագետների կողմից: Պահպանվել է ստեղծագործության կլավիրը:

“La Plainte de l’Arménie”-ի հայաստանյան պրեմիերան տեղի կունենա «Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից՝ հատուցում» միջազգային գիտաժողովի շրջանակներում ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի կազմակերպած համերգի ընթացքում, տողերիս հեղինակի կատարմամբ: Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված ոճիրը դեռ չի արժանացել համաշխարհային ճանաչման: Այս առումով հատկանշական է, որ ստեղծագործությունը վերածնվում է 100 տարի անց, փաստորեն, այն իր առաքելությունը դեռ չի ավարտել: Մախոխյանական հնչյունները անընդմեջ հիշեցնելու են 100 տարի առաջ իրականացված և դեռ չդատապարտված ոճիրը՝ մինչ արդարության վերականգնումը: Այս խոր զգացմունքային երաժշտական շարադրանքը ձոն է և պատգամ. այլևս՝ երբեք...

ВАРДАН МАХОХЯН: “LA PLAINTÉ DE L’ARMÉNIÉ”

В докладе рассматривается музыкальное произведение “La plainte de l’Arménie” (“Плач Армении”), написанное армянским маринистом Варданом Махохяном (1869-1937) в 1915-1917 гг. и посвященное родине – Армении. Согласно В. Махохяну, это произведение – отзвук страданий соотечественников и воззвание к всемирной справедливости. По всей вероятности, это первое музыкальное сочинение, отражающее трагедию Геноцида армян. “La plainte de l’Arménie” – произведение для скрипки в сопровождении оркестра или фортепиано. Совсем не случайно то, что В. Махохян отреагировал на Геноцид музыкальным произведением: в годы учебы в училище Санасарян в Эрзуруме он параллельно получил и профессиональное музыкальное образование по классу скрипки и фактически встал перед выбором – продолжить ли карьеру музыканта или стать художником. Сделав выбор в пользу живописи, он, тем не менее, считал себя музыкантом, занимающимся изобразительным искусством.

Премьера рассматриваемого произведения состоялась 13-го января 1919 года в Монте-Карло в исполнении Анри Важмана и оркестра Оперы Монте-Карло под управлением дирижера Джорджа Ловерина. Сохранился клави́р произведения.

Впервые в Армении “Плач Армении” будет исполнен автором этих строк на концерте, организованного Институтом искусств НАН РА в рамках международного научного симпозиума “Геноцид армян – 100: от признания к реституции”.

VARDAN MAKHOKHYAN: “LA PLAINTÉ DE L’ARMÉNIÉ”

The paper analyzes the musical composition “La plainte de l’Arménie” (“Lamentation of Armenia”), written by the Armenian marine

artist Vardan Makhokhyan (1869-1937) in 1915-1917 and dedicated to his Fatherland – Armenia. As V. Makhokhyan put it – the composition is an echo of the torments of his compatriots and a call for the world justice. “La plainte de l’Arménie” – a piece for violin accompanied by orchestra or piano – is most likely the first to reflect the tragedy of the Armenian Genocide. It is not surprising that V. Makhokhyan reacted to the Genocide with a musical composition: in the years of study at the Sanasarian College in Erzurum, he concurrently took classes of violin and, in fact, had had to choose between the careers as a musician and a painter. Having made a choice in favor of painting, he, however, considered himself a musician engaged in fine arts.

The premiere of the work under review took place on 13 January 1919 in Monte-Carlo. Henri Vazhman performed it with the Orchestra of the Monte-Carlo Opera; conductor – George Lovering. The clavier of the work has survived.

In Armenia, “La plainte de l’Arménie” was first performed by the author of these lines at the concert within the framework of the international symposium “The Genocide of Armenians – 100: from Recognition to Restitution”, organized by NAS RA Institute of Arts.

ԼԻԼԻԹ ՊԻՊՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՍՈՒՐԵՆ ՊԻՊՈՅԱՆԻ «ԳԱՂԹ» ԳԵՂԱՆԿԱՐԸ

Հայաստանի վաստակավոր նկարիչ Սուրեն Պիպոյանի «Գաղթ» մոնումենտալ կտավը արվեստաբանների կողմից չի լուսաբանվել:

Նկարչի գեղարվեստական ժառանգության մեջ զգալի տեղ են զբաղում մեծածավալ կոմպոզիցիոն գեղանկարչական աշխատանքները, որոնցից առանձնանում է հայոց Մեծ եղեռնին նվիրված «Գաղթ» աշխատանքը, որը դարձավ նկարչի կյանքի առանցքային ստեղծագործությունը:

15 տարի շարունակ այս թեման զբաղեցնում էր նկարչի միտքը: 1964 թվականի դեկտեմբերից նա սկսում է աշխատել

առաջին կտավի վրա: Իր օրագրում նա գրում է. «Կարդում և ուսումնասիրում եմ հայկական կոտորածներից տեղեկություններ, զարնանը ցուցահանդես է լինելու»: Մեկ այլ տեղ. «Այսպես, ուրեմն - «Գաղթ» կոմպոզիցիոն կտավի վրա աշխատեցի 25 օր - ստեղծագործական բուռն շրջան էր, խիստ լարված էի աշխատում... Կոմպոզիցիան բաղկացած է 100 ֆիգուրներից, բոլորը մեկ առ մեկ նկարել էր հարկավոր: Աշխատանքը կատարեցի չափազանց խիստ ոճով, պայմանական միջավայրում և սիմվոլիկ: Ցուցահանդեսում աշխատանքը միահամուռ հավանության արժանացավ, ոմանց վրա ցնցող տպավորություն թողեց»:

Կտավի չափսերն են 122 x 140 սմ: Այս առաջին օրինակը կատարված է նկարչի տվյալ շրջանին բնորոշ գրեթե մոնոխրոմ, գուսպ և մուգ դարչնականատավուն ներկապնակով, նկարչին հատուկ կուբիստական-էքսպրեսիոնիստական ոճով, լերկ, դաժան անապատի թեք մակերեսով (գուցե՝ լեռներով) ընթացող մարդկային անծայր շարասյուների պատկերմամբ: Թեև նրանք գնում են մթնից դեպի լույս, սակայն նկարի ընդհանուր տրամադրությունը ողբերգական է, ցավալի: Հեռվում նշմարվում է Ս. Հռիփսիմե վանքի ուրվագիծը: Նկարը անվանվեց «Փրկության ճանապարհ»: 1967 թվականին Սուրեն Պիպոյանը կատարեց նկարի հեղինակային կրկնօրինակը, քիչ ավելի մեծ չափսերի. 160 x 200 սմ: Այս օրինակը կոչվեց «Դեպի նոր Հայաստան», Խորհրդային Հայաստանի գաղափարախոսությանը համահունչ:

1979 թվականին Սուրեն Պիպոյանը կրկին անդրադառնում է այս թեմային, սակայն հիմնականում պահպանելով նույն հորինվածքը, դրան բոլորովին նոր ոճական և կատարողական մեկնաբանություն է տալիս: Նախ և առաջ որոշվեցին չափսերը՝ նախորդներից շատ ավելի խոշոր. 300 x 375 սմ: Փոխվեց գունային լուծումը, մուգ դարչնագույնից դեպի ոսկեգույնը, սպիտակը, երկնագույն-մոխրագույնը: Ավելացավ մի կարևոր դետալ. Գաղթականներին ընդունում են հրեշտակները: Կտավի ստեղծման ընթացքում ուսումնասիրվել են հայկական ազգային տարազները:

Տունուտեղ լքած, բռնի տեղահանված հայությունը գնում է դեղին անապատով, փրկելով թանկագին մասունքները՝ գիրք, սրբապատկեր, խաչքար, գրկած տանում են մանուկներին, հի-

վանդ հարազատներին: Նրանց շարքերում կարելի է նկատել Կոմիտասի ֆիգուրը: Հոդմը կարծես քշում է մարդկանց: Մի կերպ դիմադրելով՝ նրանք շարժվում են առաջ: Թռչունները աղաղակում են: Գաղթականները հրեշտակներին ընդառաջ, դեպի երկինք են գնում կամ՝ դեպի նոր Հայաստան: Հեռվում Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու ուրվագիծն է: Կտավը միևնույն ժամանակ և ողբերգական է, և կենսահաստատ՝ շնորհիվ ոսկեգույն կոլորիտի և կոմպոզիցիոն դինամիկ ռիթմի: Այն հագեցած է օդով, ինչն առհասարակ բնորոշ է Պիպոյանի կտավներին²³¹: Մա այն հազվագյուտ նկարներից է հայոց ցեղասպանության թեմայով, որը ողբերգականության հետ մեկտեղ հաստատում է հայ ժողովրդի մարդկային բարձր արժանիքները՝ որպես սեփական մշակույթին հավատարիմ և ապրելու հսկայական կամք ու կենսուժ ունեցող ժողովրդի:

1980 թվականին աշխատանքը ցուցադրվեց Հայաստանի նկարիչների միությունում և արժանացավ «Տարվա լավագույն գեղանկարչական աշխատանք» մրցանակին: Հետագայում ցուցադրվել է Հայոց ցեղասպանության պետական թանգարանի կոնֆերենց-սրահում: 2005-ից հետո չի ցուցադրվել: 2015 թվականի մայիս-հունիս ամիսներին, Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի կապակցությամբ անցկացվող միջոցառումների շրջանակներում, Գաֆեսճեան արվեստի կենտրոնը որոշեց այն ժամանակավոր ցուցադրության դնել:

ЛИЛИТ ПИПОЯН (АРМЕНИЯ)

КАРТИНА «ИСХОД» СУРЕНА ПИПОЯНА

Заслуженный художник Армении Сурен Пипоян работал в различных жанрах, но среди его работ особое место занимают крупные сюжетные композиции. Одной из них является монументальная картина «Исход», которую можно назвать центральной в его

²³¹ Ինչպես գրում է Վահան Հարությունյանը, «Պիպոյանը լավ գիտի, ինչ է օդի շերտը, քիչ չի երվիսագրել օդով առատ, նույնիսկ գերառատ գործեր»: – Սուրեն Պիպոյան, ցուցահանդեսի կատալոգ, Երևան, 1982, առանց էջակարգման:

творческой биографии. В 1965 году на республиканской выставке, посвященной 50-летию армянского геноцида, была представлена картина «Дорога спасения» (холст, масло, 122 x 140), через 2 года художник выполнил авторскую копию большего размера, назвав ее «К новой Армении» (холст, масло, 160 x 200), а в 1980 году был завершен окончательный вариант данной композиции под названием «Исход» (холст, масло, 300 x 375). Первые работы были выполнены в жесткой, несколько суровой, чуть кубистической манере и почти монохромной коричнево-серо-белой цветовой гамме. Изображены толпы согбенных людей, бредущих по пустынной каменистой земле, а вдалеке – свет. Последняя, основная версия работы в основном сохраняет прежнюю композицию, но кардинально изменился цвет и манера письма. Здесь преобладает золотисто-желтый в сочетании с серым и несколькими черными пятнами, полотно одновременно и трагично и жизнеутверждающе. Изображенные здесь люди спасают не только себя, они спасают и национальные реликвии – художественные и культурные ценности армянского народа.

LILIT PIPOYAN (ARMENIA)

THE “EXODUS” OF SUREN PIPOYAN

Suren Pipoyan has been working in different genres, but the monumental compositions occupy a special place among his works. The “Exodus” is one of them, which can be called as the central work in his artistic biography. In 1965 the first version of it, called “The road of salvation”, (c., o., 122*140 sm) was presented for the republic art exhibition dedicated to the 50-th anniversary of Armenian genocide. In two years’ time the artist executed the copy of larger size (c., o., 160 * 200sm), calling it as “Road to New Armenia”. In 1980 the final version of this composition was fulfilled (c., o., 300*375sm). The first copies of it were made in rather tough, a little bit somber, cubistic manner and almost monochrome, in grey-brown colors. The columns of bent down people, going through the desert, stone ground towards the light in a distance. The last, basic version of this work keeps the composition almost the

same, but the color and the manner of painting have been changed dramatically. Here, the yellow-gold color in combination with grey and some black spots are the priority. The canvas is tragic and life-asserting at the same time. People are carrying the cultural relics upon themselves.

ՍԱԹԵՆԻԿ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԵՂԻՇԵ ԹԱՂԵՎՈՍՅԱՆԻ ԿԱՐՄԻՐ «ԽԱՉԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Այս տարի լրանում է հայ գեղանկարչության ականավոր վարպետներից մեկի՝ իմպրեսիոնիզմի ուղղության հետևորդ Եղիշե Թաղևոսյանի (1870-1936) ծննդյան 145-ամյակը: Մեր գեկուցումը նվիրված է Ե. Թաղևոսյանի մեկ կտավի ուսումնասիրությանը, որը ժամանակին գտնվել է Շոդակաթ եկեղեցում, իսկ այսօր հանգրվանում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նոր վեհարանում: «Խաչելություն» խորագիրը կրող այս նկարը բացահայտում է նկարչի արվեստի չուսումնասիրված էջերից մեկը՝ 1915-1918 թվականների եղերական իրադարձությունների պատկերավոր արտահայտությունը²³²:

Ե. Թաղևոսյանի կյանքն ու գործունեությունը միահյուսվել էր իր հայրենակիցների ճակատագրի ողբերգական էջերին. նա Վաղարշապատում ականատես է լինում եղեռնապուրծ հայության տառապանքներին: Թուրք բարբարոսների կողմից հայության անլուր հոշոտումները ցնցում են հայ մտավորականներին՝

---

²³² Ե. Թաղևոսյանի արվեստի ուսումնասիրողները հիշատակել են սույն աշխատանքի անունը միայն: Տե՛ս. **Հովսեփյան Գ.** «Նկարիչ Եղիշե Թաղևոսյան» // **Գաբրեղին Հովսեփյան**, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հատոր Ա, Երևան, Հայկական ՄՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1983, էջ 156, **Драмбян Р. Г.** Егеше Татевосян, Москва, «Искусство», 1957, с. 98, **Մարտիրոսյան Ե.** Հայկական կերպարվեստի պատմություն, գիրք Գ, Երևան, «Սովետական գրող», 1983, էջ 131, **Աղասյան Ա.** Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 2009, էջ 39:

Մարտիրոս Սարյանին ու Վահան Տերյանին, Եղիշե Թադևոսյանին ու Եղիշե Չարենցին: Ահա թե ինչ է գրում վերջինս հայացունց այդ դեպքերի մասին.

Նայեցեք – նայեցեք, դուք ինձ չե՞ք ճանաչում.

Ես սիրել եմ աշխարհը այնքան...

Բայց հիվանդ օրերի թունավոր կանչում

Ես բացել եմ թներս արնաքամ:

Եվ բնավ պատահական չէ, որ ծնվում է Ե. Թադևոսյանի «Խաչելությունը» (1918, կտավ, յուղաներկ, 96 x 61): Յուրաքանչյուր մարդու այս աշխատանքը կրթա անսովոր՝ իր արնավառ գույներով պարուրված խորքով: Սակայն հոգեբանական հատուկ դասեր չեն պահանջվի հասկանալու համար, որ ստեղծագործության հեղինակը գտնվել է անհանգիստ, բորբոքված հոգեվիճակում: Կյանքի ու պայքարի կարմիր գույնը պարուրել է տիեզերքն այնպես, կարծես խառնվել է արյան, ողբերգության գույնին՝ տեղ-տեղ ընդունելով գորշ երանգներ: Զոհաբերվող Հիսուսի այս պատկերում ներկա իրականության մեջ նորից կրկնվող ստոր վճիռն է և մարդկային անսփոփ ողբերգությունը: 1914-1918 թվականներին գրած նամակներում արվեստագետն արտահայտել է իր վրդովմունքը, ցավը, տառապանքը:

Ե. Թադևոսյանը եղել է բնության ու մարդու ներդաշնակության, գեղեցիկի ակնթարթը և հավերժությունը զգացող երգիչ և երբեք չի հարել մոդեռնիզմի որևէ ուղղության հավատարիմ մնալով պլեներային գեղանկարչությանը: «Խաչելություն» կտավը Հայաստանում տիրող հասարակական-քաղաքական ծանր կյանքի և մտավորականների հոգևոր երկատվածության ու ընկճվածության մթնոլորտի պատկերավոր արձագանքն էր: Բնական է, որ այս նկարում ի հայտ եկան արտահայտչական այն միջոցները, որոնք հատուկ էին էքսպրեսիոնիզմին. սոցիալական քննադատության պաթոսը, ինքնաարտահայտման գերզգայունությունը, մարդու հոգևոր աշխարհի սուբյեկտիվ պատկերումը, զգացմունքների հիվանդագին լարվածությունը, շրջապատող աշխարհի դեֆորմացիան: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հե-

տո էքսպրեսիոնիստների և նրանց հարողների թիվն ավելանում էր: Նրանց ստեղծագործության հիմնական գիծը շարունակում էր մնալ ծայրահեղ հոռետեսությունը: Պատահական չեն նաև Եղիշե Չարենցի՝ այդ տարիներին գրած բանաստեղծություններն ու պոեմները, հատկապես «Ողջակիզվող կրակ» շարքը.

Ինչպես երկիրս անափովի, ինչպես երկիրս բախտագուրկ,
Ինչպես երկիրս ավերակ ու արնաներկ -
Մխում է սիրտս հիմա որք, մխում է սիրտս բախտագուրկ
Մխում է սիրտս՝ ավերակ ու արնաներկ...

Արվեստի պատկերավոր ընկալումը և՛ պոեզիայում, և՛ կերպարվեստում տվյալ դեպքում արտահայտում է միևնույն տեսիլքը:

Զեկուցման մեջ հիշատակվում է ֆրանսիական սիմվոլիզմի ամենացայտուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ նկարիչ Մորիս Դենիի «Խաչելությունը» (1890), որն իր հորինվածքով, գույներով՝ կարմիր երկինք, մուգ ուրվագծային մարմիններ առաջին պլանում, ինչ-որ չափով հիշեցնում է Ե. Թադևոսյանի կտավը: Մակայն ֆրանսիացի մեծ վարպետի աշխատանքը, ի տարբերություն Ե. Թադևոսյանի համանուն կտավի, դեկորատիվ լուծում է ստացել և կրում է սիմվոլիզմին հատուկ երևակայական բնույթ:

Ե. Թադևոսյանի նկարում պատկերված տեսարանն ամբողջությամբ թափանցված է ողբերգության խորհրդավորությամբ: Այդ առումով այն զուգորդվում է XVI-XVII դարերի իսպանացի, ազգությամբ հույն մեծ նկարիչ Էլ Գրեկոյի արվեստի հետ՝ դրան բնորոշ «նյարդային, դողահար» մթնոլորտով:

Եղիշե Թադևոսյանի «Խաչելությունը» թե՛ իր ընդհանուր պատկերագրությամբ, թե՛ կարմիր գույնի խորհրդաբանությամբ տարբերվում է ոչ միայն միջնադարում, այլև նոր և նորագույն ժամանակներում հայ նկարիչների վրձնած խաչելության տեսարաններից:

КРАСНОЕ «РАСПЯТИЕ» ЕГИШЕ ТАТЕВОСЯНА

В музее первопрестольного Эчмиадзина хранится полотно выдающегося армянского художника, мастера импрессионистической живописи Егише Татевосяна (1870-1936) «Распятие» (1918, холст, масло, 96х61). Будучи живым свидетелем, художник остро переживает последствия жесточайшей резни армян 1915-1918 годов. Как результат - рождается картина, не совсем свойственная его творчеству в целом. Раскаленно-красное «Распятие» Е. Татевосяна отличается экспрессионистической трактовкой: субъективным выражением внутренних переживаний, болезненным напряжением чувств, деформацией объектов. В те же годы в поэзии великого армянского поэта Егише Чаренца рождается серия стихов и поэм, где автор также ассоциирует события геноцида со вселенной, окрашенной в красный цвет с примесью крови как бы заново распятого Христа. До сих пор недостаточно исследованная картина Е. Татевосяна сегодня предстает в новом свете.

SATENIK VARDANYAN (ARMENIA)

RED «CRUCIFIXION» OF YEGHISHE TADEVOSYAN

The canvas of the outstanding Armenian artist, a master of impressionist painting Yeghishe Tadevosyan (1870-1936) «The Crucifixion» (1918, oil on canvas, 96 x 61) is stored in the Museum of Mother See of Holy Etchmiadzin. As a witness, the artist stung the consequences of severe massacre of Armenians in 1915-1918. As a result, the picture was born which was not characteristic to his work. Tadevosyan's red-hot-red «Crucifixion» is distinguished by its expressionist interpretation: subjective expression of inner experiences, sickly emotional strains, deformation of objects. In those same years, in the poetry of great Armenian poet Yeghishe Charents was born a series of verses and poems where the author also associated the events of the genocide with the universe,

shrouded in red with blood, to reiterate the infamous sentence in the image of the crucified Christ. Still unexplored picture of Yeghishe Tadevosyan appears in a new light now.

АРСЕН АМБАРЦУМОВ (АРМЕНИЯ)

ТЕМА ГЕНОЦИДА В ФИЛЬМЕ ГЕНРИКА МАЛЯНА “НААПЕТ”

Геноцид армян 1915 года в Османской Турции является одной из трагических страниц в нашей истории. Более полутора миллионов наших соотечественников - как простых граждан, так и представителей интеллигенции, были истреблены по одной причине: они были армянами. Будучи нацией, проживающей на своей исконной территории, мы превратились в людей второго сорта, в людей, которые были лишены многих гражданских прав.

К этой трагической странице в истории нашего народа обращались и в советское время. Тема геноцида нашла свое отражение в искусстве, в том числе и в искусстве кино. В этой статье мы будем говорить о фильме “Наапет”, который был снят в 1977 году режиссером Г. Маляном по одноименной повести Р. Кочара.

Тема геноцида выражена в образе главного действующего лица – Наапета. В начале фильма зритель видит человека, идущего по дороге. Общие и средние планы, сменяя друг друга, представляют зрителю путника, ищущего пристанища. Спустя некоторое время, зритель узнает, что это Наапет. Во время геноцида, устроенного турками, он потерял свою семью и вынужден был перебраться в Восточную Армению, в село, где живет его сестра. Путь героя во временной последовательности занимает целую сцену. При этом новая сцена начинается кадрами, где мы видим Наапета в иной обстановке – в доме, зажигающим свечу.

Монотонный ритм, статичные кадры еще больше акцентируют внимание на главном действующем лице фильма и трагедии 1915 года. Сюжетная линия фильма несколько сужена. Акцентиро-

ван переход Наапета на новое место жительства, его знакомство с Нубар и рождение ребенка. Это еще больше выделяет образ Наапета, которого на экране воплощает Сос Саркисян. Игра актера спокойна и сосредоточена. Мы видим человека, который очень сильно переживает смерть родных ему людей. Малян использует в фильме интересный режиссерский прием. Он противопоставляет образ главного героя остальным жителям деревни, придавая ему драматические черты. Наапет или не вступает в диалог с жителями деревни, или общается с ними крайне редко. В этих сценах режиссер и оператор (С. Израелян) используют межкадровый монтаж, показывая действующих лиц отдельными кадрами (это, например, кадры с детьми, которые смотрят на Наапета и т.д.). С помощью межкадрового монтажа представлены также воспоминания героя: сцены убийства жены и детей Наапета. Воспоминания здесь составляют одну из сюжетных линий фильма и несут важную смысловую нагрузку.

Развивая действие, режиссер соединяет вместе двух людей: Наапета и Нубар, что символизирует начало новой жизни.

Нубар (Софик Саркисян) также потеряла семью. По совету сестры Наапета Антарам (Галя Новенц) и ее мужа Апро (Мгер Мкртчян) двое одиноких людей решают создать семью. Та часть фильма, где Наапет и Нубар показаны вместе, выдержана в несколько сдержанных тонах. Супруги ведут обыкновенный, размеренный образ жизни, свойственный людям, живущим в деревне. Но жизнь преобразается после рождения ребенка. Она приобретает новые, яркие краски. В фильме интересно использован и образ дерева, которое сажает Наапет. Дерево, дающее плоды, является символом новой жизни. “Наапет – это, по сути, тот характер, от которого ведет дорога к национальному характеру нашего современника”²³³

“Наапет” Генрика Маляна занял видное место в истории национального кино. Само по себе воплощение на экране трагедии 1915 года было правильным и необходимым решением.

---

²³³ **Калантар Карен**, Верный божеству искусства (О Генрике Маляне), Ереван, Мива-пресс, 2000, с. 44.

Главным действующим лицом здесь стал человек со своими горестями и радостями - человек, который, несмотря ни на что, смог создать семью и снова вернуться к жизни.

ԱՐՄԵՆ ՀԱՄԲԱՐԶՈՒՄՈՎ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՀԵՆՐԻԿ ՄԱԼՅԱՆԻ «ՆԱՀԱՊԵՏ» ՖԻԼՄՈՒՄ

1915 թ. ցեղասպանությունը իսկեց 1,5 միլիոն անմեղ մարդկանց կյանք: Այս թեման ընկած է Հենրիկ Մալյանի “Նահապետ” ֆիլմի հիմքում, որը նկարահանվել է Հրաչյա Քոչարի համանուն պատմվածքի հիման վրա: 1915 թ. ողբերգությունն արտացոլված է գլխավոր հերոսի՝ Նահապետի կերպարում, ով, կորցնելով իրեն հարազատ մարդկանց, ստիպված բնակություն է հաստատել Արևելյան Հայաստանում, ընտանիք կազմել, շարունակել իր ցեղը: Ֆիլմի սյուժեի զարգացումը փոքր-ինչ սեղմ է: Միջկադրային մոնոտաժը, անշարժ կադրերը, գործողության միապադադ ուժի է՛լ ավելի են առանձնացնում գլխավոր հերոսի կերպարը և իր վերապրած ողբերգությունը:

“Նահապետը” ստեղծված է մալյանական կինեմատոգրաֆի լավագույն ավանդույթների շրջանակներում, որտեղ լիբիկական տարրն առաջնային տեղ է զբաղեցնում:

ARSEN HAMBARDZUMOV (ARMENIA)

GENOCIDE THEME IN HENRIK MALYAN'S FILM “NAHAPET”

The genocide of 1915 took 1,5 million of innocent lives. This theme is the essential component of Henrik Malyan's film “Nahapet” shot on the basis of H. Kochar's story of the same name. The 1915 tragedy is reflected in the character of main hero Nahapet who after losing his close relatives was obliged to move to Eastern Armenia, create a family and continue his gender. The subject development of the film is

a little compressed. The interframe mounting, static shots, a bit monotone rhythm even more singles out the main hero's character and the tragedy he suffered.

“Nahapet” is composed within the best traditions of Malyan's cinematography in which the lyrical component occupies its leading place.

ԳԱՅԱՆԵ ԱՄԻՐԱՂՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ՈՐՈՇ ԺԱՆՐԱՅԻՆ ԵՎ
ՈՃԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հայ երաժշտական քանահյուսության առանձնահատուկ շերտն են կազմում 1915-23 թթ. Օսմանյան Թուրքիայի իրագործած Հայոց ցեղասպանության թեմային նվիրված երգերը: Սույն աշխատանքում ուսումնասիրության նյութ են հանդիսացել Մեծ եղեռնի թեմայով ստեղծված ժողովրդական երգերի 22 նոտագրված նմուշները, որոնք առանձին բաժնով ներառված են Վերժինե Սվազյանի «Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ» ստվարածավալ աշխատության մեջ²³⁴: Դիտարկվող երգերի կրողները ցեղասպանության ականատեսներն են և նրանց հաջորդ սերունդները, որոնք ներկայացնում են Արևմտյան Հայաստանի տարբեր ազգագրական գոտիները: Երգերի բանաստեղծական տեքստերը հավաստի կերպով արտացոլում են ցեղասպանության տարաբնույթ իրողու-

---

234 Սվազյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011, էջ 638-660: Վերոհիշյալ երգերի մասին հոդված է հեղինակել երաժշտագետ, արվեստագիտության թեկնածու Անահիտ Բաղդասարյանը՝ հիմք ունենալով Վ. Սվազյանի նույն աշխատության՝ 2000 թ. Հրատարակությունը: Տե՛ս Բաղդասարյան Ա., Հայոց ցեղասպանության մասին ժողովրդական երգերը՝ երաժշտաբանաստեղծական հատկանիշների տեսանկյունով, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական աշխատությունների հանդես, Երևան, 2002, թիվ 6, էջ 94-104:

թյունները (գորահավաք և զինահավաք, տեղահանություն, կոտորած, հայրենիքի կորուստ և որբություն, արտագաղթ, հայրենասիրություն և հերոսամարտ, բողոք և պահանջատիրություն), ինչպես նաև այդ երգերը ստեղծողների և կրողների հուզաշխարհը, խոհերն ու տրամադրությունները:

Թեմատիկայի տեսանկյունից ցեղասպանությանը նվիրված երգերի վերոհիշյալ 22 նմուշները վերաբերում են պատմական երգերի ժանրին: Վերջինս իր հերթին ունի տարբեր ոճական դրսևորումներ՝ կապված մի կողմից՝ հայ գեղջկական երգի տարբեր ենթատեսակների, մյուս կողմից՝ քաղաքային երգի հետ: Մեր դիտարկած երգերի գերակշռող մասը ոճականորեն հարազատ է գեղջկական երգին և որոշակի առնչություններ ունի քնարական երգերի, լացերի, օրորոցայինների և պանդխտության երգերի հետ: Սակավաթիվ նմուշներ ոճական առումով մոտ են հայկական քաղաքային երգին:

Վ. Սվազյանի բնորոշմամբ «պատմականությամբ հագեցած և հավաստի վավերագրերի արժեք ունեցող»²³⁵ այս երգերը միևնույն ժամանակ հայ ազգային երգաստեղծության ինքնօրինակ, բարձր գեղարվեստականությամբ օժտված դրսևորումներից են, հայ ժողովրդի աննկուն հոգևոր ուժի և ստեղծագործական հանճարի ցայտուն վկայությունները:

ГАЯНЕ АМИРАГЯН (АРМЕНИЯ)

НЕКОТОРЫЕ ЖАНРОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ ПЕСЕН, ПОСВЯЩЕННЫХ ТЕМЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Особую часть армянского музыкального фольклора представляют народные песни, посвященные теме Геноцида армян, который был осуществлен властями Османской Турции в 1915-23 гг. Материалом для данного исследования послужили 22 образца нотированных народных песен, которые опубликованы в масштабном труде Вержине Свазян «Геноцид армян: свидетельства очевидцев» (Ере-

---

²³⁵ Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 18:

ван, 2011, с. 638-660). С точки зрения тематики исследуемые образцы относятся к жанру исторических песен. Данный жанр характеризуется разными стилистическими проявлениями, которые связаны, с одной стороны, с различными жанрами армянской крестьянской песни, а с другой – с армянской городской песней. Большинство рассмотренных нами песен стилистически близки крестьянской песне и обладают конкретными связями с лирическими и скитальческими песнями, песнями-плачами, колыбельными. Некоторые образцы по своим стилистическим особенностям относятся к жанру армянской городской песни.

GAYANE AMIRAGHYAN (ARMENIA)

CERTAIN GENRE AND STYLISTIC PECULIARITIES OF THE FOLK SONGS DEDICATED TO THE ARMENIAN GENOCIDE

The songs dedicated to the Armenian Genocide perpetrated by the Ottoman Empire in 1915-23-ies form a specific layer of the Armenian folk music. The present Article studies 22 models of folk songs recorded with notes, which were included in a separate section of the voluminous book «The Armenian Genocide: Testimonies of the eyewitness survivors» by Verzhine Svazlyan (Yerevan-2011, pp. 638-660). According to their topic, the examined models refer to the genre of historic song. The latter, in turn, is manifested in different styles, depending on different genres of the rural Armenian song on the one hand and the urban song on the other hand. The major part of the songs that we considered has stylistic affinities with the rural Armenian song and certain points of reference with lyric songs, clamors, lullabies and wanders songs. Few models have stylistic correlations with the urban Armenian song.

**ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՌՆԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ
ԼԵՎՈՆ ԹՈՒԹՈՒՆՋՅԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ**

Զեկուցման մեջ վերլուծված են ֆրանսահայ արվեստագետ Լևոն Թուրունջյանի 1930-60-ական թթ. ընթացքում իրականացված տասնյակ սյուրռեալիստական աշխատանքներ: Եղեռնից փրկված և 1923-ից Փարիզում հաստատված հանճարեղ նկարչի արվեստը բազում ոճային փոփոխություններ ունեցավ, որոնցից առանձնանում են խորհրդանիշներով հագեցած նրա սյուրռեալիստական ոճի աշխատանքները: Դրանք հավասարազոր են սյուրռեալիստ մեծագույն նկարիչների ստեղծագործություններին և բացարձակ ինքնատիպ լինելով՝ ի ցույց է դնում Թուրունջյանի ստեղծագործության գեղագիտական և բովանդակային ողջ խորությունը: Թուրունջյանի սյուրռեալիստական կտավներում տեսնում ենք արմատների, չորացած ծառերի, պտուղների, քարե բեկորների, կախաղանի պարանների, պատուհանների, շախմատաձև սալահատակի, կտրած ձեռքերի, գլուխների պատկերում: Առաջին հայացքից չհամադրվող այդ առարկաները Թուրունջյանի արվեստում ներդաշնակորեն համադրվում են և խորը իմաստ ձեռք բերում՝ վերածվելով մի ինքնատիպ բառարանի արվեստագետի վիշտն արտահայտելու համար:

Զեկուցման մեջ վերլուծած նկարների կոմպոզիցիոն լուծումները և դետալները վկայում են նկարչի արտահայտչալեզվի ինքնատիպության մասին, պարզաբանում են սյուրռեալիստական ոճի միջոցով եղեռնից մնացած հիշատակների արտահայտման պատճառները:

Փարիզի արվեստագետների բովում ստեղծագործած, Պիկասոյի, Դալիի, Միրոյի, Մագրիտի, Ջակոմետիի և Ժամանակվա այլ մեծանուն արվեստագետներին հավասար ցուցադրված արվեստագետի սյուրռեալիստական ստեղծագործությունը մի առանձին աշխարհ է, որում միահյուսվել է հիշողությունը, վիշտը, գերբնականն ու իրականը: Զեկուցման մեջ ներկայացված նկարները չեն պարունակում մահվան կամ ջարդի անմիջական պատկերում, սակայն դրանք դիտելիս թվում է, թե տեսնում ենք

նկարչի հիշողության և տեսիլքի պրիզմայի միջով անցած մի տանջալից հիշատակ, ցավի հառաչ: Կարծես թե մի պատմություն ընթերցենք, որը լուռ պատմում է տեղի ունեցած արհավիրքի մասին: Եղեռն, որից անցել է արդեն ուղիղ մի դար, և որը, սակայն, այնքա՛ն մոտ է թվում: Հիշատակ, որ ապրում ենք մեր արյան մեջ: Հիշատակ, որի փայլուն արտահայտումն է հայրենիքի կարոտով ապրած մեծատաղանդ հայորդի Լևոն Թութունջյանի վրձինը:

ИРИНА ГАРАСЕФЕРЯН (АРМЕНИЯ)

ЭХО АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА В ТВОРЧЕСТВЕ ЛЕОНА ТЮТЮНДЖЯНА

В данном докладе рассмотрены десятки сюрреалистических работ 1930-60-х гг. французского художника армянского происхождения Леона Тютюнджяна. Творчество уцелевшего во время геноцида и обосновавшегося в Париже в 1923 г. художника претерпело много стиливых изменений, и все же наибольший интерес представляют его сюрреалистические работы. Композиционные решения и детали этих картин свидетельствуют о самобытности стиля автора, объясняют причины того, почему Тютюнджян предпочитает выражать свои впечатления и воспоминания о геноциде армян в сюрреалистических формах.

Представленные картины не содержат сцен смерти или убийств, однако, глядя на них, кажется, что сквозь призму памяти художника мы видим болезненное воспоминание, мучающее память автора и целого народа. Память, выражением которой стала кисть блестящего художника Леона Тютюнджяна.

IRINA GARASEFERYAN (ARMENIA)

THE ECHO OF ARMENIAN GENOCIDE IN THE ART OF LEON TUTUNDJIAN

This article analyzes surreal paintings of 1930-60's by the French artist with Armenian origins Leon Tutundjian. Surviving the Armenian genocide and settling in Paris in 1923 this painter worked in many

different styles, but the most outstanding of them are his surrealist creations. Analysis of their compositions and details show the original style of the author, explain the reasons why he transferred the memories of genocide by surrealism.

Pictures presented in the article do not contain scenes of death or murder, but looking at them it seems that through the light of vision and memory of the artist we see the painful memory of the whole nation. Memory, expressed by the brilliant brush of Leon Tutundjian.

ՆԱԻՐԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ՎԱՐԴԱՆ ԱՃԵՄՅԱՆԻ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Հայոց պատմության ամենաողբերգական էջերից է Մեծ եղեռնը, որը կազմակերպվել և իրագործվել է նախորդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության իշխանության դեկին կանգնած երիտթուրքական կուսակցության կողմից:

Այս տարի լրացավ Հայոց Ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցը, և ոչ միայն ողջ աշխարհով մեկ սփռված հայությունը, այլև շատ երկրներ խորը ցավով նշում են մարդկության պատմության սոսկալի էջերից մեկը:

Հայ մտավորականներն ու արվեստագետները բազմիցս անդրադարձել են 1915 թվականի ապրիլյան իրադարձություններին:

Մերօրյա տաղանդաշատ կոմպոզիտոր Վարդան Ալեքսանդրի Աճեմյանը, ով ղեկավարում է Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի ստեղծագործական ամբիոնը, իր ուսանողների և առհասարակ հայ երիտասարդների համար հայրենասեր մարդու, հմուտ մանկավարժի, հիմնալի և ճանաչված ստեղծագործողի, կիրթ անձնավորության վառ օրինակ է:

Փոքրուց շրջապատված լինելով տաղանդավոր արվեստագետներով (պապիկը՝ ԽՍՀՄ և ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ, Մոցիալիստական աշխատանքի հերոս, Պետական մրցանակ-

ների դափնեկիր, ռեժիսոր Վարդան Աճեմյանը, տատիկը՝ ԽՍՀՄ և ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ, դերասանուհի Արուս Ասրյանը, հայրը՝ ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ, Պետական մրցանակների դափնեկիր, կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Աճեմյանը, մայրը՝ դաշնակահարուհի, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Նաթելլա Աճեմյանը)՝ Վարդան Աճեմյանը մեծացել է ազգային հենքի վրա խարսխված համամարդկային բարձր արժեհամակարգի մթնոլորտում:

Մեկ անգամ չէ, որ Վարդան Աճեմյանն անդրադարձել է Հայոց եղեռնին, իսկ 100-ամյակի առիթը, պարզապես, չէր կարող դուրս մնալ կոմպոզիտորի ուշադրությունից: Սա ուներ իր բացատրությունը: Անձնական զրույցում կոմպոզիտորը նշում է. «Պապիկս Վանից էր, և Հայոց եղեռնի թեման ինձ միշտ հուզել է. ես մեծացել եմ այդ տրամադրության մեջ, ինձ այդպես են դաստիարակել: Պապիկս հաճախ հուզմունքով պատմում էր, թե ինչպես են մազապուրծ փախել Վանից»:

Տարիներ շարունակ կոմպոզիտորի հոգում կուտակված այս թեման ի վերջո լույս աշխարհի դուրս եկավ երաժշտության միջոցով, որը մնայուն արժեք է սերունդների համար:

Առաջին ստեղծագործությունը՝ Կոնցերտը սուպրանոյի, մեցցո-սուպրանոյի և կամերային նվագախմբի համար, լույս աշխարհի եկավ 1981 թվականին: Ուղիղ երեսուն տարի անց, 2011 թվականին ստեղծվում է «1915»-ը՝ պոեմ խառը երգչախմբի համար: Հայոց Մեծ եղեռնի 100-ամյա տարելիցը խթան հանդիսացավ Չորրորդ սիմֆոնիայի լույս աշխարհի գալու համար:

Այսպես, հայերի ցեղասպանությանը նվիրված առաջին ստեղծագործությունը Կոնցերտն էր սուպրանոյի, մեցցո-սուպրանոյի և կամերային նվագախմբի համար՝ ընդլայնված կազմով: Այն առաջին անգամ կատարվեց 1982 թվականի մայիսի 20-ին Կոմիտասի անվան Կամերային երաժշտության տանը: Կատարողներն էին Ռեբեկա Օջախյանը (սուպրանո), Մարիետա Շահվերդյանը (մեցցո-սուպրանո) և Կամերային նվագախումբը՝ դիրիժոր Յուրի Պողոսյանի ղեկավարությամբ:

Վարդան Աճեմյանի հաջորդ անդրադարձը Եղեռնի թեմային «1915» վոկալիզն է, գրված խառը երգչախմբի համար և

cappella: Բնչպես կոնցերտում, այստեղ ևս կոմպոզիտորը հրաժարվում է բառերից՝ իր ասելիքը կենտրոնացնելով մարդկային ձայնի՝ վոկալիզի վրա:

«1915»-ը առաջին անգամ կատարեց «Հովեր» պետական կամերային երգչախումբը 2011 թվականին: Երգչախմբի հիմնադիր-ղեկավար, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի դոցենտ Սոնա Հովհաննիսյանը անձնական գրույցում նշում է. «Ըստ իս, «1915»-ը հայրենիքի հանդեպ կոմպոզիտորի տաճած սիրո արտահայտումն է, այն ամբողջովին, կարծես, էլեգիա լինի: Ստեղծագործությունը շատ ջերմ է, նուրբ, քնարական»:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին բազմաթիվ հայ արվեստագետներ արձագանքեցին զանազան ստեղծագործություններով: Նրանց շարքում էր նաև Վարդան Աճեմյանը, ով իր ազգանվեր գործը կատարեց՝ գրելով Չորրորդ սիմֆոնիան:

Կառուցվածքով այն տարբերվում է դասական քառամաս սիմֆոնիաներից և կազմված է երեք մասից:

Վարդան Աճեմյանը այսպես է բնորոշում իր ստեղծագործությունը. «Հայաստան աշխարհ: Ահա այն գաղափարը, որ նկատի եմ ունեցել Սիմֆոնիան գրելիս: Ոչ մի լաց ու կոծ, այլ Հայաստան-Դրախտավայր, սեր մեր երկրի հանդեպ»:

Սիմֆոնիայի պրեմիերան դեռ չի կայացել, սակայն նախապատրաստական աշխատանքները սկսված են և նախատեսվում է, որ այն կհնչի սույն թվականի աշնանը՝ Կառնաասում, Կոնստանտին Օրբելյանի ղեկավարությամբ, այնուհետև Երևանում:

НАИРА ГРИГОРЯН (АРМЕНИЯ)

ГЕНОЦИД АРМЯН В МУЗЫКЕ ВАРДАНА АДЖЕМЯНА

Одной из трагических страниц армянской истории является Геноцид армян 1915 года в Османской Турции. В этом году исполнилось 100-летие этого кровавого события, что послужило поводом для создания многих произведений искусства, среди которых нельзя обойти вниманием произведение видного современного армянского

композитора Вардана Аджемяна - руководителя кафедры композиции Ереванской государственной консерватории имени Комитаса.

Впервые В. Аджемян обратился к теме Геноцида армян еще в 1981 году, написав Концерт для сопрано, меццо-сопрано и камерного оркестра.

В 2011 году появилось следующее произведение В. Аджемяна на ту же тему под названием “1915” для смешанного хора а cappella.

Наконец, в 2015 году В. Аджемян создал Симфонию N 4, которая явилась отражением непоколебимого духа армянского народа, любви к родине и неиссякаемой жажды жизни армян.

NAIRA GRIGORYAN (ARMENIA)

THE REFLEXION OF ARMENIAN GENOCIDE IN VARDAN ADJEMYAN’S MUSIC

One of the most tragic issues of Armenian history is Armenian genocide of 1915 in the territory of Ottoman Empire.

This year we commemorate a centennial of the great massacre, which gave birth to many works of art dedicated to those events.

Among these art works we can distinguish the compositions of one of the most prominent Armenian composers Vardan Adjemyan, head of Composers’ Department of Yerevan State Conservatory after Komitas.

Before the centennial commemoration, Adjemyan not only once attended the theme of Genocide composing the concert for soprano, mezzo-soprano and chamber orchestra in 1981.

In 2011 V.Adjemyan released the composition of “1915” for Capella choir devoted to the tragic history events.

At last in 2015 Adjemyan composed the Symphony N4, which symbolizes the unbreakable spirit of Armenian nation, its patriotism and never-fading love for life.

**ԵՂԵՌՆԻՑ ՓՐԿՎԱԾ ԵՐԱԺԻՇՏԸ.
ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊԵՐՊԵՐՅԱՆ
(ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ԾՆՆԴՅԱՆ 110-ԱՄՅԱԿԻՆ)**

2015թ. մայիսի 25-ին լրացավ սփյուռքահայ կոմպոզիտոր, խմբավար, մանկավարժ և երաժշտական-հասարակական գործիչ Համբարձում Պերպերյանի ծննդյան 110-ամյա հոբելյանը²³⁶: Դժվար է ասել, թե ինչպես կդասավորվեր Հ.Պերպերյանի ստեղծագործական ճակատագիրը, եթե այն դաժանաբար «չսրբագրեր» Հայոց մեծ եղեռներ:

Հազիվ տասը տարեկան էր 1905թ. Ադանայում ծնված Հ.Պերպերյանը, երբ «մի օր եկան, 72 հարազատների կոները պարաններով միմյանց կապեցին ու սվինների տակ քայլեցրին դեպի անապատ:

- Համբարձում, դու քիչ մը կողքով, ինձի կպած քալե, Համբարձում, կծկվե, գուցե գնդակը քեզի չդիպչի,- կրկնում էր մեծ եղբայրը լալահառաչ ձայնով:

- Ինչպե՞ս, մի՞ թե պիտի գնդակահարեն»²³⁷:

Հոգնատանջ քայլերով առաջ գնացող մանչուկը չէր կարող պատկերացնել, թե ինչ է սպասում իրեն: «Հեռվում երևաց Եփրատը. ջրերը հեռում էին, կոհակները զարնվում ու զարնվում... Ու զարնվեցին Եփրատի ափին անմեղ մեղավորները: Անշնչացած մարդկանց թուլացած շղթան գետին տապալվեց... Մանուկն էլ ընկավ: «Զարկվեցինք,- մտածում էր նա:- Բայց ինչո՞ւ չեմ մեռ-

---

²³⁶ Հ.Պերպերյանի մասին տե՛ս Համբարձում Պերպերյան, կենսագրական գիծեր, ԳԱԹ, Հ.Պերպերյանի ֆոնդ, N 21: Բրուտյան Ցիցիլիա, Սփյուռքի հայ երաժիշտները, Երևան, 1968, էջ 498-509: Բրուտյան Ցիցիլիա, Սփյուռքահայ երաժիշտական մշակույթը, Երևան, 1982, էջ 43-45: Բրուտեան Ցիցիլիա, Հայ երաժշտական մշակույթի աշխարհասփիռ ընձիւղները, Երևան, 1996, էջ 130-131: Մուրադյան Սաթևոս, Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարասկզբին, Երևան, 1970, էջ 564-565:

²³⁷ Բրուտյան Ցիցիլիա, Սփյուռքի հայ երաժիշտները, էջ 498-499:

նում, ինչո՞ւ զգում եմ, հա, երևի դեռ տաք եմ, հիմի պիտի մեռնիմ»²³⁸:

Նահատակների կողքով անցնում են դահիճները՝ սվինները մխրճելով անշնչացած մարմինների մեջ, ստուգելու արդյոք բուլորին են սպանել: Փոքրիկ Համբարձումն զգում է սվինի քերծվածքը ոտքի վրա...

Որոշ ժամանակ անց մանչուկը գիտակցում է, որ չի սպանվել, հրաշքով ողջ է մնացել: Փորձում է բարձրանալ, բայց թները կապկպված էին. նա կրծում է պարանները, քանդում կապանքները և ծունկի ելնելով՝ սողում: Մանչուկը հայտնվում է Հալեպի ամերիկյան որբանոցում: Շուտով որբերին տանում են Թուրքիա ազգուրաց դարձնելու: Այս անգամ էլ Համբարձումը խուսափում է. նա սրընթաց գնացքից նետվում է անապատ...

1930-ին Հ.Պերպերյանն ավարտում է Աթենքի պետական կոնսերվատորիան որպես ջութակահար, խմբավար և կոմպոզիտոր, այնուհետև պրոֆեսիոնալ երաժշտական կրթությունը շարունակում Փարիզում:

1933-1963թթ. Հ.Պերպերյանը բազմակողմանի երաժշտական-հասարակական գործունեություն է ծավալում Բեյրութում. հիմնում է երգչախումբ, մանկական երգեցիկ խումբ և պարի անսամբլ՝ երկար տարիներ ղեկավարելով դրանք: Նա էր բոլոր երաժշտական հանդեսների կազմակերպիչն ու ղեկավարը: Լիբանանում առաջին անգամ նա ներկայացրել է Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» և Տիգրան Զուխաճյանի «Կարինե» օպերաները, ինչպես նաև իր «Արեգնագան» և «Մանուկը բնության մեջ» օպերաները:

1963-ին Հ.Պերպերյանը տեղափոխվում է ԱՄՆ, դառնում ԱՄՆ և Կանադայի հայ գաղթավայրերի ՀԲԸՄ-ի ընդհանուր երաժշտական ղեկավարն ու տնօրենը: Տիգրան Զուխաճյանի «Կարինե» ներկայացրել է նաև Բոստոնում և Լոս Անջելեսում²³⁹:

Անհոգ մանկությունից ու պատանեկությունից նենգաբար զրկված, որբ մեծացած Համբարձումը հետագայում իր ողջ ստեղ-

---

²³⁸ Նույն տեղում:

²³⁹ Տե՛ս Համբարձում Պերպերեան, կենսագրական գիծեր, ԳԱԹ, Հ.Պերպերյանի ֆոնդ, N 21

ծագործական կյանքում մի անշեջ ջերմություն պահպանեց մանուկների հանդեպ: Մեծ է նրա ծառայությունը հատկապես մանկական երգչախմբերի ստեղծման, հայ մանուկներին երաժշտական արվեստին հաղորդակից դարձնելու գործում: Հեղինակ է մանուկների համար գրված բազմաթիվ մանկական երգերի: Մանուկների համար է 1934-ին գրել իր առաջին օպերան՝ «Թիթեռ» կամ «Մանուկն ու բնությունը» մանկական օպերա-բալետը (լիբրետոն՝ Բ.Ժիրայրի), որը բեմադրվել է Բեյրութում և Ֆիլադելֆիայում:

Ընդամենը տասը տարեկանում հայրենագրկված Հ.Պերպերյանն ամբողջ կյանքում մի առանձին վերաբերմունք ուներ հայրենիքի հանդեպ, ինչը դրսևորվեց նաև ստեղծագործության մեջ: Այս առումով հատկանշական են հատկապես նրա վոկալ սիմֆոնիկ գործերից «Եկեղեցին հայկական» օրատորիան (ուրծայն խմբերգ դաշնամուրի կամ երգեհոնի ընկերակցությամբ), «Խորհուրդ Վարդանանց» կանտատը (քառաձայն խմբերգ՝ դաշնամուրի ընկերակցությամբ), «Նաիրյան խմբերգեր» շարքը՝ բաղկացած չորս խմբերգերից («Հայաստանի գովքը», «Խոսք իմ որդուն», «Հայոց համբարձումը», «Գութաներգ»)...

«Պերպերյանի գործունեությանը ոգի ու կորով ներշնչողը եղել է ու կա իր մայր հայրենիքը, իր ժողովուրդը: Նրա տարիների փայփայած երազն էր օր մը հայրենի երդիկին տակ հնչեցնել իր հայրենակարոտ երկերը: Ու երազն այդ իրականություն էր դառնում... Սպասումների ու երջանկության, երազանքների ու բաղձանքների, անհուն կարոտի ու հրճվանքի հույզերը ալեկոծվում, փոթորկվում էին նրա կրծքի տակ... Աչքերը մշուշվեցին, կոպերը ծանրացան.. շուրթերից մի ան պոկվեց, երկու տաք շիթ գլորվեցին այտերի վրայով... Նա տեսավ մայր երկիրը, նա իջավ հայրենի հողի վրա... համբուրեց հողը, հետո ողջագուրվեց դիմավորողների հետ»²⁴⁰:

1961-ից հետո Հ.Պերպերյանը հեղինակային համերգներով Հայաստան այցելեց նաև 1978-ին և 1982-ին:

Մեծ եղեռնի 60-ամյա տարելիցի կապակցությամբ կոմպոզիտորը 1972-ին գրել է «Requiem Aeternam»-ը (Կոմիտասի հիշա-

---

²⁴⁰ Բրուսյան Ցիցիլիա, Մփյուռքի հայ երաժիշտները, էջ 502:

տակին՝ Չաբենցի համանուն ստեղծագործության հիման վրա (տեքստը՝ հայերեն և անգլերեն), որը 1975-ին կատարվել է Դետրոյտում, ամերիկյան պրոֆեսիոնալ երգչախմբի կատարմամբ և արժանացել ջերմ ընդունելության: «Requiem»-ը հնչել է նաև Երևանում, հեղինակի ղեկավարությամբ: Ի դեպ սա առաջին ռեքվիեմն է աշխարհիկ տեքստով²⁴¹: «Նրա «Requiem Aeternam»-ը 1980-1981 համերգաշրջանում ամերիկեան եւ անգլիական երգչախմբերով ու նուագախմբով կատարուել է ԱՄՆ-ում ու Անգլիայում: Վաստակաշատ կոմպոզիտորին, խմբավարին ու երաժրշտական-հասարակական գործչին առաջինը շնորհիւնք Հայաստանի կոմպոզիտորների միութեան «Կոմիտաս» մրցանակը՝ 1981 թուականին: Այդ առիթու նա Երեւանում ղեկավարեց իր «Requiem Aeternam»-ը»²⁴²:

АННА АСАТРЯН (АРМЕНИЯ)

АМБАРЦУМ ПЕРПЕРЯН: МУЗЫКАНТ, СПАСШИЙСЯ ОТ ГЕНОЦИДА (К 110-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Доклад посвящается жизни и деятельности композитора, хормейстера и педагога Амбарцума Перперяна. А. Перперян родился в 1905 г. в Адане, чудом спасся от смерти во время Геноцида 1915 года. В 1930-м окончил афинскую консерваторию по классу скрипки, хорового дирижирования и композиции.

В 1933-1963 гг. А. Перперян развернул в Бейруте многогранную музыкально-общественную деятельность: впервые в художественной жизни ливанских армян им были поставлены оперы “Ануш” Армена Тиграняна и “Карине” Тиграна Чухаджяна, а также оперы “Арегназан” и “Дитя на лоне природы” собственного сочинения. С 1963 года он жил и творил в США, был музыкальным руководителем и директором Армянского общего благотворительного союза армянских общин США и Канады. Оперу Тиграна Чухаджяна

²⁴¹ Տե՛ս Բրուտյան Ցիցիլիա, Միլոուրաիայ երաժշտական մշակույթը, էջ 43:

²⁴² Բրուտեան Ցիցիլիա, Հայ երաժշտական մշակույթի աշխարհասփիւռ ընձիւղները, էջ 130-131:

“Карине” А. Перперян представил слушателям Бостона и Лос-Анджелеса, а “Дитя на лоне природы” исполнил в Филадельфии.

В 1961-м, 1978-м и 1982-м гг. А. Перперян гастролировал в Армении с концертами; в 1981-м был удостоен Премии имени Комитаса Союза композиторов Армении за заслуги в области музыки.

К 60-летней годовщине Геноцида армян композитор написал “Requiem Aeternam” (Памяти Комитаса) на основе одноименного произведения Егише Чаренца. Первое исполнение “Requiem Aeternam” американским профессиональным хором в 1975 г. удостоился теплого приема слушателей в Детройте. “Requiem” звучал и в Ереване, под управлением автора.

Основательного исследования творчества А. Перперяна до сего дня не проводилось – и это при том, что архив композитора находится в Ереване, в Музее литературы и искусства им Е. Чаренца.

ANNA ASATRYAN (ARMENIA)

HAMPARTZOOM BERBERIAN: THE GENOCIDE SURVIVOR MUSICIAN (TO THE 110TH ANNIVERSARY OF BIRTH)

The paper is dedicated to the life and career of the Diasporan Armenian composer, choirmaster and pedagogue Hampartzoum Berberian. Born in 1905 in Adana, H. Berberian narrowly escaped death in the 1915 Genocide. In 1930, he graduated from the Athens Conservatory as a violinist, choir conductor and composer.

In 1933-1963 H. Berberian had developed a multifaceted musical and social activity in Beirut: for the first time in the artistic life of the Lebanese Armenian community, he staged Armen Tigranyan’s “Anush” and Dikran Tchouhadjian’s “Karineh”, as well as his own operas – “Aregnazan” and “A Child in the Countryside”. From the year 1963 H. Berberian lived and worked in the USA, acted as music director for the Armenian General Benevolent Union of the US and Canada’s Armenian communities. With Dikran Tchouhadjian’s “Karineh” he toured in Boston

and Los-Angeles, while his own “A Child in the Countryside” he performed for the Philadelphian audience.

In 1961, 1978 and 1982 H. Berberian visited Armenia with concerts; in 1981 he was awarded the Komitas Prize of Armenia Union of Composers for his merits in the field of music.

To the 60th Anniversary of the Armenian Genocide, the composer wrote “Requiem Aeternam” (in the memory of Komitas), based on Yeghishe Charents’ work of the same name. The first performance of “Requiem Aeternam” by a professional American choir in 1975 in Detroit was welcomed warmly by the spectators. “Requiem” sounded in Yerevan too, conducted by the composer.

To date, H. Berberian’s oeuvre has not been studied, and this despite the fact that the composer’s archive is in Yerevan, in the Ye. Charents Museum of Literature and Arts.

ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ՔԱՄԱԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՖՐԱՆՍԱՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԻ ԱԶՔԵՐՈՎ

Օսմանյան կայսրությունում հայերի ջարդերն սկսվել են դեռևս XIX դարի վերջերից՝ իրենց գազաթնակետին հասնելով և ցեղասպանության վերածվելով 1915-1923-ին: Մեծ եղեռնի արդյունքում հայրենիքից բռնագաղթված հայերը սփռվեցին աշխարհով մեկ: Այլոց մեջ “իր գեղարվեստական գործունեության արդյունքներով առավել նշանակալի օղակը ֆրանսահայ համայնք էր”²⁴³:

1905-ին համիդյան բռնությունների պատճառով Փարիզում հանգրվանած նկարիչ, արվեստաբան Հրանտ Այվանաքը մի ամբողջ շարք է նվիրել հայ գաղթականներին՝ ներկայացնելով Օսմանյան կայսրության զոհերի՝ հոգնատանջ, սովալլուկ իր վերապրած հայրենակիցների, դառը ճակատագիրը: Ֆրանսահայ

---

²⁴³ Աղապյան Արաքատ, Հայաստան-Ֆրանսիա. գեղարվեստական կապերը XX դարում // Սովետական արվեստ, Երևան, 1991, համար 4, էջ 17-18:

արվեստագետ Լևոն Քյուրքչյանը 1910-ականներին գաղտնի նկարել է Դեր-Էլ-Ձորի ճանապարհին հայտնված հայ գաղթականներին: Հայ գաղթականների թեման առանցքային տեղ է գրավել եղերական իրադարձությունների ընթացքում մորն ու եղբորը կորցրած Սարգիս Խաչատուրյանի ստեղծագործության վաղ փուլում: “Հայ ժողովրդի վշտի երգիչը” ստեղծել է նաև “դրամատիզմով լի, գեղարվեստական էքսպրեսիվ լեզվով արտահայտված գործեր (“Հուսահատություն”, “Տանջանք”, “Հայ որբերն անապատում” ևն)”²⁴⁴: Ֆրանսահայ անվանի նկարիչ, Ֆրանսիայի “Պատվո լեգեոն”-ի շքանշանակիր Էդգար Շահինը հազվադեպ է անդրադարձել Հայոց ցեղասպանության թեմային: Սակայն առօրյա հացի կարոտ հասարակ ժողովրդի պատկերաշարում “...տառապանքի բոլոր ձևերուն ծանոթ իր ցեղին հոգին էր, որ հզոր մղումով մը անոր ձգտումին մեջ կհայտնվեր” (Արշակ Չոպանյան)²⁴⁵:

Հայոց ցեղասպանության թեման զգալի տեղ է զբաղեցրել Մելքոն Քեպապճյանի արվեստում: “Հայուն արյան ճամփան”, “Հայ մայրերի սուգը”, “Վարդին հոգեվարքը”, “Ավերակներու մեջ հայ ուրվականներ” և այլ նկարները խորհրդապաշտոդեն արտահայտում են դրանց հեղինակի հոգու խռովքը, նրա “խորունկ վիշտերը”:

Ֆրանսիայի “Պատվո լեգեոն”-ի շքանշանակիր, անվանի ծովանկարիչ Վարդան Մախոխյանի ստեղծագործության մեջ հաճախ հանդիպող փոթորկոտ, ալեկոծ ծովն է դարձել հայրենի ժողովրդի վշտի խորհուրդը: “Ծովի երգերով Մախոխյանը դարձավ իր ժողովրդի հույզերի երգիչը”²⁴⁶: 1919-ին նա ստեղծեց “Հայաստանի բողոքը” երաժշտական պիեսը, որն իր հայրենակիցների տառապանքի արձագանքն էր և արդարության կոչ համաշխարհային հանրությանը:

---

²⁴⁴ Աղասյան Արարատ, Սարգիս Խաչատուրյանի արվեստը Արևելք-Արևմուտք խաչմերուկում // Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները: Զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2004, էջ 408:

²⁴⁵ Տե՛ս Խաչատուրյան Շահեն, Ֆրանսահայ կերպարվեստ, Երևան, 1991, էջ 44:

²⁴⁶ Խաչատուրյան Շահեն, Ֆրանսահայ կերպարվեստ, էջ 20:

Իր ստեղծագործության ուշ շրջանում Մեծ եղեռնի թեմային և սեփական դառը մանկության վերհուշին է անդրադարձել Արմենակ Միսիրյանը (Արմիս): Թուրքիայում՝ Ամասիայում ծնված, 1915-ին որբացած Լևոն Թութունջյանը “սյուրռեալիզմի առավել պեսիմիստ նկարիչներից է”²⁴⁷: Խոսուն են նրա ստեղծագործության մեջ հաճախ հանդիպող կերպարները՝ անմարդաբնակ բնապատկերները, կիսավեր սյուները, չորացած, սաղարթագուրկ ծառերը, անդամահատված ձեռքերը, ճեղքված դեմքերը և այլն: 1915-ի դեպքերից հետո տասնմեկ հոգանոց ընտանիքի միակ վերապրողը Զարեհ Մուրաֆյանը, հաստատվել է Ֆրանսիայում: Անվանի նկարիչ-արվեստաբանը չի ուրացել իր անցյալը. “Զարդը”, “Մահ և կյանք”, “Հայ մամիկը”, “Դիակներ” և նման այլ կտավները միջազգային հանրությանը հիշեցնում են XX դարի առաջին ցեղասպանության մասին:

Ֆրանսիայի “Պատվո լեգեոն” շքանշանի ասպետ, Ֆրանսիայի Գեղարվեստի ակադեմիայի անդամ, բազմաթիվ մրցանակների դափնեկիր Ժան Գառզուին ողջ կյանքի ընթացքում հետապնդել են ավերակ քաղաքների, քաղաք-ուրվականների մտապատկերները: Հայոց ցեղասպանության թեմային ուղղակի անդրադարձ նկարիչն արեց միայն 1991-ին Մանուկ քաղաքի մատուռի Ապոկալիպսիսին նվիրված որմնանկարներում, այն ներկայացնելով XX դարում մարդկության դեմ ուղղված մեծագույն ոճրագործությունների շարքում: Գառզուի արվեստանոցը հաճախած, Փարիզի գեղարվեստի բարձրագույն դպրոցում ուսանած Շարթի ստեղծագործության մշտական թեմաներից էր Մեծ եղեռնի ողբերգությունը: “Ես կարող էի... պատկերել միայն ծաղիկներ և հաճելի տեսարաններ, բայց մանկությունից կուտակված բոլոր տեսարանները կալել են մաշկիս...” - խոստովանել է նկարիչը²⁴⁸:

ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ, Ֆրանսիայի “Պատվո լեգեոն”-ի, ՀՀ “Մեսրոպ Մաշտոց”-ի շքանշանակիր, ֆրանսահայ անվանի նկարիչ Ժանսեմը 2001-ին Հայաստանի Ցեղասպանու-

²⁴⁷ Տե՛ս. Աղասյան Արարատ, Լևոն Թութունջյանի երրորդ “վերադարձը” // Հայ-Ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններ, Երևան, 1997, էջ 19:

²⁴⁸ Տե՛ս. Zahar Marcel, Shart avec une biographie, une bibliographie et une documentation complete sur le peintre et son oeuvre, Genève, 1969, p. 20.

թյան թանգարան-ինստիտուտին է նվիրել իր վրձնած “Ցեղասպանություն” պատկերաշարի 34 կտավները: Եղեռնից փրկված, Կ.Պոլսի մանկատանն ապրած Վահե Հեքիմյանն իր ժողովրդի և սեփական վիշտն արտահայտել է վերացական և կիսավերացական պատկերների դրամատիկ երանգներով:

Հայոց ցեղասպանության թեման հետաքրքիր լուծում է ստացել Ռիշար Ժերանյանի՝ “գույնի մոզականությունը և գծանկարի կատարելությունը միավորող նկարչի”²⁴⁹ ստեղծագործություններում: “Քրիստոսի մուտքն Անի” հնարածին պատկերաշարը սիմվոլիկ իմաստ ունի: Ժամանակի լարվածությունը, անորոշությունը, պատերազմի սարսափները յուրովի են արտահայտել Ասատուր Պզտիկյանի վրձնած՝ ավերված շենքերի բեկորները, երկրաչափական ձևերով կանացի մարմիններն ու դիմանկարները²⁵⁰: Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված մի քանի կտավների հեղինակ է վերապրածների ընտանիքում ծնված Փափազը: Ֆրանսահայ մեկ այլ նկարիչ՝ Մորիս Տեր-Մարգարյանը Հայոց ցեղասպանությունը նույնպես “տեսել է” իր ծնողի աչքերով: Արտահայտիչ և հուզիչ է նկարչի հոր դիմանկարների շարքը: “Իր պատկերածն այլևս իր հոր դիմանկարը չէ, այլ ամբողջ մարդկության անհանգստության, ցավի և սիրո մարմնավորումը”²⁵¹: 1963-ից մինչև 2000 թվականը Ֆրանսիայում բնակված Ժան Գազանջյանն անտարբեր չէր աքսորյալ հայության ճակատագրի հանդեպ, ինչի մասին են վկայում նրա “Ցեղասպանություն”, “Որսորդը”, “Միգրանտներ”, “Միգրանտներ. Մուսկալիթ” կտավները:

Ֆրանսահայ նկարիչներին միավորողը հայի տարագիր բախտն է և աստվածաշնորհ տաղանդը: Հաղթահարելով օտար միջավայրի խրթին պայմանները՝ նրանք պահպանեցին ազգային ինքնագիտակցությունն ու արժանապատվությունը:

Այսօր, ինչպես և 100 տարի առաջ, նրանց ստեղծագործություններն արտահայտում են անարտահայտելին, խոսում են ան-

---

²⁴⁹ Տե՛ս. Richard Jeranian (Album). Paris, 1983 (sans pagination).

²⁵⁰ Տե՛ս. Ով ով է: Հայեր: Կենսագրական հանրագիտարան, Երևան, 2007, հատոր 2, էջ 337:

²⁵¹ Clavel Bernard. Der Markarian. Portraits de son père. Paris, 1979 (sans pagination).

ձայն և դողանշում են լուռ՝ մարդկանց սրտերում արթնացնելով
կարեկցանք, մարդասիրություն և արդարամտություն:

МАРГАРИТА КАМАЛЯН (АРМЕНИЯ)

АРМЯНСКИЙ ГЕНОЦИД ГЛАЗАМИ ФРАНЦУЗСКИХ ХУДОЖНИКОВ АРМЯНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В результате организованных властями Османской империи массовых убийств армянского народа, начиная с погромов 1890-ых годов и кончая геноцидом 1915-1923 годов, в разных странах мира была сформирована армянская диаспора. По результатам своей художественной деятельности одной из наиболее значимых среди этих общин является армянская диаспора во Франции. В докладе рассмотрены работы армянских художников-эмигрантов во Франции, посвященные теме армянского геноцида и отражающие их трагические переживания. В их числе – известные, талантливые мастера С. Хачатурян, Ж. Гарзу, Жансем, Шарт, М. Кепапчян, Л. Тютюнджян, Э. Шаин, В. Махохян и другие. Сегодня, как и сто лет назад, их произведения, выражают то, что невозможно выразить словами, и звучат как безмолвное напоминание о первом геноциде XX века.

MARGARITA KAMALIAN (ARMENIA)

ARMENIAN GENOCIDE AS SEEN BY FRENCH- ARMENIAN PAINTERS

As a result of the massacres of the Armenians organized by the Ottoman Empire at the end of the 19th century and the Armenian Genocide taken place at the beginning of the 20th century, Armenian diaspora was formed in many countries of the world. The Armenian diaspora of France is eminent regarding the cultural and artistic results. In the report are presented the works of French-Armenian painters, dedicated to the theme of Armenian Genocide and reflecting the cry of their wounded souls. Among them are talented and famous painters S. Khachadourian, J.

Carzou, Jansem, Shart, E. Chahine, M. Kebabjian, L. Tutundjian, and others. Today, as 100 years ago, their works are silent witnesses of the first genocide of the 20th century.

НАЗЕНИК САРГСЯН (АРМЕНИЯ)

**БАЛЕТ АННЫ ДЖАНБАЗЯН «КОМИТАС.
ЖУРАВЛЬ БЕЗДОМНЫЙ»**

1. На протяжении ста лет, прошедших со времени Геноцида армян в Турции, армянские балетмейстеры редко обращались к теме геноцида. Первый балет – «Антуни», созданный в 1969 г. в сотрудничестве композитора Эдгара Оганесяна и хореографа Максима Мартиросяна. Второй – малоизвестный в Армении балет «Комитас. Журавль бездомный» в постановке Анны Джанбазян.

2. Анна Джанбазян родилась в Тегеране (Иран) в семье армянина и персиянки. Азам балета обучалась с трех лет у отца – известного балетмейстера, педагога, танцовщика Саркиса Джанбазяна. В пятилетнем возрасте выступала в Фархад-Холле. В 1968-1971 гг. обучалась в Ереванском хореографическом училище.

По возвращении в Тегеран в 1972 г. она возобновила деятельность хореографической школы Саркиса Джанбазяна (прекратившейся в связи с его кончиной) и около 12 лет осуществляла в ней деятельность в качестве продюсера, исполнительницы, хореографа и педагога-репетитора.

В 1984 г. эмигрировала в США. Обучалась в Калифорнийском университете Лос-Анджелеса (UCLA), где получила степень магистра искусствоведения в области хореографии.

С 1988 г. по сей день - художественный руководитель и главный балетмейстер “DjanbazianDanceAcademy” (Лос-Анджелес). В 1992 г. в Лос-Анджелесе основала танцевальную труппу “Djanbazian Dance Company”. За годы работы осуществила постановки более чем 150-и хореографических произведений – как миниатюр, так и спектаклей.

Среди балетов, поставленных ею в Лос-Анджелесе: «Комитас. Журавль бездомный» (2004), «Руми. Дорога к свету» (2006), «Зал и Рудабе», основанный на фрагменте «Шахнаме» Фирдуси» (2009), «Сокровища Души» (2014), «Говорящие камни» (2015). В 2003, 2007 и 2015 гг. гастролировала в Ереване.

Анна Джанбазян, как хореограф, свободно оперирует многими танцевальными системами Запада и Востока. Смело прибегает к использованию в своих постановках национальных инструментов, к пению и декламации, как дополнительных составляющих танцевального представления. В ее балетах посредством хореографии передаются тонкие психологические переживания, философские рассуждения.

3. Балет «Комитас. Журавль бездомный» создан в 1982г. в Тегеране, а в 2004 году возобновлен в Лос-Анджелесе. Он полностью скомпонован из: а) комитасовских обработок крестьянских песен, песенплясок, танцев, собранных композитором; б) оригинальных сочинений Комитаса; в) обработок вышеназванных произведений другими композиторами в различных жанрах – монодических, хоровых, инструментальных, вокально-инструментальных.

Из четырех типов сценариев, которые присущи балетному жанру: имманентно-хореографического, образно-эмоционального, обобщенно-философского, конкретно-сюжетно последовательного, в балете А. Джанбазян можно отметить все четыре. Однако, как и в других постановках, созданных хореографом, здесь превалирует обобщенно-философский тип. Лишь формально можно отметить наличие конкретных событий из жизни Комитаса – созидательная, насыщенная богатой творческой деятельностью первая часть, и вторая – трагическая, связанная с геноцидом и депортацией армян из Турции, последующим безумием Комитаса, свидетеля и непосредственного участника этих событий. Но балет и его образы можно интерпретировать двояко – это и внутренняя духовная жизнь Комитаса, и, вместе с тем, герой балета и другие действующие лица могут интерпретироваться символически, как собирательный образ духовной жизни армянского народа, его созидание, мечты, а затем – над-

ломленность, спровоцированная ужасной трагедией, и последующее возрождение к новой жизни.

Сцены геноцида и депортации представлены иносказательно. На сцене нет конкретных персонажей, осуществивших чудовищное преступление. Лишь на заднике сцены проходят документальные кадры, запечатлевшие сцены геноцида и депортации.

Таким образом, в балете «Комитас. Журавль бездомный» можно выделить главные черты, присущие творческому хореографическому почерку Анны Джанбазян. Это наличие знаков-символов на нескольких уровнях – на уровне движений, композиций, образов, иносказательная, метафорическая интерпретация событий.

Своеобразие хореографического языка балета – это сочетание нескольких хореографических систем Запада и Востока в виде народно-сценического танца, классического танца и пластики, обогащенных армянскими и, в целом, присущими восточной танцевальной культуре танцевальными элементами, а также пластическое преобразование обиходных жестов и движений.

ՆԱԶԵՆԻՉ ՄԱՐԳԱՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԱՆՆԱ ԶԱՆԲԱԶՅԱՆԻ «ԿՈՄԻՏԱՍ. ԿՈՌՈՒՆՉ ԲՆԱՎԵՐ» ԲԱԼԵՏԸ

Ամերիկահայ (ծագումով պարսկահայ) հայտնի բալետմայստեր և պարուսույց Աննա Զանբազյանի «Կոմիտաս. Կոռնկ բնավեր» բալետը բեմադրված է 2004 թ.: Բալետի բովանդակությանը կարելի է երկակի մեկնաբանություն տալ: Սա Կոմիտասի հոգևոր կենսագրությունն է: Սակայն թե՛ բալետի հերոսին և թե՛ բալետի այլ գործող անձանց կարելի է մեկնաբանել որպես հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի և ներքին ապրումների հավաքական կերպար: Հայ ժողովրդի ստեղծարար կյանքը, ցեղասպանության և տեղահանության հետ կապված ընկճվածություն և հոգեկան անկման պահեր, իսկ այնուհետև՝ վերածնունդ: Այս է ներկայացման բուն բովանդակությունը և իմաստը: Զանբազյանին՝ որպես բալետմայստերի, հատուկ են արևելյան և արևմտյան

պարային համակարգերի յուրօրինակ և բազմատարբերակ միակցություններ, սիմվոլիկ նշանների, շարժումների, կերպարների առկայությունը, դեպքերի այլաբանական մատուցումը: Նշված առանձնահատկություններն ամբողջապես իրենց արտահայտությունն են գտել «Կոմիտաս. Կռունկ բնավեր» բալետում:

NAZENIK SARGSYAN (ARMENIA)

“KOMITAS: KROONG BNAVER”, BALLET BY ANNA DJANBAZIAN

“Komitas: Kroong Bnaver” is a ballet by Anna Djanbazian, renowned American choreographer of Persian Armenian ancestry. Created in 2004, this piece can be interpreted in two different ways: on the one hand, it is the spiritual biography of Komitas, on the other, it is a story where the hero and the other personages generalize the life and the feelings of the Armenian nation, its creativity, its sorrowful page of genocide, and, finally, its revival. This is the general concept of the ballet. The style of Djanbazian, as a choreographer, is characterized by unique mixture of western and oriental dance systems and use of characters, symbols and metaphors. All this can be seen in her “Komitas: Kroong Bnaver” ballet.

ՄԱՆԵ ՄԿՐՏՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՎԵՆԵՏԻԿԻ 56-րդ ԲԻԵՆԱԼԵԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՂԱՎԱՐԸ

Հեռավոր 1895թ. սկիզբ առնող, 120 տարվա պատմության ընթացքում մեծապես ընդլայնված և այժմ մի քանի բաժիններից բաղկացած Վենետիկի բիենալեն, ինչպես իր կենսագրության ողջ ընթացքում, այնպես էլ մեր օրերում շարունակում է մնալ ժամանակակից արվեստի ամենահինջեղ հարթակներից: Համաշխարհային նշանակություն ունեցող այս ցուցահանդեսին Հայաստանը ներկայանում է 1995 թվականից ի վեր, սակայն Վենետիկի 56-րդ

բիենալեին մեր երկրի մասնակցությունն առանձնանում էր թե՛ թեմատիկ ընտրությամբ, թե՛ մասնակիցների կազմով:

«Armenity/Հայություն» խորագրով հայաստանյան տաղավարը տեղակայված էր Վենետիկի Մբ. Ղազար կղզում՝ Մխիթարյան միաբանության տարածքում: Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված տաղավարը ներկայացնող արդի արվեստագետները ոչ թե Հայաստանի Հանրապետությունից էին, այլ սփյուռքից՝ եղեռնը վերապրած հայորդիների զավակներ: Ինչպես և պարզ է դառնում խորագրից՝ գաղափարային առումով տաղավարը նպատակ ուներ բացահայտելու «հայություն երևույթը», ակներև դարձնելու այս հասկացության ազդեցությունն անհատի ինքնագիտակցության ձևավորման վրա, ինչպես նաև իր ցույց դնելու սերնդից սերունդ հիշողության փոխանցման խնդիրները: Այս տեսակետից էր բխում նաև ցուցադրության վայրի ընտրությունը. Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունն ինքնին «հայության» դարավոր կրողն է²⁵²: Տաղավարի համադրող (կուրատոր) շվեյցարահայ Ադելինա Կյուբերյան ֆոն Ֆյուրսթենբերգը ժամանակակից արվեստն այգիներում, հրապարակներում, հասարակական շենքերում, վանական համալիրներում համադրելու բազմամյա փորձ ունի: Ցուցադրությունը սփռված էր միաբանության ողջ տարածքում, օգտագործված էին ցուցասրահները, գրադարանը, այգին, որոնց հետ կապը ստեղծված էր անթերի հմտությամբ. ցուցանմուշները երբեմն «սերտաճում» էին տարածքին:

Տարբեր երկրներից տարբեր սերունդների տասնութ հայազգի արվեստագետների ստեղծագործությունները «հայության» յուրովի մեկնություններն էին: Երբեմն դա դրսևորվում էր որպես վերհուշ (Մխիթար Կարապետյան, «Ադել», «Ցանկ. Իմ նախնիների պատմությունը», Ռոսանա Պալազյան, «...Պատմություն, որ երբեք չեմ մոռանա...»), երբեմն որպես ձոն հայ էթնոսին, մշակույթին կամ լեզվին (Հերա Բույուկթաշլիյան, «Տառեր Կորուսյալ դրախտից», «Պահպանողները», Միքայել Օհանջանյան, «Տասներկու»), երբեմն էլ ճանապարհ էր բացում ազգայինից դեպի հա-

---

²⁵² Armenity/Հայություն, edited by Adelina Cüberyan v. Fürstenberg, Exhibition Catalogue, Milan, Skira, 2015, p. 24.

մամարդկայինը (Սարգիս, «Ada Ewe Vierge», «Atlas de Mammuthus Intermedius»): Կարմիր թելի նման անցնող հայության թեմային զուգահեռ, ցուցադրվող աշխատանքները տարբեր էին մտահղացմամբ և կատարմամբ, յուրաքանչյուրն օժտված իր ասե-լիքով:

Ցեղասպանության թեման առավելապես կերպավորված էր վերապրումի (Մխիթար Կարապետյան, «Անվերնագիր. Դանիել Վարուժան», Նիկոլ Բեզյան, «Վկաներ», Երվանդ Ջանիկյան, Ան-ջելա Ռիչի Լուկի, «Վերադարձ Խոտորջուր. Հայկական օրագիր»), կյանքի ու ինքնության վերաիմաստավորման (Հրայր Սարկիս-յան, «Ծպտյալները», Նինա Խաչատուրյան, «Խոսելաձևի հաղ-թահարում»), եղելության պատճառների փնտրտուքի (Ռոսանա Պալազյան, «Ինչո՞ւ մոլախոտ» շարք) և, վերջապես, հավատի (Մխիթար Կարապետյան, «Անվերնագիր. Գուրգեն Մահարի») ու վերածննդի (Հայկ Այվազյան, «Ես տկար եմ, բայց ողջ եմ») ընդ-հանրական գաղափարներում:

Որպես ազգային լավագույն տաղավար «Ոսկե առյուծին» արժանացած «Armenity/Հայություն» ցուցադրությունը Վենետիկի 56-րդ բիենալեի այցելուների, ինչպես նաև միջազգային զանգ-վածային լրատվական միջոցների ուշադրության կենտրոնում էր, ինչը ևս մեկ կարևոր քայլ էր Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացում:

МАНЭ МКРТЧЯН (АРМЕНИЯ)

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПАВИЛЬОН АРМЕНИИ НА 56-й ВЕНЕЦИАНСКОЙ БИЕННАЛЕ

Национальный павильон Армении на 56-й Венецианской биеннале был посвящен 100-летию геноцида армян. Павильон под названием *Armenity (Армянство)* был своеобразной платформой для переосмысления этого понятия, его влияния на формирование личности, а также проблем передачи воспоминаний из поколения в поколение. Куратор выставки – Аделина Кюберян фон Фюрстенберг. Выставка проходила на острове Святого Лазаря, где находятся

община и монастырь конгрегации армянских мхитаристов. Выставка была мастерски интегрирована в монастырский комплекс. 18 художников армянской диаспоры разного поколения и из разных стран представили свое уникальное видение понятия Армянства. Иногда это воспоминания, иногда – посвящение армянской культуре и языку. Порой национальное начало прокладывает путь к универсальному. Тема геноцида на выставке трансформировалась в историю выживания, возрождения и переосмысления.

Павильон Армении был удостоен главного приза Венецианской биеннале – “Золотого льва” – и находился в центре внимания как посетителей, так и международных средств массовой информации.

MANE MKRTCHYAN (ARMENIA)

THE NATIONAL PAVILION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AT THE 56th VENICE BIENNALE

The National Pavilion of the Republic of Armenia at the 56th Venice Biennale was dedicated to the 100th commemoration of the Armenian Genocide. The pavilion was entitled *Armenity* and served as a unique platform to rethink the notion of Armenianness, its impact on shaping one's identity, as well as the problem of transmitting memory from one generation to another. The curator was Adelina Cüberyán von Fürstenberg, Swiss citizen of Armenian origin. The exhibition was held in Island of San Lázaro where the Mekhitarist Monastery is located. The exhibits were fully integrated into the monastery complex. Eighteen artists from Armenian diaspora, representing different generation and different countries, each brought his/her own vision of *Armenity*. We witnessed remembrance and nostalgia, as well as dedications to Armenian culture and language. Sometimes national put way to universal values. The theme of the genocide was presented as a statement of survival, rebirth and reconsideration.

Armenian pavilion wins *Golden Lion* for best national pavilion at Venice Biennale.

ДОКУМЕНТАЦИЯ АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА В ТРИБУНАЛЬНОЙ ДРАМЕ ПЕРЧА ЗЕЙТУНЦЯНА «ВСТАТЬ, СУД ИДЕТ!»

1. Трибунальная драма, одно из направлений документального театра, зародилась как рефлексия на тему Холокоста в 60-е гг. прошлого столетия, когда вершился суд над функционерами Освенцима и протоколы судебных заседаний легли в основу пьесы Питера Вайса «Дознание». В наши дни документальный театр, несмотря на пережитую трансформацию, продолжает обращаться к социально и политически актуальным темам, среди которых не последнее место занимают войны, ксенофобия и межнациональные конфликты.

2. Спустя два десятилетия после написания «Дознания», в 1980-е гг., драматург Перч Зейтунцян обратился к теме Армянского геноцида в документально-художественной пьесе «Встать, суд идет!».

3. Привычные роли палача и жертвы в драме радикально переосмотрены: так, переживший геноцид Согомон Тейлерян выступает здесь и жертвой, и палачом, и своего рода вершителем правосудия. Эти мотивы скрыты в глубинных пластах произведения.

4. Несмотря на ее формальное сходство с трибунальной драмой, пьесу «Встать, суд идет!» все же трудно классифицировать как документальную, поскольку факт и вымысел в ней тесно переплетаются. Помимо того, в пьесе использованы элементы греческой драмы, что уводит «Встать, суд идет!» далеко от театральной документалистики XX века.

5. В пьесе отчетливо звучат традиционные для документального театра мотивы памяти и травмы, экзекуции и истерзанности. Повествование в ней ведется от лица очевидцев трагических событий и, как того требует канон документального театра, некоторые диалоги и монологи построены на реальных высказываниях прототипов – исторических лиц. Это, в первую очередь, касается сцен суда.

6. Техника написания пьесы довольно сложная: в ней очевиден синтез документальных и конвенциональных элементов. Помимо стилистического и художественного выбора, это было вынужденным шагом со стороны Зейтунцяна: у советских драматургов зачастую был ограниченный доступ к архивным материалам, поэтому они вынуждены были дописывать сцены, что в ортодоксальной документальной драматургии недопустимо.

ՍԱՌԱ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԳՐՈՒՄԸ ՊԵՐՃ
ԶԵՅԹՈՒՆՅԱՆԻ ՈՏՔԻ՝ ԴԱՏԱՐԱՆՆ Է ԳԱԼԻՍ»
ԴԱՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱՅՈՒՄ**

Վավերագրական թատրոնի դրսևորումներից մեկը, դատավարական դրաման, ծնունդ է առել XX դարի 60-ական թթ.՝ որպես Հոլոքոստի անմիջական արձագանք: Այդ շրջանում անցկացվեցին Աուշվիցի կատարածությունների դատավարությունները, և Գերմանիայի դրամատուրգներն ու ռեժիսորները սկսեցին մոնտաժել դատական արձանագրությունները վերածելով դրանք պիեսների: Առաջին ամենահայտնի դատավարական դրաման Փիթեր Վայսի «Հետաքննությունն» էր: Քսան տարի անց, 1980-ականներին, հայ թատերագիր Պերճ Զեյթունցյանը դիմեց Հայոց ցեղասպանության թեմային իր «Ոտքի, դատարանն է գալիս» պիեսում: Ունենալով արտաքին նմանություն գերմանական և բրիտանական դատավարական դրամատուրգիայի հետ, այս ստեղծագործությունը, այնուամենայնիվ, չի կարող հավակնել մաքուր վավերագրական պիես լինելուն, քանզի նրանում փաստն ու հորինվածքը միահյուսված են:

DOCUMENTING ARMENIAN GENOCIDE IN PERCH ZEITUNZKYAN'S «THE TRIAL BEGINS!» TRIBUNAL DRAMA

One of the forms of documentary theatre, the so called Tribunal Drama, was launched in 1960s, when series of trials on Auschwitz executors were held. Soon some German playwrights composed theatre plays by editing the trial records. The most famous of them is Peter Weiss's "The Investigation". Twenty years later, in 1980s, Perch Zeitunzkyan undertook an attempt to reflect on Armenian Genocide in his play "The Trial Begins!". Notwithstanding the formal affinities tricycle plays, "The Trial Begins!" can be merely classified as a documentary drama, since fact and fiction are freely mixed there.

ՏԱԹԵՎԻԿ ՇԱԽԿՈՒԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ» ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾ

Հայոց Մեծ Եղեռնից հետո հայ իրականության մեծագույն կորուստներից մեկը եղավ Գոմիտասի գործունեությունը: Սույն աշխատանքում մեր ուշադրության կենտրոնում է մի առեղծվածային հանգամանք, որը պարզաբանված չէ, ավելին՝ պարզաբանման ճանապարհները խիստ խրթին են: Խնդրին անդրադարձել է Լիլիթ Երնջակյանը²⁵³, որի հետազոտությունը մեզ համար այս առնչությամբ էական խթան է հանդիսացել:

Հայտնի է, որ Թուրքիայի կառավարությունը նպատակ ուներ հիմնելու ազգային կոնսերվատորիա, որին Գոմիտասի նշանակալից մասնակցությունն էր նախատեսված²⁵⁴: Հայտնի է

---

²⁵³ Երնջակյան Լ., Աշուղական սիրավեպը մերձավորարևելյան երաժշտական փոխառնությունների համատեքստում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2009, էջ 159-164:

²⁵⁴ Տես, օրինակ, Մեսրոպյան Ա., Գոմիտասի երգչախումբն ու համերգները, Ժամանակակիցները Գոմիտասի մասին, Երևան, Հայպետհրատ, 1960, էջ 245-246:

նան, որ Թուրքիայում Կոմիտասը որպես երաժիշտ և որպես մանկավարժ բարձր գնահատական ուներ:

1935 թ.-ի հոկտեմբերին վախճանվում է Կոմիտասը²⁵⁵: Ընդամենը մի քանի ամիս անց Թուրքիա են հրավիրում հունգարացի կոմպոզիտոր և երաժշտագետ Բելա Բարտոկին՝ ճիշտ նույն նպատակով, ինչի համար մինչ այդ նախատեսում էին Կոմիտասին: Արդյո՞ք պատահական էր անմիջապես Կոմիտասի մահվանից հետո Բարտոկին Թուրքիա հրավիրելը:

Ըստ Բարտոկի, երբ իրեն հրավիրեցին Թուրքիա. «նրանք (թուրք պաշտոնյաները-Տ.Շ.) չունեին խորհրդատու, քանի որ Թուրքական ազգային երաժշտությունը պետք էր զարգացնել թուրքական ժողովրդական երաժշտությունից: Նրանք չունեին որևէ մեկին, ով կարող էր ցուցումներ տալ ժողովրդական երգերի իրական հավաքագրման համար»²⁵⁶: Փաստորեն, Թուրքիայում Բարտոկին ոչ մի խոսք չեն ասել Կոմիտասի գործունեության մասին և այն մասին, որ իրականում կրթական ծրագիր տարիներ ի վեր նախատեսված եղել է:

Բարտոկին ցույց են տվել շուրջ 130 երգերի ձայնագրություններ, սակայն ոչ մի հավելյալ տեղեկություն չեն տրամադրել այդ երգերի մասին: Հարց է առաջանում. եթե մինչ նա Թուրքիայում չկար մեկը, ով թուրքական երգերի հավաքագրումով կզբաղվեր, ապա որտեղից հայտնվեցին այդ երգերի ձայնագրությունները:

Թուրքերը չեն կարողացել հասկանալ երգերի բառերը: Երբ Բարտոկը որոշակի զարմանք է արտահայտել, նրան պատասխանել են. «Մի անհանգստացեք, շատ հեշտ է դա կատարել ցանկացած ժամանակ, մենք թուրքեր ենք և հասկանում ենք ձայնագրված տեքստերը»²⁵⁷: Բարտոկը մի ժողովրդական երգի ձայնագրություն է միացրել նվագարկիչով և թուրքերից մեկին խնդրել է գրել տեքստը, իսկ ինքն սկսել է նոտագրել երաժշտու-

---

²⁵⁵ Գյողակյան Գ., Կոմիտաս, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ, 2000, էջ 36:

²⁵⁶ Bartók B., Folk Song Collection in Turkey, Essays, University of Nebraska Press, 1993, p. 137.

²⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 138:

թյունը: Թուրքն ուշադրությամբ լսել է ձայնագրությունը, սակայն այդպես էլ չի կարողացել հասկանալ տեքստը:

Հարց է առաջանում. ի՞նչ լեզվով են եղել բառերը և ինչո՞ւ թուրքերը չեն կարողացել հասկանալ գոնե, թե ինչ լեզու է եղել: Արդյո՞ք թուրքերն այստեղ ինչ-որ բան թաքցնելու շահագրգռվածություն չունեին: Հասկանալի է, որ եթե անգամ նրանք իմանային, որ դրանք հայերեն են, երբեք չէին բարձրաձայնի:

Մեծ հավանականությամբ ենթադրելի է, որ Բարտոկին ներկայացված ազգագրական – երաժշտական նյութերն իրականում հայերեն կարող էին լինել: Ենթադրելի է նաև, որ դրանք Կոմիտասի կատարած ձայնագրությունները պիտի լինեին: Այս հարցի իրական պատասխանը կարելի է ստանալ միայն այդ ձայնագրությունները հետազոտելուց հետո: Մեր կասկածանքը թեև հիմնավոր, սակայն՝ վարկածային է: Իսկ հետազոտությունների դրական նիշով արդյունքը բոլորովին նոր փաստեր, իրողություններ ու դիտանկյուններ պիտի բացի:

ТАТЕВИК ШАХКУЛЯН (АРМЕНИЯ)

ЗАГАДКА “ТУРЕЦКОЙ” МУЗЫКИ

В начале 20-го века турецкое правительство пригласило Комитаса с целью организации музыковедческой и образовательной работы в Турции. Во время Геноцида армян Комитас был отправлен в ссылку, но позже был возвращен обратно благодаря посредничеству американского посла Генри Моргантау. После своего возвращения Комитас перестал творить в результате сильного стресса, пережитого им в ссылке. Комитас скончался в 1935 году. После смерти Комитаса турецкое правительство пригласило венгерского композитора и музыковеда Белу Бартока с той же целью. Бартоку сказали, что до него никто не занимался турецкой музыкой. Ему предоставили записи этнографических песен, однако не сообщили откуда взялись эти песни и как они оказались в их архивах. Когда Барток попросил перевести тексты, никто не смог сделать этого, так как песни были на другом, незнакомом языке. Нам кажется, что

тексты этих песен, вероятнее всего, были написаны на армянском языке. Более того, они могли быть записаны Комитасом, так как до этого именно он занимался собиранием и записью народных песен в Турции. Однако, чтобы подтвердить или опровергнуть нашу гипотезу, необходимо тщательно исследовать эти записи.

TATEVIK SHAKHKULYAN (ARMENIA)

A PUZZLE OF “TURKISH” MUSIC

In the beginning of the 20th century Komitas was invited by the Turkish government to establish a conservatory and to realize educational-musicological work in Turkey. During the Armenian Genocide, Komitas was sent to exile and later he was returned according to mediation of Henry Morgentau, the USA Ambassador in Turkey by that time. After returning, however, Komitas stopped working in the result of the stress resulted from Genocide. Later, till his death in 1935, he was living in hospitals mostly in Paris. Short after his death, in 1936, the Hungarian composer Bela Bartok was invited to Turkey for the same function. He was told that before him nobody studied Turkish music. Bartok was presented recordings of ethnic songs, but he was not told where those songs were from or how they appeared in Turkey. When Bartok asked the officials to translate the texts of the songs, nobody was able to do that, because they were in unfamiliar language. Our hypothesis is that those songs could be Armenian, since the language was unknown, and they could be recorded by Komitas, because it was Komitas to work in Turkey in that field. Further exploration of those recordings is necessary to assert or reject our hypothesis.

**ՀԱՅՐԵՆԱԶՐԿՈՒՄԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ
(ՇԻՐԱԿՈՒՄ ԳՐԱՌՎԱԾ ԵՐԳԱՅԻՆ ՆՍՈՒՇՆԵՐԻ
ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

Ցեղասպանությունը սոսկ էթնոսի ֆիզիկական բնաջնջումը չէ, այլ նաև նրա մշակութային ժառանգության ոչնչացումը: Ինչպես հայ մշակույթը, այնպես էլ հայ ժողովրդական երաժշտությունը կիսել է մեր ժողովրդի տարաբախտ ճակատագիրը, անցել հազարամյակների բովով և հանդիսացել լուռ վկան այլազան իրադարձությունների, անշուշտ՝ նաև Մեծ եղեռնի:

Հայ ժողովրդի բազմադարյա մշակույթի հոգևոր հենասյուներից մեկը ժողովրդական երաժշտությունն է, որը ծնվել է հայերենի հնչյունական, լեզվաարտահայտչական առանձնահատկություններից և այդ պատճառով իր մեջ կրում է ազգային ոգեղեն անբացատրելի ներուժ: Եվ քանի որ հայոց լեզուն Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի ինքնուրույն ճյուղերից մեկն է, հետևաբար, հայ երգը, իրեն ծնող ժողովրդի նման անցնելով դարերի հոլովույթով, ենթարկվել է բազմաթիվ փորձությունների, սակայն կենսունակության շնորհիվ առայսօր շարունակում է մնալ որպես հոգևոր մնայուն արժեք և ազգային ինքնության վառ խորհրդանիշ:

Հայկական ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության հիմնաշերտերն ամփոփված են գեղջկական երգերում: Մոնոդիկ կերտվածքով այս ստեղծագործությունների միաձայն-մեղեդային շարադրանքում ընդգրկված են բոլոր գեղարվեստական, երաժշտալեզվական արտահայտչամիջոցները՝ այդ մեղեդիները դարձնելով ինքնաբավ հորինվածքներ: Որպես բանավոր ավանդույթի գեղարվեստական ստեղծագործություններ, դրանք դարերի ընթացքում իրենց մեջ խտացրել են ազգային երաժշտական մտածողության տիպական ձևեր, արտահայտչական միջոցների

ուրոյն համակարգ, որտեղ էլ մշակվել է ձայնակարգային և ինտոնացիոն յուրօրինակ ազգային շտեմարան:

«Ի՞նչ է երաժշտությունը, - գրել է Կոմիտասը, - ի՞նչ է նյութ տալիս ազգային ժողովրդական երգերին, արդյոք ք նրա հպարտ լեռները, խոր ձորերը, բազմազան կլիման, արդյոք պատմական հազար ու մի դեպքերն ու անցքերը, ժողովրդի ներքին ու արտաքին կյանքը: Այո՛, այս բոլորը, բոլորը նյութ են կազմում ազգային երաժշտության, մի խոսքով, այն ամենը, ինչ ազդում է ազգի զգայարանների ու մտքի վրա»:²⁵⁸

Աշխարհաքաղաքական բարդ խմորումները հատկապես 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արեւմտահայության հայրենագրկման պատճառ դարձան: Գործընթացի կիզակետն էր Մեծ եղեռնը՝ բազմաթիվ զոհերով ու կորուստներով: Իրենց պատմական հայրենիքը լքեցին հազարավոր հայեր, որոնց մի զգալի հատվածը վերաբնակեցվեց Շիրակի տարածաշրջանում: Բասենից, Մուշից, Ալաշկերտից, Կարսից, Էրզրումից, Բայազետից եկած հայերն այստեղ ձեւավորեցին մի նոր հայկական ինքնատիպ մշակութային կյանք՝ կայուն ավանդույթներով: Աստիճանաբար ինքնահաստատվեց երգ-երաժշտության բազմաժանր մի համակարգ՝ 20-րդ դարասկզբում ձեռք բերելով երաժշտաոճային տեղային հատկանիշներ:

Համադրելով ժողովրդական երգերի 20-րդ դարասկզբի եւ մերօրյա գրառումները, փորձել ենք նախ վերլուծել պատմական հայրենիքում կամ բնօրրանում ծնունդ առած երգային ժառանգության նմուշների (Ա.Բրուտյան, Սպ.Մելիքյան) ժանրային, երաժշտաոճական առանձնահատկությունները: Ավելի քան մեկդարյա ժամանակահատվածից հետո կատարված գրառումների վերլուծությամբ բացահայտել ենք առավել կենսունակ ժանրերի (պարերգեր, ծիսական երգեր, օրորներ, ողբեր) գոյատևման նախադրյալներն ու որոշակի փոխակերպումները:

Մեր դիտարկումների կիզակետում էին հատկապես *պարերգերը* (մանի, թաղալո, խանա, խաղիկ), որոնցից առավել կենսունակ են գտնվել Բասենի տարածաշրջանի նմուշները: Մեծա-

---

²⁵⁸ Կոմիտաս, Հոգվածներ եւ ուսումնասիրություններ, Երևան, 1941, էջ 54:

պէս տարածվելով որպէս «պարի խաղեր», դրանք կատարվել են հատուկ եղանակներով ու չափերով:²⁵⁹

Եթե խաղիկները կամ պարերգերը (այդ թվում նաև ծիսական նմուշները) զարմացնում են հատկապէս մեղեդային բաղադրիչի կայուն պահպանվածությամբ, ապա առավել ուշագրավ է օրորոցային երգերի և ողբերգերի ազատ ստեղծագործական, ինչպէս նաև հանկարծաստեղծ հորինվածքների երաժշտաբանաստեղծական մտածողության տիպական ձևերի ու ժանրային բնորոշիչների կայուն և հաստատուն գոյակցությունը արդի կենցաղում:

Այսպիսով, ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործությունն այսօր էլ մնում է որպէս պատմական հայրենիքից ժառանգված եւ ազգային ինքնության անխաթար կենսական ներուժ պարունակող փրկված մշակույթ:

АСМИК АРУТЮНЯН (АРМЕНИЯ)

ПАТРИОЦИД И ПРОЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В АРМЯНСКОМ НАРОДНОМ МУЗЫКАЛЬНОМ ТВОРЧЕСТВЕ (НА ПРИМЕРЕ ОБРАЗЦОВ, ЗАПИСАННЫХ В ШИРАКЕ)

Вследствие известных геополитических событий второй половины 19-го века и особенно после Геноцида 1915 года тысячи западных армян пережили патриоцид и обосновались в ширакском регионе. Беженцы из Басена, Муша, Алашкерта, Карса, Эрзерума, Баязета сформировали здесь уникальную армянскую культурную среду, где были сформированы принципы дальнейшего существования и развития национальной музыкальной традиции.

Сопоставляя фольклорный материал, собранный в конце 19-го и начале 20-го веков с современными записями образцов музыкального фольклора Ширака, мы констатировали, что музыкальная традиция сохранила свою жизнеспособность в современном быту благодаря тем живучим традициям и принципам песнетворчества,

---

259 Գ. Հակոբյան, Հայրենի եզերք. Բասենի պարերգերը, Երևան, 1978, էջ 20:

которые являются константами национальной идентичности западных армян.

HASMIK HARUTYUNYAN (ARMENIA)

**PATRIOCID AND DISPLAYS OF NATIONAL IDENTITY
IN ARMENIAN FOLK PIECE OF MUSIC
(ON THE EXAMPLE OF STANDARDS WRITTEN IN
SHIRAK)**

Afterwards well-known geopolitical events of the second half of 19th century and especially after Genocide of 1915 year outlived thousand western Armenians and settled in a Shirak's region. Refugees from Basen, Mush, Alashkert, Kars, Erzurum, Bayazet here formed the unique Armenian cultural environment, where principles of further existence and development of national musical tradition were formed.

Comparing folklore material collected at the end of 19th and began 20th century with the modern records of standards of musical folklore of Shirak, we established that musical tradition had saved the viability in modern life due to those of great vitality traditions and principles of western Armenians.

ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԸ ԿԱՆԱԴԱՅՈՒՄ. ԽԵՂՎԱԾ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

2009-ի մարտի 15-ին ՀՅԴ կուսակցության հովանու ներքո գործող Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության Նյու Ջերսիի մանկապատանեկան թատերախումբը Տորոնտոյի Հայ երիտասարդական կենտրոնի «Համազգային» թատերասրահում ներկայացրել է «Ջորջթաունի տղաները» երկլեզու երաժշտախառն թատերախաղը, որի հեղինակն ու բեմադրիչն էր ամերիկահայ թատերագիր, ռեժիսոր, բանաստեղծ, քիմիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հրանտ Մարգարյանը:

Այդ նախաձեռնությունը կազմակերպել և իրականացրել է Համագգային հայ կրթական և մշակութային միության Տորոնտոյի «Գլաձոր» մասնաճյուղի թատերական հանձնախումբը՝ ՀՅԴ «Սողոմոն Թեկլերյան» կոմիտեի հովանավորությամբ:

Իսկ ովքե՞ր էին «Ջորջթաունի տղաները» և ի՞նչ առնչություն ունեին նրանք տորոնտահայության հետ: Մեր մամուլում շատ կցկտուր, երբեմն ոչ ճշգրիտ, տեղեկություններ կան այդ մասին: Սույն գեկուցման մեջ, հետադարձ հայացք գցելով Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյա պատմությանը, մենք, օգտվելով հիմնականում սկզբնաղբյուրներից՝ հանգամանորեն կանդրադառնանք այդ հարցերին, որոնք էլ հիմք են ծառայել վերոհիշյալ թատերախաղի ստեղծմանը:

Հայոց Մեծ եղեռնին հաջորդած տարիներին, երբ եղեռնից հրաշքով փրկված հայերը սփռվեցին աշխարհի տարբեր անկյուններում, սակավաթիվ վերապրողների հաջողվեց ներգաղթել Կանադա, քանի որ Կանադայի կառավարությունը հայերին համարում էր ասիացիներ և տարբեր պատճառներով սահմանափակել էր նրանց մուտքը Կանադա: Բացառություն է կազմել միայն Կանադայի կառավարության հատուկ արտոնությամբ 1923-1924-ին 8-12 տարեկան 90 հայ որբերի մուտքը Կանադա, որոնք տեղափոխվել են Հունաստանի Քորֆու կղզու որբանոցից՝ մի խումբ կանադացի բարերարների կազմակերպած Կանադայի «Հայերի օգնության միության» ջանքերով:

Այդ միությունը, որին իրենց գործուն մասնակցությունն են բերել կանադացի շատ մեծահարուստներ, հիմնադրվել է 1916-ին Կանադայի առևտրական կյանքում փայլուն դիրք գրաված, կանադահայ հայտնի գորգավաճառ և անվանի հասարակական գործիչ Լևոն Պապայանի գործադրած ջանքերի ու նախաձեռնության շնորհիվ: 1915-ի Մեծ Եղեռնից, ինչպես նաև հույն-թուրքական պատերազմից (1921-1922) հետո, շատ հայ որբեր տարվեցին Քորֆու (Հունաստան), որտեղ նրանց հանդեպ խնամք տարվեց բարեգործական ընկերությունների, ինչպես օրինակ՝ Լոնդոնի «Լորդ Մեյերի հիմնադրամի» (“Lord Mayor’s Fund – LMF”) կողմից: Կանադայի «Հայերի օգնության միությունը», իր կազմավորումից անմիջապես հետո, կարողացավ կանադական

իշխանություններից թույլտվություն ստանալ՝ հայ որբերին Քորֆուից Կանադա տեղափոխելու: Որբերի առաջին խումբը՝ 8-12 տարեկան հիսուն տղա, 1923-ին Լ. Պապայանի նախաձեռնությամբ բերվեց Տորոնտո: Հետագայում՝ նույն թվականին, այդ որբերը տեղավորվեցին Տորոնտոյից ոչ հեռու գտնվող Ջորջթաուն գյուղաքաղաքում՝ “Հայերի օգնության միության” կողմից 23000 դոլարով գնված ագարակում: Այնուհետև Ջորջթաուն բերվեց ևս 59 որբ (1924-ին՝ 40, նույն Քորֆուի որբանոցից, իսկ 1926-ին՝ 10 և 1927-ին՝ 9, Շեմլոնից (Լիբանան)՝ օրիորդ Ֆրեդսանի որբանոցից), և որբերի ընդհանուր թվաքանակը կազմեց 109 հոգի: Ջորջթաունի որբերի խնամքը 3-4 տարի իրականացրել է «Հայերի օգնության միությունը»՝ գրասիրտ կանադացիների նվիրատվությունների միջոցով: Վերոհիշյալ ագարակն այդ տարիներին հայտնի էր որպես «Հայ տղաների ագարակ», իսկ տղաներին շուտով անվանեցին «Ջորջթաունի տղաներ»: Վերջիններիս հայկական կրթություն ստանալուն զգալիորեն նպաստել և օժանդակել են Պապայան ամուսինները:

Լ. Պապայանը վճռական և ազդեցիկ դեր է խաղացել 100 հայ որբ տղաների Կանադա բերելու գործում: Երբ 1922-ին «Հայերի օգնության միությունը» կազմեց իր այդ ծրագիրը, նա հասարակական կարգով նշանակվեց այդ կազմակերպության պատվավոր քարտուղար: Հետագայում նա ցանկություն հայտնեց ավելի մոտիկից աշխատելու տղաների հետ, ընտրվեց Ջորջթաունի հայ տղաների տան և ագարակի կոմիտեի անդամ, որի պարտականություններն անմիջականորեն առնչվում էին հայ մանչուկների հոգսերին ու բարօրությանը: Ինչպես հայտնի է, Լ. Պապայանը միակ հայն էր վերոհիշյալ կազմակերպությունների մեջ²⁶⁰, և միմիայն նրան ենք պարտական, որ Ջորջթաունի տղաները հնարավորություն ստացան հայերեն սովորելու: Այդ կազմակերպությունների հիմնական նպատակը և սկզբունքը ի սկզբանե հայ տղաներին կանադացի դարձնելն էր, սակայն Լ. Պապայանի գործադրած մեծ ջանքերի շնորհիվ, բազմաթիվ վիճաբանություններից, փաստարկներից ու պնդումներից, անհրա-

²⁶⁰ J. Apramian, Levon Babayan and the Georgetown Boys, “Nor Serount”, Toronto, 1976, № 1, p. 22.

Ժեշտ դասագրքեր ձեռք բերելուց հետո, հնարավոր եղավ հասնել այն բանին, որ տղաները սովորեն իրենց մայրենի լեզուն: Դա, իհարկե՛, հայերին օգնող կազմակերպությունների կողմից մեծ զիջում էր և առաջին հերթին վկայում է Լ. Պապայանի հաստատականության, հայրենասիրության, դիվանագիտական հմտության ու հնարավորությունների մասին: Լ. Պապայանը դարձավ «Ջորջթաունի տղաների» մշտական այցելուն ու մեծահոգի պաշտպանը: Նա նրանց հետ խոսում էր միայն հայերեն և անընդհատ հիշեցնում իրենց ազգի սրբություն սրբոցի՝ լեզվի, գրականության, մշակույթի, հոգևոր ժառանգության մասին, որոնց համար նրանց ծնողները վճարել էին կյանքի գնով:

1926-ին «Ջորջթաունի տղաները», որպես իրենց երախտագիտության արտահայտություն, սկսեցին հրատարակել Կանադայում առաջին հայկական հանդեսը՝ «Արարատ» ամսագիրը (հայերեն և անգլերեն), որը ծառայում էր իբրև հաղորդակցության միջոց ավագ սերնդի և «տղաների», ինչպես նաև Օնտարիոյի ուրիշ հայկական համայնքների միջև: Լևոն Պապայանը դարձավ այդ ազգաշունչ ծրագրի իրագործման ամենաեռանդուն, ամենաջերմ և, որ շատ կարևոր է, առաջին պաշտպանը՝ քաջալերելով այդ մտահղացումը, ամեն կերպ աջակցելով, ցույց տալով բարոյական ու նյութական օգնություն: Ընդհանրապես, Ջորջթաունի որբերի վերաբերյալ բոլոր բանակցություններում և որոշումների ընդունման գործում Լ. Պապայանը հայության խիղճն էր, որը ներկայացնում էր ոչ միայն սեփական հայացքներն ու Կանադայի հայկական համայնքների ձգտումները, այլև փշուրփշուր եղած ազգի հույսը: Նման վարքագիծը հաճախ բախվում էր Ջորջթաունի հայ տղաների տան և կոմիտեի օտարազգի անդամների տարամետ տեսակետներին, բայց հենվելով իր ճկուն հայացքների տրամաբանական ու համոզիչ հիմքի վրա՝ Լ. Պապայանը կարողանում էր քաղաքական տարաձայնությունները պահել հանդուրժելի մակարդակի սահմաններում: Շնորհիվ Լ. Պապայանի գործադրած ջանքերի՝ Ջորջթաունի հայորդիներն իրոք որ մեծանում էին իբրև իսկական հայեր: Իմիջիայլոց, հայ որբերին Կանադա տեղափոխելու ծրագիրը Կանադայի պատմու-

թյան մեջ առաջին համաշխարհային մարդասիրական նախա-
ձեռնությունն է:

Վերադառնալով «Ջորջթաունի տղաները» ներկայացմանը՝
նշենք, որ այն ունեցել է մեծ հաջողություն, բոլոր դերակատար-
ները կարողացել են հաջողությամբ մարմնավորել Ջորջթաունի
տղաների կերպարները:

АНАИТ БЕКАРЯН (АРМЕНИЯ)

АРМЯНСКИЕ СИРОТЫ В КАНАДЕ: ОТНЯТОЕ ДЕТСТВО

15-го марта 2009 г. Детско-юношеской труппой “Общенацио-
нальной армянской ассоциации образования и культуры” г. Нью
Джерси (действовавшей под эгидой партии АРФ Дашнакцутюн) в
театральном зале Армянского молодежного центра Торонто был
представлен музыкальный спектакль “Джорджтаунские ребята”, ко-
торый шел на двух языках. Автором и постановщиком спектакля
был армяно-американский драматург, режиссер и поэт, доктор хи-
мических наук, профессор Грант Маргарян. Спектакль рассказывал
о судьбе ста армянских сирот, которые в 1923-24 гг. при содействии
“Ассоциации помощи армян Канады” были перевезены из детского
приюта с о. Корфу (Греция) в Джорджтаун (близ Торонто), где их
должны были обучить земледелию для работы на канадских фермах.
Инициатором их переезда был известный армяно-канадский пред-
приниматель и общественный деятель Левон Папаян, благодаря ко-
торому армянские сироты изучали родной язык и культуру. По сви-
детельству очевидцев, спектакль имел огромный успех.

ANAHIT BEKARIAN (ARMENIA)

THE ARMENIAN ORPHANS IN CANADA: DEPRIVED OF CHILDHOOD

On Sunday 15 March, in 2009, the group of New Jersey Youth
Theater Hamazkain presented *The Georgetown Boys*, a bilingual

musical, in the hall of the Armenian Youth centre in Toronto. The musical was written and staged by Herand Markarian, an American of Armenian descent, a playwright, producer, poet and Doctor of Chemistry. For Canadian Armenians, this performance stirred unforgettable memories of the Armenian genocide, the story of about 100 Armenian orphans who were brought to Georgetown, Canada by Armenian Relief Association in 1923-24 and trained as farmers, bringing a new life into the New World. Levon Papayan, a famous rug dealer and statesman of Armenian descent, had a great contribution to bringing the orphans to Canada and having them educated. The musical *The Georgetown Boys* was a great success, the cast best portrayed their characters.

ՎԻԳԵՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (ՀԱՅՍՍՍՆ)

ԱՐՇԻԼ ԳՈՐԿԻ. ԿԱՐՈՏԱԽՏ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ

Արշիլ Գորկին միակ նկարիչը չէր, որի արվեստը հասցրեց զուտ ամերիկյան համարվող արստրակտ էքսպրեսիոնիզմին կամ «գործողության նկարչությանը», թեև ամերիկյան և մասամբ եվրոպական արվեստագիտության մեջ նա է համարվում այդ ուղղության ռահվիրան՝ Ջեքսոն Փոլլոքի և Վիլլեմ դե Բուինիզի կողքին, որոնցից առաջինը նրանից կրտսեր էր, երկրորդը՝ նրա աշակերտներից: Անշուշտ, մինչև Գորկին էլ ԱՄՆ-ում կային արստրակտ արվեստի հող ստեղծող վարպետներ – Թոբին, Մոթերվելը, Հոֆմանը և ուրիշներ: 1930-ական թթ. եվրոպայի տարբեր երկրներից ԱՄՆ տեղափոխվեցին արստրակտ և սյուրռեալիստական վարպետներից ու գաղափարախոսներից շատերը, քանզի նրանց արվեստը «դեգեներատ» էր համարվում ֆաշիստների կողմից: Արշիլ Գորկու «մոզական» արվեստն առաջինը գնահատած հեղինակություններից էին Դավիթ Բուրյուլյը (որը Ժամանակին Մայակովսկու տաղանդի առաջին գնահատողն էր), սյուրռեալիզմի հիմնադիր Անդրե Բրետոնը եվ հեղափոխական Լև Տրոցկին, որոնք կախարդված էին նրա արվեստում առկա բարձր վարպետությամբ և մոզական ուժով:

Գորկին համարվել է «բնածին» նկարիչ: Նյու-Յորքի նշանա-

վոր Ժամանակակից արվեստի թանգարանի Արշիլ Գորկու սրահում նրա գործերը ներկայացված էին իր վրա ազդած արդի արվեստի մեծ վարպետների՝ ինչպես սյուրռեալիստ Անդրե Մատնի և սյուրռեալիստ-աբստրակցիոնիստ Ռոբերտո Մատտայի, այնպես էլ իրենից ազդված կամ իրեն աշակերտած Վիլլեմ դե Բունինգի, Մարկ Ռոթկոյի, Սեմ Ֆրենսիսի նկարների հետ: Դա հատուկ վերաբերմունք է, որին արժանացել է Գորկին:

Գորկին օժտված էր մի քանի հատկանիշներով, որոնցով տարբերվել է ամերիկյան մեծ նկարիչներից .

ա) կերպարվեստի պատմության և տեխնիկայի վիթխարի գիտելիքներ,

բ) ուսանողական տարիներից ունեցել է բազմաթիվ աշակերտ-աշակերտուհիներ, որոնցից մի քանիսի դերը որոշիչ է ամերիկյան նորագույն արվեստում,

գ) ակադեմիական գծանկարի բացառիկ հմտություն,

դ) իրեն նախորդած վարպետներին (Էնգր, Սեզան, Մատիս, Լեժե, նույնիսկ Մատտա, որն իրենից երիտասարդ էր և կենարար ազդեցություն ունեցավ նրա ոճի վերջնական ձևավորման մեջ) ընդօրինակելու արտասովոր ձիրք,

ե) իր «հրաշապատում» մանկությունը գեղարվեստորեն իդեալականացնելու մեծ տաղանդ, ինչը հատկապես հատուկ է բանաստեղծներին:

Այս հատկանիշները նրան տարբերում են մյուս մեծ վարպետներից, որոնք նախորդել կամ հաջորդել են նրան ԱՄՆ-ում:

Գորկին իր կրթվածությամբ ամերիկյան 1940-ական թթ. նկարիչներից թերևս ամենանեվրոպականն էր, որ հորիզոններ բացեց ամերիկյան նորագույն արվեստի համար՝ այն դուրս բերելով տեղայնությունից:

ВИГЕН КАЗАРЯН (АРМЕНИЯ)

АРШИЛ ГОРКИ. НОСТАЛЬГИЯ И ИСКУССТВО

Аршил Горки не был единственным из художников в качестве предвестника абстракционизма в США, как иногда утверждает американская и европейская художественная критика. Однако некото-

рые из его учеников и последователей сыграли определенную роль в становлении абстрактного экспрессионизма в США.

Искусство Горки отличается некоторыми особенностями:

1. Обширные познания в области истории и техники изобразительного искусства.
2. Некоторые из его учеников и последователей (Виллем де Кунинг, Марк Ротко, Сэм Фрэнсис) вместе с Джексоном Поллоком стали основателями этого направления.
3. Горки был наделен редким умением имитировать великих мастеров (Сезанн, Матисс, Пикассо, Леже, Миро, Матта).
4. Он был наделен также особым талантом вдохновляться воспоминаниями своего “волшебного” детства.

VIGEN GHAZARIAN (ARMENIA)

ARSHILE GORKY: NOSTALGIA AND ART

Arshile Gorky was one of the forerunners of abstract expressionism in the USA. Some of Gorki's pupils and disciples were in the van of this current.

The art of Arshile Gorky has some peculiarities:

1. Extensive knowledge in history and technique of painting and drawing.
2. Some of his disciples, as de Kooning, Rothko, Sam Francis, were the pioneers of abstract expressionism.
3. Gorky had special talent to imitate the paintings of great masters (Cezanne, Picasso, Leger, Miro, Matta).
4. He was inspired by magic memories of his childhood in Khorkom and Van (Western Armenia).

**ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՅ ԴԱՇՆԱՄՈՒՐԱՅԻՆ
ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Զայնասկավառակի հատուկ թողարկմամբ դաշնակահար և կոմպոզիտոր, միջազգային մրցույթների դափնեկիր, Հայաստանի Հանրապետության վաստակավոր արտիստ Հայկ Մելիքյանը իր հարգանքի տուրքն է մատուցում Օսմանյան կայսրության կողմից իրագործված հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին, որոնց դառնամաղձ իրողության 100-ամյակը լրացավ 2015-ին:

Դաշնակահարի կողմից ընտրված ստեղծագործությունների ծրագիրն ընդգրկում է առաջին հերթին հայ երաժշտության դասականի՝ Կոմիտասի երկու շարքերը: Ինչպես հայտնի է, բախտի անողորմ բերումով կոմպոզիտորը դարձավ սպանդի ականատեսը, որի հետևանքով երկարատև կորցրեց հոգեկան հավասարակշռությունը և կյանքի վերջին քսան տարիներն անցկացրեց Փարիզի հոգեբուժարանում:

Սկզբում ներկայացված Վեց պարերն անմիջապես արտացոլում են Կոմիտասի ինքնատիպ ստեղծագործական մտածողությունը: Օժտված լինելով վարակիչ և կրակոտ պարելու ունակությամբ (ըստ ականատեսների հիշողությունների)՝ Կոմիտասը միննույն ժամանակ պարերի մեջ ընդգծում է անակնկալ շեշտադրումներ, յուրատեսակ դոփյուններ, որոնք արտասովոր կերպով հարստացնում են պիեսների հնչյունային արտասանությունը (արտիկուլյացիան):

Պարերին հաջորդող Կոմիտասի դաշնամուրային յոթ երգերում արտացոլված է գլխավոր ընդհանրացված, կարոտով ներշնչված սիրային-քնարական թեմատիկան: Պահպանված է կոմպոզիտորին բնորոշ թափանցիկ ֆակտուրան, որում կրկին առկա են պոլիֆոնիկ գրելաձևի իմիտացիոն և հակադրական տարրերը: Առանձին հնչյունների և հեղինակի կողմից հատուկ շեշտադրված փոքր մոտիվների միջոցով, ցրված գործիքի չորս-հինգ ռեգիստրների միջև ընկած տարածության մեջ, կոմպոզիտորը կարծես գրավում է ունկնդրի ուշադրությունը դրանց տեմբրային, սո-

նորային հնչողությամբ՝ դրանով իսկ կանխատեսելով հետագայում 20-րդ դարի երկրորդ կեսի երաժշտության մեջ այդ ուղղության ծնունդը:

Մի փոքր այլ լույսով է հանդես գալիս Կոմիտասը «Գարուն ա» պիեսում, որը փայլուն դաշնակահար, կոմպոզիտոր Ռոբերտ Անդրիասյանի մշակումն է: Ստեղծագործության գլխավոր իմաստը կայանում է երգի հենց առաջին տողերի մեջ, այսինքն, երբ գարնանը սպասված տաքության և լույսի փոխարեն տեղում է ձյունը: Սակայն Անդրիասյանը ավելի շուտ արտաբերում է հենց Կոմիտասի վերջին տարիների բոլորից ծածկված ներաշխարհը՝ խռովահույզ, անհանգիստ, հոգետանջ հարցերի անպատասխան վիճակով:

Առաջին ստեղծագործություններին հաջորդիվ հնչում է Էդուարդ Մադոյանի սոնատը՝ նվիրված 20-րդ դարի ամերիկացի հանրաճանաչ նկարիչ-աբստրակցիոնիստ, սյուրռեալիզմի հիմնադիրներից մեկին՝ Արշիլ Գորկուն: Ծնունդով հայ Գորկին դեռ մանկուց հասկացել է թրքական կոտորածից փախուստի ողջ դառնալի հետևանքները: Եվ չնայած նրան, որ արդյունքում Ամերիկայում նա ճանաչվել է որպես տաղանդավոր նկարիչ, սեփական կյանքի հետագա, հավելյալ ողբերգական իրադարձությունները նրան հասցրեցին ինքնասպանություն՝ չարագույժ կերպով արձագանքելով թրքական մանկությունից բխող ամեն կերպ իր կողմից խուսափվող սարսափին: Մադոյանի սոնատը, կարծես, լիովին հագեցած է նկարչի կյանքի ներքին և արտաքին պայքարի երկյուղով: Չնայած Ա.Գորկու կյանքի ողբերգական ավարտին, Մադոյանն այնուամենայնիվ ավարտում է սոնատը կարծես ուժի ցնծությամբ, կենսակայունությամբ, հիմք վերցնելով հենց իր՝ Արշիլ Գորկու կողմից արտահայտած և որպես ստեղծագործության ենթավերնագիր առաջադրված գաղափարը. «Ես իմ վրձնով կվերակենդանացնեմ Հայաստանն ամբողջ աշխարհի համար»:

Այժմ արդեն ԱՄՆ-ում բնակվող կոմպոզիտոր Տաթև Ամիրյանը իր «Մպասելով լուսաբացին» ստեղծագործությունը նույնպես նվիրել է ցեղասպանության իրադարձություններին, սակայն այն հույսով և ցանկությամբ, որ հայերի կյանքում երբևէ անխու-

սափելիորեն կբողբոջի լուսաբացը: Դա կոմպոզիտորն աշխատել է արտահայտել երաժշտության միջոցով:

Ձայնասկավառակը եզրափակում է Հայկ Մելիքյանի «Բազինին արձագանքներ» տրիադան՝ ոգեշնչված Դանիել Վարուժանի՝ ճանաչված արևմտահայ բանաստեղծի գրչից: Ստեղծագործությունն առաջին անգամ կատարվել է 2013 թ. մարտի 29-ին Բեռլինում, դաշնակահարուհի Կարինե Գիլանյանի հետ միասին (չորս ձեռք ձևաչափով), որի ձայնագրությունն էլ կազմում է տվյալ սկավառակի մեջ ներառված ստեղծագործությունների բաղկացուցիչ մասը: Բանաստեղծի տողերից առանձին հատվածներ հանդես են գալիս որպես յուրաքանչյուր պիեսի համառոտ նախաբան, որը նկարագրում է 19-րդ դարի վերջին սուլթանական Թուրքիայի դաժանագույն ռեժիմի կողմից հրահանգված կոտորածը: Բանաստեղծը չգիտեր, որ ճակատագրի բերումով ինքը նույնպես համալրվելու է այս անգամ արդեն 20-րդ դարասկզբի ցեղասպանության զոհերի շարքում: Առաջին կարճ մասում (որտեղ ստեղներին ուղեկցում է նվագը նաև լարերի վրա) անապատային մեռյալ լռության համատեքստում (*pianissimo*) մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ հայտնվում են ընդգծված պուանտիլիստական առանձին հնչյուններ՝ որպես մահացածների արձագանքներ, տառապյալ հոգիներ: Երկրորդ մասն արդեն կարծես արտացոլում է բուն դաժան իրադարձության պատկերը, սակայն ստեղծագործության հեղինակի զգացմունքների միջոցով՝ մերթ շփոթված, խլացված, տրտմագին հարցական, մերթ ցատումնալից մերկացուցիչ, տանջագին հուզված: Երաժշտության մեջ երբեմն հնչում են հայ ժողովրդական երգի՝ «Կռունկի» սկզբնային, սեկունդային ռիթմաինտոնացիաները: Ավարտական մասն արտահայտում է սարսափն ամփոփող զարհուրելի լռությունը, որտեղ միայն լսելի են մեղմ զեփյուռի շրշյունն ու թափված արյան հոտը: Եվ նաև չեն կարող լռել վերջին անողորմ տրեյների օդափարված հարցական երանգները (չորս *piano* հնչողությամբ):

Հայկ Մելիքյանի կողմից ներկայացված ամեն մի ստեղծագործության մեջ, այդ թվում և հայ ժամանակակից կոմպոզիտորների, որտեղ նա լիարժեք իր հատկադերում է, դաշնակահարը փորձել է հնարավորինս ճշգրիտ կերպով արտահայտել հեղի-

նակների հիմնական մտահղացումները: Գիտակցելով հայ ժողովրդի այդ ժամանակաշրջանի ողջ ողբերգական, մութ կողմերը, հաճախ նաև պատկերայնորեն ուրվագծելով ժողովրդի տառապանքը, Հայկ Մելիքյանը՝ կարծես համախմբելով ինչպես արդեն վախճանված, այնպես էլ կենդանի կոմպոզիտորներին, կոչ է անում առ առավել ցասումնալից ճողփյունի և արարչագործ կյանքի բաղձանքի՝ հանուն լեցուն լույսի և արդարության հաղթանակի:

КАРИНЕ ДЖАГАЦПАНЯН (АРМЕНИЯ)

АРМЯНСКАЯ ФОРТЕПИАННАЯ МУЗЫКА ПАМЯТИ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Выпуском специального компакт-диска пианист и композитор, лауреат международных конкурсов, заслуженный артист РА Айк Меликян отдает дань уважения памяти жертв Геноцида армян в Османской империи, 100-летие жестоких событий которых исполнилось в 2015 г.

В программу отобранных пианистом сочинений вошли прежде всего фортепианные циклы пьес классика армянской музыки Комитаса - композитора, который волею злой судьбы оказался очевидцем резни, вследствие чего потерял душевное равновесие и последние 20 лет провел в больнице для душевнобольных в Париже. В несколько ином свете предстает Комитас в пьесе «Гарун а» в обработке блестящего пианиста, композитора и педагога Р. Андриасяна, который скорее передает сокрытый от всех в последние годы жизни внутренний мир самого Комитаса - мятежного, не знающего покоя, не находящего ответа на мучительные вопросы.

Этой печальной дате (прямо или косвенно) посвящены также сочинения современных армянских композиторов - Э. Садояна, Т. Амирян и самого А. Меликяна.

Осознавая все трагические стороны истории армян, порою даже картинно передавая в музыке мучения народа, А. Меликян вместе с отобранными им именами умерших и ныне живущих ком-

позиторов как бы призывает к еще более энергичному всплеску и стремлению к созидательной жизни, полной веры в торжество справедливости.

KARINE JAGHATSPANYAN (ARMENIA)

ARMENIAN PIANO MUSIC DEVOTED TO THE COMMEMORATION OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Issuing a special compact disc, pianist and conductor, laureate of international contests, honoured artist Hayk Melikyan credits a mark of respect to the victims of the Genocide of Armenians in Ottoman empire, centennial of commemoration of which is observed in 2015.

Into the programme of works selected by the pianist first of all cycles of piano works by the classic of Armenian music – Komitas – are included, works of the composer who was meanly destined to be the eye-witness of the massacre and as a consequence lost his mental health and spent the last 20 years of his life at an insane hospital in Paris. In a somewhat different light Komitas is presented in his piece “Garun a” paraphrased by the brilliant pianist, composer and teacher R. Andriasyan who rather transmits the latent inner world of Komitas himself of the last years – troubled, with no peace of mind, never finding answers to tormenting questions.

To this sorrowful date, directly or by implication, works of contemporary Armenian composers – E. Sadoyan, T. Amiryan and of H. Melikyan himself – are dedicated.

Realizing all the tragic sides of the history of Armenians, and sometimes even presenting tortures of the nation through dramatic portrayal, H. Melikyan with the names of deceased and living composers, chosen by him, sort of appeals to more mighty upswing and will to creative life, full of faith towards inevitability of triumph of righteousness.

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«ՀԱՅԱ-ԳԵՐՄԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԵՎ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տակավին, 1914, մայիսի 31-ին Բեռլինից Մոսկվայում բնակվող անվանի բանաստեղծ Ալեքսանդր Օստրոյանին ուղղված նամակում Իսահակյանը հանգամանալից պատմում է Հայագերմանական ընկերության ստեղծման և նրա ծրագրերի մասին: «Հայկական հարցի վերազարթումի օրից Բեռլինում հիմնվեց մի հայկական կոմիտե, որ, շնորհիվ Գերմանիայում ունեցած իր նշանավոր անձանց կապերի, կարող եղավ գերման դիվանագիտության հակառակությունը՝ ռուսական հայանպաստ ձեռնարկների դեմ՝ այնքան մեղմել, որ վերջ ի վերջո հաջողվեց ռեֆորմների շուրջը համաձայնություն ստեղծել Հայաստանով շահագրգռված այդ երկու պետությունների միջև:

Այժմ այդ կոմիտեն մեր ազգի շահերը Գերմանիայում ավելի լավ պաշտպանելու ամենանպատակահարմար միջոցը համարեց Հայ-գերմանական ընկերությունը, որն ունենալով հայ և գերման անդամներ, կարող պիտի լինի գերման հասարակության ամենալայն խավերը մոտեցնել և հետաքրքրել մեր ազգի վիճակով:

... ընկերությանս ձեռնարկներից մեկն է հրատարակել նաև մի օրգան հայերեն և գերմաներեն բաժիններով՝ երկու ազգերը իրար ծանոթացնելու համար:

Ավելորդ չլինի ասելը, որ թե՛ ընկերությունս և թե՛ թերթը կուսակցականապես և քաղաքականապես չեզոք հողի վրա են կանգնած, և Բեռլինի ռուս դեսպանի հաճությունը ընդունած:

Հայա-գերման ընկերության կողմից պատիվ ունի խնդրելու Ձեզ, սիրելի բարեկամ, որ բարեհաճեք Ձեր շրջանում մեր գործին համակիրներ գտնել՝ անդամագրելով նրանց/ (VI, :151-152):

Իր ժամանակի վավերագրերի շարքում Իսահակյանի նա-

մակը լավագույն սկզբնաղբյուրներից մեկն է, որ լույս է սփռում ընկերության գործունեության վրա և մեզ հասանելի դարձնում այդ կազմակերպության ստեղծման նպատակներին:

Նամակը գրելուց մի քանի օր անց, 1914 թվի հունիսին կայանում է վերոհիշյալ ընկերության առաջին նիստը, նկատի ունենալով այն մեծ գործունեությունը, որ ծավալել էր հայ և գերմանացի ժողովուրդների մերձեցման խնդրում՝ Յոհաննես Լեփսիուսը, նա ընտրվում է ընկերության նախագահ, տեղակալներ Պատու Ռորբախը և Ջեյմս Գրինֆիլդը, գործադիր մարմնի պատասխանատուներ Է. Շտիրը և Ավետիք Իսահակյանը: Բանաստեղծը ընտրվում է նաև ընկերության միակ պարբերական՝ «Մեսրոպ» հանդեսի խմբագիր: Ընկերությունը ուներ ավելի շատ պատմամշակութային ուղղվածություն և նրա առաջնային խնդիրներից էր գերման ժողովրդին ծանոթացնել Հայաստանի բազմադարյան պատմությունն, արվեստն ու գրականությունը: Հաստատել բազմակողմանի կապեր, ամրապնդել մշակութային փոխհարաբերություններ և թարգմանել գրական հայտնի կոթողներ:

Հարկ է ասել ընկերության պարբերական «Մեսրոպ» հանդեսը իրերի բերումով ունենում է միայն մեկ տպագիր համար (Ա տարի, Բեռլին, 1914 թ.), ուր ի թիվս մի շարք գեղարվեստական երկերի տպագրվում է նաև Ավետիք Իսահակյանի «Ուռիների տակ մտորում եմ լուռ...» բանաստեղծությունը:

Իր հերթին Պ. Ռորբախը այսպես է բնութագրել ընկերության հիմնական նպատակներից մեկը. «Հայերի մեջ գերմանական մշակութային ազդեցության վերաբերյալ հոգատարությանն է ծառայել սույն ընկերությունը»: Հարկ է հիշել, որ ընկերության ստեղծումից դեռ մեկ տարի առաջ, Գերմանիան, առաջին անգամ, ակտիվորեն հանդես էր եկել հոգուտ «Հայկական բարենորոգումների»: Բայց շուտով ի դերն ելան «Հայա-գերման ընկերության» ակնկալած հույսերը, հայ և գերման մշակույթների մերձեցման փորձերը, վրա հասած Առաջին համաշխարհային պատերազմը տակնուվրա արեց բանաստեղծի ծրագրերն ու սպասումները: Պատերազմը հատկապես կործանարար եղավ Արևմտյան Հայաստանի համար: Թուրքիան, չեղյալ հայտարարելով Ռուսաստանի հետ 1914 թ. հունվարին կնքած պայմանագիրը, ներգրավ-

վեց աշխարհամարտի մեջ, որպես գերմանական կայսրության դաշնակից և օգտվելով ռազմական իրավիճակից, անցավ իր դարավոր երազանքի իրագործմանը՝ հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի իսպառ բնաջնջմանը: Գերմանիան իր հերթին, հրահրում էր Թուրքիայի հայաջինջ ծրագրերը՝ համարելով հայերին Ռուսաստանի «բնական դաշնակիցը» և Միջին Արևելքում գերմանաթուրքական առաջընթացը խոչընդոտող ուժ: Հայագերման ընկերության ղեկավարների, մասնավորապես Յ. Լեփսիուսի տարած բանակցությունները չհասան իրենց նպատակին: Գերմանիան վճռորոշ կերպով բոլոր հարցերում Թուրքիայի կողմնակիցն էր և դաշնակիցը:

Իսահակյանը, ընտրվելով «Մեսրոպ» հանդեսի խմբագիր, ակտիվ գործունեություն է ծավալում, որ հնարավորինս չափով շատ անվանի մարդիկ մասնակցեն հանդեսի աշխատանքներին: Բերենք մի ուշագրավ հատված 1914 թ. ապրիլի 21-ին Բեռլինից բանաստեղծ Միամանթոյին, որն այդ շրջանում գտնվում էր Ժնևում. Իսահակյանի գրած նամակից. «Ամենից առաջ, խնդրում եմ, քանի այդտեղ ես, մի բանաստեղծություն ուղարկիր, ոչ այս համարի համար, այլ երկրորդ համարի, որ լույս պիտի տեսնի հունիսին²⁶¹: Առաջին թվի համար չէ, քանի որ գերմաներեն առաջին թվի մեջ թարգմանորեն դնելու ենք քո «Հայրենի աղբյուրը»: Ուրեմն, ժամանակ ունես գրելու: ...Ուղարկիր նույնպես Ռ. Սևակի հասցեն (Ռ. Չիլինգարյան, Լոզան, դոկտոր), նույն եմ խնդրելու, նույնպես» (VI, 148):

Նույն շրջանում Իսահակյանը գրում է և իր մտերմագույն ընկերոջը՝ «Գեղարվեստի» խմբագիր Գարեգին Լևոնյանին (1914, մայիսի 3): «Այստեղ եմ ապրելու, արդեն մի տարով բնակարան եմ վարձել, այստեղ եկել եմ մի գործով, այսինքն հայ-գերմանական ընկերության գործերը վարելու և հրատարակվելիք ամսագիրը խմբագրելու, մի փոքր ռոճիկ ունեմ, որ թեև քիչ է աշխատանքից գնահատման համար, բայց էլի չեղած տեղից լավ է» (VI, 130): Թերևս առաջին անգամ տարագրության շրջանում Իսահակյանը ստանձնեց բավական պատվավոր և պատասխանատու աշխատանք: Նա բերեց նաև իր ամենագործուն մասնակ-

²⁶¹ Ցավոք «Մեսրոպ»-ի երկրորդ համարը այդպես էլ լույս չտեսավ:

ցությունը Բեռլինում հայա-գերման ընկերության և Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության միջև ընթացող բանակցություններին, ուր գերմանական կառավարության անունից հանդես էր գալիս ԱԳ պետքարտուղարի օգնական Ցիմերմանը:

Եթե մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը Իսահակյանը հույսեր ուներ, որ Գերմանիան կարող է խոչընդոտ հանդիսանալ Թուրքիայի համար սկսելու Արևմտահայաստանում հայ բնակչության ջարդերը, սակայն պատերազմը փոխեց ամեն ինչ, երբ Թուրքիան հանդես եկավ որպես Գերմանիայի ռազմական դաշնակից և հենց Գերմանիայից հավանություն ստացավ իրագործելու հարյուր հազարավոր հայության սպանդը:

Որերորդ անգամ Գերմանիան նենգորեն խաբեց հայ ժողովրդին՝ թողնելով մենակ Արևմտահայաստանի խաղաղ բնակչությանը թուրքական արյունատենչ յաթաղանի առաջ:

Պատմական իրադարձությունների բերումով, շատ կարճ տևեց հայա-գերման ընկերության խաղաղ գոյակցությանը: Բանաստեղծի համար հստակորեն պարզ էր, որ եվրոպական մեծ տերությունների համար ամենակարևորը տնտեսական շահն էր:

1915 թվականի օգոստոսին, Իսահակյանը, ստիպված էր թողնել Գերմանիան (հակառակ դեպքում որպես ռուսահպատակ նա կազատագրկվեր), և ընտանիքով տեղափոխվել բնակության Ժնև (Շվեյցարիա): Այս հարցում Իսահակյանին մեծապես օգնեց Բեռլինում Պարսկաստանի դեսպան Հովհաննես խան Մասեհյանը, տալով բանաստեղծին պարսկահպատակի անձնագիր Ավետիս Բայազետ անվամբ, ինչը հնարավորություն տվեց Իսահակյանին մեկնել Բեռլինից Ժնև:

Այնպես որ երկար տևականություն չունեցավ Իսահակյանի աշխատանքը Բեռլինում հայա-գերման ընկերությունում՝ մեկ տարի և մի քանի ամիս: Սակայն Ժնևից Իսահակյանը շարունակում էր ակտիվ մասնակցություն բերել Գերմանիայի հետ տարվող գաղտնի բանակցություններին, որոնք տեղի էին ունենում Ժնևում և Բեռլինում: Բանաստեղծի նպատակն էր անել ամեն բան, որ եվրոպական զորեղ պետությունները սատար կանգնեն Հայաստանի Հանրապետությանը:

Իր հերթին նա մշտապես պահպանում էր կապերը Յ. Լեփսիուսի, Պ. Ռոբբախի և Ջ. Գրինֆիլդի հետ և նա մնում էր հայագերման ընկերության անդամ: Իսահակյանն այս շրջանում հավաքեց նաև մեծաթիվ փաստաթղթեր, վավերագրեր, ժամանակակիցների վկայություններ կապված Մեծ եղեռնի հետ և այդ վավերագրերը նա հրատարակում էր գերմանական մամուլում և իր հերթին նրանց հիման վրա շարադրում ցեղասպանության վերաբերյալ իր «Սպիտակ գիրքը»: Իսահակյանը որոշակի ծառայություն ունի հայ ժողովրդի թշնամի Թալեաթի հայտնաբերման, և նրա ոչնչացման գործում:

Ճիշտ է գերման իշխանությունները Եղեռնի շրջանում բացեիքաց պրո-թուրքական դիրք գրավեցին, սակայն Գերմանիայի լավագույն զավակներ Արմին Վեգները, Ֆրանց Վերֆելը, Յ. Լեփսիուսը, Պ. Ռոբբախը, Ջեյմս Գրինֆիլդը, Է. Շտիրը և ուրիշներ շարունակում էին իրենց հայանպաստ գործունեությունը: Պատմությունը դեռ կտա իր գնահատականը 1914-1939 թթ. գործած հայա-գերման ընկերության վերաբերյալ, մեզ մնում է փաստել, որ մի շարք վճռորոշ պատմական իրադարձություններ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը Ռուսաստանում և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը խոչընդոտեցին հայա-գերմանական հարաբերության բարելավմանը: Ներկայումս կան բազմաթիվ վկայություններ Հայաստանի հանդեպ գերմանական տարբեր շրջանների հետաքրքրության մասին: Թերևս արժեք հիշատակել Հալլե-Վիտենբերգ քաղաքում՝ Հալլեի համալսարանին կից գործող հայկական մշակութային կենտրոնը, որը կրում է ի հիշատակ հայա-գերման ընկերության պարբերական ամսագրի «Մեսրոպ» անունը:

АВЕТИК ИСААКЯН (АРМЕНИЯ)

“АРМЯНО-ГЕРМАНСКОЕ ТОВАРИЩЕСТВО” И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АВЕТИКА ИСААКЯНА (1914-1919 ГГ.)

В июне 1914 года, с целью взаимосближения культур двух народов, усилиями ряда немецких и армянских деятелей науки и культуры в Берлине было создано “Армяно-германское товари-

щество”. На первом заседании профессор Иоаннес Лепсиус был избран председателем Товарищества, а членами правления – П. Рорбах, Дж. Гринфильд, Эд. Штир и Ав. Исаакян. Поэт был назначен также главным редактором печатного органа Товарищества, “Месроп”. Однако, начавшаяся Первая мировая война расстроила все планы Товарищества относительно улучшения отношений между двумя народами. С первых же дней войны Германия в лице Турции имела союзника, готового во всем подчиняться приказаниям Берлина. Во всех международных переговорах относительно Армянского вопроса Германия неукоснительно стояла на стороне Турции. Аветик Исаакян успел издать только первый номер журнала “Месроп”. Он был вынужден покинуть страну как гражданин Российской империи и, получив с помощью посла Персии в Германии, Ованнеса Хана Масеяна паспорт персидского подданного, на имя Аветиса Баязеда, выехал из Берлина и обосновался в Женеве. Тем самым работа Исаакяна в Товариществе была прервана, но он продолжал поддерживать с ним связь, неоднократно ездил в Берлин, принимал участие в немецко-армянских переговорах. Исаакян способствовал выявлению скрывающегося в Берлине турецкого палача Талеата, и внес свою лепту в акт возмездия по его уничтожению в 1921 г.

AVETIK ISAHAKYAN (ARMENIA)

“THE ARMENIAN-GERMAN PARTNERSHIP” AND THE ACTIVITIES BY AVETIK ISAHAKYAN (1914 - 1919)

In June 1914, with a purpose to draw together the cultures of two peoples, an “Armenian-German Partnership” was created in Berlin with the help of both German and Armenian scientific and cultural circles. On the opening session, Prof. J. Lepsius was elected the first head of the Partnership, while P. Rohrbach, G. Greenfield, E. Stier and A. Isahakyan became the members of the board. The latter was also assigned as a head editor of the periodical called “Mesrop”. However, the First World War distorted the plans of the Partnership regarding any possible improvement of relationship between two peoples. Right from the beginning of the

Great War, Germany had been supporting Turkey in regard of any international negotiations discussing the so-called Armenian Question. Avetik Isahakyan could publish only the first issue of “Mesrop”. While being a holder of Russian citizenship, he had to leave the country as quick as possible. With the help of Hovhannes Khan Maseyan, a Persian ambassador in Germany, Isahakyan acquired a Persian citizenship receiving a new name Avetik Bayazed. This allowed him to leave Berlin for Geneve. In fact, the activity of Isahakyan in the Partnership was somewhat interrupted, though he was able to maintain his contacts with the organization and participated frequently in German-Armenian consultations in Berlin. Isahakyan did much for both revealing the Turkish odious Talaat and his subsequent extermination in Berlin in 1921.

ՆԱԽԻՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԳՈՅԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԱՏՈՄ ՅԱՐՃԱՆՅԱՆԻ
ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ**

20-րդ դարասկզբին արևմտահայ իրականության մեջ հեթանոսական գաղափարաբանության նկատելի շրջադարձը դառնում է հստակ գեղագիտական ուղղվածություն, որի հետևորդներից էր Ատոմ Յարճանյանը: Քրիստոնեության սխալ ըմբռնված գաղափարները, մասնավորապես հնազանդությունը առաքինություն համարելը, դարերով քարոզվելով, ժողովրդի մեջ գրեթե սպանել էին պայքարի և ընդվզումի ճշմարտությունը: Քրիստոսի պես անդիմադիր նահատակվող, քրիստոսավող ժողովրդի կրավորական հոգեբանությունը փոխելուն միտված հեթանոսական-արիական գաղափարաբանությունը ռազմաքաղաքական տվյալ պայմաններում արմատապես կարող էր բեկել ազգային գոյաբանության ամբողջ ընթացքը: Առանց զենքի ու կռվի պարտվող հայորդին շատ բան կարող էր փոխել ազգային ճակատագրում: Բանաստեղծն ընդվզում է ցեղի պատմական ընթացքն առաջնորդող գաղափարաբանության դեմ, որ անընդմեջ ողբերգություն-

ների ու կոտորածների մեջ սպառել է իրեն՝ հռչակելով արիական գաղափարաբանությունը կամ ուժապաշտությունը: «Անարժեք է գրականությունը, եթե դա ցեղի ոգու ինքնարտահայտությունը չէ, եթե նրա մեջ ցեղի ոգին չի ճառագայթում: Ցույց տվեք ժողովրդին իր ցեղի արև-դեմքը, որ նա ինքնատեսությամբ բարձրացնե իր խոնարհ ճակատը»²⁶², - գրականության նույն խնդիրն է գաղափարանշում Նժդեհը՝ ցեղակրոնության գաղափարակիրն ու ուխտավորը: Դարավերջի արևմտահայ գաղափարագեղագիտական այս ուղղվածության առաջնորդ դեմքը Դ. Վարուժանն է, որն իր ստեղծագործական ծրագրով կենսականորեն անհրաժեշտ գեղարվեստական նոր մտածողության վերելք նշանավորեց:

Յարճանյանի ստեղծագործ հանճարը նույնքան փառահեղ կարող էր լինել խաղաղության արշալույսների օրհներգության մեջ: Ազատության մեջ երբեմն ծաղկող կյանքի ստեղծագործ ոգևորությունը որքան էլ այցի գնար նրա բանաստեղծական հզոր տարերքին, հայրենիքի արյան շառագույնը վերստին խուժելով՝ տիրական պիտի դառնար նրա պոեզիայում: Կյանքի բանաստեղծական ընկալումն հոգում՝ Յարճանյանն իր հանճարն ընծայաբերեց ազատության պայքարի գաղափարին՝ իրեն ներհատուկ գեղապաշտության տեղ բերելով ռազմի դյուցազնահեղ ոգին, ազատության համար կյանքով սխրագործելու, ազգային պարտադրվող մահն հերոսացումով հաղթահարելու գաղափարն ու կամքը՝ արարելով բանաստեղծության արժանավայել մի տեսակ՝ ռազմի պոեզիա կամ ռազմերգություն:

Բախտը Սիամանթոյին օժել էր բանաստեղծական հանճարով, ճակատագիրն սահմանել էր լինել կոտորածի և մաքառումի բանաստեղծ: Կյանքի փթթուն զգայություններն անթեղած ազգային ճակատագրի ողբերգությունը դարձավ Սիամանթոյի ռազմերգության ներքին առանցքը, ջարդերի տեսիլները՝ ներհոգեկան շղթան, ազգային գոյաբանության խնդիրը՝ գերնպատակը: Բանաստեղծի առաջին գիրքը՝ «Դյուցազնորեն»-ը, ահազանգում էր արիանալու, մաքառելու կամ անգեն, կրավորական նահատակվելու հարցադրումը: Անընդմեջ կոտորածները, պետակա-

---

²⁶² Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, էջ 320:

նության բացակայությունը, թուրք բռնակալության դարավոր լուծը ազգային հոգեկառուցվածքում պատմականորեն ձևավորել էին պարսկական-կրավորական հոգեբանություն, և Յարճանյանի «Դյուցազնորեն»-ը հերոսացումի ռազմական էր, որ բերում էր սխրագործելու ազգային գիտակցության գաղափարը, կայծի պես բռնկվող հերոսացումներն ու ցեղի դիմադրողականության ներուժը ժողովրդականացնելու հոգեբանությունը, հոգևոր ստրկության փոխարեն դյուցազնորեն կռվելու կորովը:

Յարճանյանը ցեղի ուժի և ցեղի արժանապատվության քերթող է. «Արդարությունը ստեղծել պետք էր և ազատությունը մոլեգնաբար հափշտակել»: Իր պոեզիայով բանաստեղծը հռչակում է սեփական ուժը չճանաչող ժողովրդի ցեղական կորովը, բարոյական անխոցելի ամրությունը՝ մաքառումի վստահությամբ հեղափոխելով անկախություն չունեցող կրավորական նահատակի հոգեբանությունը: «Ինչ արժե հանճարը, ... երբ իր ցեղի ճակատագրի գերզգացողությունը չունի, և չի սնուցաներ իր ցեղի հավիտենականության ձգտումը: Միևնույն չէ, կա թե չկա նմանը, երբ իր շրթունքներին ցեղի խոսքը չէ, և չգիտե վերադաստիարակել, արիացնել ու վարել զանգվածները....»²⁶³:

Եվ պաղատանքի, աղոթքի, լաց ու կոծի և ողբի այն

մատյաններուն մեջ,

Ուր դար առ դար իմ սերունդներս իրենց արյունը և տառապանքն են լացեր,

Մեկ կողմ նետեցի ես զանոնք, պարտութենե ստրկացում

և աղաչանքե արցունք չերթալու համար....

«Երևակայությունը - Միամանթոյի տաղանդին ամենեն տիրական գիծն է... Երևակայության միացած գաղափարականը՝ հոետորությունը կը ծնի. երևակայության միացած զգացումը կը ծնի վսեմը: Յարճանյանի արվեստը արդյունք է այս երկու զուգավորություններուն»²⁶⁴: Հզոր երևակայությամբ բանաստեղծելով պայքարի ահեղ ընթացքը՝ Միամանթոն աստվածացնում է ազգի փառահեղ հերոսներին, որոնք, մահն արհամարհելով, գերմարդկային տառապանքների մեջ՝ կախաղանների վրա, աքսորա-

²⁶³ Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, Ե., 2001, էջ 141:

²⁶⁴ Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, Ե., 1987, էջ 159:

վայրերի շղթաներում, հերոսամարտերում, օրհնում են իրենց գաղափարն ու գործը՝ ազգի պատմության և ճակատագրի վրա դրոշմելով իրենց փառահեղ կենսագրությունը. «Միամանթո իր կենդանության նկատված է արևմտահայ գրականության ամենեն սիրված և հռչակված բանաստեղծը, որուն երգը, բացարձակորեն ոչ անձնական, քրմական ու հանդիսավոր՝ եղավ թարգմանն ու խորհրդանիշը ցեղին տառապանքին, վիրավորված արժանապատվության և հպարտ ծառացումին»²⁶⁵:

Ասպետի կերպարը Յարճանյանի պոեզիայում հոգեբանական գաղափարատիպ է՝ օժտված իր ցեղի նախնական հոգեգծերով: Բանաստեղծի սքանչացումն առ հայորդու բացարձակ նվիրվածությունը, սրբազնագույն ցավն ու աստվածարժան սրխրանքը նույնացնում է նրան ասպետի կերպարին: «Հին դյուցազները աշխարհակալներ էին կամ ասպետներ. նորերը, Յարճանյանի հերոսները, հեղափոխականներ են կամ առաքյալներ»²⁶⁶: Դարերի ստրկության մեջ իր նախաստեղծ դիմագիծը կորցնելու չափ խեղճացած ժողովրդի հոգեբանությանը Յարճանյանի հայորդին վերադարձրեց ցեղական կորովը, գերհզոր կամքն ու անկարելիության աստիճանի ներքին գորությունը: «Ես երգելով կ'ուզեմ մեռնիլ» բանաստեղծության մեջ քերթողն ու ռազմիկը խորհրդանշում են գաղափարն ու կամքը, ոգին և ուժը: Խորհրդապաշտության սահմանին հասնող հիացմունքը, բարձր բարոյականը, խռովահույզ ապրումների գիշերվա մեջ հայտնված ռազմիկի կիսաստվածային կերպարանքը հաստատում են կյանքի դյուցազնորենը. «Յարճանյան քնար չունի: Իր երգը կոփյուն մըն է՝ զօր մեր նախնիքը Նավասարդի Տոներուն կը հնչեցնեին՝ իրենց աշտեն զարնելով վահաններու ոսկեցու կումբին»²⁶⁷:

«Ազատագրության հույսը փայփայելուց հետո Յարճանյանի համար հեշտ չէր ներկայացնել սեփական ժողովրդի հերթական ողբերգությունը, - նկատում է Դ. Գասպարյանը, - բայց նրա հայրենասիրական ու քաղաքացիական ջիղն այնքան ուժեղ էր, որ դիմում է այդ դժոխքը բանաստեղծության վերածելու քայ-

²⁶⁵ Միամանթո, Բանաստեղծություններ, Վենետիկ, Մուրբ Ղազար, 1993, էջ 5:

²⁶⁶ Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 159:

²⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 164:

լին»²⁶⁸: Կոտորածների շառագույնը, ծավալվելով «Հոգեվարքի և հույսի ջահեր» գրքում, ահագնանում է Յարճանյանի հաջորդ՝ «Կարմիր լուրեր բարեկամես» գրքում: Կարմիրը գույնից վերածվում է մտահայեցումի. մղձավանջի մեջ տեսանում են մեռելներին գիշատող ագռավների բազմությունները, դիակների ծանրության տակ ճոնչացող սայլերը, դիակույտների մեջ մնացած կիսամեռելների հոգեվարքը: Ողբերգական սարսափը վերածվում է հոգեկան երևույթի. «Մահվան տեսիլք» բանաստեղծությունը եղերական պատկերների մտասևեռումն է. «Փողոցների մեջ մորթված սերունդներ կը տեսնեմ, // Եւ ամբոխներ անպատմելի սրածումներե դարձող... // Արևադարձային տաքություն մը կը բարձրանա // Հրդեհի տրված ազնվական քաղաքներեն...»: «Մտասևեռումը, այսինքն՝ չափազանց ուժեղ կենտրոնացումն ու շիկացումը,- նկատում է Հ. Թամրազյանը,- Միամանթոյի տաղանդի հիմնական հատկանիշներից մեկն է»²⁶⁹:

«Կարմիր լուրեր...» շարքի բանաստեղծությունները՝ գրված կիլիկյան ջարդերի անմիջական տպավորությամբ, ականատեսների վկայություններ են, որ վերահաստատվում են գերմանական արխիվներում պահված ցեղասպանության վավերաթղթերով: Դրվագ առ դրվագ տեսանում է թուրք «արյունկգակ» խուժանի եղեռնագործությունների համապատկերը: «Մոխիրներու և մահերու դանթեական ճանապարհին» որպես ողբերգության առանձին տեսիլներ պատկերանում են «Սուգը», «Պարը», «Լոգանքը», «Դաշույնը», «Քավություն», «Խաչը», «Զավակը», «Կույրը», «Թթենին», «Խեղդամահ» և այլն:

Գեղարվեստական մտածողության որոշակի հատկանիշներ, գերազանցապես մտապատկերների առկայությունը, պատկերների հյուսքը, վերացական ոգին նկատի ունենալով՝ քննադատությունը Միամանթոյին դասել է խորհրդապաշտների շարքին. «Վեռլենի, Բողլերի, Մալարմեի հայրենիքում նա չի կարող չենթարկվել այս սիմվոլիստ-դեկադենտների ազդեցությանը»²⁷⁰, - նկատում է Վ. Նալբանդյանը՝ ստեղծագործական

²⁶⁸ «Հայոց լեզու և գրականություն», 2010, թիվ 4, էջ 17-18:

²⁶⁹ Հ. Թամրազյան, Միամանթո, Ե., 1964, էջ 67:

²⁷⁰ «Մշակ», 1901, N291:

ակունքների հետ մատնանշելով Միամանթոյի արվեստի խորհրդապաշտական ոգին: Խորհրդապաշտական հայեցողության ազդեցությամբ հանդերձ՝ խորհրդապաշտությունը Միամանթոյի պոեզիայում գեղագիտական աշխարհայացք չդարձավ: «Անխառնորեն ռոմանթիկ է,- նկատում է Ա. Չոպանյանը,- իրմե ավելի ռոմանթիկ բանաստեղծ չենք ունեցած, նույն իսկ անոնց մեջ, որ պատմականորեն «ռոմանթիկ» կոչված շրջանի մեջ ապրած են»²⁷¹:

Մաքառումի և անկշռելի ցավի մատյան է Միամանթոյի քերթությունը: Հզոր երևակայությունը, բանաստեղծական անսանձ տարերքը, խոսքի գաղափարաբանական ներքին կշիռը բանաստեղծության աշխարհում հաստատեցին պոետական նոր դիմագիծ: «Վրեժի մարտագոռ շեփորոդ և տառապանքի խելահեղ բանդագուշոդ»²⁷², - այս տարերքի հակակշիռ ուժի մեջ է Միամանթոյի արվեստի հզորությունը:

НАРИНЕ ОГАННИСЯН (АРМЕНИЯ)

ВОПРОС ГЕНОЦИДА И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПОЭЗИИ АТОМА ЯРДЖАНИЯНА

Данная статья рассматривает нравственные аспекты военной поэзии Атома Ярджаняна в одном ряду с литературой о Геноциде. В начале 20 века в западноармянской действительности языческая идеология становится одним из источников развития культуры и литературы, в том числе и в творчестве Сиаманто. Языческо-арийская идеология, направленная на изменение христианских ценностей народа, ставшего впоследствии, подобно Христу, невинной жертвой, в создавшихся политических условиях была протестом против пассивности народа.

Поэт вместе со своим братом, пострадавшим в вооруженных стычках, считая, что идеология, ведущая к резне и национальной трагедии, себя исчерпала, призывает к возврату к арийским идеалам.

---

²⁷¹ «Անահիտ», Թ տարի, 1907, թիվ 3-5, էջ 89:

²⁷² Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 208:

Мощное воображение поэта, необузданная страсть его поэзии, внутренняя сила поэтического слова подтверждают новые черты поэтического образа.

NARINE HOVHANNISYAN (ARMENIA)

GENOCIDE AND NATIONAL ONTOLOGY IN THE POETRY OF ATOM YARTCHANYAN

The article reviews the moral aspect of Atom Yartchanyan's military poems and his contemplations upon genocide reflected in his literary pieces. Paganism in Western Armenian reality, evolving at the beginning of the 20th century, marked a turning point in ideology and establishing itself as a distinct aesthetic tendency. It was ardently supported by Siamanto. This pagan and Arian ideology was tended to change the ideology of a nation, unresistingly sacrificing itself, just as Christ. This ideology might have radically altered the whole course of national ontology in the given military and political situation. The poet and his brother-warrior propagate Arian ideology or the worship of power and thus revolt against the ideology which had led the nation throughout the history and which had exhausted itself in tragedies and massacres. Siamanto's creation is a book of struggle and immeasurable pain. Siamanto's strong imagination, his passionate poetic talent, ideological underlying of his discourse have established a new image in the world of poetry.

ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶ. «ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ ՈՒ ԻՐ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ»

Արամ Հայկազը (Չեքեմյան, 1900-1986) ծննդավայրի^a Շապին Գարահիսարի հերոսամարտին երկու ծավալուն գիրք է նվիրել՝ առաջինը՝ “The Fall of the Aerie” («Արծվաբույնի անկումը», 1935) անգլերեն, երկրորդը՝ «Շապին Գարահիսար ու իր հե-

րոսամարտը» (1957) բացառիկ ուսումնասիրությունը: Նա ամեն տարի հունիսի առաջին օրերին ծննդավայրի, հերոսամարտի մասին հոդվածներ է հրատարակել, հավաքել ու ամբողջացրել է համաքաղաքացիների ցուցակը: Գրողը հպարտությամբ, երկյուղած բժախնդրությամբ հիշել ու հիշեցրել է հայրենակցի՝ Զորավար Անդրանիկի հիշատակի օրերը:

Արամ Հայկազը հրատարակել է պատմվածքների մի քանի ժողովածուներ՝ «Ցեղին ձայնը» Ա և Բ հատորներ (1949, 1954), «Չորս աշխարհ» (1962), «Պանդոկ» (1967), «Կարօտ» (1971), «Ապրել ք, երեխե՛ք» (1973), «Երջանկություն» (1978): Գրական առաջին փորձերից սկսած՝ նրա ստեղծագործության հիմնական նյութը բնօրանն ու ապրած կյանքն են, որ ժողովածուներից մեկի վերնագրով ձևակերպել է «Չորս աշխարհ» Շապին Գարահիսար, Քյուրդիստան, Պոլիս ու Ամերիկա: 1969 թ. սեպտեմբերի 6-27-ը գրողը Խորհրդային Հայաստանում էր, և նրա գրականության մեջ նոր թեմա սկսվեց: Գրողի դուստրը՝ Այրիս Չեքենյանը, 2010 թ. հոր ծննդյան 110 ամյակի առիթով վերահրատարակեց «Արծվաբույնի անկումը» գիրքը, իսկ 2015-ին իր թարգմանությամբ հրատարակեց Արամ Հայկազի «Չորս տարի Քիւրտիստանի լեռներուն մէջ» անգլերեն հատորը:

«Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը» պատմական, ազգագրական վավերագիր-մատյանը կազմված է չորս գլխից՝ «Ընդհանուր ծանօթություններ», «Հերոսամարտը», «Կենսագրականներ» և «Պատմական նամակներ»: Ինչպես վկայում են հոդվածները, արխիվային նյութերը, Գրականության և արվեստի Եղիշե Չարենցի անվան թանգարանում պահվող ու մեր հրատարակած նամակները, գրողը երկար տարիներ հավաքչական գործ է արել՝ դիմելով Եղեռնից մազապուրծ մի քանի համաքաղաքացիների օգնությանը, ճշտել է անուններն ու փաստերը, համաքաղաքացիների ճակատագիրը կոտորածից հետո: Նա պատմում է ծննդավայրի՝ Տիգրան Մեծի, Միհրդատի ու Պոմպեոսի օրերից սկսված հերոսական պատմությունը, որ կարող էր ջնջվել թուրքական թնդանոթների համազարկերի տակ:

Ամենևին չթերագնահատելով «Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտ» գրքի մյուս գլուխների գրապատմական արժեքը՝

ներկայացնում ենք Բ մասը, որն սկսվում է Արամ Հայկազի ուսուցիչ Գուրգեն Մխիթարյանի «Հերոսական Շապին Գարահիսարը» հոդվածով:

Սկսվեց առաջին աշխարհամարտը: «Հայրենիքը վտանգի մեջ է, ի գե՛ն»,– կոչ էր անում թուրքական պետությունը: Հայրենի՛քը... Կարդում ես ու մտածում՝ ո՛ւմ հայրենիքի՝ հայի՝ Բնօրրանի՝, թե՛ վաչկատուն ցեղի գրաված տարածքների, որոնք հարյուրավոր տարիներ անց էլ նրա համար հայրենիք չեն դառնա... Հայերը պատրաստ էին պաշտպանել իրենց պապերի բնօրրանը, բայց թուրքական բանակում հայ զինվորն անհավատարիմ տարր էր ճանաչվել, իսկ թուրքական իշխանությունների ծանր լուծը գործում էր և բանակում, և՛ թիկունքում: Թուրքական բանակում ծառայելուց փրկագին վճարելու անկարող հայ զինվորներից մի քանիսը փախան ծառայություն կոչվող դժոխքից ու տագնապալից լուրեր հասցրին քաղաք: Նրանց դիմադրությամբ սկսվեց հերոսական ինքնապաշտպանությունը: Արամը 15 տարեկան էր, երբ 1915ի հունիսի 3-ի առավոտյան քաղաքում իրարանցում սկսվեց, ու հնչեց Հմայակ Կարագյոզյանի կոչ-հրամանը՝ Բե՛րդը...

Արամ Հայկազը պնդում է՝ մենք չենք ճանաչել ու չենք ճանաչում հարևան վաչկատուն ցեղերին. 1915ի զարնանն էլ թվաց պետական հրահանգով հերթական թալանն է սկսվել, որ շուտով պետական հրահանգով կդադարեցվի: Այնինչ կատարվում էր ամենասարսափելիին քաղաքակիրթ մարդու երեւակայությունից դուրս մի երևույթ, որ տասնամյակներ անց միայն պիտի բնութագրվեր «Ցեղասպանություն» բառով...

Թուրքերը զինաթափեցին Շապին Գարահիսարի բնակիչներին, որոնք ինքնապաշտպանության հնարավորություն ունեին, իսկ անպաշտպան գյուղերի բնակիչներին անխնա կոտորեցին: Շապինգարահիսարցիները զենք գնում էին հենց թուրք ծախու զինվորականներից, իսկ քաղաքի փողոցներում տոնական տրամադրությամբ շրջող ու օրեցօր շատացող թուրք թափթփուկների՝ այսպես կոչված կամավորների ամբոխը ոռնում էր թրքությունը ծագե ծագ տարածելու մասին:

Ամբոխի առաջին գոհերից էին Նազարթեթ աղա Հյուսիսյանը՝ Վահան Հյուսիսյանի հայրը, հոգևոր առաջնորդ Վաղինակ ծայրագույն վարդապետը, որին խոշտանգող թուրքը (Արամ Հայկազը հիշատակում է այս բոլորնու անունը) ամիսներ անց հաճույքով պատմում էր թիկունքից սպանված Հայր սուրբի մահվան ու նրա անթաղ դիակից մնացած հետքի մասին...

Գրողը չի թաքցնում, որ զգաստության կոչեր հնչեցնող հայեր էլ կային...

Շապինգարահիսարցիներից անբաժան են հոգևոր հայրերը՝ ժամկոչից մինչև հոգևոր առաջնորդ: Բերդ բարձրանալու առաջին օրվանից քահանան ու ժամկոչ Աղաջանը կիսափուլ շենքի անկյունում պատարագ են մատուցում, որ քիչ հետո հրացանը ձեռքն առնեն. Վարդապետին զենքով պաշտպանող Պետրոսի օրինակով իրենց հոտն են պաշտպանում գայլերից...

Գրքի Գ մասում ներկայացված է շապինգարահիսարցիներից 43-ի կենսագրությունը՝ համառոտ կամ ծավալուն շարադրանքով: Դրանցից երկուսի անունները հանրահռչակ են՝ Զորավար Անդրանիկ ու Ճարտարապետ Թորոս Թորամանյան: Հավելենք՝ Արամ Հայկազը հիշատակում է հայրենակիցների կյանքի՝ իրեն կամ մյուսներին հայտնի բոլոր մանրամասները՝ աշխատելով սերունդներին թողնել նրանց մարդկային նկարագիրը: Ինքնապաշտպանության դեկավարների՝ Հմայակ Կարազյոզյանի, Ղուկաս Դեովլեթյանի (Ղուկաս Աղբար), Վահան Հյուսիսյանի եւ մյուսների կողքին գրողը մանրամասն նկարագրում է անվանի ու անանուն հերոսների սխրանքները անկախ սեռից ու տարիքից:

Շապին Գարահիսարի հերոսամարտի ակունքներում կանգնած են հոգևոր գործիչներ, որոնք տարիներ, տասնամյակներ շարունակ Լույսի ու Հույսի իրենց քարոզներում չեն մոռացել նաև զինվելու, թուրքին դիմադրելու պատրաստ լինելու հրամայականը, Հիսուսի Խաչի հետ նաև զենք են գործածել: Հետաքրքիր մի հանգամանք՝ համաքաղաքացիների կենսագրությունների շարքում առաջին տասնմեկը հոգևոր գործիչներ են՝ Վռամշապուհ արքեպիսկոպոս Քիպարյան, Սմբատ եպիսկոպոս Սաատեթյան, վարդապետներ Վաղինակ Թորիկյան, Շավարշ

Մահակյան, Գեղամ Թևեքելյան, քահանաներ Մկրտիչ Մարգրսյան, Գուրգեն Ղազարյան, Սուրեն Տյուրիկյան, Մկրտիչ Գալիոնձյան, Նաթան Տատյան, Ստեփանոս Կարինյան, ինչպես նաև ՀՅԴ նշանավոր դեմքերից բժիշկ Երվանդ Խաթանասյան, Գուրգեն Մխիթարյան, Միրիճան (Մերուժան) Օզանյան և այլք:

Անգամ ամենաեռուսահատ վիճակում հայր պիտի անխաթար պահի ազգային, մարդկային նկարագիրը ու չնմանվի թուրքին: Թուրքերը, հայերեն խոսելով, համոզում են Բերդի պաշտպան պատանիներից մի քանիսին, թե Բյուրքից օգնության եկած հայեր են, ու Բերդ մտնում: Խաբեությունը շուտով բացահայտվում է, թուրքերին Բերդից դուրս են շարտում: Հայ պատանիները գտնում են թաքնված երկու թուրքի ու սպանում: Նրանց հարցաքննող Ղուկաս Աղբարը պատրաստ է պատժել տղաներին՝ գերիներին կապած ձեռքերով սպանելու համար: Տղաներն անխուսափելի պատժից փրկվում է քահանան... «Ոճի՞ր էր», - գրքի այս գլխի վերնագրով հարցնում է Արամ Հայկազը: Համոզված ենք՝ Ղուկաս Աղբարի ու նրա պես անձնվեր հայրենասերների համար ոճիր էր ու ոճիր է նաև այսօր:

Գարահիսարում մեծանում էր անվախ ու ինքնագոհ երիտասարդություն. գրքում հերոսության բազմաթիվ դեպքեր են ներկայացված, բայց 14 տարեկան Հմայակ Թևեքելյանի սխրանքն անօրինակ է («Պզտիկ հերոսը»)...

Այն, ինչ չկարողացան անել թուրքական բանակը եւ խուժանը, արեցին ջրի ու սննդի պակասը, հիվանդությունները, դրսից օգնություն ստանալու անհնարիությունը. Բերդի պաշտպաններն անձնատվության սպիտակ դրոշ բարձրացրին... Արամ Հայկազը վկայում է թուրքերը, չէին հավատում խիզախ հայերի անձնատվությանն ու շարունակում էին կրակել թիրախ ունենալով սպիտակ դրոշը, որն ընկալում էին որպես իրենց ուղղված ծաղր: Ժամեր անց միայն թուրքերն սկսեցին Բերդ բարձրանալ...

**АРАМ АЙКАЗ. “ШАПИНГАРАИСАР И ЕГО
ГЕРОИЧЕСКАЯ БИТВА”**

Арам Айказ (Чекемян 1900-1986) посвятил две объемистые книги героической битве при Шапин-Гарайсаре, своей родине: первая - “Падение орлиного гнезда” (1935 г.) на английском языке и вторая - историческая, этнографическая документальная книга - “Шапин-Гарансар и его героическая битва” (1957г.) на армянском языке.

Араму было 15 лет, когда утром 3 июня 1915 года в городе начался переполох, и прозвучал клич Амаяка Карагезяна: “Все в крепость !”.

Арам Айказ утверждает: “Мы не принимали и не принимаем в расчёт соседствующие с нами кочевые племена и весной 1915 нам казалось, что начался очередной грабёж по инициативе государства, который вскоре по государственной же инициативе и будет прекращен. Однако произошло чудовищное, что-то, находящееся за пределами представления цивилизованного человека, то, что только десятилетия спустя будет классифицировано как “Геноцид”.

В Гарайсаре росла бесстрашная и самоотверженная молодежь. В книге приведены многочисленные примеры героизма.

Нехватка воды и продовольствия, болезни, гибель детей и женщин, невозможность получения помощи извне заставили защитников крепости выбросить белый флаг.

**ARAM HAYKAZ. “SHAPINGARAI SAR AND HIS
HEROIC BATTLE”**

Aram Haykaz (Chekhimyan 1900-1986) dedicated two large books to the heroic battle at the ShapinGaraisar, his Motherland: the first- “The

fall of the Aerie”, 1935 in English and the second- historical, ethnographical and documentary -“ShapinGaraisar and his heroic battle” in Armenian.

Aram was only 15 years old when in the morning of June 3, 1915 the town was in a state of commotion and HamayakKaragezyan issued an appeal :” Everyone to the citadel!”.

According to the statement of Aram Haykaz:” we did not and do not take into consideration the nomadic tribes sharing the borders and in the spring of 1915 we kept imagining just another armed robbery, initiated by the state authorities was launched, whose cessation would soon take place under the order of the same state authorities”.

However, the abominable crime being beyond the capacity of a civilized human being to percept occurred, the crime that only several decades after would be classified as “The Genocide”.

The youth in Garaisar was brought up in the spirit of self-sacrifice and dauntless. The book offers multiply examples of heroism.

A lack of water and foodstuffs supply as well as a break out of diseases, death of women and children, a failure to have an access to the external assistance- all these made the citadel defendants to unfurl a white flag .

ԻՆԳՍ ԱՎԱԳՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

**ԱՂԱՍԻ ԱԼԵՔՍԱՆԻ ՄԱԿԱՐՅԱՆԻ ՀՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄԸ՝
«ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՀԵՐԻՑ»**

*Առավոտովա ժամը վեցին
Մեզի գյուղիցը հանեցին,
Տարա՞ն, Հազազը մորթեցին,
Մայրի՞կ, զուլում է, զուլում է:
Երբ որ հասանք մենք Հազազը,
Կտրավ մեր սրտի մուրազը,
Մեզի մորթին ինչպես դազը,*

*Մայրի՛կ, գուլում է, գուլում է:
Թուրքը ելավ Հաջա սարը,
Ձեն տվավ Հաջազի քարը,
Հարս ու աղջիկ փախան սարը,
Մայրի՛կ, գուլում է, գուլում է:*

Այս երգի բառերը գրառել ենք պատահմամբ. 2012թ. Գյումրի եկած մի խումբ ցեղասպանագետների խնդրանքով այցելեցինք Գյումրու Սևերսկի որբանոցի տարածք, հանկարծ մի տաք՝ սի կանգնեց, և վարորդը Մերուժան Սարիբեկի Սարոյանը՝ ծնունդով Սպիտակի Լուսաղբյուր գյուղից, ով տարիքով բավականին ջահել էր՝ մոտ վաթսուն տարեկան, լսելով մեր խոսակցությունը՝ ցանկություն հայտնեց երգել և պատմեց «Ջարդի ձորի» կոտորածների մասին: Մերուժան Սարիբեկի Սարոյանը վերապրածների ընտանիքից է, նա անմիջականորեն չի տեսել և չի եղել ցեղասպանության ականատես-վկա, սակայն այս ամենը նա ընկալել է՝ լսելով գյուղում և ընտանիքում ապրող ավագ սերնդի ներկայացուցիչներին, ովքեր վերապրել են Մեծ եղեռնը: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի հայ իրականության մեջ Հայոց Մեծ եղեռնի ողբերգական շարունակությունն համարվող 1918, 1920 թթ. հայ-թուրքական պատերազմների ժամանակ տեղի ունեցած ջարդերը: Այս առումով անգնահատելի տեղեկություններ է հաղորդում եղեռն վերապրած Աղասի Ալեքսանի Մակարյանը՝ իր «Հիշողություն մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից» հուշապատումում: Աղասի Մակարյանի հուշապատումը գրվել է 1915 թ. Մեծ եղեռնից 61 տարի անց՝ 1976 թ.: Հուշապատումն ամբողջական է, բաղկացած է 69 մեքենագիր էջերից: Աղասին ծնվել է 1904 թթ. Շիրակի Ջաջուռ գյուղում, որն ինը կմ. է հեռու Գյումրի քաղաքից: Ականատես-վկան 1918 թ. Կոտորածների ժամանակ եղել է 14 տարեկան պատանի: Վերապրածը հիշում է նաև դեպքերը և փաստերը, որոնք վերաբերում են 1920թ., Մուստաֆա Քեմալի արշավանքին և հայ-թուրքական պատերազմին, Ալեքսանդրապոլի գավառի հայերի կոտորածներին Հեզեզի ձորում՝ ժողովրդի լեզվով «Ջարդի ձոր» կոչվող ձորակում: Այս ջարդերը նա որակավորում է ոչ միայն որպես իր գերդաստանի ողբերգական ճակատագիր, այլև որպես հայոց

պատմության ողբերգական էջ և պատմության խոշոր ոճրագործություն: Ուշագրավ է վերապրածի դիմելածնը մեզ. «Այս փոքրիկ աշխատանքը գրում եմ մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից որպես հիշողություն, որը իմ կարծիքով, օգտակար և հետաքրքիր կլինի սերունդներին՝ մասնավորապես երիտասարդության համար, մանավանդ, որ այն առնչված է իմ ժամանակի քաղաքական ու հասարակական անցուդարձի հետ»: Ուշագրավ է վերապրածի Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի և Կարսի մարզի մի շարք գյուղերին, Կարս քաղաքին վերաբերող պատմական, աշխարհագրական և ազգագրական բնույթի տվյալներով ու տեղեկություններով հիշողությունները համալրելու և հարստացնելու փորձը:

Աշխատանքի արժանիքն այն է, որ իր հուշերում ներգրավել է նաև իր ընկերների, ազգականների, մերձավորների, հարևանների, անգամ թուրքերի երկխոսությունները և հուշերի փոքրիկ պատառիկներ, որոնք անգին տեղեկություններ են պարունակում պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ազգագրական և կրթական առումով: Վերապրածը իր առաջ խնդիր է դնում ներկայացնել իր տոհմի տոհմաձառը և խոր ցավ ապրում թուրքերի ջարդերի գոհը դարձած տոհմակիցների ճակատագիրը ներկայացնելիս: Հիշողություններում կարևոր տեղեկություններ կան Կարսի ամերիկյան որբանոցի, Արգինեի կիրճում կազմակերպված զանգվածային կոտորածների, Ալեքսանդրապոլի Սև դուլի, թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլը լքելու ժամանակ Սև դուլի տարածքում ցարական Ռուսաստանի գույքը թալանելու, «Ջարդի ձոր» տարված խաղաղ բնակչության շարքերում գտնվող թուրքերի կողմից գերի տարված տղամարդկանց քանակի մասին: Նա գրում է. «Օսմանյան դահիճները 1920 թ. Ադրուլաղ գյուղի ամբողջ բնակչությանը՝ կանանց ու երեխաներին, այս թվում գյուղում եղած գաղթականությանը գյուղից խաբելով դուրս են բերում, թե տանում են Ալեքսանդրապոլ, իբր այնտեղ նրանց կերակրելու նպատակով: Այսպես Ադրուլաղ-Ալեքսանդրապոլ տանող խճուղով բնակչությանը հասցնում են մինչև Ջաջուռի լեռնանցքը, ամբողջ ժողովրդին նստեցնում են Մկո քաղոն կոչվող սարի ստորոտում: Խաբում են, թե նստեք հանգստանալու:

Դահիճների կողմից նախօրոք նախապատրաստված է եղել նրանց սպանության հարցը: Օսմանյան զորքերը գնդացիների և հրացանների կրակոցով կոտորում են անմեղ բնակչությանը: Աղբուլաղ գյուղի և նրանց հետ եղած նահատակները թաղված են Գեղյուկի եղբայրական գերեզմանում»:

ИНГА АВАГЯН (АРМЕНИЯ)

**“ИЗ ИСТОРИИ НАШЕЙ СЕМЬИ”
(ВОСПОМИНАНИЯ АГАСИ АЛЕКСАНДРОВИЧА
МАКАРЯНА)**

В статье представлен очередной том из серии “Пережившие Великий геноцид” в котором к юбилею 100-летия Геноцида будут изданы воспоминания Агаси Александровича Макаряна „Из истории нашей семьи”. Воспоминания состоят из 69 печатных страниц и содержат важные сведения и факты об исторических событиях 1918-20 гг. и представляют масштабы этой страшной трагедии. Во время армяно-турецкой войны 1918г. Агаси Александровичу Макаryanу было 14 лет. Едва избегнув смерти от голода, холода и резни 1920г. в городе Карсе, его семья обосновалась в селе Джаджур, неподалеку от города Гюмри. Мемуары были написаны в 1976 г. На протяжении всей жизни Агаси Александрович Макарян пытается психологически преодолеть ужасы прошлого, но сделать это не только ему, но и другим пережившим Великий геноцид практически не удается.

INGA AVAGYAN (ARMENIA)

**“FROM THE HISTORY OF OUR FAMILY” (MEMORIES
OF AGHASI A. MAKARYAN)**

The article presents one of series of “Those who have survived Great Genocide” where the memories of Aghas A. Makaryan’s “From the history of our family” will be published for the 100th anniversary of Genocide. The memories consist of 69 printed pages and contain impor-

tant information and facts about historical events of 1918-20 and presents the scales of that drastic tragedy. During the Armenian- Turkish war of 1918 Aghasi A. Makaryan was 14 years old. Barely escaping from hunger and cold of death of 1920, his family moved from Kars to Jajur and settled there /which is near Gyumri/. The memoirs were written in 1976. Throughout his life Aghasi Makaryan has psychologically tried to overcome the horrors of the past, but it is not only for him , it is for the survivors of the Genocide as well, but unfortunately it is practically impossible.

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹԵՄԱՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷԶ

Արաբերէն լեզուով հայոց ցեղասպանութեան թեմային նուիրուած հարուստ գրականութիւն մշակուած է: Խօսքը բնականաբար գեղարուեստական գրականութեան մասին է, որովհետեւ որքան ալ զարմանալի ըլլայ, բայց եւ այնպէս անհերքելի իրողութիւն է, որ շատ քիչ են ուղղակիօրէն կոտորածներուն առնչուող արաբ ականատեսներու յուշագրութիւն-վկայութիւնները, հակառակ անոր որ հայոց ցեղասպանութեան երկրորդ փուլը տեղի ունեցաւ նոյնի՛նքն արաբական հողատարածքին վրայ, սուրիական անապատին մէջ, տեղացի արաբներու աչքին առջեւ: Որպէս դէպքերու ականատես-վկայ, ունինք Ֆայէզ Ալ Ղուսէյնի յուշագրական գրքոյկը եւ քանի մը փոքրիկ այլ վկայութիւններ միայն, մինչդէռ ականկալելի էր որ կոտորածներուն նուիրուած արաբ յուշագիրներու թիւը անհամեմատ ըլլար աւելի մեծ եւ բովանդակութիւնը՝ առաւել բազմազան:

Սակայն կարելի է ըսել, որ այս բացը մասամբ մը գոցած են գեղարուեստական գրականութիւն մշակող արաբ գրողները, որոնք յաճախ անդրադարձած են հայասպանութեան թեմային եւ իրենց արձակ ու չափածոյ գործերով ու թատերգութիւններով տուած են նկարագրութիւնը կոտորածներուն: Զարմանալի չէ

անշուշտ այս երևույթը, որովհետև հայկական ցեղասպանության նուիրուած բազմաթիւ մնայուն գործերու հեղինակ՝ Իպրահիմ Ալ Խալիլի իսկ վկայութեամբ, «Հայկական ցեղասպանութիւնը շրջանի բնակչութեան ենթագիտակցութեան մէջ տեղ գտած է գիրքերու եւ թերթերու մէջ գոյութիւն ունենալէ առաջ»: Արաբ գրողներէն մեծ հատուածի մը մօտ, հայոց ցեղասպանութեան թեման գիրքերէ փոխանցուած անծանօթ թեմա չէ եղած երբեք, այլ իրենց հայրերէն իրենց փոխանցուած իսկական եղելութիւններ, որոնց գեղարուեստականօրէն մշակողներն ու ներկայացնողները եղած են իրենք միայն:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Ժամանակագրականօրէն հայոց ցեղասպանութեան թեմայով գրուած արաբերէն առաջին գործերը եղած են չափածոյ ստեղծագործութիւններ եւ այս անոր համար, որ գեղարուեստական արձակը արաբական գրականութեան մէջ ծնունդ առած է բաւական ուշ՝ 19-րդ դարու երկրորդ կիսուն եւ մասսայականացած է 20-րդ դարու առաջին քառորդին, եւ իր վերելքն ու զարթօնքը ապրած է 20-րդ դարու երկրորդ կէսին միայն:

Մեզի ծանօթ է համիտեան կոտորածներու անմիջական ազդեցութեան տակ գրուած արաբերէն ընդամենը մէկ բանաստեղծութիւն, 1909-ի կիլիկեան կոտորածներուն առիթով գրուած մօտաւորապէս 15 բանաստեղծութիւն, մինչ Մեծ Եղեռնին նուիրուած բանաստեղծութիւններուն թիւը կը հասնի քանի մը տասնեակի:

Այս բոլորին մէջ ուշագրաւ են կիլիկեան կոտորածներուն առիթով ստեղծուած արաբերէն մօտ 15 բանաստեղծութիւնները, որոնց հեղինակները ժամանակի արաբական գրականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներն են եւ կու գան աշխարհագրական բաւական լայն շրջանակէ մը՝ Իրաք, Սուրիա, Լիբանան, Եգիպտոս եւ Միացեալ Նահանգներ: Այդ գործերը գրուած են խոր ընդվզումով ու ցասումով, ուր Սուլթանը տեղ մը նմանեցուած է Հռոմը այրած ու իր այդ արարքով զուարճացող Ներոն Կայսրին, իսկ այլ տեղ, արաբ բանաստեղծը ներողութիւն խնդրած է այրիացեալ հայ կնոջմէն՝ իր կրօնակիցներուն գործած արարքնե-

րուն համար. մինչ ուրիշ մը, հալէպցի քրիստոնեայ, գովքը հիւսած է իր համաքաղաքացի արաբ-իսլամներուն, անոր համար որ անոնք, ի տարբերութիւն Հալէպէն ոչ մեծ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Անտիոքի թուրքերուն, տէր կանգնած են իրենց մէջ ապրող քրիստոնեաներուն եւ թոյլ չեն տուած, որ անոնք կոտորուին:

Կիլիկեան կոտորածներուն նուիրուած այս բանաստեղծութիւնները եթէ համեմատենք նոյն դէպքերուն առիթով գրուած հայերէն բանաստեղծութիւններուն հետ, պիտի նկատենք որ արաբերէնները իրենց քանակով ու թերեւս նաեւ իրենց գեղեցկութեամբ եւ բանաստեղծականութեամբ երբեք չեն զիջիր հայերէններուն:

Աւելի ետք, արաբ բանաստեղծներ գրած են նաեւ այլ գործեր՝ նուիրուած հայկական ցեղասպանութեան, Կոմիտաս Վարդապետին եւ յարակից այլ նիւթերու:

ԱՐԶԱԿ՝ ՎԷՊ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Արձակ ստեղծագործութիւնները հարուստ են թեմային հետ առնչուող թէ՛ ընդարձակածաւալ եւ թէ՛ փոքրածաւալ գործերով: Կան պատմուածքներ ու վէպեր, որոնք ամբողջութեամբ նուիրուած են հայոց ցեղասպանութեան, ինչպէս՝ սուրիացի վիպագիրներ Իպրահիմ Ալ Խալիլի, Ֆայսալ Խուրդոշի եւ այլոց գործերը, իսկ ուրիշներու պարագային, հայասպանութիւնը ստեղծագործութեան մը գլխաւոր առանցքը չըլլալով հանդերձ, ուղղակի թէ անուղղակիօրէն անդրադարձ կատարուած են այդ թեմային:

Արագ հաշուարկումով կարելի է թուարկել նմանատիպ տասնեակ վէպեր, պատմուածքներ ու շատ կարճ պատմուածքներ, որոնց մէջ հայասպանութեան թեման արծարծուած է յիշեալ ստեղծագործութեանց մէջ: Առաջին Աշխարհամարտի տարիներուն մասին խօսող արաբերէն բազմաթիւ վէպեր, մանաւանդ եթէ անոնք որպէս աշխարհագրական տարածք ընտրած են Սուրիան կամ անոր շրջակայ երկիրները, ապա անպայման անդրադարձած են հայ գաղթականներու դէպի Սուրիա հոսքին եւ անապատի խուլ անկիւններուն մէջ իրագործուած կոտորածներուն:

Հայկական ցեղասպանության թեմայով արձակ գործեր մշակող արաբական արձակի տասնեակ ծանօթ անուններն կարելի է յիշել՝ Ապտուլ Ռահման Մունիֆը, Իպրահիմ Ալ Խալիլը, Նապիլ Սուլեյմանը, Ֆայսալ Խուրդոշը, Նիհատ Սիրեւը, Իլիաս Ֆարքուհը եւ շատ ուրիշներ:

ԹԱՏՐՈՆ

Հայոց ցեղասպանության թեմայով առկայ են արաբերենով գրուած ընդամենը քանի մը թատերգութիւններ, որոնցմէ կարելի է առանձնացնել՝ Լուայ Այյատէի մէկ եւ Մամտուհ Ատուանի երկու գործերը, որոնց դէպքերը տեղի ունեցած են Առաջին Աշխարհամարտի օրերուն՝ սուրիական անապատին մէջ:

Եզրափակելով ըսենք, որ հայոց ցեղասպանության թեմայով ստեղծուած արաբերէն գործերը տպաւորիչ են թէ՛ իրենց ծաւալով եւ թէ՛ որակով: Երեւի ժամանակն է այլեւս զանոնք խոր ու համակողմանի ուսումնասիրութեան մը ենթարկելու եւ հայ ու օտար ընթերցող զանգուածներուն աւելի համապարփակ կերպով ծանօթացնելու:

MIHRAN MINASSIAN (ARMENIA)

THE THEME OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE ARAB LITERATURE

There are extensive literary works in Arabic language about the Armenian Genocide.

Arab writers had reflected in their works on issues of the Armenian massacres and they offered descriptions of them.

Poems.- There is only one Arab poem about the anti-Armenian massacres committed during the reign of Sultan Abdülhamid II. On the other hand, we find 15 poems written about the Cilician massacres of 1909. Finally, there are a couple of dozen poems on the Genocide.

Short stories and novels.- There are extensive voluminous and minor prose creations on this theme. Some of the short stories or the novels are entirely related to the Armenian Genocide. In some other

works, although the Armenian massacres does not constitute the main axis, nevertheless the same theme is reflected directly or indirectly.

Theatres.- There are a couple of plays in Arabic language on the theme of the Armenian Genocide. Their actions are taking place during the First World War in the Syrian desert.

МИГРАН МИНАСЯН (АРМЕНИЯ)

ТЕМА АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА В АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Существует достаточно большое количество работ на арабском языке повествующих об армянском геноциде. Многие арабские писатели отображали в своих трудах тему арабских погромов.

Поэмы. — Имеется лишь одна арабская поэма об анти-армянских погромах, осуществленных в период правления Абдул Хамида II. С другой стороны, нам удалось обнаружить пятнадцать поэм, повествующих о погромах в Киликии в 1919 г. Наконец, существует более двадцати поэм отдельно посвященных теме геноцида.

Повести и новеллы. — Существует также несколько работ в прозе, в частности повести и новеллы, посвященные теме армянского геноцида. Даже если в некоторых повествованиях тема геноцида не является основой произведения, однако о нем говорится различных местах повествования косвенно.

Театры. — Известно несколько театральных постановок на арабском языке, посвященных армянскому геноциду. Они отображают события, имевшие место в сирийской пустыне во время Первой мировой войны.

**ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ԲԱՅԱՀԱՅՏՈՒՄ CAZE-STUDY ՄԵԹՈԴԻ
ԿԻՐԱՌՈՒԹՅԱՄԲ (ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ)**

1. Օսմանյան կայսրությունում XIX-րդ դարի վերջում և ապա՝ XX-րդի սկզբում երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված ու իրականացված հայերի զանգվածային սպանությունները՝ ցեղասպանության և հայոց տարրի բնաջնջման դիտավորությամբ ու կատարմամբ, մարդկության դեմ առաջին առավել դաժան և արյունալի ռճրագործություններն են, որոնց անպատժալիությունն իր անջնջելի դրոշմը թողեց ոչ միայն դրանում ուղղակիորեն ընդգրկված հայ ազգի հետագա պատմական զարգացման վրա, այլև բարոյական հիմնավորում հանդիսացան XX-րդ դարի նման այլ պատմական նշանակալի դեպքերի համար:

2. 1885-1915 թթ. Թուրքիայի հայերի կազմակերպվածությունը. տնտեսական կապիտալի նախնական կուտակման ժամանակաշրջանում թուրքական տնտեսության արտադրական կապիտալի 25%-ը, իսկ առևտրականի 60-80%-ը գտնվում էին հայերի ձեռքերում, քաղաքական՝ Հնչակյան, Արմենակյան, Դաշնակցության կուսակցությունների առկայությունը, ինչպես նաև դրանց անդամների մասնակցությունը օսմանյան խորհրդարանում և կառավարությունում, մշակութային՝ մտավորականությունը իր ստեղծագործական ներուժով, ազգային թատրոնները, պարբերականները, դպրոցները, եկեղեցիները, անհանգստության պատճառ էր հանդիսանում երիտթուրքերի շովինիստական քաղաքականության և պանթուրքական պլանների համար:

3. Հայ քաղաքական մտավորականության անուրջները բարեփոխումների միջոցով Օսմանյան կայսրությունից քաղաքակիրթ, օրինապահ պետության ստեղծման վերաբերյալ, ի դեմս երիտթուրքերի վարչակարգի շատ կարճ ժամանակում հոդս ցնդեցին, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմը պարզապես առիթ դարձավ հայաթափության և ցեղասպանության քաղաքականության իրականացման համար:

4. 1915 թ. ցեղասպանության հետևանքներն իրենից ներկայացնում են բազմատեսակ կորուստների համալիր, որոնցից ամենակարևորը և անվերականգնելին մարդկանց կորուստն է: Գրականության մեջ քննարկվում է նաև այլ կորուստների տեսակներ՝ աշխարհաքաղաքական բնույթի՝ հայաբնակ տարածքների անդառնալի կորուստ ու հենց հայրենագրկություն, տնտեսական, արտադրական, առևտրային, ֆինանսական կապիտալի ունեզրկում, ազգային ինքնության բռնի մահմեղականացում, մշակութային՝ Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի պատմական հուշարձանների, եկեղեցիների ու մշակութային կենտրոնների ոչնչացում, էկզիստենցիալ-հոգեբանական՝ ուղղակիորեն հոգևոր ու ֆիզիկական գոյության վախ, ազգի գոյատևման ու զարգացման նկատմամբ անվստահություն, որի հետևանքով «ազգային ինքնությունից» հրաժարում ու ասսիմիլացում ²⁷³:

5. Նորագույն հայոց պատմությունում ցեղասպանությունը հանդիսանում է մի կողմից՝ միջազգային քաղաքականության մեջ նշանակալի հիմնահարց, մյուս կողմից՝ ազգային ինքնության կայացման նշանակալի բաղադրատարր: Հայագիտական տարբեր ոլորտներում իրականացվել են բազմաթիվ պատմական, իրավական, քաղաքական հետազոտություններ ցեղասպանության պատճառների, կորուստների և հետևանքների ուսումնասիրության ասպարեզում:

6. Հայկական սփյուռքի կայացման հարցում ցեղասպանությունից մահապուրծ եղած հայերի արդեն 4 սերունդների գոյության՝ աղապտացման, ասսիմիլյացիայի, ազգային ինքնության պահպանման սկզբունքային ու նպատակաբանական անհրաժեշտ ու նախընտրելի և դրա հետ մեկտեղ՝ նաև գոյութենական ու երբեմն՝ արտաքին իրողությունների ընթացքին տրված կամայածին իմպուլսիվությամբ՝ դեռ միայն «սիմվոլիկ» առանձնահատկությունները քննարկելիս նկատելի է որոշակի օրինաչափություն

• ցեղասպանությունը վերապրած չափահասների մի կողմից՝ լրությունը, որի հիմնավորումը հանդիսանում է փաստացի

---

²⁷³ Տե՛ս **Айвазян А.**, Стратегические последствия геноцида армян, Византийское наследство (информационно-аналитический журнал), Ер. 2002, N 3, էջ 15-17:

հիշողությունների սակավությունը, ի համեմատ 1941-1945 թթ. հրեաների Հոլոկոստը ապացուցող փաստագրական նյութերին, մյուս կողմից՝ եկեղեցիների, դպրոցների, մշակութային և քաղաքական կազմակերպությունների ստեղծում,

- երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչների ձգտումը մի կողմից՝ լիարժեք ընդգրկվել նոր հայրենիքի սոցիալ-տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և սոցիալ-մշակութային միջավայրում, մյուս կողմից՝ մեղքի և պատասխանատվության զգացումի պահպանումը զոհված նախնիների նկատմամբ,

- երրորդ սերնդի ներկայացուցիչների ազգային պատկանելիությունը արդեն կրում է ընտրողաբար բնույթ՝ ազգային արժեքների, հայ քրիստոնեական կենսակերպի, ազգային և ընտանեկան ավանդույթների նկատմամբ կամայական վերաբերմունք,

- չորրորդ սերնդի ներկայացուցիչների կապը պատմական հայրենիքի հետ՝ ի դեմս Հայաստանի Հանրապետության, ակտիվանում է ոչ այնքան ռեպատրիացիայի, պատմական հայրենիք մշտական բնակության հաստատելու միտումով, այլ՝ տնտեսական ու ֆինանսական աջակցության, համատեղ հայագիտական ուսումնասիրությունների իրականացման և այլ ոլորտներում:

Արևելյան Հայաստանում բնակվող և ցեղասպանությունը վերապրած բնակչությունը և նրանց սերունդները, կարծես, ավելի բարենպաստ միջավայր են ունեցել ազգային ինքնությունը՝ լեզուն, մշակույթը, ավանդույթներն ու սովորույթները, հոգեկերտվածքում միմյանց ու օտարների, ներաշխարհի ու արտաշխարհի, մշակույթի նկատմամբ ողջ գործունեությունում՝ վերաբերմունքում, հարաբերությունում ու գործողությունում, հոգևոր-քաղաքակրթական ու բարոյական հիմնորոշ սրբություններն ու առաջնային, գերակա սկզբունքներն ու կոդմնորոշումները պահպանելու համար: Թեև հոգեբանական հետևանքների²⁷⁴ ու նաև բարոյականության՝ մարդկային կյանքին հոգեկեցույց ու կենարար կարգավորության, տեսակետներից արդարաբանորեն

---

²⁷⁴ St' u Сукиасян С. Г., Погосян В. В., Худоян С. С., Чаликян А. Н., Шавердян Г. М., Жмурин И. Е. Отношение современных поколений армян к геноциду 1915 года: данные поискового исследования (этнопсихологический аспект), Вестник МГОУ, 2012, N4, էջ 90-99

նկատվում է պատմական անարդարություն իրականացրած ազգի ներկայացուցիչների հանդեպ դրացիական հարաբերություններում ընդհանուր քաղաքակրթական-սոցիալական-մշակութային կենսաշխարհի ունեցող, երկկողմանի անմիջական շփմամբ համակեցության ժխտում ու անհնարինության հաստատում վերբալ ու ոչ-գործնական մակարդակում, սակայն երբ քննարկվում է առկա աշխարհակարգում միջազգային իրավունքների երաշխիքով ամրագրված՝ դիստանցավորված հանրակեցության պայմաններում համատեղ տնտեսական ու առևտրական գործունեության իրականացման հարցը ազգային պատկանելիությունն այլևս նշանակալի չի համարվում:

Ցեղասպանություն վերապրած հայերի և նրանց սերունդները, կապված բնակության և սոցիալականացման վայրից, դեռևս չեն հաղթահարել այդ եղեռնագործության սոցիալ-հոգեբանական հետևանքները՝ սոցիալական կարգավիճակի, ազգային ընդհանուր ապագայի, նահատակվածների նկատմամբ ողջ մնացածների ներաշխարհում մեղքի զգացումի...:

Այլևս ոչ զուտ հայրենագրկության, հոգևոր-մշակութային կենտրոնների կորուստի, ունեգրկության..., այլև սրբադասված նահատակների հետ հոգևոր միասնության, որում նաև բարեխոսության ու ըստ ամենայնի աջակցության նկատմամբ վստահությունը և դրա հետ մեկտեղ մշակութային, հոգևոր-քաղաքակրթական՝ իր բոլոր չափումներով հանդերձ, հոգեկեցույց ու կենարար ստեղծարար գործունեությունն արդեն իր բազմաբովանդակ արդյունավետությամբ կայացման ներկա ու հեռանկարային ընթացքում է ժամանակակից հայոց հասարակությունում:

*АНАИТ ДЖИДЖЯН (АРМЕНИЯ)
НЕРСЕС КОЧАРЯН (АРМЕНИЯ)*

РАСКРЫТИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ГЕНОЦИДА АРМЯН МЕТОДОМ CASE-STUDY

Геноцид армян является первым массовым преступлением против человечества, и его непризнанность и безнаказанность впо-

ледствии привели к повторению подобного злодеяния по отношению к другим нациям и народам. Для полноценного развития любого государства и народа необходимо эффективное осознание значимых исторических событий, воздействие которых на личностном, семейном, этническом уровне по сей день представляет не только теоретико-исследовательский, но и практический интерес. Метод case-study дает возможность на примере генограммы и социогаммы семьи проследить социальные и психологические потери и последствия, а также некоторые механизмы их преодоления.

ANAHIT JIJYAN (ARMEIA)

NERSES KOCHARYAN (ARMENIA)

REVEALING BY THE METHOD OF CASE-STUDY THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN GENOCIDE

The Armenian genocide is the first mass crime against humanity, and that this crime was not recognized and punished later on brought to its repetition in regard of other nations and peoples. For the full development of any state and people it is necessary the effective awareness of significant historical events, the impact of which on the personal, family and ethnic level to this day is a matter of interest not only for theory and research, but also practically. The method of case-study gives an opportunity by the example of family genogramm and sociogram to trace the social and psychological damages and consequences of the genocide, as well as to reveal some mechanisms to overcome them.

ՀԻԼԻԹ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԱՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

1. Ֆրանսիացի ժողովուրդը, հատկապես գրողներն ու մտավորականներն անմիջապես արձագանքեցին Օսմանյան թուր-

քիայում կատարվող իրադարձություններին, իրենց ձայնը բարձրացրին ի պաշտպանություն հայության, որը գոհ էր դառնում սուլթան Համիդի կազմակերպած ջարդերին: Իրենց հրապարակային ելույթներում և հոդվածներում Անատոլ Ֆրանսը, Ֆրանսիս դը Պրեսանսենը, Պիեռ Քիյարը, Ալբեր Վանդալը, Վիկտոր Բերարը և ուրիշներ դիմում են Եվրոպայի հասարակությանը՝ կոչ անելով հանդես գալ ընդդեմ հայերի գործադրվող բիրտ ուժի և կամայականությունների:

Հիշարժան են հետևյալ ֆրանսացի գրողների պոեմները՝ Դեկադլիս Անայիս Քամելի «Անսփոփ ձայներ» (1897), Էմիլ Պինոյի «Ինչո՞ւ եմ ես սիրում Հայաստանը», «Վերածնունդից առաջ», «Հայաստան» (1916), Մաքս Ժակոբի «Դաշնակիցները Հայաստանում» (1915), Անդրե Լանգրանի «Անվերջ դրամա», «Հուրը սրտում» (1918), Ժան Էգարի «Հայաստան», «Հառաջք հայկական» (1917), «Նահատակ ժողովուրդ», «Փառաբանված Հայաստան», «Ամմահ Հայաստան» (1919), Էլեն Բաբինոյի «Արյունոտ Հայաստան» (1917), Սեն Ժորժ դը Բուելիեի «Վերածնվածները» (1919), Մարկ դը Ֆոնտենելիի «Կոտորած Հայաստանում» (1919):

2. 20-րդ դարի 20-ական թվականներին, երբ եղեռնից փրկված արևմտահայությունը ցրվեց աշխարհով մեկ, հայկական գաղթօջախները համալրվեցին և բազմաթիվ նորերն առաջացան: Հայության մեծ զանգվածներ հավաքվեցին նաև Անդրկովկասում, Կովկասի ու Ռուսաստանի տարբեր բնակավայրերում, Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում և այլուր:

Սփյուռքահայ գրականության գլխավոր թեման եղավ ու մնաց հայության ճակատագրի քննությունը, նրա անցած ու ներկա կյանքի պատմությունը՝ հայրենի հողի վրա, հայրենի օջախում նրա երջանիկ և հոգաաշատ օրերից մինչև ջարդ ու աքսորի տաժանելի օրերը, թափառումները երկրեերկիր, մի կտոր հացի որոնումներն օտար ափերում, ամենօրյա հոգեկան ու ազգային կորուստները: Սփյուռքահայ գրողի գլխավոր նպատակը եղավ օգնել հայրենիքը կորցրած տարագիր հայությանը՝ օտար ափերում գոյատևելու, ձուլման վտանգին դիմակայելու նրա ամենօրյա ծանր ու դժվարին պայքարի ընթացքում:

3. Դեռ 19-րդ դարի վերջերից Ֆրանսիայում հաստատվել էին հայ գրողներ: Մեծ էր Արշակ Չոպանյանի դերը ֆրանսահայ գրական կյանքի կազմակերպման գործում: Փարիզում նա հրատարակում էր «Անահիտ» պարբերականը: Չոպանյանի՝ հայրենասեր մտավորականի, ինչպես Արամ Հայկազն է բնութագրել «Բազմապիսի ընդունակություններով Մեծ հայի» ամբողջ կյանքն ու գործը սևեռուն մի նպատակ ուներ՝ նպաստել իր ժողովրդի ազգային, քաղաքական, մշակութային կյանքի զարթոնքին, հայ դատի արդարացի լուծմանը: Նա սովորեցնում էր նորերին, ինչպես պահպանել հայրենական ավանդույթները: Չոպանյանի ֆրանսերեն թարգմանությունների կապակցությամբ Էմիլ Վերհարնն ասել է. «Ձեր սիրտը, սիրելի բանաստեղծ, տրոփում է ոչ թե ձեր հայրենիքի կողքին, այլ հենց այդ սրտի մեջ»: Նա սովորեցնում էր սթափ հայացքով նայել իրականությանը, չընկճվել, հավատալ ցեղի ու մարդկության ապագային: Նա մեծապես նպաստեց հետագա նահատակ գրողների՝ Դանիել Վարուժանի, Սիամանթոյի, Ռուբեն Սևակի և այլոց գրական կայացմանը:

4. Հայոց ցեղասպանությունն արտացոլվել է նաև այլ գրողների չափածո և արձակ երկերում: Հիշատակենք՝ Նիկողոս Մարաֆյանի «Անջրպետի մը գրավումը» (1928), «14» խորագրով քնարական պոեմը (1933), «Իշխանուհին» վիպակը (1934), «Տեղատվություն և մակընթացություն» (1939), «Միջնաբերդ» (1946) և «Միջերկրական» (1971): «Անդաստան» հանդեսի խմբագիր Բյուզանդ Թոփալյանը հանդես եկավ «Այգահանդես» (1930), «Արևազալ» (1937), «Հրախաղություն» (1952), Հարութ Կոստանդյանը «Օրերի իմաստությունը» (1935), «Բանաստեղծութեամբ...» (1974), Սեման (Գեղամ Աթմաճյան)՝ «Զրահատր գարուն» (1936), Միսաք Մանուշյանը՝ «Իմ երգը» ժողովածուն լույս է տեսել (հետմահու, 1946) ստեղծագործություններով:

5. Ֆրանսահայ գրական ավանդույթները հայոց եղեռնի պատկերման գործում նորագույն շրջանում շարունակեցին Զուլալ Գազանճյանը, Կարիկ Պասմաճյանը, Հիլդա Գալֆայան-Փանոսյանը, Գրիգոր Պըլտյանը, Վահե Պերպերյանը, Մովսես Պչաքճյանը:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Հայոց եղեռնն արտա-

ցովել է նաև ֆրանսագիր գրողների երկերում: Հիշատակենք՝ Անրի Վեռնոյի «Մայրիկ», Վահե Քաչայի «Մի դաշույն այս պարտեզի մեջ» վեպերը, Ռուբեն Մելիքի «Քարե պահակ» պոեմը, Արմեն Լյուրենի (Շահան Շահնուր) ֆրանսերեն բանաստեղծությունները, Վիկտոր Գարդոնի (Վահրամ Կաքավյան) «Զմրուխտավառ ասպետը» վեպը և այլն:

ЛИЛИТ ГРИГОРЯН (АРМЕНИЯ)

ОТОБРАЖЕНИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ФРАНЦУЗСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ АРМЯНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Доклад посвящен отображению геноцида армян в произведениях французских писателей армянского происхождения. Обзорно представлены произведения Аршака Чопаняна, Шахана Шахнура, Вазгена Шушаняна, Никогоса Сарафяна, Бюзанда Топаляна, Арута Костандяна. Есть обзор также французских писателей армянского происхождения, пишущих на французском языке – Анри Верно, Ваге Кача, Рубена Мелика, Виктора Гардона (Ваграм Какавян).

LILIT GRIGORYAN (ARMENIA)

THE REFLECTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE WORKS OF FRENCH WRITERS OF ARMENIAN ORIGIN

The report is devoted to the reflection of the Armenian Genocide in the works of French writers of Armenian origin. There are generally represented those works of the French writers of Armenian origin, such as Arshak Chopanyan, Shahan Shahnur, Vazgen Shushanyan, Nikighos Sarafyan, Bjuzand Topalyan, Harut Kostanyan, where the Armenian Genocide is reflected. There is a review as well to the Armenian writers who wrote in French, such as Anri Verno, Vahe Kacha, Ruben Melik, Viktor Gardon (Vahram Kaqavyan).

**ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԲԻԿՅԱՆԻ «ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄԸ»՝
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

1924 թ. Բոստոնում լույս տեսավ հայտնի գիտնական, բանասեր, պատմաբան, մանկավարժ եղեռնը վերապրած Կարապետ Գաբիկյանի ստվարածավալ «Եղեռնապատում Փոքրին Հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքի Սեբաստիոյ» գիրքը:

Հայոց ցեղասպանության կամ Մեծ Եղեռնի աղբյուրների մեջ Կ. Գաբիկյանի գիրքը պատկանում է առաջին արժեքավոր ստուգապատում վկայությունների շարքին:

Հեղինակը ընդգրկել է Արևմտյան Հայաստանի պատմական Փոքր Հայքի և Սեբաստիայի 350 000 հայության տեղահանման պատմությունը: Դրանով նա վեր է հանել թուրքական պետության կողմից գործած Ցեղասպանության ընդգրկման չափերը:

Գաբիկյանը դուրս է եկել Սեբաստիայի և Փոքր Հայքի շրջանակից և անդրադարձել նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջանների տեղահանության պատմությանը:

Հեղինակի կողմից գրքի վերնագրում «պատում» օգտագործված բառը, բացի «պատմություն» նշանակությունից, ունի նաև «համայնապատկեր» իմաստը: Նա պատկերում է գաղթականության տաժանակիր «կյանք»-ը «սկզբից մինչև վերջ», մինչև Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդի սպառումը, և ամենօրյա, համակողմանի, մանրամասն նկարագրություններով ստեղծում նրա «սարսռազդու» ողբերգության համայնապատկերը: Գաբիկյանի պատումը կոնկրետացնում և լրացնում է ողջ Արևմտյան Հայաստանի հայ գաղթականության, ժողովրդի տարբեր շերտերի պատկերումը, նա չի մոռանում հիշատակել տեղահանվողների քանակը, անդրադառնալ վայրերին, նրանց քարավանների հստակ որոշված ճանապարհներին, մեծ հանգրվաններին, ինչպես նաև սպանդանոցներին:

Գաբիկյանը ցույց է տալիս, որ ընդհանուր տեղահանությունից շատ ավելի վաղ Հայոց ցեղասպանությունը նախապատրաստված էր և կար մշակված ստույգ ծրագիր հայության ամբողջական վերացման մասին, նրա հոգևոր և նյութական արժեքներով հանդերձ: Ի տարբերություն Համիդյան կոտորածների /1895-1896 թթ/, այս ծրագրով որոշված էր քողարկել թուրքերի բուն նպատակը. ողջ ժողովրդին սրի քաշել աննկատ, հետզհետե ոչնչացնել:

Հեղինակը անդրադառնում է ժողովրդի կարող մասի՝ տղամարդկանց վերացման հարցին և այն համարում թուրք բռնակալների հայասպան ծրագրի կարևոր շարժիչ ուժը: «Տղամարդկանց որսը» սկսվում է Սեբաստիայի 5 000 բանտարկություններով և սպանություններով, այն ստանում է շարունակական բնույթ գաղթականության «Արյան ճանապարհի» վրա:

Գաբիկյանը շատ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Սեբաստիայի և շրջակա գյուղերի, հայ բնակչության տեղահանման մասին, և գալիս այն եզրակացության, որ Սեբաստիան ուներ 5 800 տուն հայ բնակչություն, մոտավորապես 34- 36 000 անձ: Ըստ թաղերի կազմվեց 14 քարավան, յուրաքանչյուրը 400-550 անձից: Սեբաստիան տեղահան եղավ 15 օրում՝ հունիսի 22- հուլիսի 5-ը: Բռնագաղթի մասին հայտարարությունը արվեց հունիսի 18-ին:

Գաբիկյանի տեղեկությունները առաջին քարավանների մասին «շատ անկատար են», թեև նա գիտի, որ առաջին 7-8 քարավանները գրեթե ամբողջությամբ բնաջնջվել են:

Հեղինակի անցած ամբողջ «Արյան ճանապարհը» գալիս է հաստատելու թուրքերի կողմից տարագրյալների համար ծրագրված անադմուկ աննկատ մահը. հարթ հարմար ճանապարհները փոխարինված էին մահաբեր հորդառատ բուռն գետերով, անմատչելի հսկա լեռներով, վայրենի քուրդ ցեղերով և այլն:

Գրքում մեծ տեղ է հատկացված գաղթականների գլխավոր հանգրվաններ– բնակավայրերին նվիրված գլուխներին՝ Ֆըրընջլար, Սուրուճ, Ռագգա: Սուրուճում Գաբիկյանը մնացել է մի քանի ամիս, իսկ Ռագգայում– երկու տարի: Նրան բոլորից շատ հետաքրքրել է այստեղ եկած գաղթականների վիճակը: Գաբիկ-

յանին հաջողվել է թափանցել այնտեղի հիվանդանոցները և մանկապարտեզները, այսպես կոչված Բախչեսիները, Բախչեսի չո-ջուխլարանոցները և պարզել, որ դրանք իրականում, դիարան-ներ էին, ուր իրենց վերջին շունչն էին փչում հյուծված մարդիկ, որոնք անկարող էին ճանապարհը շարունակել դեպի Տեր-Ձոր և այլ մահաստաններ: Հիվանդների, մահացողների քանակը խիստ հաշվարկվում էր և հեռագրով ամեն օր Պոլիս տեղեկացվում:

Գաբիկյանը իր գիրքը հարստացրել է նաև վերապրողների պատմածներով և ուրիշ վայրերի առանձին գաղթականների պատմածներով և օրագրերով: Այդ տեսակետից շատ արժեքավոր են Նշան Սաթոյանի Գաբիկյանին փոխանցած գրառումները:

Գրքի վերջին երեք-չորս գլուխներում հանրագումարի են բերվում թուրքերի իրագործած ցեղասպանության կործանարար արդյունքները Սեբաստիայի և Փոքր Հայքի համար: 48-րդ գլխում, որն ունի «Սեբաստիա յետ բռնագաղթի» վերտառությունը, ուր մեկ առ մեկ հիշատակվում են սեբաստահայերի կողմից սիրված և կորստի մատնված՝ հողին հավասարեցված վանքերն ու եկեղեցիները իրենց հարստությամբ: 50-րդ գլխում Գաբիկյանը տալիս է ընդհանուր բանտարկությամբ նահատակվածների ցանկը՝ կազմած Հայկազուն Տելի-Ղազարյանի կողմից և իր կողմից լրացված: Նաև թվարկվում են թուրքերի կողմից բռնագրաված բոլոր խանութները և նրանց բանտարկված և սպանված տերերի և աշխատակիցների անունները, ապա դրան հետևում է բանտարկված ուսուցիչների, պաշտոնյաների, վաճառականների, գինեվաճառների, դեղագործների և այլ շատ մասնագետների և արհեստավորների անունները և նրանց խանութները: 51-րդ գլխում տրված են դահճապետների և դահիճների անունները: 52-րդ գլխում նա արձանագրում է, որ Եղեռնից հետո Սեբաստիայի 36 800 հոգի բնակչությունից մնացել էր 157 հոգի, իսկ ողջ վիլայեթի 350.284 հոգուց 1800-2000:

КНАРИК ТЕР-ДАВТЯН_АРЕВШАТЯН (АРМЕНИЯ)

**«ИСТОРИЯ УНИЧТОЖЕНИЯ МАЛОЙ СЕБАСТИИ И ЕЕ
ВЕЛИКОЙ СТОЛИЦЫ СЕБАСТИИ» КАРАПЕТА
ГАБИКЯНА КАК ВАЖНЕЙШИЙ ПЕРВОИСТОЧНИК
ПО ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА**

«История уничтожения Малой Армении и ее великой столицы Себастии» Карапета Габикяна является одним из первых особо важных первоисточников по Геноциду Западной Армении. Автор представляет малознакомую до него Историю депортации и уничтожения 350-тысячного армянства исторической Малой Армении с ее столицей Себастией. Этим он свидетельствует о совершенном турками преступлении и делает неопровержимым факт имевшего место Геноцида армян в Османской империи.

KNARIK TER-DAVTYAN-AREVSHATYAN (ARMENIA)

**THE HISTORY OF ANNIHILATION OF MINOR
SEBASTIA AND ITS GREAT CAPITAL SEBASTIA" BY
KARAPET GABIKIAN AS AN IMPORTANT SOURCE OF
GENOCIDE' HISTORY**

“Story of genocide: an account of the deportations and massacres of the Armenians of Sebastia and Lesser Armenia” by Garabed Kapikian is one of the first most important primary sources on the Armenian Genocide in Western Armenia. The author presents story of deportation and extermination of 350,000 Armenians in the historical Lesser Armenia and its capital, Sebastia that was little known before that publication. Thus, he presents the evidence of the crime committed by Turks, proving that the Armenian Genocide in the Ottoman Empire is an irrefutable fact.

**ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԵՄԱՆԵՐՆ
ԱՐԱՄԱՅԻՍ ԱՂԱՄԱԼՅԱՆԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆՈՒՄ**

Արամայիս Աղամայանը (1910-1985), անցնելով ստեղծագործական բարդ ճանապարհ ինչպես Իրանի հայ թատրոնում, այնպես էլ կինոյում, հաղթահարելով սփյուռքի բեմարվեստում հաստատված կարծրատիպերը, կարողացավ ոչ միայն նորովի ներկայացնել պատմական ստեղծագործությունները, այլև առաջիններից մեկն էր արտաշխարհում, որը դիմեց ցեղասպանության թեմային:

1950-ականներին, «Թեհրանահայերի երիտասարդ արվեստասիրաց թատերախմբում» (ԹԵԱԹ) բեմադրելով տարբեր ժանրերի գործեր, հիմնականում հոգեբանական դրամաներ (անհայտ հեղինակների գործեր «Կույրը», «Վերջալույսի շողերը») Աղամայանը Լևոն Շանթի «Հին աստվածներից» հետո (1953), հանգեց Մուրացանի «Գևորգ Մարգարետունի», Բաֆֆու «Մամվել» և այլ պատմական գործերի բեմադրությանը:

1960-ականներին, հրապուրվելով երկրում խրախուսվող և հեռանկարային արվեստի մեկ այլ բնագավառով՝ կինոյով, Աղամայանն այստեղ ևս, գրեթե նույնությամբ կրկնելով թատրոնում անցած ճանապարհը, դրամատիկական ժանրի մի շարք գործերից հետո («Մեր թաղի տղաները», «Մարդիկ», «Թափառաշրջիկ աղջիկը»), բեմադրեց «Գոլ Աղա» (1968) պատմական ժապավենը: Վերարտադրելով Իրանի անցյալից մի դրվագ, ռեժիսորը կարողացավ անուղղակիորեն ներկայացնել իր ժողովրդի ոչ վաղ անցյալի իրադարձություններն էկրանից: Բացի այդ, դիմելով հայ նշանավոր նկարիչների գործերին, Աղամայանը գույների միջոցով նույնպես ազգային երանգ հաղորդեց իր ժապավենին: Այսպիսով, Արամայիս Աղամայանը, նաև որպես պրոֆեսիոնալ նկարիչ, առաջիններից մեկն էր երկրում, որը գույնն օգտագործեց որպես կինեմատոգրաֆիական արտահայտչամիջոց:

Ստեղծագործական այս նվաճումները, այնուհանդերձ, բա-

վարար չէին 1970-ականներին, Մեծ եղեռնի 60-րդ տարելիցի նախօրեին, ամբողջ հայությանը համակած ազգային ինքնագիտակցության վերելքի և լավատեսական տրամադրություններն արտահայտելու համար: Մինչդեռ միայն թատրոնում ռեժիսորը հնարավորություն կստանար լիարժեք կերպով ներկայացնելու իր ժողովրդի անցյալի դեպքերը: Եվ միայն պատմական բեմադրություններն էին, որոնք, սփյուռքի տրոհված համայնքները համախմբելուց բացի, կարող էին հաղթահարել նաև հայ ժողովրդի երկու հատվածների գաղափարական պատնեշները, շփման եզրեր գտնելով արտաշխարհի և հայրենի թատերական կառույցների միջև: Սրանք, երկրում հասունացող քաղաքական իրադարձությունների կողքին, այն դրդապատճառներն էին, որոնք Ադամայանին ստիպեցին վերադառնալ թատրոն: Նա ստանձնեց «Արարատ» կազմակերպության թատերախմբի, փաստորեն, նաև ամբողջ համայնքի գրեթե ամբողջական մատնված բեմական կյանքի ղեկավարությունը: Ռեժիսորը, հայ արվեստագետներից շատերի նման, անդրադարձավ հայոց ցեղասպանության թեմային: 1974-ին, բեմադրելով Վիլյամ Սարոյանի «Իմ սիրտը լեռներում է» քնարական դրաման, Արամայիս Ադամայանը, արձանագրելով խոշոր առաջընթաց համայնքի բեմարվեստում, իրանահայ թատրոնին վերադարձրեց իր նախկին՝ առաջատարներից մեկի դիրքերն սփյուռքում:

Ռեժիսորի հաջորդ երկու՝ «Մեննիլը որքա՞ն դժվար է» (հեղինակ՝ Մուշեղ Իշխան) և «Ոտքի՛, դատարանն է գալիս» (հեղինակ՝ Պերճ Զեյթունցյան) բեմադրությունները, իրենց արձագանքը գտնելով հայրենի թատերական կյանքում, դուրս գալով մշակութային իրադարձության սահմաններից, միաձուլվեցին այդ տարիներին Հայաստանում ծավալված ժողովրդական հույզերին:

Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի բեմականացումը (1979), նախորդ աշխատանքների տրամաբանական շարունակությունը լինելուց բացի, դարձավ նաև երկրում և համայնքում ծավալվող իրադարձությունների արձագանքը թատրոնում: Իրանի իսլամական հեղափոխության (1978-1979) հետ միասին, հասարակական կարգերից բացի, վերանայվեցին նաև հոգևոր և մշակութային շատ արժեքներ: Կրթության նախա-

րարությունը հակասական օրենքներ էր մշակում հայկական դպրոցները փակելու վերաբերյալ: Համայնքում, ի պաշտպանություն դպրոցների, ծավալվեց աննախադեպ մի շարժում՝ ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ առաջնորդների ղեկավարությամբ: Աղամալյանի բեմադրությունը միացավ համաժողովրդական բողոքին: Չկար մեկը, որ ներկայացմանը եկած չլիներ: Իսկ պատանիները, բեմից տեսնելով, թե ինչպես էր իրենց հասակակիցը, սեփական կյանքից առաջ, փրկում հայերեն գրքերը, մարտում էլ կոպում մեծերին չզիջող արիությամբ, համակվում էին հայրենասիրության նույն զգացմունքներով և գաղափարներով:

Ինքը՝ ռեժիսորը, կարծում էր, որ միայն հայեցի կրթությունը, ի հակակշիռ ցեղասպանության, ազգային նկարագիրը պահպանելուց բացի, կարող էր ապահովել նաև սփյուռքի գոյությունն արտերկրում, ընդհանրապես: Աղամալյանը, ի վերջո, աճող սերնդի դաստիարակությունը համարում էր Մուսա լեռան հերոսամարտից ոչ պակաս կարևոր: Մա արտաշխարհի համայն մտավորականության դիրքորոշումն էր: Այս հարցի վերաբերյալ էլ, դեռևս անցյալ դարասկզբին, հասարակական, արվեստի և գրականության գործիչներից շատերը համախմբվեցին «Հայ կրթական և հրատարակչական համագգային միության» (Համագգային, Կահիրե-Բեյրութ, 1928) շուրջ: Համագգայինի ծրագրի առաջին կետերից մեկն էլ արտահայտում է միության հիմնական նպատակը. «Հայ ժողովրդի կրթական մակարդակը բարձրացնել հայ լեզվով և հայ ոգիով»:

Այսպիսով, Արամայիս Աղամալյանը, բեմադրելով Համագգայինի հիմնադիրներից մեկի՝ Լևոն Շանթի, նրա գաղափարակից – աշակերտ Մուշեղ Իշխանի և այլ հեղինակների գործերը, նրանց գեղագիտական ըմբռնումներին հետևելուց բացի, միացավ նաև Համագգայինի հիմնական՝ ազգապահպանման առաքելությանը, իր ավանդյն ունենալով հայ ժողովրդի զույգ հատվածների մշակութային ժառանգության պահպանման և զարգացման գործում:

ТЕМЫ АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА И ИСТОРИИ В ТВОРЧЕСТВЕ АРАМАИСА АГАМАЛЯНА

Арамаис Агамалян (1910-1985), проделав сложный творческий путь как в армянском театре, так и в кино Ирана, сумел не только по-новому отобразить исторические произведения, но и был одним из первых в армянской диаспоре, кто обратился к теме геноцида.

В 1950-х годах, будучи одним из основателей “Труппы молодых армянских любителей искусства Тегерана” (ТЕАТ), Агамалян, вслед за “Старыми богами” Левона Шанта (1953), пришел к постановкам “Геворка Марзпетуни” Мурацана, “Самуэла” Раффи, “Мое сердце в горах” Уильяма Сарояна, “Как трудно умереть” Мушега Ишхана и других работ, отражающих историю армянского народа как давних, так и новейших времен.

В 1970-е годы, в преддверии 60-й годовщины армянского геноцида, произведения именно такого рода способствовали укреплению национального самосознания и нашли пути не только для сближения разрозненных армянских общин, но и, преодолевая идеологические разногласия, способствовали укреплению культурных связей между диаспорой и Арменией в целом.

Инсценировка по роману Франца Верфеля “Сорок дней Муса-Дага” (1979), будучи логическим продолжением предыдущих работ, одновременно стала отражением тех беспрецедентных волнений, которые, вслед за Исламской революцией Ирана (1978-1979), охватили всю общину. Различные слои населения, во главе как духовных, так и светских лидеров, встали за защиту армянских школ от нападок новых властей.

Арамаис Агамалян, как и большинство деятелей искусства и литературы, придерживался мнения, что благодаря образованию армянский народ, вопреки геноциду, смог бы сохранить не только свой национальный облик, но и само существование за пределами Родины. В этом смысле воспитание молодого поколения Агамалян ставил наравне с битвой за Муса-Даг. Именно это сознание спло-

тило многих видных общественных деятелей, а также деятелей культуры и литературы в рядах “Общенационального союза образования и издательского дела” (Амазгаин, Каир-Бейрут, 1928). Осуществляя постановки произведений одного из основателей союза Амазгаин Левона Шанта, его ученика и последователя Мушега Ишхана и других, Арамаис Агамалян, разделяя их эстетические взгляды, присоединился также к основной - патриотической миссии Амазгаина, внося свою лепту в дело сохранения и развития культурного наследия обеих частей армянского народа.

ANAHIT CHTIAN (ARMENIA)

THE THEMES OF ARMENIAN GENOCIDE AND HISTORY IN THE CREATION OF ARAMAYIS AGHAMALIAN

Aramayis Aghamalian (1910-1985), passing a complicated way in the Armenian theatre and cinema art of Iran, came to the staging of historical plays with new interpretations in tune with contemporary issues. He was also one of the first artists in Diaspora, who appealed to the theme of genocide.

In 1950s, being one of the founders of the “Troupe of Tehran’s Young Devotees of Art” (TEAT), Aghamalian, after the “Old Gods” by Levon Shant (1953), staged “Gevorg Marzpetunie” by Mouracan, “Samuel” by Raphie, “My Heart’s in the Highlands” by William Saroyan, “It’s So Hard to Die” by Moushegh Ishkhan and other works, reflecting the Armenian history both of the old, and recent times. In 1970s, on the eve of the 60th anniversary of the Armenian Genocide, these were just the works, which generated a strong feeling and sense of national awareness and gave a further spiritual twist to the separate parts of the Armenian Diaspora. At the same time, overcoming some ideological disagreements, they promoted the contacts of the cultural life between the both parts of the Armenian people.

The production of “The Mousa-Dag’s Forty Days” (1979, by France Werfel), besides of being the logical continuation of Aghamalian’s previous works, was also the reflection of the unrest, which took

place after the Islamic revolution of Iran (1978-1979). All the layers of the community population at the head of both the spiritual and world leaders, rose in revolt the Armenian schools from the new government assaults. Aramays Aghamalian, as well as the majority of the art and literature workers, was convinced, that the education, in opposition to genocide, besides the national appearance, could also retain the very existence of the Armenian people abroad. The importance of youth education Aramays Aghamalian considered equal to the Mousa-Dag's battle. This is the opinion which united many of prominent Armenian intellectuals round the "Nation-Wide Union of Education and Publishing Affairs" (Hamazgayin, Cairo-Beirut, 1928). Producing the plays of Levon Shant, who was one of Hamazgayin's founders, of one of Shant's followers - Moushegh Ishkhan, Aramays Aghamalian, sharing their aesthetic views, joined to the main, patriotic mission of Hamazgayin, having his own investment in surviving and development of both the parts of the native culture.

ՀԱՍՄԻԿ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆՐ» ԹԵՄԱՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՒՄԸ ՐԻՎԻՆԻ ՀԱԿԱԴԱՐՁ ՄԵԹՈԴՈՎ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Սույն զեկուցման մեջ ներկայացված է «Հայոց մեծ եղեռնը» թեմայի դասավանդման նմուշ-օրինակ: Վերլուծված և ներկայացված են՝

1. «Հայոց մեծ եղեռնը» թեմայի ուսուցման նպատակներն ու խնդիրները հանրակրթական ավագ դպրոցում

2. «Հայոց մեծ եղեռնը» թեմայի ընդգրկվածությունը հանրակրթական ավագ դպրոցի Հայոց պատմության չափորոշիչներում և ծրագրերում

2.1 Պարտադիր բովանդակային միջուկ

2.2 Ծրագրեր

2.3 Չափորոշիչներ

2.4 «Հայոց մեծ եղեռնը» թեմային հատկացվող ժամաքանակը

3. «Հայոց մեծ եղեռնը» թեման հանրակրթական ավագ դպրոցի դասագրքերում

3.1 Հումանիտար հոսքի 11-րդ դասարանի դասագիրք

3.2 Ընդհանուր եվ բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի 11-րդ դասարանի դասագիրք

4. «Հայոց մեծ եղեռնը» թեմայի ուսուցման համար առաջարկվող անհրաժեշտ ուսումնադիտողական պարագաները

4.1 Տեխնիկական միջոցներ

4.2 ուսումնադիտողական նյութեր

5. Ներառարկայական և միջառարկայական կապերը թեմայի հետ

5.1 Հայոց պատմություն, 8-րդ դասարան

5.2 Համաշխարհային պատմություն, 8-րդ դասարան

5.3 Համաշխարհային պատմություն: Ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի 11-րդ դասարան

5.4 Հայոց եկեղեցու պատմություն, 9 - րդ դասարան

5.5 Հայ գրականություն, 11 - րդ դասարան

6. «Հայոց մեծ եղեռնը» թեմայի դասավանդման համար երաշխավորվող տեխնոլոգիաները, մեթոդները, մեթոդական հնարները,

7. «Հայոց մեծ եղեռնը» թեմայի արդյունավետ ուսուցման իրականացումը Բիվինի հակադարձ մեթոդով

7.1 Բիվինի հակադարձ մեթոդի կիրառումը դասախոսության յուրացման ժամանակ: Մեթոդի կիրառման առանձնահատկությունները

7.2 Ուսուցչի գործողությունները.

Ենթաթեմաների առանձնացումը

ա/ Հայերի ցեղասպանությունը՝ երիտթուրքերի պետական քաղաքականություն

բ/ Ցեղասպանության իրագործման փուլերը

գ/ Հայերի հերոսական ինքնապաշտպանությունը 1915 թվականին

դ/ Մեծ տերությունների և համաշխարհային հանրության վերաբերմունքը 1915-1922թթ.

ե/ Մեծ եղեռնի հետևանքները

զ/ «Ցեղասպանություն» հասկացությունը: Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը

- Վերնագրերով արտահայտված պլանի կազմումը

- Ցուցադրում - դասախոսություն

- Հաշվառման աղյուսակի պատրաստում

7.3 Յուրացման գործընթացը

Ենթաթեմաների յուրացումը փոփոխական կազմով զույգերով

- Աշխատանքի կազմակերպումը փոքր ենթախմբերում

8. Սովորողների աշխատանքի համակարգումը և վերահսկումը

9. Ստուգում և գնահատում

АСМИК МАРГАРЯН (АРМЕНИЯ)

ПРЕПОДОВАНИЕ ТЕМЫ “ВЕЛИКОЕ ЗЛОДЕЯНИЕ” ПО “ОБРАТНОЙ МЕТОДИКЕ РИВИНА” В СТАРШЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В данном сообщении мы представили пример урока введения темы “Великое злодеяние” (Геноцид Армян) в старшей общеобразовательной школе.

Сформулированы цели и задачи обучения темы, представлен охват материала в стандартах, программах и учебниках дисциплины “История Армении” старшей общеобразовательной школы. Уделено внимание внутрипредметным и межпредметным связям, относящимся к теме. Для более успешного введения материала предложены учебно-дидактические средства. Детально представлен ход урока по “Обратной методике Ривина”.

TEACHING THE THEME “ARMENIAN GENOCIDE” AT HIGH SCHOOL OF GENERAL EDUCATION BY RIVIN REFLECTIVE METHOD

We represented an effective teaching sample dealing with the theme “The Armenian Genocide” which is taught in high school of General Education.

There are formulated the aims and objectives of teaching the theme “The Armenian Genocide”, given the inclusion of the theme in the standards, programmes and textbooks of the subject “The Armenian History” of the high school of General Education, there is done a reflection towards the insubject and intersubject connections, suggested educational visual aids for the effective teaching of the theme. There is represented the detailed course of the lesson carried out by Rivin Reflective Method.

ԱՆԻ ԱՎԵՏԻՄՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՐՍԸ ՕՐՀԱՆ ՓԱՄՈՒՔԻ «ՁՅՈՒՆ» ՎԵՊՈՒՄ

Հոդվածագիրը իր խոսքի շրջանակում փորձում է ներկայացնել թուրք գրող Նոբելյան մրցանակակիր Օրհան Փամուքի «Ձյուն» վեպը: Հակիրճ անդրադարձ է կատարվում վեպի գրականագիտական արժեքին, նրա շուրջ բարձրաձայնած՝ ընթերցողների և գրականագետների գնահատականներին:

Պարզաբանվում են վեպում տեղ գտած որոշ հարցադրումներ: Ինչու է սյուժեի առանցք ընտրվել ընթացող իրադարձությունների կենտրոն Կարս քաղաքը, ինչպես է վեպում ներկայացված Կարսը, ինչու քաղաքն իր պատմական անցյալով եւ ներկայով: Ո՞րն է Փամուքի իրական Կարսը... Հիշողություն արթնացնող փողոցներ, լքված, անբնակիչ մնացած կամ նոր տե-

րերով բնակեցված շինություններ, ո՞ր են այդ փողոցներով նախ-
կինում քայլող, այդ հողի վրա ապրող և կենցաղ կիսողները,
ինչո՞ւ անհետացան նրանք...

Հարցադրումներ և դիտարկումներ, որոնց պատասխանը
գտնելու հնարավորություն է տալիս նաև իր ընթերցողին Օրհան
Փամուքը...

Հոդվածագիրը ենթադրում է՝ 2002 թ. հրատարակված
«Ձյուն» վեպի ստեղծագործական ընթացքի պատմական ճշմա-
րիտ հետևության խտացումն է Օրհան Փամուքի 2005 թ. Հնչեց-
րած ձևակերպումը՝ «Թուրքիայում երեսուն հազար քուրդ և մեկ
միլիոն հայ է սպանվել...» :

ANI AVETISYAN (Armenia)

THE HISTORICAL KARS IN ORHAN PAMUK'S “SNOW” NOVEL

The author of the paper will present the Modern Turkish writer, the
winner of the Nobel Prize in Literature Orhan Pamuk's (Ferit Orhan
Pamuk) “Snow “ novel and will shortly introduce the literary value of the
novel, as well as evaluations of readers and critics.

Furthermore, the author will clarify some questions raised in the
novel: Why the Kars has been chosen as the centre of events? How was
the Kars represented in the novel, with its historical past and present?
Which is Pamuk's real Kars...? Memory awakening streets, abandoned,
inhabited buildings, even with new owners: Where are the people who
were walking across the street, living on this land...? Where did they
disappear? Why did they disappear? Where are the people who share
their lives with foreign neighbours?

A lot of questions and reviews: Orhan Pamuk gives the
opportunity to his readers to find out the true answer.

Finally, the author of the paper assumes that the words of Orhan
Pamuk (2005): “One million Armenians and thirty thousand Kurds were
killed in Turkey. And almost nobody dares to mention that. So I do...”
were the result of the creative process of the novel “Snow” published in
2002.

ИСТОРИЧЕСКИЙ КАРС В РОМАНЕ “СНЕГ” ОРХАНА ПАМУКА

Автор в своей речи представит роман "Снег" лауреата Нобелевской премии, турецкого писателя Орхана Памука, литературные ценности романа, оценки читателей и литераторов.

Автор попытается разъяснить некоторые вопросы поднятые в романе: Почему центр событий выбран город Карс? Как представлен город Карс? Почему город представлен вместе с историческим прошлым? Как выглядит реальный Карс Памука ...?

Улицы пробуждающие воспоминания, заброшенное здание без старых владельцев или с новыми владельцами? Где старые жители Карса? Куда они пропали ...?

Множество вопросов и выводов: Орхан Памук дает возможность своим читателям искать нужные ответы...

Автор статьи предполагает, что слова Орхана Памука (2005 г.) “Тридцать тысяч курдов и миллионы армян были убиты в Турции...” являются результатом творческого процесса романа “Снег” (опубликован в 2002 г.).

ԱՐՄԱՆ ՄԱՆՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԱՐՏԱՅՈՂՈՒՄԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ (ՀԱՅԵՐԵՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ)

Քսաներորդ դարի աշխարհացունց ոճրագործությունը՝ 1915-1916 թթ. Հայոց մեծ եղեռնը, մեր նորագույն պատմության ամենասև էջն է: Հետագա բոլոր կարևորագույն պատմական իրադարձությունները պտտվում են այդ առանցքի շուրջ, և այսօր էլ այն պահպանում է իր պատմաքա-քաղաքական այժմեականությունը:

Հայոց Մեծ եղեռնի մասին շատ է գրվել: Գրել են աննախ-
ընթաց մղձավանջից հրաշքով փրկվածները՝ անմոռաց պահելու
համար հարյուր հազարավոր անմեղ զոհերի հիշատակը, չեն
զլացել ահավոր սպանողի և, միաժամանակ, հայոց գերմարդկային
մաքառումների քիչ թե շատ համակարգված պատմությունը
թղթին հանձնել ժամանակի պատմաբանները, հասարակական
գործիչները, գրել են իրադարձություններին հաղորդակից օտար-
երկրյա քաղաքական, ռազմական, դիվանագիտական, կրոնա-
կան, մշակութային գործիչները: Գրել են, գրում են ու դեռ շատ
կգրեն: Ստեղծվել է պատկառելի ծավալով տարալեզու գրակա-
նություն, որն իր գերակշիռ մասով միտված է աշխարհին, մարդ-
կությանն ու սերունդներին պատմել ճշմարտությունը հայ ժո-
ղովրդին վիճակված դաժան փորձության մասին, պատմության
անաչառ դատաստանին հանձնել թուրք մարդասպաններին ու
դիմակազերծել պատմության կեղծարարներին:

Հայոց մեծ եղեռնը մեր ժողովրդի պատմության չխունացող
և արդիականության օրակարգում մշտական տեղ զբաղեցրած
հիմնահարցերից մեկն է, որի գիտատեսական և գաղափարա-
կան-քաղաքական բացառիկ կարևորությունը առանձնահատուկ
հիմնավորման կարիք չունի: Այսօր, երբ մեր ժողովուրդը հետա-
մուտ է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը, դա-
տապարտմանն ու հատուցման պահանջին, ազգային իղձերի
իրականացմանը, այդ բնագավառի ամեն մի ուսումնասիրություն
ձեռք է բերում ուղղակիորեն գործնական նշանակություն:

Սույն զեկուցման նյութը Հայոց մեծ եղեռնին վերաբերող,
Մեծ եղեռնին առնչվող կամ նրա առանձին դրվագներին աղերս-
վող հայագիր և հայերեն թարգմանված գրականության մատե-
նագիտության ստեղծման աշխատանքների պատմությունն ու
ընթացքն է (մատենագիտության ստեղծման նպատակն ու
խնդիրները, նյութերի ընտրությունն ու դասավորության կարգը,
գրական երկերի բնույթը և հարակից այլ հարցեր):

Աշխատանքը կատարում ենք այն համոզմամբ, որ այն,
որպես օժանդակ ուղեցույց և բանալի, իր նպաստը կբերի Հայոց
ցեղասպանության և Հայկական հարցի բազմակողմանի և համ-
ընդգրկուն ուսումնասիրության գործին, կարող է օգտակար լինել

Հայոց ցեղասպանության և Հայկական հարցի պատմության ուսումնասիրմամբ զբաղվող մասնագետներին, ինչպես նաև հայոց պատմության և գրականության մասնագետների, ուսուցիչների, ուսանողների և ընթերցասեր հասարակայնության համար:

Մատենագիտության ժամանակային սահմանները հիմնականում, չհաշված առանձին մեկ-երկու բացառություններ, ընդգրկում է 1915–2015 թթ. որպես գիրք հրատարակված գրական ստեղծագործությունները:

Աշխատանքում նյութերը դասավորել ենք այբբենական կարգով հաշվի առնելով հրատարակված ստեղծագործության ուղղագրությունը (արևելահայերեն, արևմտահայերեն, դասական ուղղագրություն) և քարտային գրացուցակի ձևով ի նկատի ունենալով այդօրինակ գրացուցակի մի քանի գործնական առավելությունները (լրացումների, վերադասավորության և համեմատելու հեշտությունը): Մատենագիտությունից օգտվելը դյուրացնելու նկատառումով հիմնական աշխատանքի վերջում կցել ենք նաև անձնանունների և տեղանունների ցանկեր:

Յուրաքանչյուր միավորի մատենագիտական նկարագրության մեջ նշել ենք հեղինակ(ներ)ին կամ կազմող(ներ)ին, վերնագրի, հրատարակչի, հրատարակության տեղի, ժամանակի, տպարանի վերաբերյալ ամփոփ տեղեկություններ:

Մատենագիտական ցանկում ընդգրկված գրական ստեղծագործությունները, ըստ բնույթի, տարասեռ են և կարելի խմբավորել այսպես.

- ա) գեղարվեստական չափաժող ստեղծագործություններ,
- բ) գեղարվեստական արձակ երկեր,
- գ) ականատեսների վկայություններ, հուշեր, հիշատակարաններ, նամակներ, որոնք հրատարակվել են ինչպես ականատես–հեղինակների, այնպես էլ նրանց ժառանգների կամ ուսումնասիրող մասնագետների կողմից,
- դ) Մեծ եղեռնի զոհ նշանավոր հայ գործիչներին նվիրված գեղարվեստական կամ ոչ գեղարվեստական (ուսումնասիրություններ) գրական գործեր,
- ե) Օսմանյան կայսրության կամ Արևմտյան Հայաստանի

առանձին տարածաշրջանների կամ բնակավայրերի պատմա-
ագագրական, տեղագրական ուսումնասիրություններ (պատ-
մագիրք, հուշամատյան, հիշատակարան և այլն),

զ) Առանձին հեղինակների ինքնակենսագրական կամ կեն-
սագրական երկեր:

Սույն մատենագիտությունը մեր խոնարհումն է բյուրավոր
հայ անմեղ զոհերի հիշատակին և Հայոց մեծ եղեռնի 100-ամյա
տարելիցին:

АРМАН МАЛОЯН (АРМЕНИЯ)

ОТРАЖЕНИЕ ВЕЛИКОГО ЗЛОДЕЯНИЯ (“МЕЦ ЕГЕРН”) В ЛИТЕРАТУРЕ (БИБЛИОГРАФИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ)

Материал данного доклада – это история и процесс создания
библиографии армянской и переведённой литературы, относящейся
к геноциду армян (Великому злодеянию), к отдельным его вехам
(цель и задачи создания библиографии, выбор материала и её клас-
сификация, типы литературных произведений и другие сопутствующие
вопросы).

ARMAN MALOYAN (ARMENIA)

REFLECTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE THEME IN LITERATURE (A BIBLIOGRAPHY OF ARMENIAN LANGUAGE LITERARY COMPOSITIONS)

The subject of this presentation is the history as well as the process
of creation of a bibliography that would list the literary works, either of
Armenian authors and translated, touching on the theme of the Armenian
Genocide or recounting episodes of it. It details the objectives and the
purpose of creating such a bibliography; the selection and ranging of
materials; the nature of literary works and a number of analogous issues.

THE THEODICY OF ԵՂԵՌՆ (THE ARMENIAN GENOCIDE)
IN THE LITERARY WORKS OF THE ARMENIAN WRITERS

The XX century, which has been called repeatedly “a century of genocides”, is challenging people by raising crises in the relationships of nations, states, cultures and religions. The theology of genocides is the field with a mission of interpretation of the religious clashes and the theodicy of the human disaster called “genocide”.

The theologians have so far interpreted genocides in terms of the theodicy that is the reconciliation of the phenomenon of Good God and mighty manifestation of evil and suffering in the world. The word “evil” includes global, objective, moral and theological meanings. Christian orthodox theology states that the evil is non-existent, it was not created by God, but it is a phenomenon related to free will and an opposite to good. Because genocides are the results of the evil will and its varieties, the theodicy comes to explain the roots of genocides. The philosophic theodicy differs from theological theodicy. The latter is what we are going to stress on in this study.

Although not theologians, the Armenian writers, who wrote on «Եղեռն», contemplate on and reveal some challenging aspects and issues of the theodicy of God and suffering in course of the Armenian Genocide. During our presentation we have the intention to examine the theodicies of Avetis Aharonian (1866-1948), Yervand Otyan (1869-1926), Hagop Oshagan (1883-1948), Hovhannes Tumanyan (1869-1923), Kostan Zarian (1885-1969), William Saroyan (1908-1981), Hovhannes Shiraz (1914-1984), Paruyr Sevak (1924-1971), Vahan Tekeyan (1878-1945) and others.

It should be noted that this study is not done in terms of literary criticism (as we are not the specialist of literary criticism) but is a theological study and a compilation and interpretation of thoughts concerning God and the Disaster of “Եղեռն”.

**ԵՂԵՌՆԻ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ
ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒՄ**

Սույն ուսումնասիրության մեջ կներկայացվի մի շարք հայ գրողների գործերում տեղ գտած հայոց ցեղասպանության թեոդիգեայի թեման: Նրանք, մտադրություն չունենալով առանձնահատուկ աստվածաբանական վերլուծություններ կատարելու, այդուհանդերձ, շոշափել են աստվածային թեոդիգեային, մարդկային տառապանքին առնչվող որոշակի սուր հարցեր, որոնք էլ հանդիսացել են մեր ուշադրության առարկան: Սույն ուսումնասիրության մեջ անդրադարձ կկատարվի գրողներ Ավետիս Ահարոնյանի, Երվանդ Օտյանի, Հակոբ Օջականի, Հովհաննես Թումանյանի, Կոստան Զարյանի, Վիլյամ Սարգսյանի, Հովհաննես Շիրազի, Պարույր Սևակի, Վահան Թեքեյանի և այլոց թեոդիգեաներին:

Սույն ուսումնասիրությունը կառուցված չէ գրականագիտական մեթոդաբանությամբ, այլ իրենից ներկայացնում է աստվածաբանական ուսումնասիրություն:

ШУШАН ХАЧАТРЯН (АРМЕНИЯ)

**ТЕОДИЦЕЯ “ЕГЕРНА” (ГЕНОЦИДА АРМЯН) В
ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АРМЯНСКИХ
ПИСАТЕЛЕЙ**

В исследовании будет представлена тема теодицеи Геноцида армян в произведениях ряда армянских писателей. Не имея специально выраженную цель ставить богословские вопросы, они все же касались темы божественной теодицеи, размышляли над человеческим страданием, что и послужило объектом нашего исследования. В данном изучении речь будет идти о теодицеях произведений Аветиса Агароняна, Ерванда Отяна, Акоба Ошакана, Ованнеса Туманяна, Паруйра Севака, Вагана Текеяна и других авторов.

Данное исследование построено по принципу богословской методологии и не является литературоведческим исследованием.

ЗБИГНЕВ ШМУРЛО (ПОЛЬША)

ОТРАЖЕНИЕ ГЕНОЦИДА В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЛЬСКОЙ ПИСАТЕЛЬНИЦЫ ЗОФЬИ НАЛКОВСКОЙ

*Мне случилось видеть странную драгоценность.
Это был Розарий, которого бусни - большие для
Отче Наш и малые для Радуйся Мария - были сделаны
из высушенных женских сосков, из отрезанных
грудей замученных армянок...»*²⁷⁵

Когда армяне гибли с турецких рук, мир молчал. Только немногие интеллектуалы того времени громко говорили о совершающемся геноциде. Среди них была Зофья Налковская, творчество которой сыграло видную и значительную роль в польской литературе XX в. В период межвоенного двадцатилетия. Налковская принимала активное участие в общественной жизни — была членом правления Союза польских писателей и Академии литературы, членом Пенклуба.

Софья Налковская (1884-1954) - польская писательница, журналистка, публицист и драматург- принадлежит к числу выдающихся прозаиков XX века. В своём творческом развитии прошла путь от произведений, исследующих психологию любви (психологически-бытовые повести в духе модернистской поэтики о жизни и социальном положении женщин в обществе) к реалистическим социально-психологическим романам, рисуящим различные стороны общественно-политической жизни Польши. Зофья Налковская оставила тоже выразительный след в смирной литературе содержанием повести «Миедальоны» (1948). Это сжатый и точный рассказ о лагерях смерти и злодеяниях фашистов, сыграла значительную

---

²⁷⁵ Z. Nałkowska, *Chocaus. Powieść międzynarodalna*, Warszawa 1960, с. 26.

ролью Книга Налковской — это новаторское произведение по глубине и характеру раскрытия оккупационной, немецкой темы. Для Налковской оно стало художественным выражением гневного возмущения писательницы гитлеровскими злодеяниями²⁷⁶.

Зофья Налковская начала печататься в 1898 года. До Первой мировой войны Налковская опубликовала несколько книг: «Женщины» (1906), «Князь» (1907), «Ровесницы» (1908), «Нарциза» (1910), «Змеи и розы» (1913) «Кошечка, или Белые тюльпаны» (1909), «Зеркала» (1913), в которых исследуется психология любви. Для них характерен лирико-символич. стиль повествования, свойственный прозе «Млолдой Польши»²⁷⁷.

Проблема войны²⁷⁸ у Зофьи Налковской нашла индивидуальное отражение. В многих произведениях: «Тайна крови» (1917, сборник рассказов), «Граф Эмиль» (1918, роман), «Chocaus» (1926, роман), «День его возвращения» (1931, драма), а также в «Дневнике»: «И вот война, с некоторого времени она буквально заполнила периодику, став яственно ощущаемой реальностью²⁷⁹» записала Налковская в «Дневнике» в первый день войны, 31 июля 1914 года.

С проблемой и болью Геноцида Зофья Налковская столкнулась уже во время Первой мировой войны, что нашло свое отражение прежде всего в ее дневниках и мало известном романе «Chocaus».

После войны в творчестве Зофьи Налковской появилась выразительная художественная перестройка. После трагических событий времен войны вся действительность, особенно мир показался «иным и должен быть описан по-другому, названная критиками простой, соответствует такому видению действительности, в которой незна-

---

²⁷⁶ Ср. В. А. Хорев, *Налковская*, [в:] *Краткая литературная энциклопедия*, (Гл. ред. А. А. Сурков), Москва 1962—1978, Т. 5, Москва 1968, с. 92; <http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke5/ke5-0911.htm> (25.06.2015.).

²⁷⁷ Ср. В. А. Хорев, *ibid*.

²⁷⁸ Ср. С. Ф. Мусиенко, *Первая мировая война в дневнике и творчестве Зофьи Налковской*, [в:] Л. Н. Будагова (ред.), *Первая мировая война в литературах и культуре западных и южных славян*, Москва 2004, с. 161-171.

²⁷⁹ Z. Nalkowska, *Dzienniki 1909-1917*, Warszawa 1976, s. 337.

чительные события и маленький человек достойны внимания и сочувствия»²⁸⁰.

Маленькими людьми оказались представители разных народов, приехавшие на лечение в санаторий в Швейцарию, с которыми писательница встретилась во время своего пребывания в швейцарских горах с февраля по апрель 1925 года. Среди них были тоже армяне – беженцы, которые спаслись от турецких репрессий. Художественным результатом этих встреч и разговоров в горной местности Лейсин-Фейдей является роман «Choucas»²⁸¹, в котором Налковская впервые предприняла попытку затронуть проблемы международного характера, о чем свидетельствует и подзаголовок произведения – «интернациональный роман».

Произведение было создано в 1926 года и сначала печаталось во фрагментах в популярном в тогдашней Польше журнале «Tygodnik Ilustrowany» («Иллюстрированный Еженедельник») а затем - в 1927 году - была издана книга.

Роман польской писательницы был одним из первых литературных произведений, показывающих турецкие зверства и резни. Зофья Налковская -должно быть является одной из первых европейских авторов, занимающихся этой темой - показала миру турецкий Геноцид армян.

«Действие «Choucas» происходит после Первой мировой войны в одном из альпийских санаториев, где собрались неизлечимо больные люди различной национальности, социальной принадлежности, возраста, объединенные трагедией пережитой войны, утратой родины, семьи, места на земле, сравнимые с листьями, облетевшими с дерева игонимыми ветром. Трагедия героев романа заключается в том, что большинство из них не изжали ненависти в своих душах, приехав в санаторий с грузом прошлого, тяжелыми воспоминаниями. Примененные в романе приемы записок рассказчика и непосредственно прямой речи позволяют создать иллюзию в объективность повествователя, проникнуть в душевный мир персонажей.../.../ В романе обыгрывается тезис, что народы не должны

---

²⁸⁰ Z. Nałkowska, *Widzenie bliskie i dalekie*, Warszawa 1957, s.14.

²⁸¹ Choucas –французское название галок или ворон особой альпийской породы

притеснять друг друга, однако звучит как диссонанс реальной жизни и имеет драматический смысл, поскольку его произносит героиня-армянка, представляющая народ с исключительно трагичной историей и носящая траур по его вековым страданиям. Налковская прослеживает, начиная с VIII в., историю армян, сопровождавшуюся войнами, нападениями, истреблением населения, эту некончающуюся трагедию вспоминается и то, что турецкие власти не только во время военных действий стремились к тому, чтобы «вырезать всех армян»²⁸².

Молодая армянка, рожденная в Трапезунте, совсем одна, которой вся семья погибла, задавая риторический и наивный вопрос «Один народ не должен давить другой, правда?»²⁸³, заставляет читателя задуматься над иронией человеческой судьбы и цинизмом высказываний всех, вспоминающий о правах людей не только на свободу, но прежде всего на жизнь.

В «Chocaus» над мрачным воспоминанием войны, отраженной в судьбах нескольких героев, уносится трагедия армян, чудом спасённых от турецких резни²⁸⁴. Здесь со всей силой поднимает Налковская тему геноцида, в том случае резни армян 1915 года²⁸⁵. На страницах романа Налковская реагирует с ужасом на жестокости, которых жертвой пали армяне избиваемые турками²⁸⁶, а крыса вытаскивающая в романе перед глаза людей своих мёртвых детей - это символ резни армян в 1915 году, о которой все время помнить умирающая молоденькая девушка Соссе²⁸⁷.

Интернациональный роман Налковской является пробой прозы о характере камерного репортажа, в котором писательница доказала, что можно использованный в художественной литературе материал рассматривать в качестве исторического источника, тем

---

²⁸² С. Ф. Мусиенко, Первая мировая война в дневнике и творчестве Зофи Налковской, *op. cit.*, с.168-169.

²⁸³ Z. Nałkowska, *Chocaus. Powieść internacjonalna*, Warszawa 1960, с. 26.

²⁸⁴ A. Skoczek, *Dwudziestolecie międzywojenne*, Kraków – Bochnia 2006, с. 104

²⁸⁵ P. Kunciewicz, *Leksykon polskich pisarzy współczesnych*, t. 2., Warszawa 1995, с. 9.

²⁸⁶ R. Matuszewski, *Z bliska. Szkice literackie*, Kraków 1981, с. 409.

²⁸⁷ H. Kircher, *Wstęp*, [:] Z. Nałkowska, *Między zwierzętami. Opowiadania fragmenty*, Warszawa 2013, http://cyfrotelka.pl/ebooki/Miedzy_zwierzetami_Opowiadania_i_fragmenty-ebook/p0203614i020 (25.05.2015.).

более, что все выслушанные рассказы очевидцев самой большой трагедии армянского народа она зафиксировала в дневнике: «..армянин, рождённый в Константинополе и путешествующий как торговец по всей Турции вплоть до Багдада (...) рассказывал нам о тех необыкновенных розариях, изготовлянных с высушенных кончиков груди армянок, поубиванных турками во время известных бойнь»²⁸⁸ .

ZBIGNIEW SZMURŁO (POLAND)

THE IMAGE OF GENOCIDE IN THE CREATION OF THE POLISH WRITER ZOFIA NAŁKOWSKA

Zofia Nałkowska (1884–1954) was one of the most outstanding Polish writers of the first half of the twentieth century. She is regarded as a pioneer of the psychological novel in Poland. Set in the Swiss Alps, her novel “Choucas” (1927) reflects the author’s experience of a sanatoria village in the mountains above Lake Geneva, where she stayed from February to April 1925, and the international community she encountered there, including Armenian survivors of the genocide placed there by the Swiss Red Cross.

The speech will show fragments of Genocide placed in the creation of the Zofia Nałkowska. Elements of the tragedy of the Armenians and the genocide perpetrated by the Turks in 1915 can be found in the logs of the author and her work "Choucas international novel" based on the meeting with Armenian refugees from Turkish pogroms who stay on treatment in a sanatorium in Switzerland. There will be presented parts of the novel which are an important elements of authentic historical relations of Genocide’s victims. A comparison may also be drawn with the classic novel by Thomas Mann, “The Magic Mountain” (1924), which has similar themes. The book delineates a fascinating time period, and the author's concise fictional technique is strikingly innovative and groundbreaking.

---

²⁸⁸ Z. Nałkowska., *Dzienniki 1918-1929*, Warszawa 1980, c.158.

**ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ԼԵՆ ԳՐՈՂ ԶՈՖՅԱ
ՆԱԼԿՈՎՍԿԻԱՅԱՅԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Զոֆյա Նալկովսկայան (1884–1954 թթ.) XX դ. առաջին կեսի Լեհաստանի ամենակարկառուն գրողներից մեկն էր: Լեհաստանում նա դասվում է հոգեբանական ժանրի հիմնադիրների շարքին: Նրա «Ղուկաս» պատմվածքը (1927 թ.) գրվել է 1925 թ. փետրվարից ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում՝ Ժնևի ափին գտնվող առողջարաններից մեկում ցեղասպանությունից փրկվածների հետ հեղինակի հանդիպումների արդյունքում, որոնց այդ գյուղում հյուրընկալել էր շվեյցարական Կարմիր խաչը:

Հայերի ողբերգության որոշ դրվագներ, ինչպես նաև Թուրքիայի կողմից իրականացված ոճրագործությունը տեղ են գտել Զոֆյայի «Ղուկաս» պատմվածքում, որը լիովին հիմնված է հայ գաղթականների հետ Շվեյցարիայում նրա ունեցած զրույցների վրա: Այս զեկույցում ներկայացված են պատմվածքի որոշ դրվագներ: Նրանք կարևոր են աշխատությունը ավելի իրական ներկայացնելու համար: Որոշ համեմատականներ կարող են անցկացվել նաև Թոմաս Մաննի «Հեքիաթային լեռ» (1924 թ.) աշխատության հետ, որը պարունակում է նման դրվագներ: Գիրքը պատմում է մի հիասքանչ ժամանակաշրջանի մասին: Այնտեղ հատուկ ընգծվում է հեղինակի գրական արվեստի ոճը, որը բավականին իննովատիվ է:

RUBINA PEROOMIAN (USA)

**“THE ARMENIAN GENOCIDE IN LITERATURE, THE
SECOND GENERATION RESPONDS”
(THE THESIS OF THE PROPOSED REPORT)**

The Armenian Genocide continues to cast its shadow and influence the lives of the generations of Diasporan Armenians born to the survivors of that colossal Catastrophe. This paper proposes to show the impact as reflected in the artistic literature produced by the second generation, the

children of the survivors of the Armenian Genocide. In my research and investigation of the topic, I have relied on the artistic literature, Diasporan-Armenian literature, because I believe that, as Melvin Vincent puts it, “Fiction and drama make possible an imaginative penetration into human character and social events. When presented with consummate literary skill, this offers a more precise and deeper insight into both human character and events and their significance.”²⁸⁹

Based on that premise, this paper will demonstrate that, regardless of how the Children of the Armenian Genocide survivors perceived and treated the parents’ traumatic past, regardless of how the survivors themselves dealt with that past—whether they kept silent and did not share their harrowing ordeal, or they incessantly talked about it—the psychological effects of that trauma did impress upon the family atmosphere, and familial relationship. The Children of the survivors of the Armenian Genocide were affected.

Of course, it is important to note that this is not a phenomenon unique to Armenians. Jewish Holocaust scholars, such as Alan Berger, Helen Epstein, and Eva Hoffman among others, who are themselves children of Holocaust survivors, have extensively written about it. Psychoanalysts such as F. Kellermann,²⁹⁰ have explored the methods of transmission of the traumatic effects onto the offspring of the survivors. Recent research is engaged to show the effects on and responses of the generation born to the survivors of the Cambodian Genocide.²⁹¹

I will show in my presentation how this psychological state created by the transmitted memory of the traumatic past has surfaced in the literature of second-generation Diasporan Armenian writers reflecting a variety of reactions toward/against the parent, such as resentment, aversion, alienation, awe, distancing, and overdependence, as well as the painful search for an identity out of a chaotic world of responses to the

---

²⁸⁹ **Melvin J.** Vincent as quoted by Bernard Cohen in *Sociocultural Changes in American Jewish Life as Reflected in Selected Jewish Literature* (Rutherford, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1972), p. 32.

²⁹⁰ **Natan P. F.** Kellermann, “Transmission of Holocaust Trauma” (n.d.), <http://yadvashem.org.il/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>.

²⁹¹ See, Tom Fauthrop and Helen Jarvis, *Getting Away with Genocide? Elusive Justice and the Khmer Rouge Tribunal*.

past in the context of relationship with the mainstream society and the dominating culture. The latter, too, can cover a vast scope, spanning from total immersion/assimilation and loss of the mother tongue, or *linguicide*²⁹² which according to Israel Charny is a degree of genocide, to literary activism for the Cause.

The second-generation Diasporan Armenian survivors are in constant search for an identity that combines in peaceful coexistence the Armenian element and that of the mainstream society. In the case of some, the Armenian component remains dormant and neglected at least in appearance; in others it is gradually pulled out of a nebulous memory-hole to become an important dimension in their self-identity; in still others, the transmitted memory of images of suffering and death never loosens its grip and imposes upon their everyday life. This state of mind among the second generation, coupled with the vague image of a lost homeland, kindles a sense of deprivation and is fueled by perpetrator's denial of the crime and distortion of history.

Building on Ervin Staub's concept of the process of the healing denied to Armenians, and that is because of the Turkish callous denial of the Crime,²⁹³ my presentation will submit: historians are pushed to reiterate their irrefutable findings and probe deeper to discover new facts. Artists, writers, and poets use the medium best available to them to confront the Genocide in art, and prove in the way they know best, that what happened in 1915 could not be less than genocide. The second-generation Armenian artistic expressions are inherent carriers of that state of mind and that mission. Their literature echoes the nation's collective psyche shaped by the violence, the pain of dispersion, the effects of self-accusation, the struggle to cope with a dual identity or a search for

---

²⁹² *Linguicide* is a word coined by Israel Charny that applies here to the situation of the Armenian language after its nourishing soil was cleared of its speakers. Charny introduced the concept of linguicide as a form of cultural genocide within his expanded typology of genocide. See "Israel Charny's Worksheet for Describing and Categorizing a Genocidal Event," in *Genocide Prevention Now* 12 (November 2012), <http://www.genocidepreventionnow.org/Home/GPNISSUES/Issue12Winter2012.aspx>.

²⁹³ Ervin Staub, "Healing and Reconciliation," in *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, ed. Richard G. Hovannisian (New Brunswick, NJ: Transaction, 2003).

identity, the struggle to cast off the shadow of the past, and the effects of the past and present stance of the perpetrators and world bystanders.

ՌՈՒԲԻՆԱ ՄԻՆԱՍԵԱՆ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ (ԱՄՆ)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՐԿՐՈՐԴ ՍԵՐՆԴԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐ

Հայոց Ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը շարունակում է: Աղէտը վերապրած ծնողներից սերածսփիւռքահայ սերունդները ժառանգել են Աղէտի սարսափելի յիշողութիւնները՝ անկախ նրանից թէ նրանք ինչպէս են ընկալել ծնողի աղիտալի անցեալը, անկախ նրանից թէ իրենք վերապրող ծնողները ինչպէս են վարուել իրենց այդ անցեալի հետ—արդէ՞ օք զաւակներից զաղտնի են պահել իրենց սարսափելի անցեալը, թէ՞ պատմել են ու անդադար խօսել այդ մասին: Բոլոր պարագաներում, ծնողի ողբերգական անցեալը իր հոգեբանական ազդեցութիւնն է թողել ընտանիքի մթնոլորտի եւ ընտանեկան յարաբերութիւնների վրայ: Ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը ծնողից զաւակներին է փոխանցուել: Սա ի հարկէ հային իւրայատուկ երեւոթ չէ: Հրեայ գիտնականները, ինչպէս օրինակ՝ Ալան Բրոզբորը, Հելեն Էփստայնը եւ Էւա Շօֆմանը լայնօրէն անդրադարձել են այդ մասին. իսկ հրեայ հոգեվերլուծաբանները, ինչպէս Ֆ. Քելլըրմանը, ուսումնասիրել են աղէտի ազդեցութեան փոխանցման եղանակները:

Ջեկոյցս ցոյց պիտի տայ, թէ այդ ազդեցութիւնը ինչպէս է դրսեւորում երկրորդ սերնդի գեղարուեստական գրականութեան մէջ՝ ծնողի հանդէպ տարաբնոյթ վերաբերմունքների, տրամադրութիւնների ու հակազդեցութիւնների տեսքով: Դրանք կարող են լինել՝ տհաճութեան զգացում, օտարում, վախ, յարգանք, ատելութիւն, չափազանց կախեալութիւն եւ այլն: Սփիւռքահայ երկրորդ սերնդի գրականութիւնը նաեւ հայելին է այդ սերնդի ինքնութեան փնտրտութի, ուժացման սպառնացող վտանգին դիմակայելու փորձի: Տազնապը որ Սփիւռքինն է՝ նրան սպառնացող ձուլումի ու մայրենի լեզուի կորստի—կամ՝ Իզրաէլ

Չարնիի առաջադրած բառով, ցեղասպանության մէկ աստիճանի linguicide-ի—վտանգին ենթակայ: Այս բոլորին միանում է կորցրած հայրենիքի աղօտ կերպարանքը, որ գրկուածութեան զգացում է առաջացնում եւ որ ոճրագործի ուրացման եւ պատմութեան խեղաթիրման հետեւանքովաւելի է սրում: Յենուելով Ըրուին Մթաուրի այն յղացքի վրայ, թէ այսպիսի իրողութեան լոյսի տակ ապաքինման գործընթացը մերժուած է հայերին, առաջադրում եմ՝ պատմաբանները կը մղուեն կրկնելու ու կրկնելու իրենց փաստարկութիւններն ու աւելի խորը պեղելով նորանոր փաստեր բացայայտելու համար: Արուեստագէտները կը շարունակեն օգտագործել իրենց տիրապետած գեղարուեստական արտայայտութեան միջոցը՝ առձակատելու ցեղասպանութեանը ու փաստելու աշխարհին, թէ այն ինչ որ պատահեց 1915-ին ցեղասպանութիւն էր ո՛չ պակաս: Երկրորդ սերնդի գրականութիւնը անտարակոյս արտայայտիչն է այդ մտայնութեան, այդ առաքելութեան: Այդ գրականութիւնը արձագանքն է ազգի հաւաքական հոգեբանութեան, որ ձեւաւորուած է բրտութեան, սփռուածութեան ցաւի, ինքնամբաստանութեան, ինքնութեան երկուութեան, կամ ինքնութեան փնտռոտութի, անցեալի սեւ ստուերի խափանման ճիգի եւ ոճրագործերի ու անտարբեր աշխարհի անցեալ ու ներկայ կեցուածքի ազդեցութիւնների դաշտում:

РУБИНА ПИРУМЯН (США)

ГЕНОЦИД АРМЯН В ЛИТЕРАТУРЕ: ОТГОЛОСКИ ВТОРОГО ПОКОЛЕНИЯ

Влияние Геноцида армян сказывается до сих пор. Потомки армян, переживших эту страшную трагедию, унаследовали также горькие воспоминания, независимо от собственного восприятия прошлого своими родителями. В любом случае, трагическое прошлое родителей накладывает свой психологический отпечаток на атмосферу семьи и ее членов. Влияние Геноцида передалось потомкам от родителей, что несомненно хорошо знакомое армянам явление. Ученые еврейского происхождения, такие как Алан Бергер, Хелен

Эпштайн и Ева Хоффман уделили существенное внимание этому вопросу. В то же время, еврейские психоаналитики, в частности, Ф. Келлерманн изучил средства передачи влияния трагедии.

Мой доклад имеет целью рассмотрение возможности проявления этого влияния в художественной литературе второго поколения. Оно может проявляться по отношению к родителям в виде специфического отношения или настроения. Иной раз такие проявления могут иметь оттенок негативного ощущения, страха, ненависти, или же чрезмерной привязанности и уважения. Литература второго поколения армян диаспоры также отображает специфику идентичности этой генерации. Паника и ужас перед лицом потери родного языка, или же по выражению Израэла Чарни, ступенью ниже Геноцида является *linguicide*, всегда играли важную роль в самосознании. К этому всему можно добавить расплывчатое представление о потерянной родине, которое должно было привить чувство пустоты, и которое усиливается вместе с продолжающейся фальсификацией истории.

Востоковеды продолжают использовать свой набор художественных выражений с целью противостоять Геноциду, дабы донести до мира о случившейся в 1915 г. трагедии.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

ԼԻԱԳՈՒՄԱՐ ՆԻՍՏ

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

*Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը
և հատուցման հիմնախնդիրը* 5

РУСЛАН ШУЛЬГА (РОССИЯ)

*Проблемы устранения последствий геноцида армян: от признания
к требованиям компенсации* 8

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖԴԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

*Դիվանագիտությունն ընդդեմ ցեղասպանության. Անտանտի երեք
երկրների 1915 թ. Մայիսյան հայտարարագիրը
(ակունքները և հետևանքները)* 13

ԷԴԴԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

*Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլի
առանձնահատկությունները. Դատապարտում և հատուցում* 16

MICHAEL HESEMANN (GERMANY)

The Vatican and the armenian genocide of 1915/16 19

1. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

СТЕПАН СТЕПАНИНЦ (РОССИЯ)

*Помощь России армянам и другим народам, подвергшимся
геноциду со стороны Турции в годы Первой мировой войны* 27

ВИКТОР АКОПЯН (РОССИЯ)

*К истории земельного устройства западноармянских беженцев
на юге России в 1920-30-е г.* 33

ВЛАДИМИР ЗАХАРОВ (РОССИЯ)

*Малоизвестные документы болгарской миссии 1915 года о
Геноциде армян в Османской империи* 40

АНТОНИНА ДОЛГАНОВА (РОССИЯ)

*Помощь армянам-беженцам национальными комитетами и общест-
вами Петрограда в период Первой мировой войны. Обзор докумен-
тов Центрального государственного исторического архива*

Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб) 43

THEOFANIS MALKIDIS (GREECE)

The Armenian Genocide, the Genocide and the international community 48

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Կարեն Յեպեն և ցեղասպանության ընթացքում առևանգված հայ կանանց ու երեխաների ազատագրումը	54
ANAHIT KHOSROEVA (ARMENIA) The Genocide of the Armenians and Assyrians in the Ottoman Empire (Comparative Review)	60
JASMINE DUM-TRAGUT, (AUSTRIA) "... ձեր որդու համար նստե՛ք, լացեցե՛ք: Records of Armenian prisoners of war, 1915, in the phonogram archives of the Austrian Academy of Sciences"	63
ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՐԴԱԿՉՅԱՆ (ԱՄՆ) Այսօր ո՞վ է խոսում հայերի բնաջնջման մասին. Հիտլերի հռետորական հարցի պատմական կոնտեքստը	66
ԷԴՈՒԱՐԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Հայերի երկու տարբեր ցեղասպանություններ. նպատակ, իրականացում, հետևանքներ	68
ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Հայերի կոտորածները Բաքվի նահանգում և թուրք-ադրբեջանական իշխանությունների պատասխանատվու- թյունը (1918 թ. սեպտեմբեր- 1920 թ. ապրիլ)	71
ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Ամերիկահայերի մասնակցությունն ու նպաստը կովկասյան եվ կիլիկյան կամավորական շարժումներին	77
ԲԱԼԻՆՏ ԿՈՎԱԶ (ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ) Հունգարահայերը երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակահատվածում. կապեր և կառուցվածքներ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՍԲԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	81
Հայոց ցեղասպանության վկայությունները ամերիկյան մամուլում 1914-1923 թթ.	86
ՀԱՍՄԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Հոգևոր գաղափարախոսության գործուն Հայոց ցեղասպանության ժամանակ	90
ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՆԱԶԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ) Հայոց ցեղասպանության թեմայի իրազեկումը. Հիմնախնդիրներ և մարտահրավերներ	94
ROLF HOSFELD (GERMANY) Germany and the Armenian Genocide	95

ՎԵՐԱ ՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Հատուկ կազմակերպության (Թեշքիլաթ-ը Սախսուսա) ձևավորման նախադրյալները	99
--	----

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑ. ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Հայկական հարցը գերմանա-թուրքական արտաքին քաղաքականության համատեքստում 1896 թ.	103
--	-----

В. А. АГН КРБЕКЯН (АРМЕНИЯ)

Армянский вопрос в 1878 году	107
------------------------------------	-----

Л. В. В. МУСАЕЛЯН (РОССИЯ)

О геополитических факторах «решения» армянского вопроса	112
---	-----

ԺԻՐԱՅՐ ՔՈՉԱՐԵԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)

Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության դիրքորոշումը հայոց և միւս քրիստոնեայ ազգերի ցեղասպանության նկատմամբ՝ անցեալն ու ներկան	117
--	-----

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը 1960-ական թվականներին	122
--	-----

ՌՈԲԵՐՏ ԹԱԹՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

«Թվերի ռճիրը». Հայոց ցեղասպանության զոհերի թիվը նվազեցնելու որոշ նոր միտումների մասին	125
---	-----

ՄԱՐԻ ՌՈԶ ԱՐՈՒՍԵՅՅԱՆ (ԱՄՆ)

Գերմանիոյ պատասխանատվութիւնը հայոց ցեղասպանութեան մեջ	129
---	-----

И. Г. ИГОРЬ КРЮЧКОВ, Н. А. НАТАЛЬЯ КРЮЧКОВА (РОССИЯ)

Германский оккупационный режим на Ставрополье и проблема оstarбайтеров в 1942-1943 гг.	133
---	-----

3. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՀԱՅԿՈՒՀԻ ՍՈՒՐԱՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Մշակույթ տերմինի «չեզոքացումը» ցեղասպանությանը նվիրված միջազգային իրավական փաստաթղթերում	139
--	-----

ԳԱՐԱԲԵՏ ՄՈՒՄԴՅԱՆ (ԱՄՆ)

In Search of the “Smoking Gun” in the Case of a Legal Proof for the Armenian Genocide: “Emval-i Metruk”: Ottoman and Turkish Republican Laws Pertaining to Armenian Confiscated	
---	--

(movable and immovable) Properties, 1915-1928	144
<i>ԳԱՌՆԻՎ ՍԱՖԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Հայոց ցեղասպանության իրավաբանական պատասխանատվության հիմնահարցը</i>	150
<i>DAVID DAVIDIAN (ARMENIA)</i>	
<i>Armenian Genocide Losses; An Estimate of the Damages a Hundred Years Later</i>	154
<i>ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Հայոց Ցեղասպանության հիմնահարցի արծարծման հնարավորությունները Թուրքիա-համաշխարհային ուժային կենտրոններ հակասությունների համատեքստում</i>	159
<i>ИРИНА ГАЮК (УКРАИНА)</i>	
<i>Осмысление Геноцида армян в контексте глобальных тенденций развития современной цивилизации</i>	162
<i>ՍՈՒՐԵՆ ԶՈԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>ԱՄՆ նախագահները Հայոց Ցեղասպանության մասին. Խուսա-նավոր դիսկուրսի իմաստա-գործաբանական վերլուծություն</i>	166
<i>ՀԻԼՏԱ ԶՈՊՈՅԵԱՆ (ՖՐԱՆՍԻԱ)</i>	
<i>Եւրոպական Քաղաքականութիւնը և Հայոց Ցեղասպանութեան Դատի Հետապնդման Հոլովոյթը Ճանաչումէն Դէպի Հատուցման Պահանջատիրութիւն</i>	171
<i>ԼԵՎՈՆ ՇԻՐԻՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Հայոց ցեղասպանության Դարդանելի Քարտ Բլանշը</i>	177
<i>ԷՄԻԼ ՕՐԴՈՒԽԱՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Օսմանական հակամշակույթը և հայերի ցեղասպանությունը</i>	179
<i>ՀԱՅԿ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>«Միջին Եվրոպայի» հայեցակարգը և Թուրքիայի հայկական քաղաքականությունը</i>	184

4. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

НАТАЛЬЯ АБЛАЖЕЙ (РОССИЯ)

<i>Тема османской и советской депортаций и возвращения на родину в коллективной памяти армян-репатриантов</i>	189
---	-----

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՏՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

<i>Արևմտյան Հայաստանի հիշողությունը՝ որպես հայկական քաղաքական այլախոհության մեկնաբանություն ԽՍՀՄ քաղաքական բռնաճնշումներում</i>	190
---	-----

ԴՈՐԱ ՍԱՔԱՅԱՆ (ԿԱՆԱԴԱ)

Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի օրագրությունները

Հայոց ցեղասպանության մասին	195
ԳԵՎՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայ և թուրք հասարակությունների փոխընկալման Առանձնահատկությունները	200
ՄԱՆՈՒՇԱԿ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ (ԳԵՐՄԱՆԻԱ)	
Արմին Թ. Վեգների «Հայ ժողովրդի արտաքառմը անապատներ» գեղույցի (Բեռլին, «Ուրանիա» 1919 թ.) պատմաքաղաքական նշանակությունն ու արդիականությունը	205
ՀԱՅԿ ՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանության կոլեկտիվ հիշողության ուսումնասիրության սոցիոլոգիական մեթոդի և չափման հիմնահարցերի շուրջ	208
ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների վկայու- թյուններն ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասին	211
ԳԱՅԱՆԵ ՇԱԳՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանությունը որպես տրավմատիկ հիշողության մետանաբարտիվ	213
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Թուրքերի կողմից հայերի փրկության խնդիրը ցեղասպանության տարիներին Հոլոքոստի ուսումնասիրության լույսի ներքո	218

5. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ՝ «ՍՊԻՏԱԿ ԵՂԵՌՆ»

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Մշո տարածքի հայկական լքված հուշարձաններն ու նրանց պահպանության հիմնախնդիրները	222
ԱՆԱՀԻՏ ԱՍՏՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայկական եկեղեցական գույքերի եւ մշակութային արժեքների բնագավթումը Մեծ Եղեռնի տարիներին	225
ARMEN KARAMANIAN (AUSTRALIA)	
“We need to protect our identity and language, otherwise the Turks have won” – The adolescent’s willingness to preserve their heritage language and ethnic identity	228
ՌԻՄԱ ՄԻՐՈՒՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանությունը և հայկական մշակույթի «Հայրենիքի» բնաջնջումը	231

ՄԱՐԻԱՆՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Մշակութային ցեղասպանությունից հետո ավերված հուշարձանների վերստեղծման գործընթացի քննությունը Զուղայի նոր խաչքարերի օրինակով 234

ԱՆՈՒՇ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Մշակութային ցեղասպանության լուռ վկան 240
АРМЕН КАЗАРЯН (РОССИЯ)

Армянская руина в культурном ландшафте Турции. Судьба и будущее Мренского собора 243

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Հայոց Ցեղասպանության հետևյալների վերացման ներկա փուլի պատմաիրավական առանձնահատկությունները 248

6. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՅՈԼՈՒՄԸ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

ԱՆՆԱ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Մեծ Եղեռնի թեման հայ արդի կոմպոզիտորների երկերում 252

ԻՎԵԹ ԹԱԶԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Հայոց ցեղասպանությունը և Մարքո Գրիգորյանի ստեղծագործությունը 256

ԼԻԼԻԹ ԵՐԱԶԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Եղեռնի երաժշտական վերապրումները Ալան Հովհաննեսի երկերում 260

ԼԻԼԻԹ ԱՐՏԵՄՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Վարդան Մախոխյան. “La plainte de l’Arménie” 263

ԼԻԼԻԹ ՊԻՊՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

“Մուրեն Պիպոյանի “Գաղթ” գեղանկարչական աշխատանքը” 267

ՍԱԹԵՆԻԿ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Եղիշե Թադևիդյանի կարմիր «Խաչելությունը» 271

ԱՐՄԵՆ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄՈՎ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Тема геноцида в фильме Г. Маияна “Haanem” 275

ԳԱՅԱՆԵ ԱՄԻՐԱՂՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Հայոց ցեղասպանության թեմայով ժողովրդական երգերի որոշ ժանրային և ոճական առանձնահատկությունները 278

ԻՐԻՆԱ ԳԱՐԱՍԵՅԵՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Հայոց Եղեռնի արձագանքը Լևոն Թուրունջյանի արվեստում 281

ՆԱԻՐԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)

Հայոց Մեծ Եղեռնը Վարդան Աճեմյանի հնչյուններում 283

<i>ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Եղեռնից փրկված երաժիշտը. Համբարձում Պերպերյան (Նվիրվում է ծննդյան 110-ամյակին) .....</i>	287
<i>ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ՔԱՍԱԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Հայոց Ցեղասպանությունը ֆրանսահայ նկարիչների աչքերով ...</i>	292
<i>НАЗЕНИК САРГСЯН (АРМЕНИЯ)</i>	
<i>Балет Анны Джанбазян «Комитас. Журавль бездомный .....</i>	297
<i>ՄԱՆԵ ՄԿՐՏՉՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Վենետիկի 56-րդ քիենալեի Հայաստանի ազգային տաղավարը ...</i>	300
<i>САРА НАЛБАНДЯН (АРМЕНИЯ)</i>	
<i>Документация армянского геноцида в трибунальной драме Перча Зейтунцяна «Встать, суд идет!» .....</i>	304
<i>ՏԱԹԵՎԻԿ ՇԱԽԿՈՒԼՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>«Թուրքական» երաժշտության մի առեղծված .....</i>	306
<i>ՀԱՍՍԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Հայրենագրկումը և ազգային ինքնության դրսևորումները հայ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության մեջ /Շիրակում գրաված երգային նմուշների օրինակով .....</i>	310
<i>ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Հայ որբերը Կանադայում. Խեղված մանկություն .....</i>	313
<i>ՎԻԳԵՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Կարոտախտ և Արշիլ Գորկու արվեստը .....</i>	318
<i>ԿԱՐԻՆԵ ԶԱՂԱՅՊԱՆՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Մեծ Եղեռնին նվիրված հայ դաշնամուրային երաժշտությունը ...</i>	321

7. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

<i>ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Հայ-գերմանական ընկերությունը և Ավետիք Բասահկյանի գործունեությունը .....</i>	326
<i>ՆԱՐԻՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Ցեղասպանությունը և ազգային գոյաբանության խնդիրը Ատոմ Յարճանյանի պոեզիայում .....</i>	332
<i>ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Արամ Հայկազ. Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը .....</i>	338
<i>ԻՆԳԱ ԱՎԱԳՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)</i>	
<i>Աղասի Ալեքսանի Մակարյանի հուշապատումը՝ «Հիշողություն մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից»</i>	344

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց ցեղասպանության թեման արաբական գրականության մեջ ...	348
ԱՆԱՀԻՏ ՋԻՋՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
ՆԵՐՄԵՍ ՔՈՉԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Ցեղասպանության սոցիալ-հոգեբանական հետևանքների բացահայտում <i>case-study</i> մեթոդի կիրառությամբ (ընտանիքի պատմություն) ...	353
ԼԻԼԻԹ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Հայոց Ցեղասպանության արտացոլումը ֆրանսահայ գրողների երկերում ...	357
ՔՆԱՐԻԿ ՏԵՐ-ԴԱՎԹՅԱՆ-ԱՐԵՎԺԱՏՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Կարապետ Գաբրիելյանի «Եղեռնապատումը»՝ ցեղասպանության պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուր ...	361
ԱՆԱՀԻՏ ՉԹՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
Ցեղասպանության և պատմական թեմաները՝ Արամայիս Ադամայանի ստեղծագործությունում ...	365
ՀԱՍՍՄԻԿ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
«Հայոց մեծ եղեռնը» թեմայի դասավանդումը Լիվինի հակադարձ մեթոդով հանրակրթական ավագ դպրոցում ...	370
ԱՆԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	
«Պատմական Կարս քաղաքը Օրհան Փամուքի «Ձյուն» վեպում» ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆ)	373
Հայոց Մեծ Եղեռնի արտացոլումը գրականության մեջ (հայերեն ստեղծագործությունների մատենագիտություն) ...	375
SHUSHAN KHACHATRYAN (ARMENIA)	
<i>The Theodicy of Եղեռն (the Armenian Genocide) in the Literary Works of the Armenian Writers</i> ...	379
ЗБИГНЕВ ШМУРЛО (ПОЛЬША)	
Отражение Геноцида в творчестве польской писательницы Зофьи Налковской ...	381
ՌՈՒԲԷՆԱ ՄԻՆԱՍԵԱՆ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ (ԱՄՆ)	
Հայոց Ցեղասպանությունը Գրականության մեջ. Երկրորդ Սերնդի Արձագանքներ ...	386

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ-100.
ՃԱՆԱԶՈՒՄԻՑ՝ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ**

**ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ
15-16 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ, 2015**

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

**ГЕНОЦИД АРМЯН-100.
ОТ ПРИЗНАНИЯ ДО КОМПЕНСАЦИИ**

**МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
15-16 ОКТЯБРЯ, 2015**

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

**ARMENIAN GENOCIDE-100.
FROM RECOGNITION TO REPARATION**

**INTERNATIONAL CONFERENCE
15-16 OCTOBER, 2015**

ABSTRACTS

Համակարգչային էջադրումը Վ. Պապյանի

**Հրատ. պատվեր № 622
Ստորագրված է տպագրության՝ 01.10.2015թ.:
Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆, 25 տպագր. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 250 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:**

**ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:**